

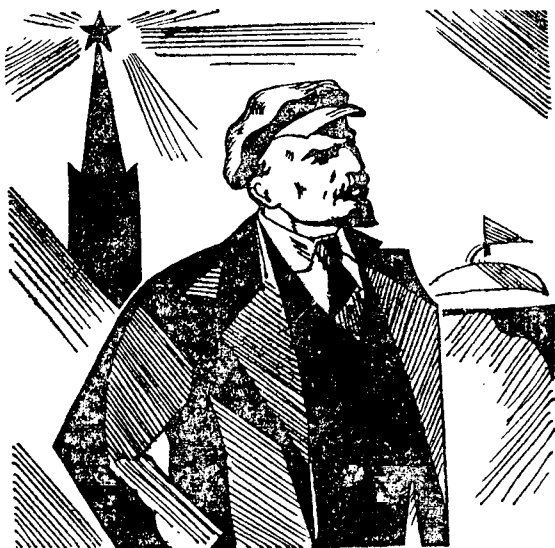
Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

47-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ
НАШРИЁТИ

1979

4

Мундарижа

Ҳ. Ғулом. Денгиз. Шеърлар . . .	3
С. Кароматов. Олтин қум. Роман	12
А. Пўлканов. Мангуликка суиқасд. Достон	71
У. Умарбеков. Дамир Усмоновнинг икки баҳори. Қисса. . . .	85
Ш. Қурбонов. Темур Малик. Достон	132
Ж. Шарипов. Хоразм. Роман. . .	150

САНЪАТ

Л. Жукова. Доҳийга ҳайкал. . . .	186
----------------------------------	-----

Ҳ. ҒУЛОМ — 60 ЁШДА

В. Зоҳидов. Серқирра ва сермахсул ижод	190
О. Шестинский. Ҳаёт ишқи	194
Ж. Норд, Ҳ. Ғулом. Дўстлик мактуб- лари	197
П. Шермухамедов. Ижод баҳори . .	200
Р. Қодирӣ. Интернационалист шоир Йиллар, йўллар, устозлар	208
С. Мамажонов. Қайноқ муҳаббат, юк- сак эътиқод	222
А. Орипов. Шоирқалб олим	225
Танқиднинг жозоба сири	225

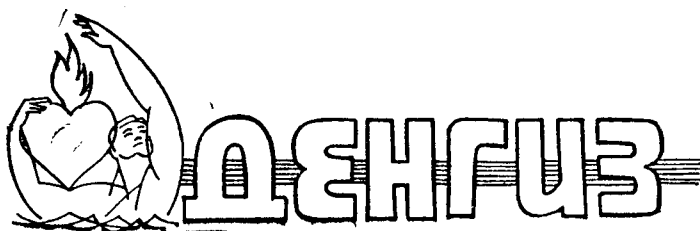
ОЧЕРКЛАР

Б. Имомов. Қуролдошларни излаб...	228
-----------------------------------	-----

Ҳамид Ғулом

(ТУРКУМДАН)

Онлар

Далам ўхшар танти одамга,
Қайғурмайди ёққанида қор.
У билади,

маълум оламга:
Қор тагида кўкарар баҳор.

Мен ўхшайман сахий даламга:
Бевақт қордан оқарди бошим.
Уксимайман,

маълум оламга:
Қишни қувар яна қуёшим.

Баҳор келар,
гулу лоламга,
Қувонасан,

ишончим комил.
Сенга тутган ол пиёламга
Шаробини тўлдиради дил.

Табиатнинг уйқуси худди
Қуш уйқуси каби омонат.

Ҳаракатнинг йўқдир ҳудуди,
Онда онлар топар давомат.

Шарқ уфқидан офтоб гардиши
Кўтарилгач,
 ногоҳ эриб қор,
Аригандай юрак ташвиши,
Жилваланар тиниқ навбаҳор.

Қор эригач,
 майса ичида
Кўрингандай бинафша нафис,
Сен яшнайсан қалбим бурчида
Жилва каби беғубор, азиз.

Йўқ, хотира эмас,
 ўтмишдан
Шунчалик бир из эмас асло,
Бу баҳордир,
 ишқ, бахт кутишдан
Умид тўла яшарган дунё!

Бу — ҳар бири улкан йилга тенг
Муҳаббатдан туғилган онлар.
Ҳар бирининг мазмунидан кенг —
Очилади янги доволлар.

Денгиз

Истар эдим:
 инсоннинг қалби
Денгиз бўлса,
 бўлса чўнг уммон.
Улуғ бўлса шу денгиз каби,
Унга сиғса коинот, осмон.

Шу денгиздай,
 Она ерни дил
Эркаланиб қучса ҳар лаҳза.
Ҳар тонг Кунни машъалдай дадил
Ўз бағрида порлатиб ёқса.

Тунлар эса, келин пошша — Ой
Ва юлдузлар сийна қўйсалар:
Севгувчилар учун бу чирой
Висол берса, улар тўйсалар.

Қирғоқларни бутун одамзод
Чаман этиб, яйраб чўмилса.
Шодликдан у ҳамиша обод
Ва ҳамиша нурга кўмилса.

Бепоёндир меҳригиёси,
У роҳатдир, шавқдир, сафодир.

Шифобахшдир унинг зиёси,
У ҳаётбахш заррин ҳаводир.

Шу денгиздай бўлсин юрак ҳам,
Саховатга жаҳонда тенгсиз;
Баҳра олсин жумлаи олам,
Қалбга десин:— офарин, денгиз!

Меҳнатдадир денгиз доимо,
Гувиллайди домнадай тун-кун,
Гўё бир он тўхтаса, дунё
Ҳаракатдан қолгандай бутун.

Инсонларнинг қалби ҳам менга
Утли домна каби туюлар
Ловиллаши ўхшар мартенга,
Унда ҳам соф пўлат қуюлар:

Бу—яхшилик пўлати, ундан
Зулмга қарши тиг тоблаш керак.
Шу ҳақ ишда
кичик учқундан
Алангага айланар юрак!

Ана денгиз,
ана чўнг уммон...
Соҳилларни қучиб ётибди,
Чексиз кўм-кўк алангасимон
Нур қўйнида жўшиб ётибди.

Қулоч отар уфққа қадар,
Куйлар, куйлар ҳаёт мадҳида.
Савлат тўкиб оппоқ кемалар
Сузиб борар унинг сатҳида.

Айт, жигарим,
сенинг қалбинг ҳам
Уфқларни қамрай оларми?!
Худди шу кенг денгиздай кўркам
Қулочларми чексиз оламни?!

Оқ кемалар, уларда минг-минг
Йўловчилар,
ошиқ-маъшуқлар.
Қучоғингга сизарми сенинг
Улар айтган янгроқ қўшиқлар?!

Ҳар бирининг тақдири, ўйи
Можароси, ҳижрони, тўйи,
Қувончлари, ҳаяжонлари,
Ташвишлари, тўполонлари,
Шовқинлари, бақиринлари,
Гоҳ мунг,
гоҳи ҳайқиринлари,
Яъни, дунё деган бу зил юк
Ортилгудай бўлса кемагга,

Топиларми сенда куч етук,
Оласанми шуни зиммангга?!

Бунинг учун зарурдир, жигар,
Сенинг ҳам чўнг денгиз бўлишинг.
Шундай денгиз бўлганг агар,
Оқланади мағрур юришинг!

СОҒИНЧ

Кетма-кет самолёт, кетма-кет авто...
Яна узоқларга кетди йўлларим.
Кун ботиб, шом қанот ёйган соатда
Македониядан мактуб йўлладим.

Бу жануб диёрда,
 Скопледан
Икки юз чақирим ўтилгандан сўнг
Дрим дарёси бор —
 тиниқ қора сув,
У ҳосил қилган кўл —
 Охрид сокин, чўнг.

Шу кўл соҳилида янги кошона —
Кема шаклидаги еттиқат бино —
«Дрим» деб аталган кенг меҳмонхона
Зеболиги билан этар маҳлиё.

Хона — каютамга сиғмадим,
 соғинч,
Албатта, биласан,
 сенинг соғинчинг
Хаёл қушларимни этди-да нотинч,
Сўнгги учқун каби ўчди севинчим.

Кўл бўйига чиқдим.
 Жимжит бир дунё.
Юлдузлар қўр каби сочилмиш кўкка.
Уксик хўрсилади ложувард маъво,
Унинг қўшиғини тинглайман якка.

У дейди:
 Э, тошқин шоир юраги,
Эй, сиз, ҳарфдан толган қовжироқ кўзлар!
Эй, жафокаш инсон толғин кўкраги,
Тингланг,
 сизга,
 фақат
 сизга
 бу сўзлар!

Дрим дарёсига ўхшайди ҳаёт,
Тоза булоқлардан бошланиб тоғда,
Поёнсиз водийга ёзади қанот
Ва охир тугайди сокин ўтлоқда...

У тугаб битади
ва лекин ундан
Охрид кўли каби кўллар қолади.
Дунай бўйларида мовий тўлқиндан
Эркин нафас олиб гуллар қолади...

Севгилим!

Дилимни ўртайди бир чўғ,
Балки жимир-жимир юлдузлар ўти,
Балки Қора Дрим куйлаган қўшиқ
Ҳижрон бўлиб қийнар
жонимдан ўтиб.
Кўл сатҳига боқиб
бир он қолдим лол.

Унинг ёрқин кўкси
гўёки кўзгу,
Кўрингандай бўлди бир соҳибжамол,
Тикилиб танидим:
келдинг рўбарў!

Аниқ кўрдим: сенинг ой юзинг,
гоҳо

Шод кезларинг
бирдан ёнгувчи жилванг...
Демак, мен эмасман бу ерда танҳо,
Ҳатто кўл мавжида табассум қилсанг!

Демак,
масофа йўқ,
айрилиқ тамом,

Демак,
севги ғолиб,
висол муқаррар:

Токи, йўлдош экан
инсонга илҳом,
Тун кетидан умид тонги
оқарар.

Шеърият кемасида...

Анте Поповски —
моҳир капитан,
Немада шоирлар —
матрослари.
Мен ҳам ўрин олдим
улар сафидан,

Дўстлик манзилига
 юрдик илгар.
 Рафаэль Альберти —
 шеърият шоҳи,
 Бошида Олтин тож —
 илҳом жиғаси.
 Биз эса, элчилар —
 унинг ҳамроҳи,
 Сузар етти қават «Дрим» кемаси.
 Биз сипқорган қадах
 Охрид кўлидир,
 Ичган сари яна
 тўлар лиммо-лим.
 Дрим қалқиб оқар —
 диллар йўлидир,
 Тинимсиз қўшиқ бу
 дарёи азим.
 Македонияни куйлаймиз.
 Бу юрт
 Шеър шайдоларини
 хўб ардоқлайди.
 Биз унга тилаймиз
 Омонлик,
 Бахт,
 Қут,
 Унинг ҳеч ўчмасин
 оқ чироқлари!
 Шоир қардошликни улуғлар.
 Ахир,
 Бундан ҳам муқаддас
 не бор дунёда!
 Муҳаббат шеърини
 этмангиз таҳрир,
 Бу юлдуз зебодир
 тиниқ зиёда.
 Ҳа, юлдузлар чақнар
 дил осмонида,
 Кемамиз шу мовий тўлқинда
 сузар.
 Илҳом қувончидан
 шеър бўстонида
 Бир-бирига тўймай
 тикилар кўзлар...

Бол гулидан ҳам...

Сени бу табиат —
 бу қайсар олам
 Ўзига ўхшатиб яратган.
 Туғилишинг билан
 бол гулидан ҳам,
 Аччиқ ўтидан ҳам ялатган.

Сенга

оловининг алангасидан
 Қўкиш бир шуълани тутган-у,
 Ҳарорат бермасдан ўз нафасидан,
 Оловни бир ўзи ютган-у.
 Сенга қолган: муздай тиниқлик,
 Шишадай йилтироқ тоза ранг.
 На муҳаббатингда бордир илиқлик,
 На жон койитишга ҳафсаланг.

Ахир

хатарлидир сокин сўниклик,
 Ҳаракатсизликда йўқдир бахт,
ором.
 Биз қачон сукутга кўникдик?
 Жимликда ўлади бу олам!
 Мармардан бўлсанг ҳам
ҳаётга уйғон,
 Кўзи очиқ,
ўзи ухлоқ қиз!
 Севги оловида тобланади жон,
 Севгисиз сўнади дунёмиз!

Сенсиз...

Оҳ, менда қолмади ихтиёр сенсиз,
 Сўзимдан кетди ранг, эътибор сенсиз,
 Зимдан кузатади дўсту ёр сенсиз,
 Қўзларимда ёшим шашқатор сенсиз,
 Шоирга бу дунё тангу тор сенсиз!

Ҳижрон лашкарининг ҳужуми ёмон,
 Инсон бардошига келтирар қирон,
 Бир онда чол бўлиб қолар навқирон,
 Ундан жонга йўқдир заррача омон,
 Хуллас, танҳо бўлдим тор-мор сенсиз!
 На овқатда маза ва на чойда таъм,
 Чақирсак ҳам энди дўстлар бўлмас жам,
 Мингинчи чироқлар худди хира шам,
 Юлдуз чақнамаган кечадир олам,
 Ҳеч нарса жонимга қилмас кор сенсиз!

Ғира-шира тонгда кезаман боғим,
 Шарпалар мисоли юракда доғим,
 Жимликда товшингни илғар қулоғим,
 Кўз олдимдан ўтар у хушнуд чоғим,
 Оҳ, яна йўқолар беқарор сенсиз!

Ҳаёт — умр йўлида елиб шошмақдир,
 Йил — тизма тоғларда доvon ошмақдир,
 Базм — орзу наҳридай тўлиб тошмақдир,
 Ишқ худди пайванддир, қўш туташмақдир,
 Мен барги тўкилган бир чинор сенсиз!

Сахий табиатга дилдан тасанно:
 Миллиард юлдузларни уфурар сѐмо —
 Оқ паркүда юмшоқ тўлғонар дунё;
 Мен ҳам қилмоқдаман маъюс тамошо:
 Қорайиб кўринар ҳатто қор сенсиз!

Янги йилни кутиш қадимдан одат,
 Башарга ёр бўлсин омонлик, омад,
 Мангу қарор топсин тенглик, фароғат,
 Мени ҳам ёрлақаб, эй сен адолат,
 Йўлга термулмайин интизор сенсиз!

Бу оқшом...

Бу оқшом иккимиз
улуғ майдондан
 Қор бўрон тагида ўтиб борамиз.
 Манзил яқин.
Яна бир неча ондан —
 Кейин бирга бўлмай,
ёлғиз қоламиз.

Сен ўтиб кетасан олдинга.
Орта
 Мен худди соядай қоламан танҳо.
 Қадим-қадимлардан шундай ҳаётда.
 Висолу ҳижрондан иборат дунё.

Унга нур асосдир.
Юлдузлар ўчғач,
 Қоронғи тортгандай замин у осмон,
 Сен,
менинг юлдузим,
олислаб кетгач,
 Менга қолар фақат айрилиқ, армон...

Қорбўрон остида турибман якка,
 Оёқ изларингни супураш шамол
 Машъал шуъласида заррин фалакка —
 Боқаман.

Тасалли берар бир хаёл:

Бургут кузатгандай юксак қоядан
 Илк бор парвоз этган ўз бургутжонин,
 Талотуп майдонда

жимжит соядан
 Мен ҳам кузатаман сенинг жавлонинг...

Соат санадим...

Севгида вафони одат санадим,
Ёрнинг жафосини роҳат санадим.

Қалам тебратишни ҳар тонг соғиниб,
Вазифа деб билдим, тоат санадим.

Хаёлимда гоҳо жонланса жилванг,
Мен ўша лаҳзани омад санадим.

Ва лекин, қошларинг чимрилган онни
Муҳаббат гулига офат санадим.

Сафарда ёнма-ён суҳбатдош бўлсанг,
Мен буни энг гўзал ҳолат санадим.

Бевақт эсанг ҳижрон шамолларини
Баҳорим боғига ғорат санадим.

Хорижда Ватаним жамолига зор
Ва сенга интизор,
соат санадим.

Январь, 1979,
Тошкент.

Саъдулла Кароматов

РОМАН

Биринчи қисм

Муқаддима

Шерали Алиевич ўша куни Садбарг билан тасодифан учрашмаганида, эҳтимол бундан кейинги ҳаёти ҳам ҳозиргидек бир зайлда, нурсиз ўтган, юрагининг аллақаерида яшириниб ётган пинҳоний дард уни шунчалар изтиробга солмаган бўлурмиди? Эҳтимол бир умр қийнаган шубҳа ва ўйлари қайталаниб, қатъий ҳамла қилмасмиди... Эҳтимол...

О-о-оҳ! Қани энди ҳаётдаги сон-саноксиз бу эҳтимолларнинг барисига олдиндан жавоб топиш жўнгина бўла қолса! Унда муҳтарам китобхон учун қаҳрамонимиз ҳаётининг қизиғи ҳам қолмаган, инсон умри давомида учрайдиган барча муаммолар, Оловиддин сирли лампасини силаб, шивирлаганидай осонгина ҳал этилган бўлур эди.

Бироқ ҳаётнинг равон йўлидан сўқмоғи кўп. Юқоридаги эҳтимолларга эса Шерали Алиевичнинг ўзигина жавоб беришга қодир бўлиб, биз илгари сураётган тахминлар фандаги илмий фаразлардек гап.

Биринчи боб

Минг тўққиз юз етмиш иккинчи йил баҳорининг ўнинчи куни. Шерали Алиевич ҳаётининг одатдагидай ўтадиган кунларидан бири. У мошранг камзулининг кўкрак чўнтагидан лупасини олиб, йиққан тошларидан айримларини шошилмай кўрди. Кўнгли тўлмаганларини ик-

ки-уч қайталаб кўздан кечиргач, бошини кўтарди. Уйланиб туриб лупани қайтиб чўнтагига солди. Ён дафтарчасига нималарнидир ёзиб, кўкка қаради. Унда-мунда сузиб юрган булутлар қуюқлашиб, атроф хиёл қоронғилашди. Қоронғилик гўё унинг қалбини қоплагандек юраги сиқилиб кетди. Азалдан қоронғилликни ёмон кўрарди. Айниқса тоғ-тошларда ишлаб юрганида. Чунки бундай кезларда у кузатишларини бафуржа битиролмасди. Бунинг устига манзилига қоқиниб-суқиниб қоронғида қайтишга тўғри келарди. Ҳозир ҳам ҳавонинг авзойи бузилди-ю, мўлжалдаги ишини тугатолмай диққати ошди. Жаҳл билан яна кўкка тикилди. Икки тахта булут шамол катта варракни тортқилаётгандек лапанглаб келиб, тоғ чўққисига қадалди. Осмон кўрғошин тусига кирди. Ён бағирлардаги нур ғойиб бўлди. Шерали Алиевич ёқасидан кирган муздай шамол баданини узиб олгудай ачита бошлади. Эти жунжикиб, тувлари ҳурпайди. Бундай кезларда тоғда қор ё ёмғир ёғишини биларди у. Ҳафсаласи тамоман пир бўлди. Бунча запти-таптига олавермаса. Шусиз ҳам бу йилги баҳорнинг кеч келиши кўпларнинг тинка-мадорини қуритди. Кунда, кунора шир-шир ёғаётган қор-ёмғир дардчилларни ўрнидан турғазмай қўйди. Кўпни кўрган кексаларнинг айтишларича, яқин ўн-ўн беш йилдан буён бунақаси бўлмаган экан. Доим шу кезларда ён бағриларига лола-ю бойчечаклардан гилам тўшаб, кўзга қувончу дилга ҳузур бағишлайдиган тоғлар бу йил мотамсаро. Айни лола сайрига чиқадиган пайтда атрофда мана бунақа кўкимтир, қора тусдаги ясси тош уюмлари. Гиёҳдан ном-нишон тополмайсиз.

Шерали Алиевич шуларни ўйлаб туриб нарсаларини йиғди. Эскириб, ранги кетган рюкзагига жойлади. Қўл тегаверганидан ялтиллаб қолган иккита энлигина чарм тасмасини елкасига илгач, керилиб қаддини ростлади. Тўқ кулранг намат береткасини бошидан олиб, чангини қоқди. Хийла катта ва чўзинчоқ бошида қора соч деярли қолмаган-у, аммо кичкина миқти жуссаси бақувват. Йигитларники каби чайир елка ва қўл мушаклари эллик икки ёшини рад этиб, бўртиб турарди. Ажин ҳамласини писанд этмай, таранг тортилиб турган юзлари қизғиш-жигарранг товланарди. Тоғ шамоли қорайтирган манглайдаги учта чуқур из ҳам ёшидан кўра ҳаловатсиз кунлари, уйқусиз ва машаққатли тунларининг ифодаси бўлиб туюларди.

Юрганда вазмин одимлайдиган Шерали Алиевич қўлида темир сопли калта болғасини кўтарганча, битта-битта қадам босиб, брезент кузови чангдан бўзга ўхшаб қолган машина ёнида уймалашиб турган болалар галасини ёриб ўтди. Тошдан-тошга енгил сакраб, ақл бовар қилмайдиган табиат мўъжизаларидан бирини яратган Сангизар дарёси ўзанига тушди...

Сангизар... Бир замонлар шердай сапчиб, баланд чўққиларга ҳам-ла этди, кўз қамраб ололмайдиган қояларни домига тортди, Жиззахга яқин ерда Туркистон тоғ тизмаларининг ғарбий этагини кесиб ўтиб, тор водий ҳосил этди. Кейинчалик бу водий Темур дарвозаси деб аталди.

Шу дарвозадан ғарби-шимолга қараб Нурота, шарқ томонга Туркистон тоғлари тизилиб кетган. Сангизар эндиликда миллион йиллар муқаддам қилган «гуноҳига» ўтинч сўрагандек, неча замонлардан буён бағрида асраётган бор-будини инсонларга сахийлик билан инъом этаётган шу икки азим тоғ этагига ҳаёт бағишлаб, жилға каби осойишта оқмоқда. Неча авлод ўтди, у ҳамон одамлар ақлини ҳайратга солиб турипти. Бугун ҳам болалар табиатнинг ана шу мўъжизасини кўриш учун муаллималари бошчилигида географиядан эжскурсияга келишган эди.

Шерали Алиевич оёқ учидан ўтириб, юз-қўлини чайди-ю харсанг

тош устига қўйган болғасини унутиб, юқорига кўтарилди. Болалардан бири югуриб келиб, болғани олди. Аммо уни болалар тўпида турган Садбарг кузатаётган эди. Енгил пальто ичида ҳам келишган қомати кўзга яққол ташланиб турган ўрта бўйли бу аёл катта йўлни кесиб ўтиб, дарё соҳилига яқинлашди. Муаллимасини кўриб, қочишга шайланган бола:

— Қани, бу ёққа кел-чи!— деган қатъий хитобдан сўнг таққа тўхтади. Болғани ёнгинасидаги харсанг ортига ташлади. Муаллимага яқинлашишга журъат этолмади. Жойида тураверди. Садбарг бола томон икки-уч одимлаб, унга яна ўша амрона оҳангда мурожаат этди:

— Бу ёққа бер!

— Н... Н... Нимани?— Уялганиданми, кўрқувданми, боланинг овози қалтиради.

Садбарг бошқа ҳеч нарса демай, шахдам юриб бориб, қўлини чўзган эди, боланинг болғани ташлаган жойидан олиб узатишдан бўлак чораси қолмади.

Садбарг Шерали Алиевичга етиб олгач, унинг кенг елкаси, қорайган йўғон бўйнига қараб, бирпас тараддуланиб қолди: «Нима деб мурожаат қилсам экан?».

— Амаки!— деб юборганини ўзи ҳам билмай, сўнг хижолатдан лоладек қизарди.

Шерали Алиевич орқасига қаради-ю, юраги шув этди. Қошлари чимирилиб, ўйланиб қолди. Орага жимлик чўкди. Қабристон сукунати каби бу ноқулай вазиятни Садбаргнинг Шерали Алиевичга етти тоғ ортидан элас-элас эшитилаётгандек туюлган овози бузди. У қўлидаги болғани узата туриб:

— Кечирасиз, қолдириб кетипсиз,— деди ийманибгина.

Бу овоз Шерали Алиевични бир оз ўзига келтирди. Аммо энди у бирон нарсани хотирига келтиролмай қийналаётганида содир бўладиган ҳолатга тушди: сийракроқ қошлари ҳамон чимйрилган, қимтилган қалин лаблари хиёл олдинга туртиб чиққан эди.

Садбарг орқасига қайтаётиб Шерали Алиевичга кўз қирини ташлади-ю, беихтиёр тўхтади. Бу таниш қиёфани қаерда кўрган? Шерали Алиевичнинг андак қисилган ўнг кўзи, дўрдоқ лаблари, ялпоқ бурни, бўй-бастига диққат билан қаради. Таажжубланиб: «Наҳотки ойим айтган киши шу бўлса?!» дея кўнглидан ўтказди. Яна бир қараган эди, кўзлар тўқнашди. Шерали Алиевичга охуларникидек бир жуфт шахло кўз сирли боқиб турарди. Қизнинг пуштиранг тиниқ юзидаги бу кўзлар қаршисида ортиқ бардош беролмади. «Раҳмат!» деди-ю бошини эгганча нари кетди. «Бу ким бўлди экан?» Шу биргина фикр хаёлида чарх урар, бунга жавоб изларди. Шунини ўйлаб туриб, юқорилаб борарди. Якка-дуккам томчилай бошлаган ёмғир энди анча тезлашган бўлса-да, Шерали Алиевич бунга ортиқча эътибор бермасди. Миясида ҳамон биргина фикр чарх урарди. Ниҳоят сўқмоқ келиб қояга қадалди. У бошини кўтарди. Чеҳраси ғам ниқоби тортгандай тунд. Юқоридан думалаб келиб, ўзидан каттароқ икки харсангга тиралиб қолган қорамтир оҳактош устига ўтирди. Икки тирсагини тиззаларига қўйиб, қўлларини энгагига така қилди. Атрофга разм солди. Ёмғир борган сари жадаллашмоқда эди. Момақалдиरोқнинг қарсиллаган овози тинмай, кетма-кет яшин чақнади. Атрофни бир зумгина ёритди-ю яна бутутлар қаърига шўнғиди. Ёмғир суви йўлидаги қум-тошларни сидирганча Сангизар ўзани томон шариллаб оқарди. Шерали Алиевич табиатнинг инжиқлигини кузатиб туриб, бир оз бўшашди. Табиат уни ҳаминиша ўйга солиб асабларини тинчлантирарди. Шерали Алиевич атрофга разм солди-ю чўққилари кўкка қадалган Помир тоғларини, ҳаётида ўчмас из қолдирган Хорогни эслади. Кўз ўнгида Сабогул жон-

ланди. У ерларнинг ажиб табиати, дилкаш одамларини хотирлади. Асаблари яна ҳам бўшашди. Энди у ўзини хаёлан ўша ерларда юрган каби ҳис этаётган эди. Беихтиёр боши узра кўтарилган қояга тикилди. Яна ўша кўзлар уни таъқиб этаётгандек бўлди. Бу ҳақда ўйламасликка тиришди. Бояги ширин хаёлларига эрк бериб, харсанг тошга суянди. Кўзларини юмди. Энди Садбаргнинг болгани узата туриб айтган сўзларини аниқ эшитди: «Кечирасиз, қолдириб кетипсиз...» Сесканиб кўзини очди. Қаршисида ҳеч ким йўқ...

Ҳаёт қизик: ўн йиллар елдек ўтиб, ҳамма нарса унутилади-ю, бироқ шахсий муносабатлардаги айрим воқеалар, айниқса у инсон туйғуси билан боғлиқ бўлса, хотирадан сира кўтарилмай тураверади. Дамодам хаёл шу воқеалар сари етаклайди, унинг бутун тафсилотларини иқир-чикиригача кўз ўнгингда жонлантиради. Бундай кезларда юрак қилнинг эмас, ақл юракнинг измида бўлади, ирода ҳам унинг истакларига монелик кўрсатишга ожизлик қилиб қолади. Шерали Алиевич ҳам ҳозир худди шу ҳолатда эди. Орадан ўттиз йилдан ортиқроқ вақт ўтипти. Аммо ўша учрашув ҳамон кунни кеча бўлиб ўтгандай, кўз ўнгида турибди. Кўз ўнгида турибдигина эмас, бу учрашувни у қалбдан ҳис этапти. Бирор осуда дам топгудек бўлса, Шерали Алиевич ўша ҳаётбахш дамларга хаёлан разм солар, муносабатларининг узилишига сабаб бўлган салқи томонларни изларди. Шахсий ҳаётидаги муваффақиятсизликларнинг барча иллатларини ҳам ўша муносабатларнинг узилишидан ахтарар, чин муҳаббат насиб этганида, авайлаб қололмаганига қайта-қайта иқрор бўлар, қалбидаги тиниқ туйғулар ўша дамларнигина қўмсар, унга ҳеч ким ва ҳеч нарса таскин беролмасди. У дамлар эса қайталанмайдиган ширин туш, хаёл кашфиётининг ажиб манзарасидек кўз олдида бир қалқиди-ю, сўнгра поёни йўқ саҳродаги саробдек қумликлар ва фазо бўшлиғига сингиб кетди...

Эмғир тинди. Булутлар ҳамон қайсарлик билан қуёш юзини тўсиб, нур йўлига ғов солиб турарди. Шерали Алиевич тоғ табиатининг бу инжиқликларига энди ортиқча эътибор бермай, хаёли олам кезганича, пастга туша бошлади. Фикрлари бир қадар тинган, аммо ўша шахло кўзлар ҳамон унга тинчлик бермасди. Хотира бисотидаги воқеаларни титкилаб, ўтган кунларини варақлай бошлади. Хаёлида ўкинчли кунлар жонланди. Ҳаётининг айни ўйнаб-куладиган, ота-она бағрида яйраб ўсадиган болалик, сўнгра ўспиринлик, ҳатто оқ-қорани ажратадиган кап-катта киши бўлган йилларида ҳам йўқчилик, қийин дамлардан боши чиқмади. Эсини энди таниганда отадан, кўп ўтмай онадан ажралди. Мехрибон кишиси қолмади. Ақл-заковат йиғадиган йигитлик чоғлари бошланди. Бундай кезларда одам икки оғиз ширин сўз айтиб, кўнглига таскин берадиган ёр васлига муштоқ бўлади. Шерали кўп излади. Ниҳоят кўнгилдаги қизни топди. Севги онлари бошланди. Аммо баҳор шабадасидек бир неча муддат дилини хушнуд этган бу ширин онлар кўпга чўзилмади. Шерали севган ёридан айрилди. Инсон тасавури фараз этолмайдиган тубсиз ҳижрон азоби бошланди. Ҳа, тубсиз, зеро кўзга кўринмас бир сиймо унга соядек эргашиб, ўзига чорлар, аммо ҳижрон азобининг тонги кўринмас эди. Бора-бора висол юзини кўрмаган ҳижрон азоби киши билмас дардга айланди. Юқорида айтганимиздек, юрагининг аллақаерида яшириниб ётган шу пинҳоний дард дам-бадам кўзгалиб, қоронғидан тўсатдан ёруғликка чиққан одам каби уни карахт қилиб қўярди. У Садбаргни кўриб, шу ҳолатга тушди. Қаршисида Сабогул тургандай бўлди. Тасодифий учрашув шу дардни қайталабгина қолмай, уни келтириб чиқарган сабабларни аниқлашга туртки ҳам бўлди.

Шерали Алиевич Темур дарвозаси деб аталмиш қоя олдидан ўтиб,

йўл чеккасида турган машинасига ўтирганида ҳам ўша пинҳоний дард-исканжасида тўлганарди. Йўлдан кўз узмай, шофернинг «Қаерга?» деган саволини кутмай, синиқ овозда: «Симузарга»,— деди-ю, яна ўйга ботди.

Иккинчи боб

Ҳар бир ишнинг сабабчиси бўлганидек, Шералининг ҳам Помир экспедициясига қўшилиб боришига унинг ҳурматли ва мўътабар усто-зи Павел Иванович Петровский восита бўлган эди. Ушанда Шерали университетнинг геология факультетини тамомлаб, аспирантурада таҳсил олаётган эди. Студентлик йилларидаёқ Шералининг қобилиятини сезган Павел Иванович уни қаноти остига олди. Устозликкина эмас, оталик ҳам қила бошлади. Павел Иванович кафедрага келганда албатта Шералининг олдига кирар, ундан ҳол-аҳвол сўраб, кўнгли тинчлангандан кейингина ўз иши билан бўлар эди.

Мана, ҳозир ҳам эшикнинг эҳтиёркорона тикиллашиданоқ Шералининг чеҳраси ёришди. «Марҳамат, Павел Иванович»,— деди-ю стол устидаги инглизча журнални бир чеккага суриб, ўрнидан турди. Эшик олдига ёши олтмишлардан ошган бўлса-да, ҳали хийла тетик, елкадор, қўлида қалин портфелини кўтариб, Павел Иванович кулиб турарди.

— Утиринг, Павел Иванович.— Шерали устозига курси қўйди.

Павел Иванович ўтираётди:

— Кун эрталабдан ёняпти-я, бу йил саратон саратонлигини кўрсатяпти,— дея ажин тушган кенг манглайдаги тер резаларини дастрўмоли билан артди. Украинча гулдор куйлагининг ёқасини очиб, нафас ростлаб олгандан кейин стол устидаги журналга ишора қилди.— Таржимонликми дейман!

Шерали кулди.

— Геологик формацияларга доир экан, шунчаки бекорчиликдан эрмак,— деди ерга қараб.

Павел Иванович завқланиб кулди. Шералига меҳр билан боқди. У шу топда шогирдининг камтарлигидан астойдил лаззатланган бўлса-да, гўштдор, кўрсаткич бармоғи билан стол четини секин чертиб, огоҳлантирди:

— Эҳтиёт бўл, камтарлиқнинг ҳам ўрни, чегараси бўлади. Ундан нотўғри хулоса чиқарадиганлар борлигини унутма,— деди, сўнг журнални варақлай туриб:— Мана бу ишинг чакки эмас, ҳақиқий мутахассис бўламан деган киши албатта чет эл фани янгиликларини мунтазам кузатиши керак,— деди.

Павел Иванович ўйланиб қолди. Бирор муҳим гап айтишдан олдин фикрини тўплаш мақсадида устозининг шунақа ўйланиб қоладиган одати борлигини билгани учун Шерали сукут қилди. Бир зумлик жимликдан сўнг Павел Иванович синиқ овозда вазмин гапирди:

— Аҳвол оғир, Шерали. Ҳозиргина трамвайда келатуриб одамларга разм солдим. Деярли ҳамманинг ранги заъфарон, кўзлардаги қувонч ўрнини газаб қоплаган. Уст-бошлар ямоқ, оёғига ким нима топса илиб олган. Бурчакка биқиниб ўтирган беш-олти ёшлар чамасидаги бир болани кўриб, раҳмим келиб кетди. Томирлари чиқиб, ингичка бўйинчаси қилтиллаб, беҳол мудраб ўтирипти. Портфелимда сенга олиб келадиган бир бурда нон билан пишмоқ бор эди. Болага узатдим. Довдираб кетганидан шўрликнинг кўзлари қинидан чиқа ёзди. Бир менга, бир нонга, бир ёнида ўтирган бувиси бўлса керак — кампирга қарайди. Ҳовлиқиб қолди.

— Ол, ол, ўғлим,— дедим далда бериб.

Боланинг кўзлари мурувват тилагандек, илтижо билан бувисига жовдираб қолди. Кампирнинг ўпкаси тўлди. «Ола қол, ўғилгинам,— деди-ю тескари қараб ютинди, кўзларини кафти билан артди. Менга зўрға:— Раҳмат!— деди-ю, ўзига-ўзи гапиргандай:— Эй худойим, бу кунлар ҳам унутилармикин?» дея шивирлади.

— Ҳа, вазият оғир, Павел Иванович,— деди Шерали ҳам хўрсиниб.

— Аммо одамларнинг руҳи тетик!— Павел Иванович овозида энди синиқликдан кўра ғазаб ва нафрат кучлироқ эди. Ютиниб жим қолди. Хўрсиниб сўзини давом эттирди.— Вақт ўтишини қара, уруш бошланганига ҳам уч йилдан ошяпти. Фронтдаги аҳволни яхшигина ўнглаб олдик. Олчоқни тумтарақайлатиб инига қувиб боряпмиз. Аммо мамлакат ичкарисиди вазият анча оғир...

Павел Иванович яна жим қолди. Унинг кўзлари синган ойна ўрнига картон қоқиб қўйилган деразага қадалди.

Шерали бу олижаноб кишини жон-дилидан севади. У Шерали учунгина эмас, бутун факультет, университет учун мўтабар ва ҳурматли киши. Университетга йигирманчи йилда биринчилар қатори Владимир Ильич йўлланмаси билан келган эди. Санкт-Петербургдаги тоғ институтини тамомлаган забардаст геолог Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ партия сафига ўтди, унга жон-дили билан хизмат қила бошлади. Утган йиллар ичида илмий асарлари билангина эмас, етиштирган истеъдодли шогирдлари билан ҳам шуҳрат қозонди. Шерали учун эса Павел Иванович айниқса азиз ва мўтабар. Оғир дамларда Павел Иванович унга ёрдам қўлини чўзди. Шералининг етимлигини, ҳеч кимдан моддий ёрдам олмай ўқиётганини билганидан кейин эса Павел Иванович уни деярли ҳомийлигига олди. Дам олиш кунлари Шералини уйига таклиф этарди. Бир-икки бормаганида Павел Иванович катта бошини эгиб, ётоқхонага келди. Шералини ҳўл-жонига қўймай олиб кетди. Шундан кейин Шерали ҳар якшанба қанда қилмай ўзи борадиган бўлиб қолди. Павел Иванович уйда ҳам ўзини жуда самимий, хоксор тутар, илмий ишларидан қўли бўшади дегунча йўл-йўл пижамасининг енгини шимариб:

— Евдокия, қани буюра қол энди ишинг бўлса, бир соат ихтиёрингдаман,— деб тўқ жигаранг дераза пардасининг ёнгинасидаги деворга осиб қўйилган какку қушли соатга ишора қилиб қўярди. Евдокия Васильевна эса:

— Йўқ, йўқ, Павел азизим, бағоят миннатдорман, ўзим эплаштираман,— дерди эрининг ғамхўрлигидан бир олам қувониб. Бундай кезларда Павел Иванович эшиклари олдидаги бир парчагина ерга ўзи эккан гулларининг тагини юмшатар, яккаю ягона овунчоғи — олти ёшли невараси Наташа кичкинагина пақирчасида сув олиб келиб қуярди. Павел Ивановичнинг ёлғиз ўғли келини билан врач бўлиб ишлашарди. Уруш бошлангач, иккалалари ҳам бир кунда фронтга кетишди. Урушнинг иккинчи йили ўғли қаҳрамонларча ҳалок бўлгани ҳақида қорахат олди. Келини эса дом-дараксиз йўқолди. Бироқ у бу ташвишларни сиртига чиқармасди. Жон-жаҳди билан ишларди. Университетда тарбия масалаларида, Геология институтида эса фан равнақи устидагина ўйларди. Хуллас, Павел Иванович Петровский мактаб яратган забардаст олим бўлиб, унинг фикри билан ҳисоблашмайдиганлар камдан-кам топиларди. Битта-яримта топилганлари ҳам обрў-этиборига, олимлик нуфузига сира таъсир кўрсатолмасди. Павел Иванович илм бобида бамисоли бир денгиз. Денгизни эса кўлмак деган билан у кўлмак бўлармиди?!

Шерали шуларни ўйлаб турганида, Павел Иванович бир нарсани

эслагандай ўрнидан турди. Шералининг олдига келиб, қўлини унинг елкасига қўйди.

— Айтгандай, нимага келганимни ҳам унутиб, гап сотиб ўтиришимни қара. Қаричиликда, бўталоғим, қаричилик, эс қолгани йўқ. Конференцияда сўзга чиққан Кирилов эсингдами? Федор Николаевич.

Шерали ўйланиб қолди. Ниҳоят: «Ҳа, ҳа, эсимда, жуда ажойиб фикрлар айтганди»,— дея Павел Ивановичга қараб қолди.

— Ҳозир Тошкентда у. Йиғилиш ўтказмоқчи. Бугун. Хабаринг йўқми?

— Йўқ,— Шерали елка қисди.

— Виктор айтиши керак эди-ю — Павел Иванович шимининг олд чўнтакчасидан нафис занжир билан камарига қадалган «Павел Буре» соатини олиб, қопқоғини очиб қаради.

— Виктор кеча ётоқхонага келгани йўқ,— деди Шерали яна синчковлик билан домласига тикилиб.

Павел Иванович соатини чўнтагига сола туриб:

— Ҳали эрта экан. Кеп қолар. Соатини аниқлаб, хабар қиламиз дейишганди. Илтимосингни бажариб қўйдим. Суюнчини чўзавер.

— Суюнчиси тайёр, Павел Иванович, раҳмат!

— Сени қара-ю, қаёққа боришингни ҳам суриштирмай, раҳмат деявераркансанда.

— Мен учун қаёққа бораётганим эмас, сизнинг тавсиянгиз билан бораётганим муҳимроқ,— дея ерга қаради Шерали.

— Яна камтарлик,— деб хахолаб кулди Павел Иванович кўзларини айёрона қисиб.— Ҳа, майли, камтар бўлганинг яхши, аммо шу камтарлик илмий мақолаларга ҳам бир оз юқса, чакки бўлмасмиди дейман, бўталоғим.

Шерали Павел Ивановичнинг нимага шама қилаётганини фаҳмлади. Бунинг устига унинг бирон нарса ёқмаганда ёки ҳаддан зиёд хурсанд бўлганида, «бўталоғим» иборасини ишлатишини билгани учун қулоқларигача қизарди.

Павел Иванович Шералининг қимтини қолганини кўриб, раҳми келди. Бир оз юмшади.

— Зиёни йўқ. Ёшликда одам шунақа қайнаб туради. Мен ҳам ўт эдим. Айтган жойимдан узардим. Қайнаганинг яхши-ю аммо тошиб кетма. Илмда кўп нарсани билиш олимлик фазилати. Лекин билафонлик даъвосини қилиш — офат. «Манимча» деган ибора ҳам бор. Кўп яхши сўз. Ана шу сўзни ўрнида ишлата билиш унинг ўзидан ҳам аъло.

— Кечирасиз, Павел Иванович,— Шерали шундай деб яна ер чизди. У Чорух Дайрондаги магматик формацияларга доир ёзган илмий мақоласини қараб чиқиш учун минг андишага бориб Павел Ивановичга берганди. Аслида: «Бу мавзуни бир ўйлаб кўр, диссертацияннга ҳам тема қилиб олаверсанг бўлади» деб Павел Ивановичнинг ўзи тавсия этган эди унга. Шерали бу илмий мақола устида салкам ярим йил ишлади, шу орада уч марта Чорух Дайронга бориб келди, анчагина намуналар йиғди. Назарида ҳозиргача ҳеч кимнинг хаёлига келмаган илмий фаразларни илгари сургандек бўлиб туюлганидан даядил қалам тебратган эди.

— Мақолада келтирган фаразларинг ўринли. Фараз — илмий ишнинг куртаги. Аммо улар ҳали фаразнинг ўзи, холос. Бу фаразга илмий асос керак. Менимча, сенда худди ана шу асос етишмаётганга ўхшаяпти. Яна ўзинг мақолани бир қараб чиққин, балки адашаётгандирман.

Павел Иванович «менимча», «балки адашаётгандирман» деган ибораларни ўз одатича ишлатаётган бўлса-да, булар ҳозир Шералига таънадек туюлди. Гортинчоқлиги туфайли хаёлига бошқа бирон сўз

келмаганидан нуқул: «Раҳмат, Павел Иванович, миннатдорман» дерди.

— Мана энди камтарликни меъёридан оширяпсан. Нега тортинасан? Фикрингни ҳимоя эт, баҳслаш! Мен домласидан ўзмаган шогирдни шогирд демайман. Бунинг устига менинг фикрларим сен учун қонун эмас. Ҳақиқат баҳслашув, мунозаралардан кейингина рўёбга чиқади.

Павел Иванович бу борадаги гапни тўхтатиб, асосий мақсадга ўтди.

— Ҳа, майли, мақолани яна бир қараб чиқарсан. Бояги гапимиз чала қолди. Хуллас Федор Николаевич бошчилигида Помирга жуда катта экспедиция уюштирилипти. Салкам йигирмата партиядан иборат экспедиция. Иккита-учта партияди Тошкентдан, Геология бошқармасидан олишадиган бўлиштипти. Бу гапни эшитдим-у, сенинг илтимосинг эсимга тушди. Тўппа-тўғри бошқарма бошлигининг ўринбосари Вадим Акимовичнинг олдида бордим. Гаплашдим,— Павел Иванович Вадим Акимовичнинг номини алоҳида урғу билан айтиб, Шералига қараб жилмайди.— Сен ёқтирган оғайнинг-чи, фамилияси нима эди?

— Гуревич,— деб кулди Шерали.

— Ҳа, ҳа, ўша... учрашдим. Бошда эгар кўрмаган тойдай сакради. Роса туриб олганимдан кейин: «Ҳа, майли, биронтаси келсин», деди. Кеча сени тополмай, курсдошинг Викторга тайинлагандим.— У шундай деди-ю, Шерали томон бир қадам одимлаб, овозини пастлатиброқ уқтира бошлади:— Борадиган жойинг жуда ажойиб — фарби-жанубий Помир. Бажарадиган ишинг ундан ҳам фаройиб. Йиғилишда эшитасан ҳамма гапни. Мен кетдим. Евдокия холанг кутяпти.

Павел Иванович шошилиб чиқиб кетди. Шерали кичкинагина дераза олдида Павел Иванович кўздан ғойиб бўлгунча туриб қолди.

Шерали фронт учун ўз улушини қўшадиган бўлганидан қувонарди. Ҳамма Ватан мудофаасига жўнаб кетаётганида, ўзининг фронт орқасида юрганидан хижолат бўлиб, урушга юборишларини сўраб, бир неча бор ҳарбий комиссариатга мурожаат этган эди. Аммо уни сафга яроқсиз деб қайтаришди. Барибир тинчланиб қолмади. Университетни тугатган йили яна борди. Бу гал ўша биринчи учрашганда яхшигина муомала қилган лейтенант уни анча нохуш кутиб олди. У бўйнидаги сунъий нафас олиш учун боғланган тангадек темирнинг тешигини кўрсаткич бармоғи билан бекитиб, хириллади:

— Яна келдингми? Бу нимаси, ўзингни лаганга соляпсанми ё? Фронт орқасида зарур бўлганинг учун сени давлат олиб қолган. У ёғини суриштирсанг, кўзингни ҳам яроқсиз деб топишди. Ҳадеб бўзчининг моксидек қатнайвериб, бизни ҳам ишдан қолдириб нима қиласан, топширилган юмушни қилиб юравермайсанми, ука?

— Мен сафдошларим олдида бош кўтариб юролмаяман, тушунсангиз-чи! Бирин-кетин улардан бир тўдаси яраланиб қайтаяпти, аксаридан қорахат келди. Тоғни урса талқон қиладиган кучим бор. Сўппайиб юравераманми одамларнинг таъна-тазаррусини эшитиб!— Шерали аччиқ-аччиқ гаприб лейтенантни йўлга солмоқчи бўлди.

Лейтенант Шералига бақрайганча, гапиролмай дудуқланиб қолди. Юзининг ўнг томони қийшайиб, пириллаб уча бошлади. Қалтироқ қўли билан гимнастеркасининг иккита тугмачасини ечиб қўйди.

Шерали кўрқиб кетганидан ундан кечирим сўрайман деб турганида, лейтенант бояги хириллаган овоз билан команда берди:

— Смирно!.. Кругом!.. Шагом марш!..

Шералининг командани бажаришдан бўлак чораси қолмади. Шушу, ҳарбий комиссариатни тилга олмайдиган бўлди. Фронт учун зарур барча юмушларни бажонидил бажариб келарди-ю, аммо яхлитроқ ва кўзга кўринарлироқ бирон иш қилиш орзусида эди. Қай куни дилидаги

шу гапни айтганида, Павел Иванович бир зум ўйланиб: «Оббо сене, шунақа дегин?»— деб қўя қолган эди. Бугунги хушхабардан гоят қувониб кетганининг боиси шунда эди.

Учинчи боб

Шерали Павел Иванович келиб, узилиб қолган ишини давом эттириш учун энди ўтирган ҳам эдики, ётоқхонага ҳаллослаганча Виктор кириб келди. Нафасини ҳам ростламай, Шералига мурожаат этди:

— Уртоқ Алиев, суюнчини чўзинг-у, сафар жабдуғини ростланг. Чўққилари фалак гумбазининг биринчи қаватига етган дунё томи — Помир сизга мунтазир. У ёғини сиз суриштирманг, мен сўзламай. Ҳам-ма нарса кўнглингиздагидек бўлди.

Дали-ғули, орқа-ўнгига қарамай гапирадиган Викторнинг фавқуллодда бир нарсани билдирмоқчи бўлганда, бердисини айтмай ҳовлиқиб қолиш одатини Шерали яхши биларди. Бунинг устига бу гапдан Павел Иванович хабардор этгани учун Шерали унинг сўзларини оёйишта эшитиб, курсига ишора қилди.

— Аввал мундоқ ўтирсинлар, кеча қаёққа гум бўлиб кетганларининг хабарини берсинлар ўзлари,— деди.

— Жин урсин сени, шу бетайин одатингни асло қўймадинг-да. Ҳозир ўтирадиган фурсатми? Қани, бўл! Ялпаймай, йиғиштирсанг-чи нарсаларингни. Бир қараса жиннидай ҳаммани қопиб юрасан. Мана бунақа қайнайдиған пайтда ўлгудай судраласан.

Виктор шундай деди-ю, эски сим каравот тагидан сандиқдек зилзамбил тахта чемоданини тортиб олди. Лаш-лушларини палапартиш жойлаб, Шералига: «Мен ҳозир», деб эшикка чиқиб кетди.

Шерали мийиғида кулиб қўйди. Виктордан ҳозир бир нарсани сўраш бефойда. Курсини столга яқинроқ суриб ўтириб, ишини давом эттирди.

Шерали яшайдиган ётоқхона Тошкентнинг энг гавжум ва обод, айниқса байрам кечалари одам сифмай кетадиган сайргоҳ Карл Маркс кўчаси муюлишидаги уч қаватли гиштин бино ҳовлисида эди. Кунга тескари пастқам ерда қатор қилиб солинган бир қаватли пастак уйлardan бирида жойлашган ётоқхонанинг бор-йўқ жиҳози гир айлантириб қўйилган тўртта сим каравот, бир курси ва столдан иборат эди. Каравотларнинг симлари аллақачон узилиб кетганидан ҳар бирига учта-тўрттадан калта тахта қўйилган бўлиб, устига тарашадек қотган юпқа тўшак ва тўшак устига пахтаси оқиб ётган кўрпача ташланарди. Ётоқхонада истиқомат қилувчилардан ҳар бирининг китоб ва дафтарлари кечаси ўзига ёстиқ вазифасини ўтар эди. Ётоққа кираверишдаги тупроғи ўйнаб кетган энсиз йўлакнинг бурчагида тагига занглаган эски челак қўйилган дастшў жами уч хонада истиқомат қилувчилар учун хизмат қилар эди. Эрталаблари навбат кутавериб чарчаганидан бир куни Шерали эски тоғора топиб келиб, каравоти тагига суриб қўйди. Уша кундан эътиборан Шералилар хонасидаги тўрт киши эрталаблари навбат билан тунука кружкада сув олиб келиб, юз-қўлларини тоғорада ювишадиган бўлишди. Хонада Шерали билан Виктордан ташқари Карим ҳамда Омонлар туришарди. Карим — гидрогеолог, Омон — геохимик. Омон кўп масалаларда Шерали билан маслаҳатлашар, ўз навбатида Шерали ҳам ночор қолган дамларда у билан суҳбатлашиб, кўнглил чигилини ёзарди. Омон мустақил фикрли, чўрткесар, узоқни кўра оладиган тadbиркор, яхши дўст эди. Феъл-атвор жиҳатидан Виктор жуда қизиққон, сал нарсага лов этиб ёниб, гавдасига сира ярашмаган ингичка овозини баралла қўйиб чийилларди. Жуда гап топол-

май қолган кезларида «жин урсин сени» деб қўярди. Улгудек сергап, баъзан вазиятга қараб фикрини ўзгартирадиган, бунинг устига шоирнамо. Шеърларига бир оз эътибор берган одам нақ балого қоларди. Ҳол-жонига қўймай, шеър кетидан шеър улаб, безорижон қиларди. Шеър эса кўпинча икки нарсани — чунончи қошиқ билан вилканинг фарқини тушунтиришдан иборат бўлиб, табиийки, мантиқ ва бадияятдан тамоман йироқ эди. Илҳоми жўш уриб кетганда, қайта-қайта «Дарё» деган шеърини кўзларини юмиб, завқ билан ўқирди. Бу шеърни ижодининг чўққиси деб эътироф этар, азбаройи ўқийверганидан шеърнинг айрим мисралари хонадагиларга ҳам ёд бўлиб кетган эди. Виктор:

Дарё улкан, унда сувлар шалдираб оқар,
Ариқ ихчам, унинг суви шилдираб оқар,—

деган яқунловчи мисраларини ўқиганда, бир зум бош чайқаб: «бу фалсафий сатрларнинг мағзини чақиш керак»,— деб қўярди. Одам табиати қизиқлигини қарангки, қанча мутолаа қилмасин, шеърда ўта нўноқ Виктор геология борасида, айниқса бу ҳақда ўқилган китоблар устида баҳс юритилганда, унга ҳеч ким тенг келолмасди. Тенгдошлари ичида энг пешқадам ҳисобланган Шерали ҳам геология тарихига доир масалаларда у билан ҳисоблашиб, эҳтиётроқ гапиришга мажбур бўлар эди! Чунки Виктор умуман геологияга, айниқса Урта Осиё геологиясининг тарихига доир китобларни битта қолдирмай ўқир, ўқиганда ҳам хотирасида мустаҳкам ўрнашиб қоладиган даражада ўзлаштирарди. Аммо энг катта нуқсонни шунда эдики,— балки бу унинг шошқалоқлигидандир,— ўқиганларига танқидий ёндашиб, ўз нуқтаи назаридан қарамасди. Уртоқлари уни қироатхонликда айблашганда: «Китобга ишониш керак, умуман ҳар бир босма нашрни муқаддас санамоқ даркор», деб тўнғиллаб қўярди. Кўпинча бундай баҳслашувлар даҳанаки жанг доирасидан чиқаёзган кезларда, орадаги «совуқ муносабатлар отишмасини» Шерали бартараф этиб, ўзининг обрў-эътибори билан ҳар икки томонни тинчлантирар эди.

Карим — Викторнинг акси. Анча вазмин, икки эшитиб, бир сўзлайди. Камсуқум, ҳуда-беҳудага тишининг оқини кўрсатавермайди. Аммо аини чоқда унинг ҳам ўзига хос заиф томонлари бор эди. Бу Шералининг ғашини келтирса-да, нуқсонсиз дўст қидирган ёлғиз қолади, деган нақлга амал қилиб, муросада бўлар эди. Карим ҳар ишдан шахсий манфаат излар, чўтига тўғри келмайдиган юмушга қўл урмас, ўзига тегишли нарсалардан шахсан фойдаланишга интиларди. Хуллас, ана шу шахсиятпарастлик, яна аниқроғи молпарастлик томонларини ҳисобга олмаганда, Карим анча мулоҳазали, касбига пишиққина йигит эди. Виктор билан Карим негадир Омонни унчалик хуш кўришмас, ҳазил-мутойибага ортиқча рўйхуш бермаганидан бўлса керак, уни расмиятчиликда айблашар эдилар. Каримдан кўра Омон билан кўпроқ Виктор чиқишмас, ташланиб қолишга қулай фурсат пойлаб, хўроздек хурпайиб юрарди.

...Тўсатдан эшикнинг тарақлаб очилишидан чўчиб ўрнидан туриб кетган Шерали Викторни кўрди-ю, ҳайрон бўлиб сўради:

— Нима гап ўзи, тинчликми?

Викторнинг бояғи қувончидан асар ҳам қолмаганди. Рангида қон қолмаган, қўллари қалтирарди. У Шералининг саволини эшитмагандай, индамай бориб ўзини каравотга ташлади. Шерали яна мурожаат қилди:

— Гапирсанг-чи? Сендан сўраялман? Нима бўлди ўзи?

— Нима бўларди, домламиз Латиф Боқизоданинг эски дарди қўзгади.— У қошига тушган бир тутам малла сочини бармоқлари орасига олиб, юқорига тараб қўйди-да, ҳовлига қараган кичкинагина де-

раза томон бурилиб қараб қўйгач, ҳеч нарса тушунмай елкасини қисиб турган Шералига, уқтира бошлади:— Алмисоқдан қолган конларни қидириб, қўй-қўзи қийн титкилашнинг ҳожати йўқ эмиш. Унинг геологиямизнинг бугунига ҳам, истиқболига ҳам фойдаси йўқмиш, бу соҳада илмий иш қиламан деган одамнинг ўзи тентакмиш...

Виктор яна аллақандай миш-мишларни қалаштириб ташлаётган эди, Шерали уни тўхтатди. Боқизода билан Виктор ўртасида нима устида гап борганини тушунди. Виктор республикамиздаги қадимий конларга доир адабиётларни икки-уч йилдан буён синчиклаб ўрганаётган эди. Бундан мақсад бу конларнинг қачон очилгани, қанча муддат фойдаланилгани ва ниҳоят уларнинг истиқболлини аниқлаш устида илмий иш олиб бориш эди. Шерали унинг ярасига туз сепмаслик учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Хўп, фараз этайлик сен ҳақсан, аммо бу гапларни ҳозир қовлаштириш кимга керак бўлиб қолди?— Шерали одатича қизишиб кетди, овозини хиёл кўтарди.

— Менга!— Виктор кўкрагига муштлаб дик этиб ўрнидан турди. Тугоқиб у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Нечун? Ахир сен боягина Помирга кетишимизни гапираётган эдинг-ку?

Виктор Шералига яқинроқ борди, зарда оилан кўзларини пирпиратиб:

— Ҳа, балли, гапираётган эдим, жин урсин сени, ҳозир ҳам гапираман!..— деди.

— Хўш, унда Боқизода билан қадимий конлар ҳақида бошқа вақтда эмас, худди шу бугун баҳслашишнинг нима ҳожати бор эди?

— Ҳожати шунда эдики... жин урсин сени деярман яна...

Шерали унинг гапини бўлди:

— Бунча чўзмасанг, ота-бобонг тақачи ўтганми?— У энди чинакамига қизишди.

— Ота-бобом тақачи эмас, деҳқон ўтган, аммо узинг бердисини эшитмай, ҳалқумимга чангал солмай турсанг-чи! Ахир тушунтирпман-у, нима ҳожати борлигини,— Виктор бир хўрсиниб қўйиб, стол устида турган кружкадаги сувдан хўплади, йўл-йўл чит қўйлагининг ёқасини очди-да, сўнг гапини анча осойишта давом эттирди.— Кеча Павел Иванович сени тополмай, геология бошқармасига бориб, Гуревичга учрашимни тайинлаган эди. Бордим. Бугун кечга яқин йиғилиш бўлади, қаерда ва қачон бўлишини хабар қилишади, дейишди. Хуллас, эртага эрталаб бизни машина келиб олиб кетишини, бошқармадан Қутбиддин Билолов бирга боришини, ҳаммасини Боқизодага тушунтирдим. Узинг биласан дардимни, қадимий конларни кўрсам, иложи бўлса, ўша ерда кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олсам дейман. Қорамозор анчадан буён хаёлимни банд қилиб турипти. Оҳангарон қочиб кетмаган бўлса ҳам, боришга имконият топилмаяпти. Биз эса Помирга доvon ошиб борамиз. Билдингми? Барибир йўлимиз ўша ёқдан ўтади. Гапнинг қисқаси, ўша Гуревичингга ялиндим, ёлвордим. Охири Қорамозорга кириб ўтишимизга рухсат берди. Зачеткам деканатда эди. Чиқсам, Боқизода жаноблари ялпайиб, чой ичиб ўтириптилар. «Ҳмм, шошилиб қолибтилар, йўл бўлсин?»— деди одамнинг юрагини эзиб юборгудек кесатиқ билан. Мен хумкалла ҳам ичимга сиғдирилмай, Помирга кетаётганимизни, Қорамозорга кириб ўтишимизгача айтдим-у балага қолдим, эски ашула бошланди.

Шундан сўнг Виктор бояги айтганларини яна қайтара бошлаган эди, Шерали уни тўхтатди.

— Бўлди, дўстим, ҳаммаси тушунарли, ҳадеб қайтараверма.—

У шундай деб қалин лабларини чўччайтириб кулиб, ҳазилга йўйди-ю, аммо Боқизоданинг бу қилган иши аслида унинг ҳам зардасини қайнатган эди. Бундай одамлардан бир мири ҳаён, уч мири зиён. Аммо буни ҳозир Викторга айтиб бўлармиди. Шусиз ҳам гуриллаб турган Виктор Боқизода билан ади-бадига бориб қолиши мумкин эди. Шерали ўрнидан туриб, тўшак тагидан рюкзagini олди. Нарсаларини йиғиштирди. Мольберт, мўйқалам ва бўёқларини латтага ўраб, яхшилаб жойлаштиригач:

— Ке, қўй, диққат бўлаверма! Ишингни қил, ҳали замон йиғилишга чақириб қолишса, шошилиб қоламиз,— деди Викторни қистаб. Виктор қовоғини солганча, нарсаларини чамодонга жойлаётган эди, эшик тикқилади. Шерали билан Виктор бошларини кўтариб, баравар: «Кираверинг» дейишди-ю, «ким экан» дегандай қараб қолишди. Хонага Латиф Боқизода кирди. У эшикни ирганган каби бош ва кўрсаткич бармоқларининг учи билан авайлаб ёпди. Оҳори тўкилмаган йўл-йўл жигаранг трико костюмининг чўнтагидан дастрёмолини олиб, қўлларини артди. Салом ўрнига бошини хиёл эгиб, тил учида: «Яхшимисизлар?» деди эшитилар-эшитилмас.

Виктор уни кўрмагандай дераза олдига борди. Алланимани қидираётган бўлиб, ҳовли томонга энгашди. Шерали одоб юзасидан курсига ишора қилди.

— Келинг, ўтиринг, домла,— деди ортиқча рўйхуш бермагандай оҳангда.

Сарғишроқ сочи ўнг томонга силлиқ таралган Боқизода асабий-лашаётганини сездирмасликка тиришарди. Бир-икки ўнг қўли билан бақа кўзларининг устига тушиб турган қалин пахмоқ қошларини силаб қўйди-да, чуваккина юзидаги қора кўзойнагини пешонасига кўтариб қўйди. Унинг ҳаракатларини зимдан кузатиб турган Шерали: «Жиддий гаплашмоқчи шекилли» дея кўнглидан ўтказди, чунки бундай кезларда Боқизода кўзойнагини пешонасига кўтариб қўядиган одати бор эди. Студентлардан кимдир унинг бу ҳолатини кузатиб юриб, «тўрт бақа кўз» деб атаган эди, бу гап бир кунга қолмай, бутун факультетга ёйилди. Студент халқи шунақа: ўзини номаъқулроқ тутадиган домлага бир зумда лақаб тўқийди қўяди. Боқизода эса ўта гердайдган, ўзига зеб бериб, ўзгани тан олмайдиган одам бўлса-да, бу такаббурилик ва ички ғурурини баъзан ҳаддидан ошириб юборадиган мулозамати билан сездирмасликка уринарди-ю, аммо сохта муомала кўпчиликнинг гашига тегарди. Боқизодага берилган лақабдан кейин кўплар, ҳатто илгари сира қарамайдиганлар ҳам уни алоҳида эътибор билан кузатадиган бўлиб қолишди. Бинобарин кунлар ўтиб, бошқа бир студент бу лақабни такомиллаштирди. У: «Домла Боқизоданинг пешонасида ҳам бошқаларга кўринмайдиган кўзи бор. Муҳимроқ гапни синчковлик билан разм солиб айтмоқчи бўлганида, кўзойнагини ўша пинҳоний кўзларига кўтариб қўяди»,— деган эди, шундан сўнг Боқизоданинг лақоби анча ихчамлашди. Орқаворотдан унинг оти ҳам, фамилияси ҳам тилга олинмас, «тўрт кўз» сўзи ҳар иккала вазифани бажараверарди. Аммо ҳозир негадир Боқизода Шерали кутиб турганидай жиддий гап айтмади. Бу тарки одатмикин ёки домланинг муомала бобида Шералига қўллайдиган номаълум йўллари билан бири-микин? Шерали: «Бу ёғи нима бўларкин?» деб диққат билан кузатиб турарди. Кутилмаганда Боқизода кулиб, Викторга яқинлашди. Ноилож қолган Виктор қаддини ростлаб, тил учида: «Келинг, домла» деб қўйди.

— Мулла Шерали!— деди Боқизода бошини Шерали томон хиёл буриб.— У вазиятни юмшатмоқчи бўлган кезларда бошқа бир кишига номига мулла сўзини қўшиб мурожаат қиларди.

— Лаббай, домла!— Шерали ҳам атайин овозини Боқизоданикига мослаб, чўзиброқ жавоб берди. Бошқа вақтда ҳар бир нарсага синчков Боқизода, ҳозир бунга ортиқча эътибор бермай муддаога ўтди.

— Виктор биздан андак хафа бўлди. Аммо ақл ва заковат соҳибининг бундай қилмоғи ноўрин, зеро домланинг измидан юрмаслик — бу баайни улуғ зотларнинг кўнглини ранжитишдек гап...— У сўзларни

чертиб-чертиб айтар, ҳар бир жумладан кейин бир оз тўхтаб, гаплари эшитувчига қандай таъсир кўрсатаётганини кузатарди.— Бинобарин катта бошимни кичик қилиб бўлса ҳам келдим, Виктор иним.— Виктор бевосита ўзига мурожаат қилингани учун энди жавоб бермоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, Боқизода «шошмай тур» дегандай ишора қилиб, сўзида давом этди:— Сад задани сўзангару як задани оҳангар! Бу гапнинг маънисини қаранг: игначининг юз урганию темирчининг бир зарби, кўрдингизми? Бизлар кўпни кўрган одамлармиз. Ёшимиз ҳам элликка қараб боряпти. Ҳали ёшсиз, иним, адашманг деймиз-да. Ахир биз ҳам кон очишга қарши эмасмиз, аммо янги, совет конларини очишимиз керак. Пўпанак босиб, ўтмишининг сарқит ҳиди анқиб турган гўристонларга тушишдан муддао нима деб ўйлаган эдим.

— Муддао — уни ўрганиб, янгиларини топиш.— Виктор ўзини тутолмай, зарда билан жавоб қайтарган эди, Шерали унга «жим тур» ишорасини қилиб, домлани тинчиттиш учун:

— Ёшда, домла!— деб қўя қолди-ю, аммо Боқизоданинг: «Биз ҳам кон очишга қарши эмасмиз», деган гаплари уни бир оз ўйлантириб қўйди. Университетда ҳам, геология бошқармасида ҳам уни қўллаб-қувватлайдиган одамлар борлигини орқаворотдан эшитган эди. Баъзи бир масалаларда Боқизода устида гап-сўз бўлганда ҳам кимдир орага тушиб, ишни силлиқлар, қор ёғилиб излар босиларди. Айниқса ўтган йили Боқизоданинг бир неча лекция стенограммалари катта шов-шувга сабаб бўлиб, гап унинг ишда қолиш-қолишмаслигига гача бориб етганида ҳам ўша номаълум қўллар масалани кун тартибидан олиб ташлабгина қолмай, домланинг декан ёрдамчиси қилиб тайинланишига эришдилар. Шерали хаёлидан шу фикр ўтиб турганида, калаванинг учини Боқизоданинг ўзи Шералининг қўлига тутқизиб қўя қолди:

— Гапимни тамом қилганим йўқ хали. Бундан муддао нима деб, мен ўйлаётган эдим. Виктор деканатдан чиқishi билан ҳурматли Вадим Акимович телефон қилиб қолдилар. Бугун соат тўртда олтимиш бешинчи аудиторияда йиғилиш бўлишини, сиз билан Викторни оғоҳлантиришни айтдилар. Йўлакай Викторнинг илтимоси билан Помирга борадиган партияга бир кун Қорамозорда қолишга рухсат берганларини ҳам хабар қилдилар. Ахир у киши розилик берган эканлар, шуни менга бир оғиз айтсангиз, нима бўларди, иним Виктор? Уртоқ Гуревичнинг айтганлари — биз учун қонун.

Шерали ялт этиб Боқизодага қаради-ю, ўтган йили Гуревич билан бўлиб ўтган воқеани эслади. Университетни битиргач, бошқармага бориб, уни Синтоб экспедициясига қўшиб юборишларини сўради. Бош-

қарма бошлиғи олдидаги қоғозлардан кўзини узмай: «Гуревичга уч-ранг», деб ишини давом эттираверди. Шерали бошлиқ кабинетидан чиқиб, рўпарадаги устига қора чарм сирилган эшикни, очиб, хонага кирди. Узун, оёқлари нақшланган каттакон стол ортида жуссаси кичкина, сочлари энди оқара бошлаган киши ўтирарди. Унинг ёшини чамалаш қийин, жуда синчиклаб қараган одам элликларга боргандир, деб мўлжаллаши мумкин. Аммо ялтиллаб турган силлиқ юзлари таранг, ёноқлари қип-қизил, хуллас, кўринишдан ўзига ортиқча зеб бериб юрадиган олифта одамларга ўхшарди.

— Иш масаласида келувдим.

Гуревичга келгувчининг бу қадар бетакаллуф гапира бошлагани ёқмади. Қўлидаги қаламни айлантириб, бирпас индамай Шералига тикилиб турди-да:

— Ўтиринг,— деди стулга ишора қилиб совуқ оҳангда.

Шерали исми ва фамилияси, бу йил университетнинг геология факультетини битирганини билдирди. Бира тўла дилидаги гапни ҳам айта қолди:

— Фақат бир илтимос, мени тўғри тушунинг, бошқармага ишга киришимдан мақсад — Синтобга бориш, бўлмаса...

Гуревичнинг энсаси қотди. Қаламни столга чертиб, Шералининг гапини бўлди. Сўнг жуда осойишта, аммо лоқайдлик билан, масхараомуз оҳангда:

— Бўлмаса, ишингизга ҳам кирмайман денг?— деди.

— Йўқ, ундоқ демоқчи эмасман. Борди-ю, Синтобга бормайдиган бўлсам, аспирантурада ҳам қолишим мумкин.

— Марҳамат, ихтиёр сизда. Аммо биз ишга кирган одамларни жойларга уларнинг истаги билан эмас, идора эҳтиёжига қараб юборамиз. Шуни ҳам айтиб қўймоқчиманки...

У энгашиб столи тортмасидан бир парча қоғоз олди. Кўздан кечирди. Сўнг олдингидан ҳам совуқроқ гапирди:

— Бизга кимни ишга олишимизни ўша сиз тугатган факультетингиздаги обрўли одамлар тавсия этишган,— деди сўзларни чертиб-чертиб.— Мана бу рўйхатда ўзларининг табаррук номлари йўқ. Афсус, ёрдам беролмайман. Синтоб масаласида келганда, ҳали ёшсиз, кўп ишларга қўл урасиз, шу вайдан билиб қўйганингиз яхши: у ерни сиздан каттароқ геологлар ҳам бир неча йил сурункасига тадқиқ этишди. Ҳеч нарса топишолмади. Унча-мунча майда олтин конлари бўлса бордир. Аммо уни очишга сарфланадиган пул олтиннинг ўзидан ҳам қимматга тушади. Бинобарин қидирув ишлари тўхтатилди.

— Экспедиция кетяпти-ку?

— Тўғри, кетяпти. Аммо олтин қидиргани эмас.— У шундай деди-ю, пинагини бузмай, боягидек ўтираверди.

Шерали бундай лоқайд одамларни кўрарга кўзи бўлмаса-да, ҳозир ўзини мумкин қадар босди. Яна савол берди:

— Синтобда олтин бор эканлиги тўғрисида конференцияда айтилган фикрлар қаёқда қолиб кетди бўлмаса? Нега... Негача энди?— Тутулиброқ сўради Шерали. Одатда асабийлаша бошлаганда, гап тополмай тутиларди.

Гуревичнинг қип-қизил ёноқлари бирдан оқарди, юз бичимига мутаносиб тушмаган каттагина бурни устига қўндирилган сариқ пенсенсини олиб, стол устига қўйди-да, ўрнидан туриб, асабини босиш учун бўлса керак, бир зум Шералига жаҳл билан тикилиб қолди. Сўнгра чақиб олгудек сўзларни доналаб:

— Тадқиқ этамизми, йўқми,— бу ёғини бизга қўйиб берсангиз, яхши йиғит! Менда яна нима ишингиз бор?— деб сузила бошлаган кичкина кўзларини эшикка тикди.

Шерали совуққина хайрлашиб, чиқиб кетди. Мустақил ҳаётга қадам қўйганида, дастлабки зарба уни эсанкиратиб ҳам қўймади. Бу ҳангомани эшитган Павел Иванович қотиб-қотиб кулди: «Ҳечқиси йўқ, бўталогим, бунақа тўсиқларга ҳали кўп учрайсан. Чиниқиб тургин. Бу тоифадаги хизматчилар одамларни яроқли ёки яроқсизлигига қараб эмас, балки ўзларига яроқли киши бўла оладими, йўқми — ана шунга қараб ишга оладилар», — деб қўйди. Бугун Павел Иванович Гуревичнинг номини чўзиб айтиб, кулиб қўйганининг ҳам боиси шунда эди. Ҳозир шулар ҳақида ўйларкан, Гуревичнинг қўлидаги рўйхатни Боқизода берган деб гумон қила бошлади. Шерали инсон қалбини шиллиқ қуртдек кемириб ташлайдиган гумон ва шубҳа ич-ичини кемираётганидан ижирғанди, буни сиртига чиқариб, сездириб қўймаслик учун гапни калта қилди:

— Жуда соз-да, домла, демак бизга оқ йўл тиларкансиз-да?

Боқизода ҳам шуни кутаётган экан, шекилли Шералининг турткиси айна муддао бўлди. У шоша-пиша:

— Албатта, албатта!— деди юзига сохта табассум югуртириб.— Ёшларга йўл-йўриқ кўрсатиш — бизнинг вазифамиз. Оқ йўл, сизларга!

— Бўлмаса мен кетдим, хафа бўлиш йўғ-а, дўстим Виктор?— дея ундан тасдиқ жавобини олгач, эшикни боягидек эҳтиёткорлик билан бармоқ учида очиб чиқиб кетди.

Шерали билан Виктор бир-бирларига қараб маъноли кулиб қўйишди...

Тўртинчи боб

Йиғилиш жуда қисқа бўлганига қарамай, одамлар белгиланган вақтдан анча эрта тўпландилар. Бир қисм кишилар олтмиш бешинчи аудиторияга кираверишдаги зина майдончасида, қолганлар коридорда тўп-тўп бўлишиб туришарди. Виктор кутубхонадан олган китобларини топшириб келадиган бўлди. Шерали зинапоя панжарасига суяниб, одамларни кузатарди. Пастдан Павел Ивановичнинг овозини эшитди. Қайрилиб қаради. У ёнидаги ўзидан анча бўйчан, ранги захилроқ, оппоқ сочлари пахмайган кишига алланималарни уқтириб келарди. Шерали бу одамни кўрган заҳоти таниди. Бу уч йил олдин конференцияда ҳаммани ўзига мафтун этган машҳур геолог, академик Федор Николаевич Кирилов эди. Уларнинг орқасидан Гуревич билан гаплашиб келаётган ўрта бўйли чайиргина кишини Шерали танимади. Улар Шералининг ёнидан ўтиб кетишди. Шерали саломлашди-ю, Кириловга завқ билан тикилиб қолди. Академик атрофдагиларнинг саломларига бош эгиб алик олар, айна чоқда Павел Ивановичга бир нарсани тушунтираётган эди. Шерали Федор Николаевич аудитория томон бурилгунча ундан кўз узмади. Сўнг панжарага суянганча ўйланиб қолди...

Қирқинчи йилнинг ёз палласи эди. Ушанда Шерали иккинчи курсни энди тамомлаганди. Кечагидай эсида: дарсдан кейин торгина қоронғи коридордан кўча эшиги томон бурилган эди, Павел Ивановичнинг овозини эшитиб тўхтади.

— Мен билан пойга қилмоқчимисан дейман, чақирсам ҳам, орқаўнгинга қарамай, чоппасан-а, тинчликми?— Павел Иванович қўлтигидаги қалин папкасини ҳансираганча кираверишда гардероб олдидаги тахта тўсиқ устига қўйди-да, Шералидан ҳол-аҳвол сўраб, уни ўзига яқинроқ имлади. Атрофга бир қараб олгач, шивирлади:— Тошкентга бутун мамлакатдан катта геолог олимлар келишган. Эртага эрталаб олтин бўйича Урта Осиё конференцияси очилади. Конференция вақти-

да у-бу ишларга қарашини учун беш-олти студент ажратилди. Сени ҳам киритдик. Кечикмай етиб боргин. Жуда фойдали йиғилиш. Хайр, шошиляпман.

Павел Иванович қайтиб университетга кириб кетди.

Шерали ўша куни кечкурун анчагача ўйлаб ётди. У ҳар куни кўриб юрган энг катта геологлардан бири Павел Иванович эди. Эртага эса бутун мамлакатдан келган одамлар билан рўпара бўлади. Улардан кўпининг номларинигина эшитган, баъзиларининг эса ҳар бири кичикроқ ёстиқдек китобларини қайта-қайта варақлаганда, кўзи олдида бугун олам жонланган эди. Энди уларнинг ўзларини кўради, овозларини эшитади...

Шерали шу ҳаяжон оғушида мудраб, ниҳоят ширингина уйқуга кетганини ҳам билмай қолди. Эртаси куни одатдагидан барвақт турди. Байрамлардагина киядиган, бошқа вақтларда чемоданида авайлаб сақлайдиган оқ сурп кўйлагини кийди. Шиппагининг таг чарми кўчган ерларини тикди, лампа мойининг юқи қолган латта билан яхшилаб артди, рахи қиқсин деб тўшак тагига ёзиб кўйган шимини олиб кийди. Шимнинг тиззаси билан ўнг чўнтагининг тагига ямоқ солинган эди. Шерали жилла бўлмаса битта ямоқни бекитмоқчи бўлиб кўйлагини шимининг устидан туширди. Белига энсиз сарғиш камарини боғлади-да, деразанинг бир табақасини очиб кўйиб, сочини ўшанга қараб таради. Нонуштага асраб қолган бир бурдагина қотган нонни тумбочкасининг тортмасидан олиб еди, устидан икки ҳўплам сув ичиб, конференция бошланишига роппа-роса бир ярим соат қолганда, ётоқхонадан чиқди. Шаҳарнинг бошқа жойларига қараганда анча салқин Карл Маркс кўчасидан ғир-ғир эсаётган эрталабки ёқимли шабада эркалатгандай юзларини силаб-сийпаларди. Қучоққа аранг сигадиган чинор тагида тўхтаб, атрофни кўздан кечирди. Одамлар галаси шошилиб ўтиб турарди. Негадир Шерали яна конференция ҳақида ўйланиб қолди. Назарида кўчадан ўтаётганлар ҳам конференцияга шошилаётгандек бўлиб туюлди. Бирпас одамлар оқимига қараб турди-да, сўнг бу иши ўзига наша қилди шекилли, кулгиси қистаб, юзини чинор томон бурди. Одамлар ҳамон кети узилмай бир қисми Революция хиёбони томон, бошқа қисми қарама-қарши томонга ошиқарди. Шерали Пионерлар саройидан ўтиб, муюлишга етгач, қадамини секинлатди. Урда томондан жомини чалиб шиддат билан келаётган трамвай газ сув дўкони ёнига келиб тарақлаб бир силкинди-ю, «писс» этиб тўхтади. Трамвайдан тушганлар орасида Қаримни кўрди. Шошилиб қолиб овозининг борича бақирди:

— Қарим!

Шералидан кўра анча бўйчан, аммо елкалари негадир пастга осилиб тургандай жуда ихчам, қўллари узун, чўзинчоқ юзли озғин йиғит тўхтаб, атрофга аланглади. Ўша кезларда Қарим Сағбондаги бир кампирникида ижарага турарди.

— Мен бу ёқдаман, Қарим!

Қарим энди Шералини кўрмаса ҳам овозини таниб, газ сув дўкони ёнига бориб тўхтади.

— Бормисан, оғайни, бундоқ бир хабар олай ҳам демайсан-а, инсофинг борми ўзи?— Шерали дум-думалоқ қўлини Қаримга узатди.

Қарим ҳам Шералини анчадан буён кўрмаган эди. У бир ҳафтача тоби бўлмай ётиб қолганди. Шералини хижолат қилмаслик учун буни айтмай:

— Борман, оғайни, ўзинг кўринмайсан?— деди.

— Э, нимасини сўрайсан, оғайни. Ўзингдан қолар гап йўқ, шу кунда нима кўп— семинар. Сенларнинг ер ости сувларингга етиб олайлик деб ҳаракат қилиб ётипмиз-да. Сен ҳам ўша ёққа-ми?

- Ҳа, ўша ёққа.
- Павел Иванович айтгандирлар.
- Ҳа.
- Қандай ажойиб, ғамхўр домла-а?
- Нимасини айтасан, биз чуғурчуқларга йўл бўлсин эди, бунақа катта йиғилишларга.

Карим бирпас Шералига тикилиб туриб: «Қани кетдик» дея қўшиб қўйди. Шундай деди-ю, Олий Совет биноси томон йўл олди. Икки ўртоқ шилдираб оқаётган лим-лим ариқча бўйлаб юз қадамча юриб, сўнг қатор дарахтлар қалин соя ташлаб турган кўчага бурилишди. Конференция Фан комитети биносининг мажлислар залида бўлиши керак эди.

Шерали билан Карим Абдулла Тўқай кўчасидаги икки қаватли бинога яқинлашгунча ундан-мундан очилиб-сочилиб гаплашиб келишди-ю, аммо эшикка яқинлашгач, ҳар иккаласи гунг одамлардек чурқ этмай қолишди. Қиришга ҳам ийманиб, келаётганларга йўл беришарди. Қўпчилик кириб бўлгач, яна орқа-ўнгларига бир қараб, ичкарига ўтишди. Шералини коридорда тўп-тўп бўлиб турган олимларнинг салобати босди. Каримнинг биқинига туртиб, четга имлади. Иккалалари четга чиқиб, атрофдаги одамларни қизиқиш билан кўздан кечира бошлашди. Орадан ўн минут ўтар-ўтмас қўнғироқ чалинди. Залга ҳам ҳаммадан кейин киришди. Шерали орқадаги бўш ўриндиқлардан бирига омонатгина ўтириб, Каримни ёнига имлади. Улар боягидек бир-бирларига чурқ этишмай, залдагиларни кўздан кечиришарди. Зал ғала-ғовур. Каримнинг кўзлари чақнаб, Шералини туртди. Олдинда ўтирган Павел Ивановичга ишора қилди. Павел Иванович ҳам уларни кўриб, жилмайди. Ёнидаги ошпоқ сочлари пахмайган киши билан гаплашаётган эди. Бояги ғувиллаш аста-секин тина бошлади. Президиум ўрнашиб олгандан кейин эса зал тамоман тинчиди. Ҳамманинг диққат-эътибори конференцияни очаётган нотиқда. Шерали яна ҳаяжонлана бошлади. Ахир унча-мунча нарсага юқори баҳо бермайдиган ўта талабчан Павел Ивановичнинг ўзи: «Жуда фойдали йиғилиш»,— деди. Ҳаммадан муҳими шундаки, бу сўзларни Шералига аллақандай тасодифий бир киши эмас, Павел Ивановичнинг ўзи айтди. Шерали шулар ҳақида ўйланиб туриб, ёнида ўтирган Каримни ҳам унутасди. Нотиқ олтин қазиб олишнинг ҳозирги аҳволи ҳақида гапирарди. Нотиқнинг уқтиришича, Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда кейинги йилларда олтин етказиб бериш ишлари бирмунча жонлантирилган бўлса ҳам, ҳали айтарли, мақтовга арзигули даражадан жуда ортда эди. Туб конлар яккам-дуккам учрар, ундан олинаётган олтин миқдори эса жуда кам. Сочма конлардан ҳам шунчаки, хўжақўрсинга олтин йиғилаётган эди. Сарф-харажат эса олтиннинг ўзидан ҳам қимматроққа тушаётган эди. Бир сўз билан айтганда, ўттиз еттинчи йилларга келиб ҳам олтин қазиб олиш ишлари тараққий этиш у ёқда турсин, аксинча ортда қолди, олдинги даражасидан ҳам тушиб кетди. Шундай қилиб, минг йиллар давомида жуда бой табиий шароити ва бағридаги бебаҳо бойликлари билан донг таратган ўлка бу соҳада мамлакатда сўнги ўринлардан бирига тушиб қолди. Бунга бир томондан ҳамма нарсага ишончсизлик билан қарайдиган айрим йирик мутахассисларнинг: «Ўрта Осиёда олтин йўқ, уни ота-боболаримиз олиб бўлишган, бу соҳада ишлаш беҳуда»,— деган зарарли ва ҳеч қандай назарияга асосланмаган сафсаталари сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан ўлкани геологик жиҳатдан ўрганишга лаёқатли бақувват кадрлар йўқ. Борлари ҳам аксари вақт бу ишдан четда қолишар, геология-разведка учун давлат бераётган маблағлар хўжасизлик билан сарфланарди.

Нотиқ шулар ҳақида тўхталганда, Шерали бир сесканди: «Наҳот-

ки кимларнингдир айби билан давлат берган пуллар кўкка совурилса?» Давлат фан равнақи деб ҳеч нарсани аямай, маблағ ажратса-ю, уни кимлардир талон-торож қилса! Аллақандай боқибегамлар келажак авлодларнинг осойишталигини кўзлаб ажратилган пулларни тежаб-тергаб, жойини топиб сарфламаса?! Бу — кетворган қароқчилик-ку! Шералининг қорачадан келган бақувват қўллари беихтиёр мушт бўлиб тугилди. Қани энди ихтиёр унда бўлса-ю, шундай одамларнинг шармандасини чиқариб, халойиқ олдида адабини берса!

Карим Шералининг ижирғанаётганини кўриб, секин шивирлади:

— Сенга нима бўлди, Шерали?

— Ҳеч нарса.— Шерали кўзини минбардан узмай, унга истар-истамас жавоб берди-ю, яна ўз хаёли билан бўлди. Шу орада Павел Ивановичнинг ёнида ўтирган бояги оппоқ сочлари пахмайган олим минбарга кўтарилган эди, Шерали ўзига келиб: «Қара, домламизнинг ўртоғи сўзга чиқяпти», дегандай Каримни туртиб қўйди. Карим ҳам мамнун жилмайди. Яхшилаб ўрнашиб олди. Шерали ҳозиргина эшитган гапларини апил-тапил дафтарига ёзгач, минбарга қараб қолди. Нотиқ Урта Осиёда туб олтин конлари ва уларни ўрганиш масалалари устида тўхталди. Унга бошқаларга нисбатан кўпроқ чапак чалинди. Шерали унинг: «Урта Осиё шароитида туб олтин конлари магма юқори қатламларга чиққандан кейинги даврда ҳосил бўлади. Ҳарорат юқори жойларда олтин кўпинча маргимуш бирикмасида, ҳарорат пастроқ жойларда, яъни магмадан нарироқда эса олтин кварц-пирит томирларда пайдо бўлиши ҳам мумкин» деган хулосани ёзиб, тагини чизиб қўйди. Нурота тоғларидаги олтин тўғрисида қилинган доклад ҳам Шералида яхшигина таассурот қолдирди...

Шерали Карим билан кўчага чиққанда, конференция қатнашчилари деярли тарқалиб бўлишган, эшик олдида Павел Иванович ким биландир гаплашиб турарди. У Шерали билан Каримни кўриб, ёнидаги одам билан хайрлашди-да:

— Хайрият, шу ерда экансизлар,— дея уларга яқинлашди ва жилмайганча, сўзини давом эттирди:— Хўш, қалай зўрми?

Карим Шералига қаради.

— Жуда зўр, Павел Иванович, раҳмат, сизнинг шарофатингиз билан...

Павел Иванович Шерали гапини тугатмай, афтини буриштирди.

— Ҳеч қандай Павел Иванович эмас, сизларни конференцияда қатнашишга университет тавсия этди. Мен номзодларингизни ректордан тасдиқлатиб олдим, холос. Шуни ҳам унутмангларки, мен университетнинг оддий профессориман, ундан ортиқ эмас, ҳа, ҳа!

Шерали яна бир нарса демоқчи эди, Павел Иванович:

— Докладлардаги гапларни эшитдингларми?— деб Шерали билан Каримга савол назари билан қаради.

Яна Шерали жавоб берди:

— Эшитдиккина эмас, ҳаммасини ёзиб ҳам олдик, Павел Иванович, айниқса академик Кириловнинг гаплари жуда зўр бўлди-да.

— Нимасини гапирасан,— Павел Иванович ҳузур қилиб кулди.— Конференция ҳам шу одамнинг ташаббуси билан чақирилди-да!— дея мамнуният билан қўшиб қўйди.— Илгари ҳам Тошкентга бир-икки келиб кетган. Қани энди бизда шундайлардан лоақал икки кишигина бўлса. Иш деганда ҳеч нарсага қарамайди. Аммо касалманд. Улгудек ўжар. Даволаниш тўғрисида бировга оғиз очтирмайди. Вақтини аяйди. Павел Иванович энгашиб шивирлади:— Икки марта тунда касалхона деразасидан ҳатлаб қочган. Бу одам билан бир мартагина экспедицияда бирга бўлганман. Бай, бай, бай! На ўзи тинади, на бировни тиндиради. Йиққан намуналарини авайлашини кўрсанг. Лагер-

га қайтгач, бирма-бир кўздан кечириб, қоғозларга ёзиб, сўнг ҳар бирини алоҳида-алоҳида ошпоқ халтачаларга жойлайди. Сакво-яжига солиб олиб, ўзи кўтариб юради, туғишганига ҳам ишонмайди. Э, нимасини айтасан, унинг фазилатларини гапириб адо қилиб бўлмайди.

Павел Иванович ажиндор кенг манглайини дастрўмоли билан артиб, папкасидан бир даста дастхат чиқариб, Шералига узатди.

— Мана булар бугунги докладларнинг бир қисми. Университетга боришинг билан олтмиш бешинчи аудиторияга кирасан, тўртта машинистка ишлаяпти. Дастхатларни эшикдан кираверишдаги биринчи машинисткага берасан. «Эртагача тайёр бўлиши керак экан», деб қўясан, уқдингми? Хўп, хайр, мен кетдим.

Павел Иванович берган дастхатларни Шерали авайлаб газетага ўраб олди-да, Қарим билан хайрлашиб, университетга югурди...

Шиддат билан жаранглаган қўнғироқ Шералининг хаёлини бўлди. У юқорига қаради. Геологлар бирин-кетин аудиторияга киришаётган эди. Қўлини панжарадан олиб, юқорига кўтарилаётганида, орқасидан етиб келган Виктор Шералига шивирлади:

— Ўзимам нафасим бўғзимга тикилиб чопдим, хайрият, вақтида етиб келибман.— Дастрўмоли билан бўйин ва юзларини артиб, Шералига қараб кулди.

— Сеники ўзи доим шунақа. Ҳамма ишингни нафасинг бўғзингга тикилганда қиласан.

— Келишдими?— Виктор Шералининг дашномига эътибор ҳам бермай сўради.

Шерали бош ирғаб, аудитория томон бурилди. Хонада тахминан ўттизга борар-бормас киши ўтирарди. Шерали билан Виктор орқароқдаги стуллардан ўрин олишди.

Академик Кирилов устига қизил алвон ташланган стол ортида ўтирарди. Унинг чап томонида Гуревич, ўнг томонида Шералига нота-ниш киши. Шерали кўзлари билан Павел Ивановични қидирди. У биринчи қаторда Боқизоданинг ёнида ўтирарди. Павел Ивановичнинг Боқизода билан ўтирганига Шералининг негадир ғаши келиб, юзини буриштирди. Яхшилаб ўрнашиб ўтирди-ю, яна Федор Николаевичга тикилиб қолди.

Йиғилишни Гуревич очди. Унинг нима мақсадда чақирилгани ҳақида қисқача тўхталгач, Федор Николаевичга сўз берди.

Федор Николаевич шошилмай кафедра олдига келди. Папкасидан керакли қоғозларни олгач, пешонасидаги терни артиб, иссиқдан шикоят қилгандек залдагиларга қараб жилмайди. Сўнг осойишта гапира бошлади:

— Азиз ҳамкасблар! Мен ҳузурингизга партиямиз топшириғи билан келдим. Вазият барчамизга аён. Тўхталиб ўтирмайман. Ҳамма бирдай муқаддас ғалабага илҳақ! Ғалабамиз эса муқаррар! Фронт ва фронт орқасидаги бутун имкониятлар шунга сафарбар этилган. Узоққа бормай, Тошкентни олиб қаранг. Бугун у чинакам аслаҳахонага айланган. Ҳамма фронт учун ишламоқда. Шаҳрингизда фронт буюртмасини бажармаётган биронта корхона йўқ. Сиз тайёрлаётган снарядлар тўппа-тўғри жанг майдонига жўнатилмоқда. Буюк ғалабани таъминлаш учун ҳозир бизга тоғ биллури, шунингдек исланд ва дала шпатларининг шаффоф оч пуштиранг турлари зарур. Бу минераллар эса Помирда, Зарафшон тоғларида, Чотқол-Қурама тизмаларида топилиши мумкин. Москвадан Помирда катта экспедиция кетди. Шу экспедициянинг учта партиясини Тошкентдан олишга қарор қилдик. Асосий кучлар, мана, ўртоқ Гуревичнинг маслаҳатига биноан,— нотикъ Гу-

ревичга ишора қилди,— университетдан олинди. Биринчи партия За-
рафшон тоғларига боради. Бу партияга ўртоқ Латиф Боқизода бошчи-
лик қилади. Иккинчи партияни ҳурматли Павел Иванович бошқаради.
Ундан Қорамозорни тадқиқ этишни сўраймиз. Бу ҳақда яхшигина мо-
нография ҳам ёзган. Қорамозорни ипидан игнасигача билади.— Федор
Николаевич стакандаги сувдан бир ҳўплаб, Павел Ивановичга қараб,
кулиб қўйди.— Ниҳоят,— дея гапини давом эттирди нотик,— ўртоқ
Қутбиддин Билолов раҳбарлигидаги учинчи партия Помирга боради.
Мен экспедиция бошлиғи сифатида Хорогда бўламан. Бошлиқнинг
ташқилий ишлар бўйича ўринбосари Борис Сергеевич Алексеевга Ванч
билан Хорог орасидан қулайроқ бир жой танлаймиз. Зарурат туғил-
гудек бўлса, менга ёки у кишига мурожаат қилишларингиз мумкин.

Нотик ўнг томонида ўтирган кишига ишора қилди. Ёши олтмиш-
ларга бориб қолган озғин, аммо кўринишдан анчагина бақувват, қадду
қомати келишган киши ўрнидан туриб, ўтирганларга жилмайиб қўйди.

Федор Николаевич қоғозларини яна бир кўздан кечиргач:

— Гап шу, дўстлар. Масаланинг муҳимлигини уқтириб, эзмала-
ниб ўтирмайман.— У сийрак қошларини чимириб, бир зум жим қолди.
Сўнгра сўзини ярим ҳазил оҳангида давом эттирди.— Лекин, оғайни-
лар, биз геологларга толе ҳамиша ҳам ёр бўлавермайди. Гоҳ ундоқ,
гоҳ бундоқ деганларидек, қуппа-қуруқ қайтадиган пайтларимиз ҳам
бўлади. Олдиндан огоҳлантириб қўймоқчиман: қуруқ қайтганлар то-
полмаган минераллари бадалига пул ҳозирлаб келишсин. Биз керакли
нарсани хориждан сотиб олишимиз ҳам мумкин. Аммо қоғоз пул кет-
майди, биласизлар. Олтин, кумуш пул керак. Марҳамат, олтин қиди-
ринг, кумуш изланг. Бу ноёб металллар оёқларинг остида ётипти. Эсла-
рингизда бўлса, бу ҳақда конференцияда ҳам гапирган эдим. Аммо
ўшандан буён ҳам арзигулик бирон иш қилингани йўқ. Давлатга бу
металллар ҳозир жуда зарур. Гап шу, оғайнилар!

Федор Николаевич кейинги сўзларини ҳаяжон билан гапирди-ю,
қоғозларини папкасига жойлаб, ўрнига бориб ўтирди.

— Саволлар борми, ўртоқлар?— Гуревич ўтирганлардан рад жа-
вобини олгач, Федор Николаевич билан Борис Сергеевичга миннатдор-
чилик билдириб, йиғилишни ёпиқ деб эълон қилди. Сўнгра ҳар учала
партияга кирган геологлар рўйхатини алоҳида-алоҳида ўқиб эшиттир-
ди. Кенгашиб олиш учун ажратилган хоналарга чиқишга таклиф этди.

Бешинчи боб

Юк машинаси Қорамозор қишлоғини чангитиб тоғ этагидаги арча
ёнига келиб тўхтаганида, чошгоҳ пайти эди. Кабинадан озғин бўли-
шига қарамай, жуда чайир, қирқ ёшлар чамасидаги ўрта бўйли бир
киши тушди. У қўлини соявон қилиб теварак-атрофга разм солиб ол-
гач, машинадан нарироққа бориб тўхтади. Бу — Қутбиддин Билолов.
Геология бошқармасида ишлай бошлаганига унча кўп бўлгани йўқ.
Аммо йигирма беш йилдан буён геологлар билан бирга. Ун йилликни
тамомлади-ю, олтин қидирувчилар билан турли жойларда ишлаб юр-
ди. Уруш бошланишидан уч йил олдин геология факультетининг сиртқи
бўлимига ўқишга кирди. Урушнинг биринчи йили фронтга кетди. Шид-
датли жанглардан бирида яраланди. Унг қўлининг тирсағи билан би-
лаги қаттиқ шикастланган эди. Сафга яроқсиз деб фронт орқасига
жўнатилди. Қутбиддин ўқишини сиртдан давом эттирди. Университет-
ни тугатгач, геология бошқармасида қолди. Ишчанлиги, хушчақчақли-
ги туфайли бошқармадагиларнинг ҳурматини қозонган бу тиниб-тин-
чимас киши деярли Тошкентда бўлмас, йил ўн икки ой тоғу биёбон

кезгани учун кўплар уни Қутбиддин Биёбоний деб чақирадиган бўлишди. Бора-бора бу ном шу қадар сингиб кетдики, бировдан «Билоловни кўрмадингми?»— деб сўрашса, елка қисиб қўярди. Шундай қилиб, у Қутбиддин Биёбоний бўлиб қолди. Москвадан телефон қилишиб, Помир экспедициясига маҳаллий шароитни биладиган икки-уч геолог ажратилишини сўрашганларида ҳам бу экспедицияга боришга Қутбиддиннинг ўзи розилик билдирди. Икки ойлик сафардан қайтганига атиги уч кун бўлган эди.

Қутбиддин брезент этигини тапиллатиб ерга уриб, чангини туширди. Бошидаги ҳарбийча шапкасини ҳам қоқиб, қайта кийиб олгач, машина кузовидан тушиб, ёнига келиб турган Шерали билан Викторга қараб:

— Мана ўша минг-минг йиллар давомида ўтган воқеаларнинг тилсиз гувоҳи бўлиб турган Қорамозор,— деди-ю, тоғ шамоли қовжиратган тиканаклар устидан секин юриб кетди.

Шерали кейинги уч йил ичида бу ерларга неча марталаб келиб кетган. Қорамозордаги деярли ҳар тош унга таниш бўлишига қарамай, титилаёзган сирли китоб саҳифалари устидан юраётгандай қадамини авайлаб босар, назарида юзлаб нотаниш, ҳатто қиёфаси ҳам тамоман бошқача одамлар қуршовида кетаётгандек туюларди. Викторда эса тамоман ўзга ҳол. У бу ерларни сира кўрмаган, аммо китоблардаги тасвирини яхши билар, борди-ю, Қорамозорнинг ўтмиши, география ва геологияси ҳақида сўз очилгудек бўлса, тинмай гапириши, ҳар бир тош ва унинг тарихини айтиши мумкин эди. Кеча тунда Виктор Қорамозор ҳақидаги китобни варақлаб чиқди. Бинобарин Виктор ҳозир Оҳангарон билан Сирдарё оралиғидаги булутлар билан бўй талашман деб турган Қорамозор тоғлари, Чотқол ва Қурама ён бағирларидаги ўнлаб километр ергача ястаниб ётган шу ажиб сойлар ҳақида ўзича мушоҳада юритар, бир минг икки юз йил муқаддам Тошкентнинг жануби-шарқида юз километрга борар-бормас ерда жуда катта Илоқ вилёяти бўлганини, бу вилёят ва унинг савдо-сотик ҳамда кон ишлари беқиёс ривож топган ўн тўрт шаҳри Шарқ мамлакатларига олтин ва кумуш сотиб турганини ўйлаганида, аллақандай бир куч уни илдамроқ одимлашга ундар, шу шаҳарларнинг қолдиқларини ўз кўзи билан кўришга ошиқарди. Шерали Викторнинг шошилиб қолганини кўриб, енгидан тортди.

— Секинроқ, оғайни, йўл олис, толиқиб қоласан,— деб кулди-да, Қутбиддинга кўзини қисиб қўйди.

— Ҳазилкаш экансизлар,— деди Қутбиддин астойдил мамнун бўлганини ифода этиб.— Геолог халқи шунақа ҳазил-мутойиба қилиб турмаса, тоғ-тошларда кечадиган машаққатли кунлар уни ҳар сўзида заҳар сочиб турадиган одамга айлантириши ҳеч гап эмас.

У шундай деб йўл бориб тоғ ёнбағрига туташган томонга қараб, енгил тортгандай нафасини ростлади. Қадамини секинлатди. Чўнтагидан тамаки халтасини олиб, қўлтиғига қистирди. Этиси қўнжидаги газетадан йиртди. Уни чап қўлида тутганча тамаки солиб, бамайлихотир ўраб олди. Сўнг яна тамаки халтасини титкилаб, узун ип, чақмоқтош ва бир парча темир олди. Шамолга тескари турганча, ипни чақмоқтош устига қўйиб, темир парчаси билан ура бошлади. Ип тутагач, тамакисига тутди-да, мириқиб тутун ютди. Назарида бугун ҳордиқлари чиққандай бўлиб, бирпас кўзларини юмди, тамакидан яна устма-уст тортгач, жилмайиб, Виктор томон бурилди, оғиз-бурнидан тутун бурқситиб:

— Қўрқманг, Виктор, ҳу ана у дўнглик орқасидаги ўйиқни кўряпсизми?— дея тутундан мўмиёранг бўлган ингичка кўрсаткич бармоғини йўл бориб тоғ ёнбағрига туташган дўнгликка қаратди.

Виктор орқа-ўнгига қарамай, ўша томонга чопди.

Шерали билан Қутбиддин етиб келишганда, Виктор аллақачон қадимий конлардан бирига кириб, ғойиб бўлган эди. Шерали сел оқи-зиб келган оҳактош устига ўтирди. Саратон қуёшининг теккан ерни жазиллатадиган нурлари ҳали тоғ-тошларни заптига олиб куйдирган-нича йўқ. Аммо тирик мавжудотлар жон сақлаш учун унинг таптидан қочиб, соя изларди. Қутбиддин қуёш гангитиб қўйган чигиртканинг беҳол ўрмалаётганига бир зум разм солиб туриб, Шералига қараб оғиз ростлаган ҳам эдики, Викторнинг бўғиқ овози эшитилди.

— Э-ҳе-ҳе-ҳе, ҳееее!!!

Шерали сапчиб ўрндан турди. Зимзиё ғор олдига келиб қичқирди:

— Виктоор! Қаёқдасан? Тинчликмеее?— Шерали Викторни бир нарса чақиб олди, деб қўрққан эди.

— Мен гўристон қаъридамааан! Ха-ха-ха-ха-ҳа!!!

Шерали бир нима деб улгурмай, яна Викторнинг овози эшитилди:

— Бу ер жаҳаннамнинг ўзгинаси, исми жисмига монанд тимқорамозор!!! Эмакляпман... Тепамада илонлар осилиб туряпти.

— Нима? Нима дединг?!

— Илонлар... Худонинг ўзи асраяпти. Ха-ха-ха-ха!.. Улар қорон-фида ипакдай мулойим бўларкан!!!

Орадан бир дақиқа ҳам ўтмай Виктор кўринди. Кунга тик қарай олмай, бирпас кўзларини уқалаб турди-да, боя Шерали ўтирган оҳактош устига чиқиб олди. Ундан уюлиб ётган тупроқ устига чаққонлик билан сакраб, тўғридаги баланд қоя ортига ўтди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Виктор китобдан ўқиб, билиб олган кумуш конини қидираётганди. Конга кирадиган йўлни баҳор тошқинлари тинимсиз оқизиб келган лой ва хас-чўплар бекитган эди. Қутбиддин катта арча соясида ўтириб, бирпас газета ўқиди-да, сўнг у ҳам тепалик ортига ўтди. Ёлғиз қолган Шерали оҳактош устидан тушди. Ўзидан икки-уч қадам наридаги қоронғи ўйиқ олдига бориб энгашди. Ўйиқнинг тубига қаради. У турган ердан пастга тушиш учун тош терилган эди. Шерали бошини пастроққа энгаштириб разм солди. Юқоридан аранг кўринаётган ўйиқ (штольня) тўғрига қараб кетган эди. Қуёш нурлари уни тахминан беш-олти метргача ғира-шира ёритиб турар, у ёғи яна зулмат қоронғилиги...

Шерали ҳар гал Қорамозорга келганида, қадимий конларга тушишга жазм қиларди-ю, аммо бунга эҳтиёж йўқлигидан ҳафсала қилмас, «кейинги гал» деб қўл силтаб қўя қоларди. Ҳозир қулай фурсат келганидан фойдаланмоқчи бўлди шекилли. Енги калта кўйлагини ечиб, харсанг устига ташлади. Пиллапоя қилиб қўйилган тошлардан пастга тушди. Қабристон сукунатидан юраги орқасига тортгандай бир сесканиб, эти жимирлаганига қарамай, коннинг ичкари томонига юрди. Энди у кўзларини ҳарчанд катта очишга уринмасин беҳуда: ҳеч нарса кўринмас, ўргимчак ва кўршапалакларнинг қўланса ҳиди димоғига гупиллаб уриб, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Гоҳ тирсаги, гоҳ тиззаси тоғ қирраларига тегиб зирқирар, тош уюмлари йўлни тўсган жойлардан эса эмаклаб ўтар, зимзиё йўлакка чиқар, назарида бу гўристоннинг кети йўқдай бўлиб туюларди. Шерали бир зум тўхтаб, нафасини ростлади. «Наҳотки ёруғ жаҳондан бу гўристонга кирганимдан буён орадан атиги бир неча дақиқагина ўтган бўлса?!»— дея ўйлади. Ҳозиргина боши устида турган тиниқ осмон ва саратон қуёшини энди бир умр кўролмайдиган каби юраги уюшди. Кўзи олдида шу йўлакни минг бир машаққат билан тимдалаб очиб, ундан маъданли тошларни орқалаб кетаётган одамлар гавдаланди. Қулоқлари остида уларнинг қўл ва оёқларидаги кишанларнинг жаранги эшитилгандай

бўлиб, беихтиёр тўхтади. Қўллари муздай тоғ деворидаги шилимшиқ бир нарсага тегиб кетганидан чўчиб, орқасига қаради. Алланима тумшуги остидан париллаб учиб ўтди. Уни кўролмаслигига имони комил бўлса-да, кўзларини катта-катта очиб, беихтиёр тикилиб қолди. Боягина Викторнинг пастдан туриб: «Илонлар қоронғида ипакдай мулоғим бўларкан!»— деган сўзларини эслади. Виктор ҳазил қилганини тушуниб туриб, гужанак бўлганча деворга тиралди. Яна боягидек қанот қоқиб, икки-уч мавжудот уни ёнлаб ўтди. Шундагина кўршапалаклар галасига дуч келганини фаҳмлаб, бир оз тинчланди. Қаддини ростлайман деб турганда, пешонасига чап этиб бир томчи муздай сув томди. Энди Шерали чинакамига сесканиб, оёқлари чалишганча изига қайтди. Юқорига кўтарилиб, ташқарига чиққач, бир оз ўзига келиб, ўйлай бошлади: «Қачонлардир шовқин-суронли улкан шаҳарлар ўрнини нечун бу сукунат олами эгаллади? Бу ерда ишлаган заҳматкаш кончилар кимлар бўлган? Наҳотки ўша мўъжиза кўрсатган болалар турли замонларда зарб этилган тангалар-у, кишан ва бўйинтуруқ, тош болға ва тошчироқлардан бўлак из қолдирмаган бўлишса?..»

Шерали тупроқ уюмлари устида шиппагини судраб Виктор турган жойга борди. Виктор кумуш конига кирадиган йўлни топган эди. Сув ва кўчкилардан ихота этиш учун харсанглардан уюб ясалган пештоқ бузилган экан.

— Эҳ, дўстим Шерали! Қара, қандай мўъжизалар яратишипти. Ҳамма нарса ҳисобга олинган. Виктор шоша-пиша иккита харсанг тошни четга суриб, қоронғи зулмат бошланган ўйиққа ишора қилди.— Орадан саккиз аср ўтипти. Саккиз юз йил!!! Қара, кечагина қазилгандек бус-бутун!

Шералини яна бояги ўйлар қамраб олиб, тепаликка кўтарилди. Пастда улкан водий қорайиб ётарди. Булар — маъдан чиқитлари. Қопларда минг бир азоб билан олиб чиқилган маъданли жинслар шу ерда сараланган ва эритилган.

Иссиқдан бугриқиб кетган Қутбиддин ҳам етиб қелди. У Шерали билан Викторга:

— Сизлар машҳур Конжўлдасизлар,— деди.— Афсонавий маъдан чиқитлари водийси. Бу ерда уч ярим миллион куб чиқит ётибди. Қаранглар! — Қутбиддин тўмтоқ ўнг қўлини баланд кўтариб, олис-олисларга ишора қилди. Бирпас сукут сақлаб турди-да, сўнг изтироб билан қайтарди: — Уч ярим миллион куб! Айтишга осон.— Қутбиддин яна жим қолди. У Шерали билан Викторга боши билан «бу ёққа юринглар» дегандек ишора қилди. Бир чеккага чиқиб чўккалаб ўтирди, этиги қўнжидан газетани олиб, ерга ёзди. Сўнг шимининг чўнтагидан турли хил танга, тошчироқ синиқлари, занглаган темир парчаларини чиқариб ташлади. Бир зум сукут сақлагач: «Мана ўша аламзада зотлардан бизга қолган мерос, ҳу ана у олтин конидан олиб чиқдим»,— деб хўрсиниб ўрnidан турди Қутбиддин.

Виктор жон ҳоврида тангалардан бирини қўлига олди. Дастрўмлини намлаб, уни роса ишқалади. Ҳа деганда юзи очилавермагач, тангани газета астига ташлаб, ўйчан гапира бошлади.

— Бу ерларда Аббосийларнинг бешинчи халифаси Хорун-ар-Рашид замонида — етти юзинчи йилларнинг охири ва саккиз юзинчи йилнинг бошларида кон ишлари жуда ривож топган. Уша даврда кумуш ва олтин тангалар ҳам зарб этилган. Ажаб эмас бу тангалар ўша замонлардан қолган бўлса.

— Ажаб эмас,— дея Викторнинг сўзларини қайтарди Қутбиддин.

— Аммо минг афсуски, қадимий конлардан топилган қуроолларнинг қачон ишлатилганини белгилайдиган аниқ сана йўқ, бинобарин,

биз, менимча, шунинг учун ҳам Урта Осиёда олиб борилган тоғ ишларининг чинакам тарихини яратолмаётган бўлсак керак.

— Аммо яратишимиз зарур,— дея жонланиб луқма ташлади Виктор қатъият билан ва негадир Латиф Боқизода билан Қутбиддинни хаёлан бир-бирига қиёслади.

Қутбиддин чуқур ўйга толиб, унинг фикрларини маъқуллагандай бош қимирлатди. Сўнг аллақандай ички ғурур ва ишонч билан гапирди: — Ер юзида конларидан Урта Осиёчалик узоқ муддат маъдан олинган биронта мамлакат йўқ. Улкан саҳролардан Тянь-Шань ва Помир чўққиларигача қадим-қадим замонлардан бошлаб зукко кончиларнинг пойқадами етган. Улар олтин, кумуш, қўрғошин, мис, рух, темир ва қимматбаҳо тошлар қидиришган.

Қутбиддин газета устида тартибсиз ётган буюмларга қараб, жимиб қолди. Бир зум ўтгач, ўша хазин оҳангда сўзини давом эттирди:

— Кон ишларини боболаримиз ўз боболаридан, уларнинг боболари бобокалонларимиздан ўрганишган. Эҳ-ҳе, кўҳна тарихга кириб бораверсанг, у сени тобора олис замонлар сари етаклайди. Шу биз турган тупроқдан,— Қутбиддин оёғи билан ерни туртиб қўйди,— бобокалонларимизнинг авлод-аждоглари палеолит даврида, яъни бундан қирқ минг йил муқаддам чақмоқтош олиб, пичоқ ясашган, ёйларга ўқ қилишган. Замонлар ўтган, улар эса янги-янги маъданларни қидириб топишган. Феруза, темир конларини очишган. Қани ўша кон очиш тартиботлари битилган китоблар?— Қутбиддин Шерали билан Викторга тикилиб қолди. Улар сукут сақлашарди. Қутбиддин фикрини чуқурлаштирди: — Янги даврда олиб борилаётган ишларни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам Урта Осиё ерларида тоғ ишлари уч марта беқиёс тараққий этган: тош асрида, ундан кейин эса антик ва феодализмнинг дастлабки даврларида. Қизиғи шундаки, қадимий кончилар ўзларидан ҳам олдинги жуда қадимий кончилар изидан борганлар! Шунинг учун ҳам талайгина эски конларда икки қатлам яққол ажралиб туради: булардан биринчиси неолит ёки антик даврларга бориб тақалади. Иккинчиси эса саккизинчи — ўн иккинчи асрларга тааллуқли. Эндиликда биз учинчи қатламни вужудга келтиряпмиз! Бир нарсага сира эътибор берганмисизлар?— Қутбиддин яна Шерали билан Викторга савол назари билан қаради-ю, аммо кутмай, сўзида давом этди.— Тилсиз ўтмиш ҳозирги замон кон ишларига уланяпти. Саралаш фабрикалари қадимий конлар билан ёнма-ён ишлаяпти. Боболар ўз изларидан боришга чорляяптилар, кон ишларини биздан ўрганишлар, деб туришипти.

Қутбиддиннинг мулоҳазалари Шералининг ўйларини айқаш-уйқаш қилиб ташлади, анчадан буён қийнаб келаётган фикрлари яна юзага қалқиб чиқди. «Чиндан ҳам,— хаёлидан кечирди Шерали,— қани ўша кон очиш тартиботлари битилган китоблар? Антик маданиятимизнинг бу ноёб обидаларини йўқ қилиб ташлашга ким журъат этдйкин?».

Қутбиддин Шерали хаёлидан кечаётган ўйларни уқиб олгандек, сўзини оҳиста давом эттирди:

— Муҳтарама оналаримиз инсониятга осмон каби беғубор фарзанд туғиб берадилар, ер юзида инсон умрини узайтирадилар. Давр ва муҳит эса бу беғуноҳ гўдакни ё эзгуликка раҳнамо бўлувчи буюк зотга ёки инсоният яратган жамики эзгуликларга ғорат келтирувчи даррандага айлантиради. Бўлмаса ўзга халқларнинг муқаддас тупроғини зўравонлик билан топтагани камлик қилгандек, шу халқнинг минг йиллар давомида яратган санъат ва адабиёт, илм-фан ва маданият обидаларини Қутайба ибн Муслим ёки Чингизхондек ёвузлар йўқ қилиб, кулини кўкка совуришга фармон берармиди?

— Ачинарли томони шундаки,— гапга аралашди Виктор,— Урта Осиёда кенг кўламда олиб борилган геология-қидирув ишларининг сир-асрорлари битилган китоблар йўқ қилинган.

— Ҳа, Виктор, ҳақ гап бу,— Қутбиддин ўйчан гапирди.— Бизнинг ақл-идрокимиз ҳануз фаҳмлаб ололмаётган муаммоларни ота-боболаримиз минг йиллар олдин осонгина ҳал этишган. Буни қарангки, геологларимиз қаерда кон очишса, ўша ерда қадимий кончилар ишлашганига дуч келиняпти. Ота-боболаримиз оёғи етмаган биронта пичоққа илинадиган кон қолмаган.

Орага жимлик чўкди. Аммо лаҳза ўтмай, бу жимликни тўсатдан Павел Ивановичнинг қояларга урилиб, акс садо билан жаранглаган овози бузди. Ҳар учалалари овоз чиққан томонга қарашди. Павел Иванович уларни ўзи томон имлаётган эди.

Қутбиддин қўлини оғзига карнай қилиб: «Ҳозеер», деб Шералига қаради. Ҳар учалалари Уткемсойнинг ўнг қирғоғидан юқорига қараб кетишди. Бу сойнинг сув миқдори тоғдаги эрувгарчилик ва ёғин-сочинга боғлиқ. Сув баъзан енгилгина ҳатлаб ўтадиган даражада камайиб ҳам кетарди. Ҳозир сой тўлиб-тошарди. Павел Иванович уларни чапга бурилиб кетган тошлоқ ердаги дўнглик ёнида кутиб турарди. Шогирдлари билан ораси ўн-ўн беш қадамча қолган эди — Павел Иванович бардош бериб туrolмади. Дўнгликдан кўз узмай:

— Қутбиддин, сенингча бу нима?— деди ҳаяжон ичида буғриқиб кетган семиз юзидаги терни дастрўмоли билан артатуриб.

Қутбиддин Павел Иванович кўрсаткич бармоғи билан ишора қилган дўнгликни синчиклаб кўздан кечиргач:

— Назаримда бу ерни кимдир қазиган,— деди ишонч билан, сўнг профессорнинг фикрини билмоқчи бўлиб унга тикилди.

Павел Иванович фикрини айтишга ошиқмади.

— Сен нима дейсан?— Шералига мурожаат қилди у.

Қутбиддиннинг орқасида турган Шерали ўзига қаратилган саволдан хушёр тортиб, олдинга ўтди. Дўнгликни чамалаб кўрди.

— Менимча, Қутбиддин ака тўғри айтяптилар, қадимий ўйиқ бўлиши керак,— деди ўйлаиб туриб.

— Менимча ҳам ўйиқ бўлиши керак, бўталоқларим. Уйиқ бўлганда ҳам олтин ё кумуш олинган ўйиқ бўлиши керак.— Профессор шундай деб шахдам бурилиб, қўлини кўтарди.— Қани, Тошмат, киркангни ишга сол-чи!

Тошмат югуриб келиб, профессор кўрсатган ерга киркани зарб билан бир неча марта кўтариб урган эди, чанг тўзони ичидан туйнукдек тешик очилди. Тошмат киркани яна бир неча бор кўтариб ургандан сўнг ер қаъридан чиқаётгандек бўғиқ гумбурлаш овози эшитилди.

— Қутбиддин, худди айтганинг, қани, қараб боқ-чи, бўталоғим!— Павел Иванович шошилиб Қутбиддинга мурожаат қилди.

Қутбиддин икки қадам ташлаб энгашганини билади, ер ютгандек чуқурга думалаб кетди. Профессор Шералига бир қаради-ю, югуриб бориб Тошматнинг қўлидан киркани олиб ўпқондай қорайиб турган ўйиққа энгашди. Пастдан овоз эшитилмади. У ўспиринлар каби чаққон ҳаракат қилиб, ўйиққа оёғини туширди.

— Арқонни ол, қимирла, Тошмат!

У шундай деди-ю, ўзи ҳам пастга қулади. Орқасидан ёпирилиб кирган чанг тингач, профессор атрофга қаради. Қутбиддин тақир ерда бўйинини уқалаб ўтирарди.

— Зиёнсиз, Павел Иванович, хавотир олманг,— деди у профессорни тинчитиб.

Юқоридан шириллаб тупроқ туша бошлади... Бир зумда ўйиқ ичини яна чанг тўзони қоплади. Нафас ростлагудек вақт ўтмай Шерали,

Виктор ва Тошмат ҳам ўйиққа тушиб олишди. Юқорида Тошматнинг ёрдамчиси — мўйлови энди сабза урган ўспирин қолган эди.

Тошмат юқорида ёқиб тушган карбидкани боши узра кўтарган эди, узун йўлак шаклидаги ўйиқни ҳаммалари аниқ кўришди.

— Ҳмм,— дея бош чайқади Павел Иванович. Бир зум жим қолиб, ўйиқни яна бир кўздан кечиргач:— Эски кон худди мана шунинг ўзгинаси, олтин кони бўлса ҳам ажаб эмас, бўталоқларим, балки кумушдир. Кончилар бу лаҳатдан метиндек бақувват тоғ жинсларини қандай қилиб олишганини билмайман-у, аммо мен ўзимнинг нозик гавдамни сиғдиrolмайман.— У шундай деб, қорнига уриб қўйди-да, Тошматга қараб:— Карбидкани сен кўтариб оласан,— деди. Ниҳоят бир зум ўйланиб олгач, Қутбиддинга мурожаат этди:— Энди разведка ишини ўзинг олиб борасан, уқтингми? Штольнянинг охиригача борасан. Тошмат орқангдан йўлни ёритиб боради. Кўрганларингни яхшилаб эслаб олинглар. Чиққандан кейин менга айтасизлар. Қани, бўлинглар, оқ йўл, сизларга!

— Мен-чи?

Профессор қайрилиб Викторга қаради.

— Ҳа, сенам шу ердამидинг, яхши, бирга борақол,— деди у Викторга қараб кулиб қўйиб.

Қутбиддин олдинда, унинг кетидан Виктор ва сал чапроқдан Тошмат йўлни қўлидаги карбидка билан ёритиб борарди. Оёқлари остидаги тош уюмлари ғичирларди.

Улар йигирма қадамча юришган эди, карбидкадан чиқаётган нур бехосдан чап томонга бурилди. Тошмат сесканиб тўхтади. Қутбиддин: «юраверинг» дегандай ишора этди. Яна зулмат қўйнига қараб олға ҳаракат қилинди. Тўсатдан алланарса «парр» этиб кўтарилди-ю, Қутбиддиннинг боши устидан учиб кетди. Қутбиддиннинг аъзойи бадани зириллаб кетди. Виктор четлаб деворга тиралиб қолди.

— Қўрқманглар, бу ёввойи каптар,— деди Қутбиддинга хотиржамлик билан бунақа экспедицияларнинг кўпида қатнашиб, кўзи пишиб қолган Тошмат.

Қутбиддин қўрқа-писа унга қараган эди, Тошмат: «Ҳа, ҳа, ёввойи каптар»,— деди яна қайтариб. Атроф тош девор билан ўралган, беш қадам нарида кўз илгамас зимзиё. Улар туртинишиб илгарилашдилар. Карбидка олови силлиқланган тош деворлар ва ерда ётган ҳўл тош парчаларини ғира-шира ёрита бошлади. Қутбиддин улардан бирини олди. Тош чўяндек оғир эди. Қутбиддин уни белида қистирилган болғаси билан уриб чақди. Темир занги ва кўкиш минераллар орасида оқиш темир ранг доналар ялтираб кетди.

— Қўрғошин ялтироғи,— дея пичирлади Қутбиддин Викторга қараб. Яна бир синчиклаб кўргач:— Ёнида нотаниш кумушранг минераллар ҳам бор,— деди у қўлидаги тошни қизиқиш билан кўздан кечираркан.

Қутбиддин штольнянинг нам ва шилимшиқ тош деворларини яна синчиклаб кўриб чиқди. Зўр машаққат билан улардан бир-икки парчани аранг ушатиб, кўздан кечирган эди, ҳалиги қўрғошин ва кумуш минераллари кўпроқ учради. Тиз чўкканча пишиллаб, уларга узоқ тикилди, дафтарчасига ёзди. Девордан ва ердан намуналар олиб, махсус халтачаларга солди, номерлар қўйди ва Тошматнинг елкасидаги рюкзакка ҳамда ўзининг сумкасига жойлади. Ниҳоят чироқни ушлаб турган Тошматнинг: «Кетдикми?» — деган саволига бош ирғаб, олдинга ўтиб, йўл бошлади. Улар ўн-ўн беш қадам қўймай тўсатдан катта ялангликка чиқиб қолдилар.

Қутбиддин бир қадам илгариллаган эди, шалоплаб сувга тушиб кетди.

— Эҳтиёт бўлинг!— Виктор кечроқ огоҳлантирди уни.

Шошилиб қолган Тошмат карбидкани кўтариб, Қутбиддинни қидира бошлади. Қутбиддин жон ҳалпида қулочкашлаб сув сатҳига интилар, аммо аллақандай бир куч зўр бериб, уни қоронғиликка тортарди.

— Бу ёққа, бу ёққа,— дея қичқирди Тошмат. Виктор кўйлагини ечиб, бир учини сувга ташлади.

— Қутбиддин кўринмай қолдилар!— Тошматнинг овози ҳаяжондан қалтирарди. У карбидкани ерга қўйиб, ўзини сувга отишга чоғлаб турганида, Қутбиддиннинг боши кўриниб қолди. У соҳилнинг ёнгинасига келиб қолган эди. Қутбиддин Виктор ташлаган кўйлакнинг бир учини маҳкам ушлаганча, икки-уч интилиб, Тошматнинг қўлини олди-ю, сувдан чиқди.

Соҳилда тиши-тишига тегмай дилдираб:

— Совууқ,— деди зўрға...

— Орқага қайтайлик,— деди Виктор.— Етар бир соат ичида кўрганимиз ҳам.

— Аммо томошамиз чакки бўлмади,— ҳазиллашди Тошмат.

— Баҳонада ер ости ваннасини ҳам кўриб олдим,— дея кулди Қутбиддин олдинга тушиб йўл бошларкан...

Павел Иванович карбидканинг милтиллаган ёғдусини кўриши билан қувониб, ўйиққа энгашди. Улар ташқарига чиқишгач, Тошматга: «Тўғри менинг чодиримга!»— деб шивирлади.

Чодирда Павел Иванович биринчи навбатда сариқ чарм саквояжидан спирт солинган флягани олиб, Тошматга узатди:

— Қўл-оёқлари, баданларини яхшилаб арт,— деди.

Бу иш бажарилгач, Павел Иванович курси вазифасини ўташ учун қўйилган сандиққа ўтириб, флягани яна қўлига олди. Сирлари хийла кўчган жигарранг кружкага яримлатиб спирт қўйди. Қутбиддинга узата туриб:

— Қани, мана бунни оппоқ қилиб берчи, кейин гаплашамиз сен билан,— деди энди кўнгли анча ўрнига тушганидан осойишта кулиб.

Қутбиддиннинг эътироз билдиришига ҳам ўрин қолмади. У кружкани бўшатиб, Павел Ивановичга узатди.

— Нима бўлди ўзи?— Профессор Тошматга бурилди.

Тошмат бўлган воқеаларни гапириб берди.

Павел Иванович ўзига-ўзи гапиргандай «қизиқ» деб ўйланиб қолди.

— Уша ҳовуз ён-верида ҳеч қандай қувур кўринмадими?— сўради Тошматдан ниҳоят.

— Бўса бордир, кўз қолди дейсизми ўшанда. Шошманг,— Тошмат буришган қовоқларини пирпиратиб, сийрак қошларини чимирганча ўйланиб олгач:— ҳа, бор эди, қайтаётганда кўзим тушгандай бўлди,— деди.— Ўзи кўрққанга қўша кўринади, сув ҳам сабил бир тўда жойни эгаллаб ётганди.

— Йўқ, бўталоғим, қўша кўрингани йўқ,— деди чўзиброқ Павел Иванович Тошматдан аниқ жавоб ололмаганига бир оз норози оҳангда. Сўнгра «Хмм» дея ўйчан кўзларини сандиқ қиррасига қадаб гапирди:— Табиатда шунақаси ҳам бўлади. Қорамозор конлари сирли минг ичак. Тоғларни кўндалангига кесиш иложи бўлса, ари уясидек қават-қават ўйиқларни кўрардинг. Сабаби кон устига кон қазишган. Штольнялар бир-бири билан кесишган жойларда йигирма метргача майдончалар ҳосил бўлган. Сизлар шу майдончалардан бирига чиқиб қолгансизлар. Қадим кончилар томирни излаб тушиб, ер ости сув қатламларига дуч келганлар. Баъзан бунини улар сувдан пастга тушгандан кейин сезганлар. Қувурлар ёрдамида сувни бошқа ёққа буриб, штоль-

няни давом эттирганлар. Орадан неча юз йиллар ўтди. «Тома-тома кўл бўлур» деганларидек, биронта қувур яхши ўрнашмаганми ё бошқа бирон сабаб биланми, сув йиғилиб, ер ости кўл ҳосил этган. Павел Иванович Тошмагга «тушундингми?» дегандай:— Мана шунақа,— деб қўйди-да, сўнг Қутбиддинга:— Ўзи чўмилгиси келган,— деб тегажонлик қилди.

Кўк гумбазидаги юлдузлар чамани бирин-кетин сўна бошлаганда ҳам Қутбиддинлар палаткасида ҳамон чироқ милтиллаб ёнмоқда эди. Улар Қорамозордаги қидирув ишларини таҳлил этардилар. Қутбиддин тамакидан ўраб, тутатди. Яхшилаб тутун ютгач, милтиллаб ёнаётган шамга тикилиб қолди. Шерали Қутбиддинни қитиқлаб қўйиш ниятида савол берди:

— Қорамозор эски конларнинг мингдан бири бўлса керак дейман? Қутбиддин кўзини шамдан узиб Шералига қаради.

— Шундоғ-у, аммо зўри бу,— деди ниҳоят тамакисининг қулини тушириб.— Илоқ вилояти шу ерда бўлган: унинг пойтахти Тункетдан Паркент орқали Шошга¹ катта ва обод савдо йўли ўтган, неча-неча карвонлар юрган. Сабаби бу вилоят Мовароуннаҳр бўйича тоғ ишлари энг ривож топган катта ўлка бўлган.

— Билмадим, бунга ўқимаганман,— Шерали ҳамон Қутбиддинни катта гапга бошлаш учун қитиқларди.

— Сиз бир нарсага эътибор бердингизми?— дея савол берди Қутбиддин суҳбатга киришиб.— Уч юз метр чуқурликкача тушиб маъдан қазиб олишган, а! Тагин одам юришига хавфсиз бўлиши учун арча дарахти-ю, тошлар билан ишлашган. Шахта ичиданам, ташиданам маъдан борлигини сира билиб бўлмайдиган жойларда квершлаглар² очиб бориб, маъданни олганлар. Узунлиги йигирма метргача борган. Қаранг, ахир худди ўша ерда маъдан борлигини қандай қилиб билишган? Шу кунда геофизик асбобларам бунга аниқлай олмайди. Бунақа яширин маъданлар қазиб олинган жойлар оз дейсизми? Ана ота-боболаримизнинг конларни қидириб топишдаги санъати нималарга бориб етган.— Қутбиддин тамакисини тортди. Суҳбат қизиқ бораётганидан мамнун бўлган Шерали унинг фикрини давом эттирди:

— Сиз конларни қидириб топиш санъатини гапирасиз. Шуларга асос берган фаннинг ўзи Урта Осиёда қанчалик ривожланганини айтмайсизми? Ҳатто ўрта аср Европаси ҳам фан тараққиётида ўша кезларда Урта Осиёдан ортда қолган.

Виктор чидаб туролмади. Тил учида турган гапини айта қолди:

— Биз бўлсак охирги ўринда судралиб юрибмиз.

— Лопиллама!— уни босиб қўйди Шерачи.— Уруш давом этаётганини, эл қатори сенинг ўлканг ҳам, кечагина Федор Николаевич айтганидек, аслаҳахонага айланганини, жамики куч-имкониятларимиз фронтга қаратилганига қарамай, давлат геологиянинг равнақига маблағ ажратаётганини унутма! Бунинг устига, қилинган ишлар ҳам камситиладиган даражада эмас!

— Хўш, мақтагулик бўлса, айтақол, жин урсин сени,— бўш келмади Виктор.

— Бизда ер остини ўрганишнинг биринчи босқичи йигирманчи йилларда бошланганини, модомики шундоқ экан, бу соҳадаги тадқи-

¹ Шош — ҳозирги Тошкент.

² Квершлаг — штольнянинг ичида маъданни излаб, ёнлаб қазилган ўйиқлар.

қотларга ҳам шу йиллари киришилганини ҳисобга олгин, жилла бўл-маса. Боболаримиз кон ишларида йиққан тажрибалари минг йиллар билан ўлчанса, бизнинг бу ишга киришганимизга атиги йигирма йил бўлипти. Урта Осиёдаги тоғ тизмалари бундан тўрт миллион йил олдин бунёдга келганини яхши биласан. Улар инсоният ёшига нисбатан жудаям қари, аммо Ернинг ёшига нисбатан бамисоли кеча тугилган гўдакдай гап. Боболаримиз билан бизнинг кон ишларидаги тажриба-мизни ҳам тоғлар билан Ер ёшига ўхшаб қиёслаб кўрсанг, қилган иш-ларимизнинг кўламини яққолроқ тасаввур эта олардинг.

Виктор Шералининг бу қадар бийрон ва пишиқ жавобига фикран таҳсин айтди, зеро сувнинг юқоридан пастга оқишини инкор этиб бўлмаганидек, бу жавобга ҳам эътироз билдириш боланинг ўринсиз хар-хашасидек гап. Аммо ғурур Шералининг устун келганини эътироф этишга йўл қўймасди. Шерали асосли айтилган ҳар қандай фикрни эътироф этиб, унга тан берса, Виктор — бунинг акси: орқа-ўнгини яхшилаб ўйлаб олмай, ўз нуқтаи назарини илгари сураб, бировнинг муваффақиятидан астойдил куйиниб, буни ўз шахсининг камситилиши тарзида қабул қиларди. Бинобарин, ҳозир ҳам энсаси қотиб, Шералига яна савол билан мурожаат этди:

— Қайси қилган ишларимизни тасаввур этишим керак? Жи. ур-син сени! Саволни мен бердимми ёки сенми?

Шерали кулиб туриб, зимдан Қутбиддинга қаради. Қутбиддинга ҳам Викторнинг бу ўчакиши эриш туюлди, жилмайганча бош чайқади. У яна тамаки ўрай туриб Викторнинг саволига жавоб берди:

— Шерали менимча ҳақ гапни айтди. Ҳақиқатан ҳам геология со-ҳасида иш бошлаганимизда бизда ҳеч қандай тажриба йўқ эди. Оқ-пошшо кўмирни Англиядан, фосфоритни Марокашдан, калий тузлари-ни Германиядан сотиб олганлигини, ҳатто бўр, ўтга чидамли материал-лар ва гилларнинг айрим турлари ҳам четдан келтирилганини ёшлар тасаввур этолмайди. «Урта Осиё ва ҳозирги Ўзбекистон ерларида фойдали қазилма қидириш айна тентакликнинг ўзи, чунки бу ерда металл йўқ», деб туришганда, биз ер остидан сурма, вольфрам, кўрғо-шин, дала шпати ва бошқа кўпгина қазилмаларни топдик. Уруш-дан олдинги йилларда ҳам, ҳозир ҳам ер ости хазиналарини қидириш ишлари бир зум ҳам тўхтатилгани йўқ. Хўш, буни бажараётган киши-лар республика геологлари эмасми? Мен сенга бошқа бир нарсани ҳам айтиб қўяй. Биз боболаримиздан илгарилаб кетяпмиз. Ҳа, биз олаёт-ган маъданларни боболаримиз тушида ҳам кўрмаган эди.

— Жудаям ошириб юбордингиз шекилли, Қутбиддин ака,— деди Шерали бир оз норози оҳангда.

— Йўқ, Шерали, сира ҳам оширганим йўқ,— Қутбиддин қизишиб-роқ жавоб берди. У ўчган тамакисини шам алангасида тутатиб, тутун ютгач, фикрини исботлашга ўтди.

— Ҳа, ҳа, нимасини оширибман. Павел Иванович илмий ишлари-да боболаримиз жуда катта куч талаб этадиган оғир ва машаққатли ишни бажарганлар, тоғ санъатида яхшигина муваффақиятларга эриш-ганлар, ер қаъридан кўп маъдан олганлар, аynиқса олтин деган фикр-ни илгари суради. Тўғрими?— у Шералидан тасдиқ жавобини олгач, сўзини давом эттиради:— Ҳа, балли! Аммо «кўп маъдан» дегани ҳам-ма маъданни деган гап эмас. Павел Ивановичнинг илмий ишларини ўқиб, бир нарсага амин бўлдим: еримизда қазилма бойликлар жуда мўл ва у ҳали бизга кўп нарсаларни инъом этади. Гапларим эсингизда бўлсин Шерали.

Виктор ҳам, Шерали ҳам сукут сақлаб, ўйланиб қолишди.

Қутбиддин ғолиб жангчидек ўрнидан турди. Шерали унга яқинла-шиб, мулойимлик билан савол берди:

— Демак, биз Қорамозорда қидирув ишларини давом эттиришимиз керак экан-да, шундайми?

Қутбиддин Шералининг елкасига қўлини ташлаб:

— Балли, Шерали, худди шундай, қидирув ишларини олиб боришимиз керак,— деди у ишонч билан.

— Борди-ю, ҳеч нарса тополмадик, унда-чи?

— Унда бошқа жойдан иш бошлаш керак.

— У ерда ҳам маъдан бўлмаса-чи?

— Учинчи, тўртинчи, бешинчи жойга! Қидирган маъданни топмагунча излашимиз керак.

Шерали Викторга қаради. Улар мамнун кулишиб, ташқарига чиқишди.

...Палатқада ҳамон чироқ милтилларди. Ой нури хиралашиб, уфққа ёнбошлаётган эди. Унда-мунда ялтиллаб, шуъла сочаётган юлдузлар олтин зарраларидек жимирларди.

Эртаси куни Қутбиддин бошчилигидаги партия йўлга чиққанда, қуёш энди уч бераётган эди. Шерали билан Виктор кузовга ўрнашиб олишгач, рулда ўтирган Қутбиддин моторни юргизди. Ҳадемай полуторка катта тоғ қоялари ортига шўнғиб, чанг ичида кўздан ғойиб бўлди.

Олтинчи боб

Ванч дарёсининг шу номдаги қишлоқ ичидан ўтган ўнг ир.юқларидан бири. Шерали соҳилда хаёл оғушига ғарқ бўлиб ёлғиз ўтирипти. Қутбиддин билан Виктор Қурғовотда қолиб кетишди. Беш кечаю беш кундуз машаққатли йўл босиб, улар Қалъан Хумга етиб келишган эди. Машина неча бор бузилди бу орада. Аммо Қурғовотда уни эпқага келтириб бўлмади. Қутбиддин Шералига мурожаат қилди: «Бу қирчанғи билан узоқққа боролмайдиганга ўхшаймиз. Ҳаммамизнинг бу ерда ўтираверишимиздан фойда йўқ. Сиз нарсаларингизни олиб, йўлга чиқинг. Экспедиция сизни ўзи топиб олади. Биз сиз билан Хоргода учрашамиз».

Шерали Қутбиддин билан Викторни қўмсаб пастга қаради. Сув тоғ-тошларга урилиб, ўйноқлаб оқипти. Унинг томчилари дарахт бўйи сачраб, Шералининг юз-кўзларига келиб уриларди. Атроф қўм-кўк. Ванч Шералига жонажон шаҳри, болалик йилларини эслатди. Қирмизи олмалар, кимдир ёқут томчиларни шохларга илиб қўйгандек кўзни қамаштирувчи олчалар, олтинранг ўриклар офтобда мавж уриб, водийнинг ажиб ҳуснига уста мўйқалам соҳиби яратган холдек бўлиб туюларди. Ҳар бири ёнғоқдай балх тути ғарқ пишганидан беозоргина остига тушиб, тутмайиз бўлиб қолипти. Табиатнинг бу неъматларини териб оладиганлар муқаддас жанггоҳда...

Шерали Ванчга қуёш тапти кўтарилиб, муздай тоғ шабадаси эса бошлаган кечки пайт етиб келди. Бу ерда дастлаб учрашган кишилардан бири ҳамон хаёлидан кетмасди. У барваста, тоғликларга хос тик қомати от машқини маромига етказган чавандозларни эслатарди. Шерали қўл узатиб кўришаркан, унинг ўнг рухсоридagi нўхотдек холига кўзи тушди. Юраги ғалати бўлиб, зимдан разм солди. Дўриллаган овоз уни ўзига келтирди:

— Хуш келипсиз, меҳмон. Ҳалидан бери тикиламан, кўзимга жа иссиқ кўриндиз, сўраганни айби йўқ дейишади, қаердансиз?

Шерали ўйланиб қолди. «Тўғриси айтсаммикин?» — Хаёлидан кечирди иккиланиб. Ёқуб ҳам уни таниди. Аммо сир бой бермади.

Ўзини танимасликка олди. Нотаниш берган саволига жавоб ҳам кутмай:

— Ҳар ҳолда водийдан бўсайиз керак?— деди безрайиб туриб. Шерали унинг хиёл қисилган айёрона кўзларига тикилиб:

— Топдиз, Уш тарафдалман, атим Шерали,— деди истехзо билан истар-истамас.

— Келинг, қучоқлашиб дурустроқ кўришиб олайлик, ҳамшаҳар эканмиз. Аравонданман, атим Еқуб, мусофир юртда ўзингники пайғамбардан азиз кўринаркан.

Еқуб Шералининг бақувват елкаларига қўлини ташлаб, бағрига босди. Сўнг:

— Қани, сўрига, меҳмон, бир пиёла аччиқ кўк чой дамлай,— дея меҳмонни ҳол-жонига қўймай икки азим чинор остидаги ёнгинасидан шилдираб шишадек тиниқ сув оқаётган ёғоч сўрига таклиф этди.

— Раҳмат, соҳилга ўтмоқчийдим,— деди Шерали бошини Ванч томонга буриб.

— Майли, меҳмон амри вожиб деганлар, аммо лекин шу ерда кутиб тураман, фалакнинг гардиши билан кепқопсиз, бир отамлашамиз, ука,— деб текис тишларини кўрсатиб, тиржайди Еқуб.

Шерали уни биринчи марта худди шу ҳолатда кўрган эди. Орадан ўн икки йилча ўтипти...

Баҳорнинг дастлабки кунлари эди. Совуқ шамол этки чимчилайди. Ушнинг баланд-паст лой томлари шаҳардаги қашшоқ ҳаётнинг гувоҳидек мунғайиб турипти. Кўчаларда одам сийрак. Заруратдан чиққан битта-яримта йўловчи ҳам изғиринга чидамай, юпун чопонига ўралганча, дириллаб уйига ошиқарди. Шералилар оиласи ҳам ана шу пастак уйлардан бирида турар, юрт бошига тушган очарчилик Шералилар хонадонини ҳам ёнлаб ўтмаган эди. Оила боши Шермат ямоқчи, унинг ўз таъбири билан айтганда, шўролар замонида кўкрагига шамол тегиб, уч-тўрт йилгина яйраб юрди-ю, аммо узоқ йиллик машаққатли ҳаёт заҳми ўпкаларини асалари инидек илма-тешик қилиб ташлаган экан. Уша йиллари орттириб олган зотилжам уни оғир дардга чалинтириб, йиқитди. Шермат шу ётганча тўрт йил ўрнидан кўзғолмади. Оила ўлмас овқатига яраб турган даромадидан ҳам маҳрум бўлди. Бир фалокат оралаган хонадоннинг ўнгланиб олиши қийин бўларкан. Беаёв ажал Шерматнинг ёстиғини қурипти. Ушанда Шерали ўн бирдан ўн иккига қадам қўйган, суяги этига ёпишган укаси Муҳаммаджон муштипар она этагини қўйвормай, тинмай хархаша қиладиган уч ёшли дардчил бола эди.

Эрининг бевақт ўлими Салтанатни эсанкиратиб қўйди. Лоқал дафнга ярагудек харажат ҳам йўқ эди. Қўни-қўшнининг ҳоли маълум. Атрофдаги девор-дармиён қўшнилари ҳамдардлик билдириб кетишди. Кимдир бу машъум хабарни узоқ-яқинларга маълум қилгани кетди.

Шу мусибатли кун шомга яқин кўча эшиги тақиллади. Эшикни Шерали очди. Аламли кўзларини нотаниш кишига тикиб қолди. Нотаниш Шералининг пешонасидан ўпиб:

— Тақдири азал, ўғлим, хафа бўлма, ҳамманинг бошида бор гап,— деб Шералини юпатди. Ўзини ичкарига олиб:— Аянглар борми?— деди.

Шерали уни уйга бошлади. Нотаниш пастак эшикдан даҳлизга кириб, калишини ечди. Хона ичига мўралади. Салтанат бошидаги нимча билан юзини ёпиб, ҳазин овозда салом-алик қилгач, титилиб, пахтаси чиққан бир бурдагина кўрпачани эшикка яқинроқ жойга ёзди. Тўрт киши аранг сигадиган уйнинг тўрида ётган марҳумнинг жасади устига чойшаб ёзилган.

Нотаниш ўтирган заҳоти фотиҳага қўл очди.

— Бандалик экан, ая!— Нотаниш мумкин қадар маъюсланиб гапирди.— Раҳматлик отамга кўп қадрдон эдилар. Менинг атим Еқуб. Эшитдим-у, шошиб югурдим. Кўргуликни қаранг. Отам раҳматликнинг ҳали йиллари ўтгани йўқ. Бу ёқда қадрдонлари оламдан ўтиб ётипти.— Еқуб ўпкаси тўлгандай бўлиб, бирпас жим қолди.— Эртага номозгарга етиб келаман,— у яна фотиҳага қўл очиб, ўрнидан турди. Даҳлизда бир нарсани эслагандай тўхтаб.— Ҳа, айтгандай, эсим қурсин,— камзулининг ён чўнтагидан пул чиқариб, Салтанатга узатди,— ишлатарсиз, ая, кейин ҳисоблашамиз. Қўча эшигига яқинлашгач, Шералига қараб:— Нечаса кирдинг, ўғлим?— деди.

— Ун иккига!— ийманибгина кўзларини ерга тикди Шерали.

— Ҳа, дуруст, ишга яроқли полвондек йигит бўлсан, рўзғорга бош бўласан энди, ўғлим,— деди Еқуб унинг бўртиб турган кўкрагига суқланиб.

Шерали Еқубга синчковлик билан тикилди. Ним қоронғида рухсоридаги нўхотдек қора холни аниқ кўрди.

Шермат дафн этилиб, ҳали йигирмасы ўтмай! Еқуб яна шом пайтида келди. Салтанат билан уйда алланималарни шивирлаб гапирди, Шерали даҳлизга киргач, унинг узук-юлуқ гаплари қулоғига кирди: «Эшитдиз-а, эҳтият бўлинг. Бу гапни зинҳор биров билмасин. Мактабидан сўрашса, «бир оз ёзилсин деб тоғасиникига юбордим», дерсиз, а? Эсиздан чиқмасин!».

Еқуб Шералини даҳлизда кўриб:

— Қани, юра қол, ўғлим, кеч кирмай етиб олайлик, бугундан бошлаб аянгман, укангни боқасан,— деди.

— Бора қол, болагинам, тоғанг ўқитади, ўқишдан бўшаганда диқончилик қиласан, ўзи сени опкеп туради.

Салтанат кўз ёшини ютиб, Шералининг бошини силади. Шерали кўчага чиққанда ҳам икки кўзи эшик кесақисига суяниб қолган онада, ичидан тўлқинланиб келаётган йиғисини филт-филт ютди. Назарида меҳрибон онаси, укаси Муҳаммаджондан бир умрга айрилаётгандек бўлиб туюлаётган эди.

Гузар бошига етганда, муюлишда икки от кўринди. Еқуб отлардан бирига ўтирди, Шералини ҳам мингаштиргач, шеригига:

— Қамчила, кеч бўлди,— деди буйруқ оҳангида.

Шерали ҳам совуқдан, ҳам қўрқувдан дилдирар, Еқубга маҳкам ёпишиб олганча бу зулмат қоронғилигида қаёққа кетаётганини билмасди.

Бирор соат йўл юрилгач, отлар катта дарвоза олдида тўхтади. Яна Еқубнинг совуқ товуши эшитилди:

— Тушесанми, нега қўққайиб ўтирибсан?

Шерали ўзига қилинган бу хитобдан бир чўчиб, қўрқа-писа отнинг орқасидан сирғалиб тушди-да, итоаткорлик билан Еқубга яқинлашиб, бошини эгди.

Орадан лаҳза ўтмай, дарвоза очилди. Кенг ҳовли саҳнига чиқишди. Кираверишда чап томонда катта меҳмонхона, ўнгда пешайвонли икки хона бўлиб, бу ерда Еқуб икки хотини билан турарди. Еқуб Шералига меҳмонхонани кўрсатиб:

— Бор, кириб ёт, азонда толага чиқамиз,— деди.

Шерали бош ирғаб, меҳмонхона эшигини секин очган эди, ичкаридан: «Қўрқмей киравер, кўпчиликмиз», деган овозни эшитди. Бу ўзи тенги атрофдаги бола овози эди. Қоронғи уйга дадилроқ кириб, икки қадам босиши билан кимдир чинқириб юборди:

— Кокуй эмне қиласин! Бул жерда мен жатипмину!

Хонанинг ҳар еридан бўғиқ кулги овозлари эшитилди. Кимдир

ўрнидан турди. Шералининг қўлидан ушлаб, бир-икки қадам юрди-ю:

— Мана шу ерда ёта қол, бўш экан,— деди унинг елкасидан босиб. Шерали овоз чиқармай ўтирди. У ёқ-бу ёқни тимирскилаб, секин чўзилди. Кўчадан кирганда, назарида, уй анча иссиқ кўринган эди. Орадан бир оз ўтиб, оёқ-қўллари, кейин бутун бадани музлаб, қалтирай бошлади. Епингич топиш умидида қўл чўзган эди, кимнингдир оёғига тегиб кетди.

— Нима!— сўради ётган бола.

— Ҳич нима, кўрпача бормикин, деб ўйловдим,— деди Шерали шивирлаб.

Яна боягидек бўғиқ кулги овози эшитилди.

Шерали ғужанак бўлиб олди. Энди совуқ унинг ичидан чиқаётгандек, нафаси ҳам музлаб кетди, назарида. Бир ёнбошидан иккинчисига ағдарилди, чалқанча ётди. Уйқуси келмади. Совуқ шиддат билан кучайиб бораётганди. Иссиқ кўрпага ўралиб ётган ойсини билан укасини ўйлаб, овоз чиқармай йиғлади. Отасини хотирлади. Унинг тинмай: «Одамларга хиёнат қилма, мурувватли, тўғри бўл, сира ёлгон гапирма», деб қайтарадиган сўзларини эслади. Хўрлиги келиб, томоғига ёнғоқдай нарса тиқилди. Қўрққанидан ўтириб олди. Илгарилари йиғласа, томоғига сира нарса тиқилмасди. Томоғини уқалаб, ютинди. Бўлмади. Бояги ёнғоқдай нарса тиқилганча турипти. Қайтиб ётмади. Оёқларини букиб, устига ўтириб олди, қўлларини қўлтиғига тиқди, исинолмади. Ҳовучини оғзига тутиб, пуфлади, буям фойда бермади. Хона бир оз ёришгач, атрофига қаради. Уйнинг икки томонида ўн икки чоғли ўзи, ўзидан тикроқ, бола ётарди. Баъзилари устига чурук чопонини ёпиб олган, айримлари эски кўрпачага ўралган. Узига ўхшаш тўнини ечмай, бўйрага чўзилганча, қўлини ёстиқ қилиб ухлаётганлари ҳам бор эди. Назарида совуқ ҳеч кимга тегмай, фақат унга ўчакишиб, ёпишиб олгандай эди. Бошини кўтариб, елкаларини ўз ҳолига қўйди, оёқларини ҳам узатди. Бу — унинг совуққа қарши биринчи ҳамласи бўлди. Бир оз кўниккандай бўлди-ю, барибир уйқуси келмади. Орадан бирор соатча ўтди. Ҳовлида кимдир йўталган эди, болалардан бири: «Турилар! Шеркат!» деди хириллаган бўғиқ овозда. Болалар бирин-кетин хомуза тортиб ўринларидан эринчоқлик билан туришди. Шерали нима қиларини билмай, ағрайиб қолди. Бояги «турилар» деган бола Шералига яқинлашди. «Нега хўшшайиб турибсан? Бор, тумшугингни чайиб ол, толага кетамиз?»— деди. Шерали болаларга эргашиб, ҳовлига чиқди. Тонг қоронғисида ариқча бўйлаб полонлардек қатор тизилишиб, шапиллатиб юз-қўлини юваётганлар сафига қўшилди. Чайиб олинган юз-қўлларини кимдир чопонининг барига, белбоғига, биров энгига апил-тапил артиб, қайтиб уйга киришиб, девор тагида тизилишиб ўтиришди. Бояги тикроқ бола увадаси чиққан дастурхонни ёзиб, қотган-қутган бурда нонларни расамати билан сочиб юборди. Сўнгра чиқиб чойгумда илиб қолган чой келтириб, иккита сопол пиёлага қуйиб, ўртага қўйди. Болалар одатланганларидек пиёладаги чойдан бир ҳўплаб, ёнларида ўтирган бошқа болага узатиша бошлашди. Ҳаш-паш дегунча дастурхондаги бурда нонлар тугаб, болалар бирин-кетин дарвоза томон чопишди. Шерали ҳам уларга эргашди. Дала кўрғондан бир чақиримча нарида, битта ҳам дов-даррахт кўринмайдиган биёбондай жойда, «Шеркат» деганлари Ёқуб экан. У отда. Болалар кўча чангиб лўкиллаб йўргалаётган от ортидан пиёда боришарди. Шерали узоқдан бир ерга тўпланиб қўйилган кетмонларни кўргач, гап нимадалигини тушунди. Ёқуб болаларни тўплаб, қўлидаги қамчисини тиканак босиб ётган ерларга тикди.

— Ҳу, анави қозик қоқилган жойни кўряпсизларми?— деди у қаҳр билан.— Болалардан тасдиқ жавобини олгач, пўписа қилди.— Чопиб бўлмагунча, бу ердан қимирлашмайсан?— дедида, отига қамчи босди. Ишнинг маромини билганлар югуриб бориб, яхши кетмонларни танлаша бошлашди. Шерали четроқда қолган кетмонни олиб, тўпга қўшилди. Боя хириллаб, ҳаммани уйғотган бола, ерни бўлиб, ҳар кимнинг улушини чизиб кўрсатди. У ўн олти-ўн етти ёшлар чамасида, кўринишдан жуда бақувват бола эди.

— Қани, кетмонларни олинглар, энди, ағрайманглар!— Буюрди у. Бу хатти-ҳаракатидан унинг болаларга сардор қилиб қўйилганини билиш қийин эмас эди. Бинобарин янги келганлар ҳам ўз-ўзидан унга бўйсунга бошларди.

Шерали улушига тушган ерни чамалаб кўрди. Ҳовлилари саҳнадан ўн-ўн беш баравар катта. Юраги орқасига тортиб кетди. «Бунча жойни қандай қилиб чопаман»,— деб ўйлаб турганида, сардор уни ўзига келтирди:

— Сен нимани санаяпсан? Ажириққи илдизиними? Ур кетмонингни!!

Шерали кетмон дастанинг пастроғидан чап, юқорироғидан эса ўнг қўли билан ушлаб, авайлаб ерга ура бошлади. Унинг ишини кузатиб турган сардор кетмонни тескари ушлаганини тонг ғира-ширасида кўрмаган бўлса-да, боши баравар кўтармаганига қараб:

— Баландроқ кўтариб ур, тошни ердан силаб кўчирмоқчимисан?— деб ўдағайлади.

Шерали кетмонни боягидек тутганча баландроқ кўтариб туширган эди, ўнг оёғининг тўпиғига келиб урилди. «Иҳҳҳ» деганча ўтириб қолди. Ёнида ишлаётган ўзи тенги, юз бичими ялпоқ, кўзлари қисикроқ бола югуриб келиб, ёнига чўккалаб, ҳол сўради:

— Сенга эмне болду? Қатту тийдиби?

Шерали зўрға «ҳеч нарса» деди-ю, урилган оёғини икки қўллаб ушлаганча ўтирган ерида оғриққа чидай олмай, гир айлана бошлади. Ёрдамга келган бола:

— Шошилба!— деб, бир ҳовуч тупроқни олиб, жароҳатланган оёққа босди-да:— Қазир басилат,— деб Шералининг оғриқдан тиришган пешонасига тикилиб қолди. Шерали оғриққа қарамай, тишини-тишига қўйиб ўрнидан турди. У Сардордан кўрқиб, аланг-жалаң ўша ёққа қаради. Кўринмади. Шундан сўнг, бир оз тинчигандай бўлиб, оёғини ушлаганча, яна ўтирди.

— Атин ким?— сўради ёнидаги бола.

— Шерали.

— Менин атим Чоршенби. Кеша оёғимди эзиб жибердин, сарттин баласи,— деди ҳазил оҳангида.

— Қоронғида билмай босдим.

— Жақси, зегяни жоқ,— деди-да, Шералининг ўрнидан туриб, кетмонни яна боягидек тескари ушлаганини кўрди. Кулиб:

— Эмне жумуш қиласан, уста кетменди, уруу шундай болат,— дея кетмонни Шералининг қўлидан олиб, беш-олти қадам ерни чопиб кўрсатди.

Шерали «қойил» дегандек, мамнун жилмайди. Чоршенбининг меҳрибончилигидан оёқ оғриғини ҳам унутаёзди. Кетмонни росмана ушлаб, боши узра баланд кўтарди. Чоршенби унинг ишига бир зум разм солиб тургач, қаноат ҳосил этди.

— Дуруст!— деб кулиб, кўзини қисиб қўйди. Сўнг ўзига ажратилган ерга ўтди.

Кун пешинга яқинлашди. Очликдан тинка-мадори қуриган болалар лоҳасланиб, йиқилиб кетгудек даражага етса-да, кўрқув ҳисси

кетмонни улоқтиришга монелик қилар, жон-жаҳдлари билан ишлашарди.

Узоқдан қора кўринди. Чоршенби кетмонни улоқтириб, қарсақ чалди.

— Кетменди жийнандар, келген турат!— дея овозининг борича бақирди.

Шерали бошини кўтарди. Отлиқ энди анча яқинлашган эди. Бу — кеча Ёқуб билан ўларникига борган киши эди. У оёқ яланг, яғири чиққан бўз кўйлагининг ёқаси очиқ, ухлайверганидан кўзлари шишиб кетган эди. Индамай отдан тушиб, хуржунга қўл солди, бир кўзидан дастурхон, иккинчи кўзидан сопол кўзани олиб, ерга қўйди-да:

— Қани, илдамроқ, хўжайин кутяпти,— деди болаларга қараб.

«Гурр» этиб югуришиб келишган болаларнинг ҳар бирига дастурхон ичидан пиёланинг озидек келадиган зогора нонни биттадан улашди. Шерали ўз тегишини олиб, яккаю ягона таниши Чоршенби ёнида туриб еб олди. Болалар навбати билан кўзани кўтариб, икки-уч қултумдан сув ичишди. Яна сардор қулоқларни тешгудек бақирди:

— Қани, бўлди, тарқалинглар ишга, етади нафас ростлаганларинг!

Ҳамма жой-жойига ўтди. Шу бўйи қош қорайиб, одам-одамни танимайдиган даражага етгунча кетмонларнинг тошлоқ ерга урилишидан ҳосил бўлган тарақ-туруқ овози бир зум ҳам тинмади. Ниҳоят сардорнинг ҳорғин овози эшитилди:

— Бўлди, кетмонларни бир ерга тўплелар, кетдик!

Бошқа болалар қатори Шералида ҳам гапиришга мажол йўқ, у ҳаммадан кейинда жароҳатланган оёғини зўрға судраб борарди. Унга Чоршенби етиб олиб, секин сўради:

— Сени қайдан олип келди?

— Уйдан. Сени-чи?

— Темир жол боюнан тапиб олди.

— Темир йўлдан? Бу нима деганинг. Қанақа темир йўлдан?

— Сен темир жолди билбейсинби?

Шерали елкасини қисди.

— Қайси темир жол экенин билбеймин. Атамди жоготуп койгонмин. Мина у Шеркат дегендерин ажалдай жапишиб алди. «Эмне қиласни?» — десем, «Атин ким?» — деди. «Олжас», — деп айттим. «Эми Олжас атинди унут. Сенин атин Чоршенби, уқтунби?» — деди. Суйтип ўси қорғонга олип келди».

Шерали унга раҳми келиб:

— Бўлмаса темир йўлга чиқмайсанми? Отангни топиб оласан,— деди.

Чоршенби кулди:

— Эмне дептурасин, сарттин баласи, темир жолдон кобу жоқ, қай биринен сороқтайин?

Шерали индамади...

Кунлар ўтди. У ҳеч кимга аралашмас, бу ғўристондан қутулиш йўлини излар, туну кун икки кўзи йўлда, ойисини кутарди. Юрак дардини ёлғиз Чоршенбига ишониб айтар, ундан тасалли оларди. Орадан бир ойча ўтган эди, бир кун Чоршенби югуриб уйга кириб Шералига:

— Чиқ, эрен келди,— деди-да, ўзи ўрнига чўзилди.

Шерали отилиб ҳовлига чиқди. Ҳеч ким кўринмади. Дарвоза ортида ғўнғир-ғўнғир овоз эшитиб, чиқмоқчи бўлди. Дарвоза берк. Тармашганча, ундан ҳатлаб, ўзини кўчага отди.

— Ҳе шум, така, ўтекамизни ёрдинг-у, қағларда қочиб юрибсан?— дея ўдағайлади Ёқуб.

Бу гап Шералининг қулоғига киргани ҳам йўқ. У: «Аяжон!» дея ўзини она бағрига отиб, ҳўнграб юборди.

— Мени бу едан опкетинг, аяжон!

— Шунга келдим, онанг ўргилсин, йиғлама, ҳозир кетамиз,— деб Шералининг юз-кўзларидан ўпди. Она-бола ўзи билан овора, Еқуб ҳовлига кириб кетди.

Салтанат ўғлини бу шум дарвозадан нарироққа олиб борди. Ариқ бўйига ўтқизиб, рўмолига тугиб келган нонни берди.

— Ол, болам, егин, ҳозир кетамиз. Бу худо ургурни бунақалигини ким билипти дейсан. Ер юткурни ҳамма «Шеркат» дейишаркан.

Шерали бу ерга келган кунининг эртасига болалар уни «Шеркат» деб атаганини эслаб, беихтиёр сўради:

— Нимакан «Шеркат» дегани, ая?— Болалар ҳам уни Шеркат деб сўкарди.

— Нималигини билиб ўтирибманми ер юткурни, болам, аммо кўпчилик шерик бўлиб ишлашга ер олиб, фойдасини тенг бўлганларни шунақа дерди, даданг раҳматли. Бир пайтлар ўзиям шеркатга қўшилганди. Ҳозир энди унақалар йўқ бўп кетганди шекилли, яна билмадим, болам, бу ер еткурни бари айтгани ёлғон. Сениям қочиб кетди, деб худони ўртага қўйиб, қасам ичганди. Вой қораси ўчсин, болам, ол, е

Шерали аяси билан уйига қайтди. Эрталаб уйқудан туриб чошгоҳ-гача укасини ўйнатди. Кейин ойиси уни чўмилтирди, тоза қўйлак-иштон кийдириб, етимхонага олиб кетди...

Ванч ҳамон ўйноқлаб оқар, унинг лойқа тўлқинларидан ҳосил бўлган оппоқ кўпиклар баланд кўтарилиб, майда ёмғир томчиларидек атрофга сачрар, аммо энди буни Шерали пайқамас, бутун хаёли ёшлик йилларида эди... Ушанда Шерали аяси уни етимхонага олиб борганини яхши тушунмаган эди. Аммо хушмуомала, ёши олтмишлардан ошган бўлса ҳам жуда қувноқ, ҳазилкаш, баланд бўйли киши ўрнидан туриб, аяси билан унинг истиқболига чиққани яхши эсида. Шерали бунақа хушмуомала одамни биринчи кўриши эди. Ҳалиги киши: «Қани, қани, келилар, марҳамат, ўтирилар»,— деган эди одоб билан. Аяси ийманибгина: «Илоҳи умриз узоқ бўлсин, болаларизи роҳатини кўринг, айтганиз учун оп келгандим»,— деди ерга қараб.

Шерали унинг етимхона мудирини эканлигини кейин билди. Бу киши ҳамма болаларга бирдай меҳрибон эди. Шерали ҳар бозор куни уйига келар, душанбадан бошлаб яна бир ҳафтагача сеvimли китобларига шўнғиб кетар эди...

Шерали дарёга тикилиб туриб, ҳозир негадир ўша меҳрибон кишини кўргиси келиб кетди. «Дунёда қандай яхши одамлар бора!»— дея кўнглидан ўтказган эди, кўз ўнгидан Қалъаи Хумдаги Бобомулло нари кетмай қолди. Ушанда Қутбиддин юз-юз эллик хонадондан иборат бу қишлоқдаги биринчи эшикни оҳиста тақиллатди. Геолог халқининг қаерда ошнаси бўлмайди, дейсиз. Узоқ кутилмади.

Ичкаридан кимдир йўталиб, овоз берди:

— Кист?

— Ман, бобомулло, Биёбониймай!

Пастаккина пахса деворга ўрнатилган бир қулочдан хиёл тикроқ бир табақали эшик ғийқ этиб очилди-ю, оппоқ соқоли очиқ кўкрагига тушиб турган нуроний чол икки қўлини кўксига қўйиб:

— Иби, иби, тожи сар, азизи ман, Биёбоний, қани, марҳабо, ба чашм, ба чашм,— дея Қутбиддин билан қучоқлашиб кўришди. Шерали билан Викторга ҳам лутф-карам билдириб, ичкарига бошлади.

Кичиккина ҳовли саҳнида ерга ёзилган кигизу иккита жулдур кўрпачадан бўлак нарса йўқ эди. Меҳмонларни кўрпачага ўтқазди-да, одатдаги сўрашишларни бажо келтиргач, «Ман ҳозир» деб бурчакдаги

омонат тошўчоққа ўт қалади. Қора чойжўшнинг қулоғини темирга илиб, ўчоқ устига қўйди.

— Бобомулло, фақат беташвиш, илтимос!

Қутбиддин бобонинг гапларини унча-мунча англаса-да, аммо унга ўз фикрини тушунтиришдан ожиз, бинобарин тожик билан ўзбек ўртасидаги юқоридагидек умумий сўзларни танлаб гапирар, бобо уни осонлик билан тушунар, ўзи ҳам шундай сўзларни танлашга интиларди:

— Ҳеч гап, ҳеч гап, писари Биёбоний, ҳозир!

Дастурхон атрофида чой устида бошланган суҳбат сур гўштдан солинган шўрва пишгунча давом этди.

Бобомулло ўрнидан тураётди:

— Фақат коса нест, маъзур, писари Биёбоний,— дея мезбон Қутбиддинга қараб, «узр» дегандек қўлини кўксига қўйди.

Қутбиддин кулди. Югуриб бориб, машинадан йўлда консервадан бўшаган қутилардан тўрттасини кўтариб келди. Бобомулло мамнун кулиб, озгин йўғон кўк томирлари бўртиб турган қўли билан Қутбиддиннинг елкасига қоқиб:

— Балле, балле, писари Биёбоний,— дея ўчоқ бошига югурди... Шерали етимхона мудирини билан Бобомулло ўртасида уларни бир-бирларига боғлаб турган қандайдир ўхшашлик сезди. Уни ҳузурбахш бир туйғу қамради. Бу икки ажиб инсонни бирлаштириб турган нарса одамларга меҳр-оқибат эди. Шерали ҳозир улардаги шу хислатни ўйлаб турганида, беихтиёр хаёлида кўзлари чақчайган Ёқуб жонланди. Ижирғаниб, ўрнидан турган эди, пастдан унинг овози эшитилди:

— Меҳмон, кеч қолдизми?

Шерали атрофга аланглади.

— Мен бу ердаман, меҳмон! Чой совумасин.

Шерали ноилож пастга тушди. Ёқуб қўлини кўксига қўйиб кулиб турарди. Унинг ўша-ўша айёрони қисилган кўзларида сохта табассум ўйнади. Негадир ҳозир Шерали ёшлигида бир қўшнисининг лой тепкилаб туриб: «Одам маши лойдан яралган, яна аши ҳолга келади», деган сўзларини эслади. Ушанда югуриб аясига бориб: «Ая, ая, одамларни лойдан ясашганми?»— деб қистовга олган эди. Салтанат ўғлининг тўсатдан берган бу саволига ичидан тўлқинланиб келган кулгисини босиб: «Сенга буни ким айтди?»— деди. Шерали жавоб бериш ўрнига ойисини яна қистовга олди.

— Нима, ёлғонми? Айта қолинг!

— Йўқ, нега, ёлғонмас,— деб қўя қолди аяси хиёл табассум билан...

Ҳозир Шерали Ёқубнинг сохта табассумига қараб туриб, уни чиндан ҳам лойдан ясалган одамга ўхшатди. Болаларча бу ўхшатишдан кулгиси қистади. Жилмайганча Ёқубнинг орқасидан эргашди.

Ёқуб уни тахтадан омонатгина ясалган сўрига ўтқазиб, ўзи сўрининг ёнидаги кичкина уйчага кириб кетди. Шерали пахтаси хийлагина тўзғиган кўрпачага ўтирди. Бир туп азим чинор атрофга қалин соя ташлаб турипти. Чинор шохига илиғлиқ тўрқовоқдаги бедана бетиним сайрайди: пит-билдиқ... пит-билдиқ... пит-билдиқ. Чинордан беш-ўн қадам наридаги каттагина ўрикнинг каллакланган шохиди ҳам атрофи бўз билан ўралган тўрқовоқ осиглиқ. Ёқуб бир қўлида дастурхон, иккинчи қўлида чойнак-пиёла кўтарганча сўрига чиқди. Ҳаворанг гулли эски чит дастурхонни ёзиб, арпа нонни ушатди. Икки-уч бўлагини меҳмон олдига суриб қўйди. Меҳмонни дастурхонга қаратгач, сири кўчаёзган сопол пиёлага икки хўплагина чой қуйиб, ўзи ичди. Пиёланинг лаби теккан жойини дастурхонга артди. Яна шунча чой қуйиб, бедананинг завқ билан сайраётганига маҳлиё бўлиб турган Шералига

узатди. Сурп кўйлагининг ёқасини очди, қора мўйловини бураб туриб, Шералига разм солди. Бедана унга маъқул тушганига ич-ичидан ғурурланиб, мийғида кулиб қўйди.

Шерали ҳамон беданаларнинг сайрашига маҳлиё бўлиб, улардан кўз узмай ўтирарди. Ёқуб унга халақит бергиси келмади. Шерали бўшаган пиёлни мезбонга узатди-ю, беданалардан кўз узмай:

— Бир нима демоқчи эдиз шекилли,— деди Ёқубга унинг ҳаракатларини кузатаётганини атайлаб таъкидлаш учун.

Ёқуб беданага ишора қилиб:

— Узизам ишқивозмисиз дейман, меҳмон?— деди бояги ғурур билан.

Шерали мезбонга қараб хиёл жилмайди.

— Беданага унчаям ишқивозлик йўғу, умуман, табиат яратган жамики мўъжизаларга ишқивозлик бор. Сиз бўлсез шундай ажиб мавжудотларни қафасга қамаб қўйибсиз. Шунга қараб тургандим.— Ёқубга Шералининг бу гапи қанчалик хуш ёқмасин, юзига одатича сохта табассум югуртиб:— Энди, укам,— дея салмоқлаб гап бошлади пиёлага чой қуя туриб,— омонат бу дунёда одам бундоқ яйраб кун кўриши керак.— Ёқуб кўкиш кўзларини Шералига истеҳзо билан қандаб, уни узиб олди.— Жонни қадрига етинг, ука. Ҳузур-ҳаловатизи билинг. Унга нимаки зарур бўлса, қилавуринг, нима, шу пашшадек жонлиқ инсондан азиз бўптими?— Ёқуб Шералига қадалган кўзларини бедана тўрқовоқларига қаратди.

Шерали кулиб қўя қолди. Унга гап уқтириб бўлмасди. Мавзуни бошқа ёққа бурди.

— Бола-чақадан, борми?— Шерали шу топда Ёқубни сўридан итқитиб ташлашга тайёр бўлса ҳам, ичидан тўлқинланиб келаётган нафратни босишга интилди, мулойимлик билан сўради.

— Бўганда қандоқ, ука!— Ёқуб нурсиз, совуқ кўзларини тўрқовоқдан узиб, яна Шералига қадади.— Бола-чақа сероб. Узганда икки ўғилчамиз, Ушда бир ўғил, бир қизимиз, Анжандаям биттаси бор. «Йўлинг тушиб турадиган шаҳарда албатта уй-жойинг бўлсин»,— дердилар раҳматлик отамиз. Бировнинг эшигига бориб сарғаймейсизда, ука!

Шерали бош чайқаб туриб:

— Бу ердаям бола-чақадан бор эканда,— деди киноя билан.

— Йўқ, ука, бу ерларда девонаи машраб бўлиб юрганмизи боси бошқа ёқда. Уруш бир ёқлик бўлгунча кўздан узоқроқ бўган маъқул, ука. Узизам бизга ўхшаб пана қидириб кеган кўринасиз шекилли? Ҳи-ҳи-ҳи!

Шералининг ранги оқарди, тутоқиб кетиб ўрнидан турган эди, саккиз-тўққиз ёшлар чамасидаги бир бола келиб:

— Сизни начальний чақиряпти,— деди унга қараб.

Шерали Ванчда ишлаётган партия лагери қадимий темир конлари олдида тикилганини билгани учун болага «ҳозир» дегандек бош ирғаб, Ёқубга ғазабнок кўзлари билан «садқаи одам кет» дегандек бир қараб қўйиб, сўридан тушди.

Маълум бўлишича, Шерали партия бошлиғи билан Ванчининг бош ирмоғи, яъни Дўстирозга кетиши керак экан. Бироқ бошлиқни безгак тутиб ётип қолипти. Эртагача тузалмаса, Шерали икки эшак ёки битта от олиб, ёлғиз кетиши керак эди. Бу режа ҳам амалга ошмади. Қарвончилар бригадасининг бошлиғи: «Дўстирозга борадиган эшагим йўқ» деб туриб олди. Хорогга ҳам боришнинг иложи йўқ. Паром юрмаяпти. Партия бошлиғи кечқурун эшак юборишларини сўраб, Дўстирозга телефон қилишга ваъда берди.

Шерали тунни яна омборхона ёнидаги бузуқ юк машинасининг

кузовида ўтказди. Эрталаб вақтли турди. Кўнгли беҳузур. Кечқурун оч қоринга тутмайиз еган эди. Нонуштага ҳам тут майиздан бўлак нарса йўқ. Енида пули ҳам қолмаган. Рюкзакни елкасига ташлади-ю, болгани олиб, машина кузовидан тушди. У шу яқин ўртадаги тоғларни кўздан кечириб, намуна олмоқчи эди. Ҳаво салқин. Ванч дарёсининг ҳар икки соҳилида оқ саллалари қоялари булутга қадалган тоғлар қорайиб турарди. Тоғ жинслари ўзгарган ва бурмаланган. Қияликларда гиёҳ кўринмайди. Бу жиҳатдан водийнинг айниқса шимолий томонлари Қорамозорнинг яланғоч қояларини эслатарди. Шерали тоғ-тошларни айланиб, талайгина намуналар йиғди. Кун қайтди. Қуёш қизғиш товланиб, атрофга камалак сингари нур таратарди. Бу, тароватли водийга янада ажиб латофат бағишламоқда эди. Шералини ғалати бир туйғу қамраб олди. Шу гўзал табиатдан нусха олиш истаги туғилди унда. Тоғ чўққиларидан унинг этакларигача разм солди. Алланималарни чамалаб кўрди. Ниҳоят, тоғ ёнбағрига яхшилаб ўрнашиб олди. Атрофни яна бир синчликлаб кўздан кечиргач, кечки тоғ манзарасини тасвирлашга қулай жой танлаганига ишонч ҳосил этиб, рюкзагини очди. Мўйқалам, бўёқ олиб, ёнига қўйди-ю, қабариқ қовоқларини қисиброқ, чўққиларга тикилди. Оч жигарранг, қизғиш ва қора бўёқлар воситасида дарёнинг нариги қирғоғидаги ёнбағирлар энди шакллана бошлаганда, даладан қайтаётган бир тўда одамлар Шералининг диққатини ўзига тортди. У ўтаётганлардан кўз узмай, мўйқаламни қўлидаги латгага артиб, бир чеккага суриб қўйди. Олдинда уч бола борарди. Улар орқадан келаётган аёлларнинг баралла куйлаб чалаётган қарсақлари усулига мослаб барабар оёқ ташлаб рақс этар, олдинда куйлаб келаётган аёл ора-чорада болаларни яна ҳам қизиқтириш учун тасанно ва офаринлар билдириб, тоғ-тошларни ларзага солгудек қаҳ-қаҳ уриб шарақлаб кулар, ўзига эргашаётганларни ҳам ашулани авжига кўтаришга қистаб, ҳол-жонларига қўймай ниқтарди. Аёлларнинг умумий ялласига қўшилмай, ҳассага таяниб келаётган бир эркаккина бу шодиёнага «офарин» дегандек бош чайқаб, завқланиб одимлар, рақс оҳангига қараб тезлашиб кетаётган тўдадан ортда қолмаслик учун мумкин қадар тезроқ одимлашга тиришарди. Бу манзарани кўриб, чеҳраси ёришган Шерали шу қувноқ тўдага қўшилмоқчи бўлгандек бир-икки қадам олдинга юриб, яна завқ билан тикилиб қолди. Бу одамларнинг овозида эртанги кунга зўр умид барқ урарди. Қўшиқ тоғу тошни ларзага солиб, бутун борлиққа руҳ бағишламоқда эди. Шерали бу манзарани бўёқ воситасида тасвирлашга улгуролмасди. Бинобарин, расмни қаламда ишлаб, кейинчалик оққа кўчирмоқчи бўлиб ўтирди...

Эртаси куни Шерали янги топшириқ олди. У Ишхунга бориб, экспедиция бошлиғининг ташкилий ишлар бўйича ўринбосари Борис Сергеевич Алексеев билан учрашиши керак эди. Ишхун — Ванч дарёсининг сўл қирғоғида бўлиб, анча кичиклигини ҳисобга олмаса, Ванч қишлоғидан деярли фарқ этмасди. Чошгоҳда Ишхундан икки эшак юборилди. Бирига Шерали нарсаларини ортиб ўзи, иккинчисига эшакни ҳайдаб келган бола ўтирди.

Борис Сергеевич дарё соҳилида чодир тиккан эди. У чодирдан беш-ўн қадам нарида қўшоғар милтиғининг милларини тозалаётган эди. Унинг эғнида парча гулли чит кўйлак, оёғида кирза этик, Борис Сергеевични Шерали йиғилишдагина кўрган эди. Аммо Қутбиддин бир-икки мақтаган эди. Айниқса овчилик бобидаги шуҳратини, хушчақчақлиги-ю, ўзбек геологлари билан яқиндан алоқада бўлиб туришини айтганди. Борис Сергеевич туёқ товушини эшитиб, қайрилиб қаради. Шерали анча яқинлашиб қолган эди. Борис Сергеевич милтиғини олдига ёзилган газета устига қўйиб, Шерали томон икки-уч одим-

лади. Бир кўргандаёқ эски қадрдонлардай киришиб кетадиган одамлар бўлади. Борис Сергеевич ҳам шунақалар тоифасидан экан. У табассум билан Шералига қараб:

— Адашмасам, Шерали Алиевич ўзлари бўлсалар керак?— деди. Шерали эшакдан тушиб, яқинроқ келгач, қўл узатиб кўришаркан:

— Шералининг ўзи, Борис Сергеевич,— деди самимий кулиб туриб.

Алексеевнинг очиқ чеҳраси уни тамоман ўзига ром этди. У ҳам эски қадрдонлардек кўришди.

— Жуда соз,— дея сийрак сочлари силлиқ таралган бошини хиёл ўнг томонга эгиб, Шерали билан бирга келган болага:

— Боравер, бу киши кейин борадилар,— деб қўйди Борис Сергеевич.

— Сизнинг тўғрингизда кўп эшитган эдим,— деди Шерали Борис Сергеевичдан кўз узмай.

— Мен ҳам эшитганман сизнинг тўғрингизда. Қани, ичкарига, меҳмонимиз бўлинг,— деди Борис Сергеевич кафтларини ишқалаб, чодир томон ишора қиларкан.

Шерали унинг ёшига сира мос келмайдиган чаққон ҳаракатига завқланиб кулганча ичкарига кирди. Кираверишдаги тўнка устига ўтирди. Палатканинг бурчагига рюкзак, унинг ёнида йиғиқлик кўрпаёстиқ. Борис Сергеевич расмий ҳол-аҳвол сўрашишлардан сўнг боягидек очиқ чеҳра билан бошини хиёл эгганча Шералига мурожаат қилди:

— Ўзимизнинг геологча вискидан бир қултумдан оламизми?

— Раҳмат, Борис Сергеевич, овора бўлмай қўя қолинг,— деди Шерали бош чайқаб.

— Овораси йўқ, оёғингиз остида қўй сўймоқчимасман, сизларнинг одатларингизча. Танишиб олганимиз шарафига қиттак отсак жин урмайди,— деб Шералининг жавобини ҳам кутмай, рюкзакдан флягани олиб, қопқоғига спирт қўйди.

Шерали кулди.

— Бу бошқа гап.— Борис Сергеевич қуйган спиртини ўзи ичдида, сўнг Шералига қуйиб берди. Шерали ҳам боши билан «танишганимиз учун» дегандек имо бериб кўтарди.

— Хўш, оғайни, нима янгиликлар, гапиринг-чи?— Борис Сергеевич ҳамisha кулиб турувчи мовий кўзларини Шералига тикди.

— Янгилик шуки, топшириқ бажарилди. Қўрғовот билан Ванчдан яхши намуналар йиғилди. Айниқса Ванчдан олинган намуналар ичида ўзимиз қидираётган тоғ биллури кристаллари ҳам бор. Ажаб эмас, каттароқ запаси чиқса. Дала шпати ҳам онда-сонда учраб турипти. Аммо ҳали аниқ бир хулосага келганим йўқ.

— Жуда соз,— дея кулиб туриб салмоқлаб гапирди Борис Сергеевич.— Биз ҳам худди шундай бўлади деб ўйловдик. Янги топшириқлар бўлса, хабарлашамиз.— Энг муҳими биллури! Биз албатта унинг катта запасини топишимиз керак, ҳа, галаба ҳаққи топишимиз керак,— деди Борис Сергеевич яна кафтларини ишқалай туриб, сўнг Шералига мулойим жилмайиб, сўради:— Сиз томонларда уч-тўрт йил илгари бўлган эдим, тоғларингиздаги олтин запаслари устидаги қизгин мунозараларда қатнашгандим. Аммо муайян битимга келмай қолинган эди. Бу соҳада бирор янгилик борми?

Шералига Борис Сергеевичнинг бу қутилмаган саволи шу қадар ёқиб тушдики, у беихтиёр тўнкага яхшилаб ўрнашиб олди, тоғ шамоли қорайтирган юзига табассум балқди, ёрилган лабларини чўччайтириб кулди.

— Янгиликлар катта, Борис Сергеевич,— деди ниҳоят нафасини ростлаб.— Олтин бўйича конференциядан хабарингиз бор, албатта?

— Ҳа, эшитгандим, аммо унда ҳам анчагина мунозарали гаплар бўлди дейишганди.

— Мунозарали гаплар бўлгани рост. Ҳатто казо-казо олимлар ҳам «олтин йўқ» деган олдинги тахминни рўқач қилиб қаттиқ туриб олишди. Аммо тоғларимизда олтин борлигига шак-шубҳа йўқ, Борис Сергеевич.

Борис Сергеевич Шералига зимдан қараб қўйиб, мийғида кулди.

— Шаҳдамлигингиз менга ёқяпти, Шерали,— деди у бир оз сукутдан сўнг,— ишонч бўлмаса, фанда янгилик очиш мушкул. Аммо ўзингиздан олдин айтилган илмий хулосаларга ҳам инонмай иложингиз йўқ, оғайни. Унда тафтишчилик дардига чалиниб қоламиз. «Олтин йўқ» деган икки сўзни айтиш учун юзлаб одам бош қотирган, неча-неча экспедициялар келиб-кетган бўлиши керак. Бунинг устига, адашмасам, қачонлардир шу регион билан инглиз олимлари ҳам шуғуланганмиш. Уларнинг ҳам фикри ижобий бўлмаган.

Шерали Борис Сергеевичнинг кўзларига тик боқди. Одатича юригидаги гапни чўрт кесиб айтмоқчи бўлди-ю, андишага борди шекилли, ўзини босди. Мулойимлик билан эътироз билдирди:

— Инглиз олимларининг нима деганини билмайман-у, аммо совет даврида олтин учун олиб борилган экспедиция ҳисоботлари билан танишганимда, менда анча-мунча шубҳа пайдо бўлди.

Борис Сергеевич ажин туша бошлаган ингичка бўйинини Шерали томон чўзиб:

— Хўш, хўш, давом эттиринг-чи, қандай шубҳа экан у?—дея қизиқиш билан тикилиб қолди.

— Шубҳа шундаки,— дея сўзини давом эттирди Шерали энди тамоман осойишта ҳолатда.— Аввало тадқиқ этилган жойлар атрофлича, ҳар томонлама ўрганилмаган. Иккинчидан, бир экспедициянинг баёни иккинчисига тамоман зид. Хўш, шундай экспедицияларнинг хулосасига кўр-кўрона ишонаверса бўладими?

Борис Сергеевич кулди.

— Бу — бошқа гап,— деди у ўйланиб туриб.

— Иллат ҳам, кўпчилик йирик тадқиқотчиларнинг, айниқса баъзи бир москвалик олимларнинг: «Ўрта Осиёда бутун олтин запасларини ота-боболар олиб бўлишган, эндиликда у ерлардан олтин қидириш бефойда» деган фикрни зўр бериб илгари сураётганларнинг сабаби ҳам шунда бўлса керак, деб ўйлайман, Борис Сергеевич,— деди Шерали фикрини яна ҳам ойдинлаштириб. Федор Николаевичнинг ҳам бу борадаги гапларини эшитдингиз-ку, ўзингиз!

Борис Сергеевич кенг манглайдаги тер томчиларини оқ дастрўмолига артиб:

— Гапларингизда жон бор, Шерали,— дея доналаб сўзлай бошлади.— Тўғри, ҳамма нарсага ҳам кўр-кўрона эргашавериш бўлмайди. Аммо олтин масаласида ҳар ҳолда совет даврида олиб борилган тадқиқотлар ҳам оз эмас. Уларнинг кўпчилигидаги хулоса салбий. Ҳар бир экспедиция эса кимнинг ҳисобига олиб борилишини ҳам унутмаслигимиз керак.

— Ҳа, ҳа, Борис Сергеевич, тўғри айтяпсиз. Балки ҳақдирсиз. Негаки... негаки...— Шерали ҳаяжонлана бошлади. У энди дилидагини бемалол гапиролмаслигига кўзи етди. Гапни ҳазилга бурди:— Ҳа майли, Борис Сергеевич. Вақт — бебаҳо табиб, дейишади. Сабр қилайлик. Балки шу бебаҳо табиб бу масалага ҳам ойдинлик киритар. Ҳозир эса сиз айтгандек, мудофаамиз учун зарур биллурни излайлик. Менга руҳсат энди.

— Жоним билан, Шерали. Аммо ҳамма нарсанинг жуфти яхши де-йишади. Рухсатингиз билан...— Борис Сергеевич флягадан спирт қу-йиб, Шералига узатгач:— Экспедициямизнинг муваффақияти учун,— деди кулиб.

Шерали ҳам кулиб, Борис Сергеевичнинг қўлидаги спиртни олиб ичди. Иккинчи қуйганини ўзи ичгач:

— Мана энди сизга рухсат,— деди Алексеев, сўнг Шералининг ке-тидан ўзи ҳам чодирдан чиқди. Шералини боя милтигини қолдирган жойгача кузатиб борди. Хайрлашишга қўл узата туриб, кўрсаткич бар-моғини катта тут дарахтининг тагидаги пастаккина бир табақали эшик-ка қадаб:— Ҳу ўша ҳовлига борасиз,— деб қўйди.

Кун пешиндан аллақачон оққан-у, ҳаво ҳамон дим. Қуёш тафтидан қизиган тоғ-тошлардан чиқаётган ҳовур атрофга олов пурқаётган каби гуп-гуп юзга келиб урилар, одамни лоҳас қиларди. Шерали Борис Сер-геевич айтгандек ёлғизоёқ йўлдан тик кўтарилиб, пастга тушди-да чап-га бурилди. Бир оз юргач, Борис Сергеевич чодир тикилган жойнинг рўпарасидан чиқди. Бир табақали эшик қия очиқ турганига қарамай, Шерали бир-икки томоқи қирган эди, ичкаридан эркак кишининг «Ки-раверинг» деган овозини эшитгач, энгашиб, ўзини ичкарига олди. Бу ҳовли ҳам Бобомуллонинг Қалъаи Хумдаги ҳовлисига ўхшар, фақат эшик олдидаги тарвақайлаган катта тут дарахти қалин соя ташлаб, унда истиқомат қилувчиларни иссиқдан ихота этиб турар эди. Уй эга-си — Шералини Ишхунга олиб келган боланинг отаси эни бир қулочча келадиган пешайвонга кўрпача ёзиб:

— Сиз баҳузур ўтириб, нафас ростлаб олгунингизча, мен бирров сельсоветга чиқиб келай, меҳмон, сўнг йўлга чиқамиз,— деди чала рус тилида ва «узр» ишорасида қўлини кўксига қўйиб, эшик томон юрди.

Шерали атрофга қаради. Ҳовлининг қоқ ўртасидан шилдираб оқа-ётган ариқнинг нарёғида ерга ёзилган қуруқ наMAT устида уй эгасининг бўйга етиб қолган қизи ухлаб ётарди. Шерали ундан кўз узолмай қол-ди. Қўрғовотдаги аёллар сингари жуда кўҳли эди у. Пуштиранг ҳарир-дек жимирлаб турган оппоқ юз, бодом қовоқлари остидаги кўзларнинг чиройини яна ҳам бўрттириш учун яратилгандек ингичка қайрилма қошлар Беҳзод тасвиридаги шарқ гўзалларини эслатарди. Лаблари ҳам латиф юз бичимига мослангандек гоят нафис ва кичкинагина эди. Болаларники каби бефарво ва жиддий қиёфасигина ҳали ишқида бул-бул маст бўлиб сайрамаган, очилмаган гунчалигидан далолат берарди. Шерали жилла бўлмаса беш-ўн оғиз гапирадиган даражада тожик ти-лини билмаганидан ачинди. Шу ажиб тоғ оҳуси билан бир дамгина суҳбатлашиб олармиди! Шерали аёллар гўзаллигининг тимсоли бўлиб ётган қизнинг ёнидаги укаларига ҳам бош-оёқ кўз ташлади. Улар ҳам қадду қоматлари келишган чиройли йнгитчалар эди.

Шерали болалардан кўз узиб, чўққиларга қаради. Негадир Қутбид-дин билан Викторни эслади. «Хорогга етиб олишганмикин?»— хаёли-дан кечирди. Шунини ўйлаб туриб, Виктор у билан хайрлаша туриб бер-ган тўрт букловлиқ қоғоз эсига келиб, чўнтагига қўл солди. Шерали қалам билан шоша-пиша битилган сатрларга кўз югуртди. Ҳа, чиндан ҳам Виктор айтганидек, Шералига бағишланган ижод маҳсули.

Шерали бир зум ўйланиб қолди. Шеър тугалланмай қолган эди. Мийғида кулиб, ўзи ҳам бир тўртлик қўшди...

Эшик ғийқиллаб очилиб, уй эгаси кирди. У:

— Қани тулинг, меҳмон, кеч тушмай манзилингизга етказиб қўяй,— деди ва дарвоза олдидаги охурда емлаётган эшакларни бирин-кетин тўқимлаб, Шералининг ҳовли юзига тушириб қўйилган юкларини бир қўллаб ортди. Унинг чап енги оқ яктаги устидан таранг тортиб

боғланган белбоғига қистириб қўйилган бўлиб, иккинчи қўл зарур жойда чап елкасини ишлатарди.

Шерали ўрнидан турди. У ҳозир Ёзғуломдаги экспедиция базасига бориши керак. У ердан Хорогга етадиган миқдорда озиқ-овқат ва транспорт беришлари олдиндан тайинланган эди. Бироқ буларнинг бари ҳали амалга ошмаган насия гаплар. Нақдининг бутун оғир-енгили эса Шералининг зиммасига тушаётган эди. Аввало унинг ёнида кунда, кунора нарсаларини ташишга бериш учун эмас, лоқал емишига ҳам бир мири пул қолмаган эди. Йўл эса — олис.

Ёзғуломга намозшомда етиб келишди. Эшак эгаси Шералининг юklarини бир четга тушириб, унга оқ йўл тилади. Шерали геология экспедициясининг Ёзғуломдаги базасига борди. Унга икки ярим килограмм қора ун ва ёғ беришди. Бўлак нарса йўқ эди. База мудури тўладан келган хушчақчақ сариқ киши Шералини тутдан солинган бўза билан меҳмон қилди. Алламаҳалгача гангур-гунгур гаплашиб ўтиришди. Шундан сўнг Шерали олма дарахти тагида бирпас мизғиб, ором олди. Эрта тонгда юklarини орқалаб, қўшни қишлоққа йўл олди. Бу ерда ҳам узоқ туролмасди. Тердан шалаббо бўлган кўйлагини қуритди, база мудури берган ундан қуймоқ пишириб, тамадди қилди. Навбатдаги Деҳ қишлоғи бу ердан ўн-ўн икки чақирим келарди. Шералининг эса юришга ҳам ҳоли йўқ. У бир болага юкининг ярмини Деҳгача кўтаришиб боришга унатди. Эвазига гимнастёркасини берди.

Қишлоқ советига кириб келганида соат еттидан ошган эди. Раиснинг кичкинагина кўримсиз хонасида эски стол қўйилган бўлиб, ундан сал нарида — девор тагидаги шарти кетиб парти қолган иккита курсида тўрт киши энгашиб ўтириб олиб, ўз тилларида алланималарнидир тушунтиришарди. Ҳамма ёқда ғуж-ғуж қора пашшалар изғишарди. Етмиш ёшларга бориб қолган раис сарғиш гардишли кўзойнагини олиб, йўл-йўл жигарранг чий духоба камзулининг кўкрак чўнтагига солиб қўйиб, қаддини ростлади. Шералини меҳмондўстлик билан кутиб олиб, ўз ўрнига ўтқазди. Яна бир нима деётган эди. Шерали кулиб туриб русчалаб: «Мен тожикчани билмайман»,— дегандан кейин раис узр сўрагандек бош чайқаб, рус тилида ҳол-аҳвол сўрагач, эшикка чиқди. Зум ўтмай бир қўлида коса, иккинчисида дастурхон кўтариб келди. Қуруқ дастурхонни ёзиб, устига қўлидаги косани қўйди. Шералининг қўлига қошиқ тутқазиб, ўнғайсиз бир вазиятда:

— Узр, меҳмон, нон қолмаган экан, қани, шўрвадан олинг,— деди.

Шерали раиснинг кўнгли учун овқатга қошиқ урди. Коса ичида икки-уч бурда қалин ҳамирдан бўлак на ёғ, на сабзавот бор эди. Шерали икки-уч қошиқ олган бўлиб, косани ўзидан сал нарига суриб қўйди. Курсида ўтирганлар ютинаётганларини билдирмаслик учун яна ҳам энгашиброқ ўрнашиб олишди. Раиснинг кўнгли тўлмади шекилли, у чоғроқ тоғорачада тутмайиз олиб чиқиб дастурхонга қўйди. Ўтирганлар бирин-кетин ўрниларидан туриб, тутмайиздан ҳовучларига бир икки олишган эди, тоғорача бўшади.

Шерали ўтирганларга зимдан қараб, ўйлай бошлади: «Ҳамма бирдай оч, ярим яланғоч. Чеҳраларда ғам. Аммо юмуш деса қиличдай шай. Меҳнати билан ҳамма учун сув ва ҳаводек зарур, ҳамма илҳақ кутаётган ғалабани яқинлаштираётганини чуқур ҳис этади». У оҳиста хўрсиниб, кўзини дераза томон олди...

Раис бир нима буюрди шекилли, бояги кишилар ўрниларидан туриб, қўлларини кўксиларига қўйганча: «Ба жону дил»,— дея чиқиб кетишди.

Шерали уларнинг мамнун чиқиб кетганларини кўриб раисга қаради.

— Қишлоқ Советимизда ишга яроқли эркаклар бор-йўғи ўн киши-

га етмайди,— дея маъюс ва шикоятомуз гапира бошлади раис.— Томорқаларидаги ҳосилни йиғиб олишга икки кунгина жавоб сўраб келишган эди. Фронтга олма юклашимиз керак, дегандим, нимага келганларини ҳам унутишиб, чиқиб кетишди. Тўртталаси ҳам ногирон. Иккитаси урушда яраланган. Биттасининг тутқаноғи бор. Яна бири туғма карсоқов. Икки қишлоқдаги бор-йўқ эркак шулар. Нариги уч қишлоғимизда ҳам нари борса, беш-олти эркак бор, холос. Аҳвол танг. Ғарқ пишган мевалар одам йўқлигидан чириб, нест-нобуд бўляпти.

Шерали ўйланиб қолди. База мудирини унга: «Сиз тўғри қишлоқ советининг раисига учранг, келишганмиз, отми, эшакми — иш қилиб юкингини ташиб беришга яроқли улов беради»,— деган эди. Уйдаги гап бозорга тўғри келмайди, деганларидек, Шерали вазиятни кўриб туриб нима ҳам дерди. Секин ўрнидан қўзғолди.

— Менга рухсат, раис бобо, кеч кирмай кета қолай,— деган эди, раис унамади, идоранинг ёнидаги хонага жой қилиб берди. Бу хонанинг якка-ю ягона жиҳози устига битта кўрпа билан ёстиқ ташланган эски темир каравот бўлиб, афтидан раис кўпинча шу ерда тунаб қолса керак. Шерали ечиниб, каравотга чўзилди. Негадир Еқубнинг сайроқи беданаси: «Пит-билдиқ, пит-билдиқ, пит-билдиқ» деб қулоқларини батанг келтириб сайраётгандек бўлиб туюлди. Ўрнидан сапчиб турди. Кўзи илинган экан. Муздек тоғ шамоли қия очиқ қолган деразадан ғувиллаб кириб, хонани этни жунжитадиган даражада совутган эди. Деразани ёпди. Ойна ўрнига тахта қоқилганидан хонага зулмат қоронғиси чўкди. Шерали пийпаслаб, каравот олдига бориб, кўрпани очди, орасига кириб, бошини буркаб олди.

Шерали улов масаласида раисни яна бир марта хижолат этмаслик учун унга кўринмай кетиш ниятида одатдагидан анча барвақт турди. Юз-қўлини ювиб, нарсаларини йиғиштирдида, биронта қарашадиган бола топиш учун ҳовлига чиққан эди, раиснинг йўталиб: «Ҳа, турдингизми, ўғлим!»— деган овози уни тўхтатди.— Совуқ қотмадингизми? Биз томонларда кундузи иссиқ бўлгани билан кечалари хийла салқин»,— дея мулойим жилмайди, қўл бериб сўрашди раис.

— Раҳмат, отахон, яхши дам олдим, энди рухсат берсангиз менга.

— Бемалол, ўғлим, фақат бир пиёлагина чой ичсангиз. — Раис шундай деб қўли билан ишхонаси эшигига ишора қилди. Шерали индамай унга эргашди. Стол устига дастурхон ёзиғлиқ, икки коса ширчой, ҳар бир коса олдида биттадан арпа нон турарди. Раис курсини столга яқинроқ суриб ўтирди. Шералини кечагидек ўз ўрнига ўтқазди. Анча суви қочган қорамтир нонни ушатиб, косасига тўғрай туриб:

— Қани, ўғлим, дастурхонга қаранг, тортинманг, олис йўл, бу ёқда улов масаласи ҳам чатоқ бўлиб турипти, толиқиб қоласиз, қоринни яхшилаб тўйдириб олинг,— дея Шералининг олдидаги нонга ишора қилди-да, ўзи косани кўтариб, ширчойдан икки-уч хўплаб, сўнг тўғралган нондан бармоқлари билан бир бурдасини олиб, оғзига солди.

Шерали ширчойдан беш-олти хўплаб, косани дастурхон устига қўйди, нондан бир тишламини чайнай туриб, раисга мурожаат қилди:

— Болалар нечта, ота?

— Икки қиз, уч ўғил эди.

Раис ичиб турган ширчойини дастурхон устига қўйиб, ўйланганча жим қолди. Сўнг кўзларини бир нуқтага қадаб, маъюс оҳангда сўзини давом эттирди:— Икки ўғилдан қорахат олдик.— Унинг овози титрарди.— Бири Москва остоналарида бўлган жангда ҳалок бўлипти, иккинчиси Сталинград бўсағасида. Кенжамдан тунов куни хат келди. «Берлиндан қайтиб, дийдор кўришгунча», деб ёзипти хатида.— Раис қилт этиб ютинди.

Шерали ноўрин савол бериб қўйиб, отанинг ярасини янгилагани-

дан хижолат чекди. Энди нима деб юпатишини ҳам билмай, тараддудланиб турганида, орадаги ноқулай вазиятни раиснинг ўзи силлиқлади.

— Кенжамиз — қахрамон,— дея чўнтагини ковларкан, хиёл чеҳраси ёришди раиснинг. Қармонини олиб очди. Шералига сурат узатди.

Шерали суратни авайлаб қўлига олди. Нар и борса ўзи тенги, қошқўзи суқсурдек паҳлавон йигит боқиб турарди. Кўкрагида қатор орден ва медаллар. Энг юқорисида қахрамонлик олтин юлдузи. Суратнинг орқа томонига: «Фашист деган қора вабони Берлингача қувиб бориб, эсон-омон қайтиб, дийдор кўришгунча шу сурат ҳамроҳингиз бўлсин», деб ёзилган.

— Акаларидан қорахат келганини биладими?

Раис бош чайқади. Унинг тоғ шамоли қорайтирган пешонасидаги беҳисоб ажинлар янада кўпайгандай бўлди Шералининг назарида.

— Билмайди,— деди ниҳоят.— Билмагани маъқул.

Орага яна сукунат чўкди. Бундай кезларда вазиятга монанд бирор сўз кела қолмайди. Раис гумбазсимон қизил духоба дўпписини хиёл юқорига кўтариб, манглаини силаб туриб боягидак маънос овозда сўзини давом эттирди:

— Бу оти ўчгур уруш қай биримизнинг хонадонимизни ёнлаб ўтди дейсиз, ўғлим?! Оти ҳам одамзоднинг отига ўхшамайдиган Гитлер дегани юрт бошига аза солди-ку! Тинчгина ўтирган халқини тўзғитганини айтмайсизми! Ҳе ўша туққан онаи зорингни... гўрида тўнғиз қўпсин... астафурилло!... Раиснинг ранги оқариб, энгаги титраб кетди. Ўрнидан туриб, дераза олдида борди. Шерали ҳам турди. Раис у томон ўгрилиб:

— Сиз баҳузур ўтираверинг, ўғлим, мен ҳозир,— деб гапини ҳам тугатолмаган эди, Шерали:

— Раҳмат, салқинда кета қолай,— деб илтижо қилгандек раисга тикилиб қолди.

— Майли, ўғлим, бора қолинг. Тошкентга қайтганда мабодо Қутбиддин деганни учратсангиз: «Назармат отангиз салом айтди»,—денг. Кўп дилкаш, ҳазилкаш одам экан. Бир-икки учрашгандик. Кузда келман деганди, йўли тушмади чоғи.

— Қутбиддин ака билан бирга келаётган эдик. Йўлда машина бузилиб қолиб, бир шеригимиз билан иккалалари қолишиб, мени жўнатишди. Энди улар билан Хорогда учрашамиз,— деди Шерали Қутбиддиннинг шу узоқ Помирда ҳам таниш-билиши борлигига ичидан тасанно айтиб. Сўнг:— Албатта саломингизни етказман,— деб қўшиб қўйди.

— Бўлмаса, қайтишда киринглар, бир-икки кун бафуржа меҳмон бўласизлар.

— Иложини топсак, албатта кириб ўтармиз, хайр, Назармамат ота!

— Хайр, ўғлим, йўлингиз бехатар бўлсин!

Шерали катта кўчага буриламан деётганда, бир йигитча кўриниб қолди. У билан юкини Вазнаутгача кўтаришиб боришни гаплашди. Йўлда Шерали бир неча жойда тўхтаб, тоғ ёнбағирларини кўздан кечирди, намуналар олди. Деҳдан Вазнаутгача бўлган оралиқдаги тоғлар геология учун ҳар жиҳатдан диққатга сазовор эди. Айниқса Шералининг эътиборини кўпроқ жалб этган нарса бу жойларнинг маъданга бойлиги ва кварц томирларнинг кўплиги бўлди. Иккита томирнинг учи Афғонистон чегарасига ўтиб кетган эди. У ён дафтарида бу ерларнинг ўзига хос хусусиятларини батафсил ёзди.

Вазнаутга қош қорайганда кириб келишди. Шерали юкини кўтаришиб келган болага ўзининг анча панди кетиб қолган шимини берди.

Вазнаут туни Шерали учун Қурғовотдагидан ҳам оғирроқ кечди. Чивин ва пашшалар туни билан ором беришмади. Бунинг устига унга

ажратилган уй одам яшайдиган хонадан кўра йирикроқ жонивор қазиган уяга ўшарди. Унда на эшик, на дераза бўлиб, одам аранг сиғадиган йўлакдан ичкарига ўтгач, киши ўзини чиндан ҳам горга киргандек ҳис этарди. Бир бурчакка тўплаб қўйилган латта-путталарни ҳисобга олмаганда, бу ерда одам учун яроқли жиҳоз йўқ эди.

Шерали тунни амаллаб ўтказиб, эртасига минг азоб билан Рушанга етиб келди. Экспедиция базаси мудирининг шинамгина, топ-тоза уйда тўхтади. Юкларини дарё соҳилида қолдириб, бир зумгина Панж дарёсига тикилиб қолди. Унинг асовлигидан, асар ҳам кўринмас, жуда осойишта ва тинч оқмоқда эди. Умуман Дерушандан бошлаб бу дарё тамоман бошқача бўлди. Соҳиллари анча кенгайиб, тоғ ёнбағирларига бориб туташар, ястаниб ётган беҳисоб ороллар бу ерларга аллақандай афсонавий тус бериб, Помир чиройига сайқал берарди...

Помир... Шерали бу ажиб тоғ ўлкасининг эртаклардагидек чиройини кўришга анчадан буён муштоқ эди. У дарёдан кўз узиб, олис-олисларгача кўкка бўй чўзиб ястаниб ётган тоғ чўққиларига қараб туриб, аллақандай ачиниш ҳисси билан бош чайқади. Шерали уни жуда моҳир уста, ясаган ғоят латиф нақшинкор сандиққа ўхшатди. Аммо назарида бу сандиқнинг ичи анчагина бўш эди. Кўз олдида Тянь-Шань бағри дур-жавоҳирларга тўла сахий оёна сиймосида жонланди. Шерали шулар ҳақида ўйлаб, Панж соҳилига чўзилди. Қаршисидаги Афғон соҳилида Қалъаи Бартанг қишлоғи кафтда тургандек яққол кўзга ташланарди. Нимқоронғида дарахтлар орасида ўнга етар-етмас уй санади. Сокин Панждан эсаётган майин шабада уни силаб-сийпаб аллалар, бир неча кунлик машаққатли йўл азоби ҳолдан тойдирганидан мишжаларини бир-биридан ажратолмай мудрарди. Ниҳоят, тун азим шотут остида, оқ чойшаблар солинган каравотда ҳузур қилиб ётган Шерали устига қора чодирини ташлаб, бағрига олди, унинг чарчоқ танига ором бағишлади.

Еттинчи боб

Қуёш тик кўтарилиб, нурларини ҳамма ёққа баравар ёйиб, оташ пуркаётганига қарамай, дарё соҳилидан Помир этакларигача ястаниб ётган Хорог анча салқин. Чўққилардан эсаётган салқин август шабадаси дарё узра икки-уч чарх урар, намхуш бўлиб, қуёш нурларининг тафтини қайтарар, тоза ҳавоси билан бирга сувнинг майда заррачаларини ҳам уфуриб, шаҳарда мўътадил иқлим вужудга келтирарди. Тоғли Бадахшон ўлкасининг бу кўҳна шаҳри Помирнинг жануби-ғарбий қисмида денгиз сатҳидан икки минг икки юз метр баландликда бўлиб, унинг этагидан Панжга қўйиладиган Гунт дарёси оқиб ўтади. Лойқа сувли бу азим ва асов дарё Хорогга кираверишида ўзидан кичикроқ Шохдаранинг тиниқ сувларини кўрдим демай ютиб юборади. Геологларнинг Помирдаги каттагина базаси ҳам шаҳар чеккароғида, шу дарё қирғоғида жойлашган бўлиб, бу ердан сира одам аримас, Помир экспедициясига келган деярли барча геологлар албатта бир қўниб ўтишарди. Бинобарин, куннинг қайси палласи бўлмасин, ғуж-ғуж одамга дуч келинарди. Атрофдагилар бу ерни «ари ини», геологларнинг ўзлари эса «қуш бозори» деб аташарди. Чунки тўп-тўпга бўлиниб олган турли лавозим ва даражадаги олимлар ҳар тўғрида сўзлашишар, бинобарин, ҳосил бўлган товуш четдан қулоқ солган одамга чиндан ҳам қушларнинг тинмай чуғурлашини эслатарди. Олимлар ора-чорада ғийбат ҳам қилиб қўйишар, аммо асосан баҳслашишар, мавзу доираси ғоят даражада беқамров бўларди.

Бизнинг қаҳрамонларимиз Қутбиддин билан Виктор ҳам бундан бир неча кун олдин Хорогга етиб келишган, ҳозир шу тўплардан бири-

ни ҳосил этиб, умумий ғала-ғовурга «ўз улишларини» қўшаётган эдилар. Виктор гапга аралашмай атрофида содир бўлаётган ҳангомаларга томошабиндек анграйиб турса-да, Қутбиддин ёнидаги пак-пакана, хурпайган малла сочлари бўйини деярли бекитган киши билан алланарсани қизгин баҳслашарди. Ниҳоят, узоқ тортишувдан сўнг Қутбиддин кўнди шекилли, қўлини кўксига қўйиб, «хўп» дегандек бош ирғади-ю, пакана киши билан хайрлашди.

Қутбиддиннинг авзойи бузилганини кўрган Виктор у-бу сўрашга ҳам журъат этмай, унинг кетидан эргашди. Қутбиддин хаёлан ким биландир баҳслашаётган каби индамай вазмин одимлаб, дарё соҳилига етиб боргач, этиги қўнжидан газета олиб, тамаки ўради. Уни чақмоқтошидан тутатиб, тутун ютгач, Викторга қараб хиёл жилмайди. Виктор бу сирли жилмайшдан ҳеч нарса тушунолмади. Беихтиёр Қутбиддинга қўшилиб, ўзи ҳам жилмайди.

— Сен нега куляпсан?— Қутбиддин юзидаги табассумни йиғмай, Викторга савол берди. Қутбиддиннинг бояги тундлиги анча тарқаган эди. Виктор унинг саволига савол билан жавоб берди:

— Ўзингиз-чи?

Қутбиддин тамакисини бамайлихотир бурқситиб, қўлини Викторнинг елкасига ташлади.

— Биласанми, Виктор, сен жуда омадли йигит экансан,— деди энди завқ билан унинг шишадек тиниқ кўзларига тикилиб.

— Билмадим, аммо омадим юришганини ўзим сира пайқамайман,— деди Виктор ҳам астойдил кулиб.

— Хўп деявер, Виктор, омади бор йигитсан,— Қутбиддин бир зум дарёга қараб турди.— Қорамозорга бораман десанг, Вадим Акимовичдек баттол одам эриб кетиб «хўп» деворганини ўзи билмай қолипти. Мана, Помирда йўл-йўлакай қанча қадимий конларни кўрдинг. Энди Тошкентга қайтамиз деб турсам, бояги киши экспедициянинг янги топширигини берди. Бу янгилик ҳам сенинг кўнглингдагидек бўлади.

— Қандай янгилик экан, билсак бўладими?— Виктор Қутбиддиннинг оғзига тикилиб қолди.

— Янгилик шундан иборатки,— дея Қутбиддин ҳам Виктор томон хиёл бурилиб, жонланиб гапира бошлади,— Ложувард конига ҳам чиқадиган бўлди. Энди пайқадингми, омадинг келганини?

Виктор ишонқирамай, Қутбиддинга қараган эди, у:

— Ҳа, ҳа, ишонавер,— деди қатъийроқ оҳангда сўзини давом эттириб.— Ложуварднинг янги истиқболи бор-йўқлигини аниқлаб, намуналар олишимиз керак экан. Борди-ю, арзигулик бирор гап топсак, унда махсус экспедиция юбориларкан, тушунарлими?

Виктор «ура..!» дея қичқирди. Қутбиддинни озод кўтармоқчи бўлиб, қучоқ очганида, Шералининг «Виктор!»— деган овозини эшитиб, орқасига қаради.

— О, азизим Шерали, бормисан, эсон-омон етиб келдингми?— дея ўша-ўша кўтаринкилик билан дўстини бағрига тортиб ўпгач, уни бошоёқ кўздан кечираркан, тиззалари ямоқ шими, йиртиқ кўйлагини кўриб, яна савол берди:

— Нима бало, жуда қаландар бўп кетипсан, дарвишликка кирдингми ёки қароқчи урдими сени?

Шерали кулди.

— Саволларингни қўя туриб жилла бўлмаса Қутбиддин ака билан кўришишга фурсат берсанг-чи,— дея Қутбиддин билан ҳам қучоқлашиб кўришгач, ҳол-аҳвол сўради, ўз аҳволининг ҳам ёмон эмаслигини лўнда қилиб маълум этди.

— Хўш, ўзинг қалайсан?— У Викторга мурожаат қилди.— Қадимий конларни роса кўргандирсан?

— Нимасини айтасан, оғайни, фақат Ванч темир конлари ҳақидагина йиққан материалларимнинг ўзи ёстиқдек китоб бўлади, бошқасини қўявер.

Шерали Викторга «қойил» дегандек бош силкиб, Қутбиддинга қараб гапирди:

— Сизга Назармамат ота салом айтдилар.

— Э, саломат бўлсинлар, тасодифни қаранг, кўришдингларми-а? Кузда келарман, дегандим.

— Айтдилар, йўлда машина бузилиб қолди, бўлмаса бирга келадиган эдилар, дедим. Жуда ачиниб қолдилар. Қайтишда кириб ўтинлар, деб тайинладилар.

— Қани эди. Бошқа юмуш чиқиб қолди, боролмасмиз.

— Аттанг, жуда дилкаш одам эканлар.

— Нимасини айтасиз, бу одамнинг тарихи ҳам олам-жаҳон. Революция арафасида амирликка қарши курашган. Ундан кейин партия қишлоқда нимаки иш олиб борган бўлса, барининг фаол тарғиботчиси, чинакам иштирокчиларидан бири бўлган...

— Ложувард конидан қайтгандан сўнг, балки уникага кириб ўтармиз.

Шерали Қутбиддиннинг бу гапига тушунолмаб, бирпас ҳайрон бўлиб турди-да, сўнг азбаройи қувониб кетганидан саросимага тушиб:

— Нима, биз Ложувард конига чиндан ҳам чиқадиган бўлдикми?— дея шошилиб сўради.

— Шундай бўлди. Москвадан янги топшириқ олинди.

Шерали Викторга қараган эди, у ҳам қувончини ичига сиғдириб:

— Шунақа, оғайни,— дея Шералининг елкасига қўл ташлаб, соҳилдаги ясси тош устига ўтиришга таклиф этди. Шерали ўтиргач, ўзи ҳам унинг ёнига чўкди. Қутбиддин икки дўстнинг суҳбатига халақит бермаслик учунми ёки бир иши чиқиб қолибми — «мен ҳозир», дея база томон кетди. Виктор Шералига борган жойларини, шу орада неча сатр шеър ёзганигача гапирди. Аммо улардан айримларини ўқиб бермоқчи бўлиб турганида, Қутбиддин кўринди. У уч ишчини бошлаб келиб, таништирди. Қутбиддиннинг Бек деб таништиргани бир кўзи қисик, кўринишдан айёрроқ, паст бўйли оқсоқ киши эди. Қиммат аксинча, бўйчан, озгин юзи шу қадар чўтирки, нўхотдек текис жойи йўқ, беозор кулиб туришидан соддагина одамга ўхшарди. Отини ҳам атамай Ошпаз бобо дегани оламини сув босса, тўпигига чиқмайдиган беғамроқ, аммо одамларга жуда меҳрибон, икки гапга бир кулиб турадиган, кўнгли очиқ, қотмагина чол эди. Булар шуғнонликлар бўлиб, Шерали ва Виктор билан русча саломлашишди. Қутбиддин билан эса ора-чорада тожик тилида сўзлашиб турсалар-да, ўзаро маҳаллий лаҳжада, яъни шуғнонча сўзлашардилар. Шерали уларнинг гапига қизиқсиниш ва диққат билан қулоқ солиб турди, бироқ тожикчага ўхшаса-да, биронта сўзни уқа олмади.

Хорогдан анча кеч йўлга чиқилиб, Шохдара соҳили бўйлаб гўзал манзараларни томоша қилиб кетишди. Район маркази Роштқала қишлоғида туналгандан сўнг эртасига шарқироқ сувини Шохдарага қуяётган Бодомдара дарёси орқали юқорилаб кетилди. Кечга яқин Горондарага етиб келиниб, чодирлар тикланди, зарур анжомлар жой-жойига қўйилди. Горондара — «Горлар дараси» маъносида бўлиб, бу ерда қадимий ўйиқлар жуда сероб эди. Бироқ бу ўйиқлардан қадимий кончилар нима қазиб олганликлари маълум эмас эди.

Лагерь дарёнинг юқори қисмида жойлашди. Бу ер денгиз сатҳидан тўрт минг метрдан ортиқроқ, қор ва музликлар чегарасидан баландроқ-да эди. Лагерьнинг ўнг томонидан музликлар остидан чиқаётган сув ки-

чик ирмоқ ҳосил этиб оқарди. Ирмоқнинг нарёғида икки юз-икки юз эллик метрлар келадиган масофада эса юзароқ тоғора шаклида пастлик бўлиб, у ерда митти кўл жимирлаб турарди. Улардан бирининг бўйи етмиш, эни ўттиз метрлар чамаси келса, иккинчиси ундан ҳам кичик эди. Атроф сокин. Тиқ этган товуш эшитилмайди. Унда-мунда ёввойи эчкиларнинг изларигина кўзга ташланарди.

Отряд иш бошлади. Биринчи кунги машаққатли меҳнатдан сўнг жами бир килограмм биллур олинди. Бу ерда кварцнинг ранги оч кулранг, аҳён-аҳёнда қорамтирлари учрар эди. Кристаллар анча йирик — бир килограммгача борарди, бироқ ишга яроқлиси, яъни шаффоф ва дарзланмаган турлари жуда кам учрарди. Овқатнинг тайини йўқ, эрталаб ҳам, кечқурун ҳам угра оши. Нон берч, камтуз, бунинг устига хашак ва кул аралашган. Шерали оқ шимиға алмаштириб олган ярим челакача тутмайиз тамом бўлди. Бек билан Қимматнинг овлари уч кундан буён юришмаётган эди.

Кун совуқ. Емишнинг мазаси йўқ. Эрталаб тоғ ортидан бир зумгина кўтарилган қуёш энди нур тарата бошлаганда, узук-юлуқ булутлар унинг юзини тўсиб, паға-паға қор ёғарди. Қутбиддин ҳавонинг тез-тез айнаётганини кўриб, лагерни пастроққа кўчиртирди. Аммо бу ерда ҳам узоқ турилгани йўқ. Навбатдаги лагерь жойлашган Ростовдара Шералиларни чинакам қиш либосида қарши олди. Сентябрь ойининг тўртинчи куни бўлишиға қарамай, ҳамма ёқ қор, кузда — қиш. Бу ерларнинг табиатидан эҳсон кутиб бўлмасди. Бинобарин, ҳар бир дамдан оқилона фойдаланиш зарур эди.

Қутбиддин ишни жадаллаштириш мақсадида одамларни йиғиб, уларга вазият оғирлигини уқтиришда қарор қилди. Харсанг устида ўтириб, яхшилаб ўйлаб олгач, тамаки халтасини олди. Ундан этиги қўнжидан олган газета парчасиға тамаки ўради ва тутатиб тутун ютгач, Шералини имлади.

— Бориб Виктор билан ишчиларни чақириб келсангиз,— деди илтимос оҳангида.

Шерали кеча лагерь жойлашган чайла томон югурди. Чайла катта харсанг тошлардан кўтарилиб, усти тол барглари ва шохлари билан ёпилган омонатгина жой бўлиб, у ўқтин-ўқтин ёғаётган қордангина иҳота этар эди. Учала ишчи ҳали туришмаган, Бек билан Қиммат жўжалар она товуқ қаноти остиға биқиниб олгандай, Ошпаз бобонинг икки қўлтиғиға ғужанак бўлиб тиқилганча ухлаб ётишарди. Улардан сал нарида Виктор бу ажиб манзарани тасвирлаётган моҳир расомдек энгашганча ён дафтариға алланарсаларни ёзиб ўтирарди. Шералининг овозини эшитган Ошпаз бобо ўрнидан туриши билан Қиммат билан Бек ҳам уйғонишди. Ҳаммалари Қутбиддин ўтирган харсанг олдида йиғилишди.

Қутбиддин пайдар-пай уч-тўрт тутун ютиб, уни оғиз-бурнидан қайтаргач, бамайлихотир гап бошлади:

— Оғайнилар, бундан кейинги йўлимиз анча оғир. Бир оз кўтарилгач, фақат ёлғизоёқ сўқмоқдан илгарилаймиз. Ундан кейин эса нукул тош сочмалари устидан борамиз. Бироқ секин чиқиб боравериш керак. Бир-бирларингиздан ажралманглар. Ҳозир нарсаларни йиғинглар, яхшилаб нонушта қилиб олинглар, юқорига кўтариламиз.

Бек «Нима қилдик?»— дегандай Қимматга қаради. Ошпаз бобо ўрнидан тураётиб Бекнинг авзойи бузилаётганини пайқади.

— Қани, тур, Қиммат, меҳмонлар олдида ўзимизни шарманда қилмайлик, нарсаларингни йиғиштир, бирга чиқамиз,— деди ажиндан салқи бўлиб қолган қовоғини солиб, сўнг Бекка маънодор бир ўқрайди-ю, бошқаларға сездириб қўймаслик учун индамади. Ўзи сал-

моқлаб юриб, Қутбиддинга яқинлашди-да:— Тамакидан олинг, иним,— дея билинар-билинемас титраётган қўлини чўзди.

Нонуштадан сўнг йўлга чиқилди. У Қутбиддин айтгандек чиндан ҳам машаққатли эди. Бошда дарёнинг чап соҳили устидан жарликка қия тушган торгина сўқмоқ йўлдан юришга тўғри келди. Бу сўқмоқдан салкам уч минг метр кўтарилиб, ярим соатлар чамаси юрилгач, кичкинагина майдончада тўхташди. Бу — ўттизинчи ва қирқинчи йилларда экспедицияларнинг лагери турган жой эди. Ярим вайрон бўлган ва тошдан тикланган икки уй деворлари, темирчининг ўчоғи, тўплаб қўйилган, аммо олиб кетилмаган тоғ жинсларининг намуналари, занглаган консерва банкалари... Эртаси куни Қутбиддин юк ортилган икки эшак билан ишчиларнинг шу ерда қолишига рухсат берди. Шерали билан Викторни ёнига олиб, йўлга тушди. Улар Ложувард дарага кўтарилишлари керак эди. Шерали мовий тошни тезроқ кўриш иштиёқида чарчоқни ҳам унутиб, жон-жаҳди билан тоғ-тошга тармашар, Виктор аллақачон ҳансираб қолган эди-ю, аммо номус кучлилик қилиб, нафасини ичига ютганча илгариларди. Сўқмоқ кўтарилган сари энсизлашиб, қиялик тобора ошиб борар, чўққилардан узилиб тушаётган тошлар қасир-қусури ирмоқлардаги сувнинг шовуллаган овозига қўшилиб даҳшат соларди. Бунинг устига маромида эсаётган шамол кучи орта бошлади. Ниҳоят орадан ўн минутлар чамаси ўтди. Тоғ чўққисидан эсаётган шамол кучи деярли олға силжитмай қўйди. Қутбиддиннинг «Чўккалаб олинглар!»— деган овози эшитилди. Бу овоз қўмондоннинг буйруғидек жаранглади. Тоғ-тошларга урилиб, олисолислардан бир неча бор акс садо берди. Шерали рюкзагининг тасмасини маҳкам ушлаганча тиз чўкди. Шамол ўчакишгандек борган сари кучаяр, ҳали-бери тинадиганга ўхшамасди. Яна Қутбиддиннинг овози янгради:

— Шерали! Арқон сиздами?— Қутбиддиннинг овозида ташвиш, изтироб сезилаётган эди.

— Ҳа, Қутбиддин ака, менда!

— Олиб, бир учини пастга — Викторга, иккинчи учини юқорига ташланг!

— Ҳозир!

Шерали деярли қорнида ётиб, рюкзагининг тасмасини қўлларидан бўшатди. Сўнг секин силжитиб, боши устига олди, пийпаслаб очди. Ҳар тугул арқон Қутбиддиннинг маслаҳати билан нарсаларнинг устига қўйилган эди.

Қутбиддин Шерали узатган арқоннинг учини белига боғлаб, эмак-лаб юқорилай бошлади. Шерали билан Викторга ҳам шундай қилишни буюрди. Аммо барибир бу аҳволда узоққа бориб бўлмасди. Бунинг устига қоронғи туша бошлади. Қутбиддин тунаб қолишни ўйлаб, атрофни диққат билан кўздан кечирди. Юқорироқда йўл хиёл кенгайиб, катта харсанг остида ёрдек чуқурлик ҳосил бўлганини кўриб қолди. Тун шу ерда ўтказилди. Анероид¹ уч минг саккиз юз етмиш метрни кўрсатарди.

Эртаси куни тонг отиши билан яна юқорига кўтарила бошлашди. Қутбиддин пўстинларни ёрда қолдиришни маслаҳат берган эди. Энди сўқмоқ деярли тикка кўтарилган, атрофда катта харсанглар уймалашиб ётарди. Яна бир оз кўтарилгач, катта харсанглар ўрнига майда сирпанчиқ тошчалар уюмига дуч келинди. Тагин арқон ишга солинди. Бир оз юрилгач, шишадек ялтиллаб турган оппоқ кенг музлик кўзга ташланди. Осилиб турган қоялар остида муз қопланган улкан харсанг тошлар аллақандай афсонавий тусда жимирлар, Помирнинг

¹ Анероид — ҳаво босимини ва юқориликни кўрсатувчи асбоб — барометр.

мовий осмони қўл узатса етгудек бўлиб мавжланарди. Ложувард дарёси ана шу ердан бошланади.

Шерали билан Виктор бу ажиб манзарани кўриб, ҳайратдан эртак тинглаётгандай музликлар оламидан кўз узолмай қолишди. Қутбиддин уларни харсанг устига ўтиришга таклиф этди. Ўзи ҳам ясси-роғига ўтириб олиб, одатича тамаки ўрай бошлади. Уни тутатгач, ҳамон ҳаяжонларини босолмай аланглаётган Шерали билан Викторнинг диққатини жалб этиш учун:

— Шу осмонранг мовий тош деярли етти минг йилдан буён инсоният диққатини тортиб келади,— дея сўз бошлади. Виктор билан Шералининг кўзлари унга қадалгач, кўрсаткич бармоғини музликнинг шимол томонида оппоқ мрамор тошлар орасида баъзи ўринларда тўқ мовий, айрим жойларда эса оч ҳаворанг товланиб турган ложувард парчаларига тикди. Улардан баъзиларининг катталиги одам бошидек келарди. Шерали ҳаяжондан Викторни туртиб қўйди. Қутбиддин жилмайганча гапини давом этди:— Марҳум академик Ферсман ўзининг «Қизилқарли минералогия» китобида Бадахшон ложувардини жанубнинг тунги осмонига, унинг ичида учраб турадиган олтинсимон пирит заррачаларини эса, шу осмондаги юлдузларга ўхшатган.

Қутбиддин шундай деб, шишадек тиниқ осмонга қараб қўйди. Сўнг сирли эртак сўзлаётгандек гапини осойишталик билан давом эттирди:

— Табиат яратган бу нодир тошларни инсон қўли етмайдиган жойларга яшириб қўйган. Бинобарин йиллар давомида афғон ерида битган ложувард жаҳонга донг таратган, карвонлар уни машаққатли йўл юриб, узоқ Миср, Хитой, Рим, Византия ўлкаларига элтарди. Бухоро ва афғон савдогарлари қўлидан олинган афғонларнинг мовий тоши дабдабали саройларни безашда ишлатиларди. Помирнинг юк-сак чўққиларида ҳам шундай мовий тош борлиги тўғрисидаги гаплар эл оғзида дoston бўлганига, «Помир чўққисида ажиб сирли мовий тош бор экан, кимда ким уни қўлга киритса, ғоят бахтиёр бўларкан»,— деган ривоят кенг тарқалганига қарамай кўҳна замонларда амирлар амри билан қазилган конлар кейинги бир неча асрлар давомида «ёпиқ хазина» бўлиб келмоқда эди. Бу кон атрофига аҳён-аҳёнда чўпонлар ёки ашаддий овчилар бориб қолардилар. Айни замонда ғарброқдаги Қўҳилал ёқут кони ҳам шу истиқболни кечирмоқда. Бу кон ҳам ва қўшни Афғонистоннинг шу турдаги конлари билан биргаликда ўрта асрларда гавжум жой бўлиб, кўҳна шарқда «Лаъли бадахшон» деб машҳур ном таратган Бадахшон лаълини етказиб турган. Мазкур ложувард конига биринчи марта 1930—32 йилларда То-жик — Помир экспедициясининг аъзолари геолог Юдин ва ёзувчи Лук-ницкийлар келишган.

Шерали пастга қаради. Ҳаяжонлана бошлаганидан ва ҳавонинг сийраклигидан юраги гупиллаб урарди. Ахир у ёшлигидан орзу қилган ниятига етди, дунё томида ўтирипти, геология алломаларининг му-борак пойқадами етган тоғ-тошлардан кўтарилди, уларнинг қутлуғ қўллари теккан тоғ жинсларига болға уради. У шу ҳаяжон қуршови-да туриб, Викторга қаради. Виктор ҳамон Қутбиддиндан кўз узмай, тикилиб турарди. Қутбиддин тердан ялтиллаган пешонасини йўл-йўл чит дастрўмоли билан артди, қўлидаги тамакидан сўнгги тутунни ютиб чекиндини харсанг тошга эзгилаб ўчиргач, Шералининг диққатини яна ўзига тортди:

— Тошлар тарихи, иним Шерали, инсоният тарихи билан боғлан-ган, шу тарих каби қадимий, айни чоқда ғоят ғаройиб. Устоз Ферсман Тошкентда бўлганларида, бир тош тарихини айтиб берган эдилар. Уни ўз қулоғим билан эшитганман.

Шерали Қутбиддинга яқинроқ ўтириб, илтижо қилди:

— Эшитсак бўладими, Қутбиддин ака?

Унинг гапини Виктор ҳам қувватлагач, Қутбиддин тоғ шамоли қорайтирган қўли билан шапкасини бостириб қўйди-да «маъқул» дегандек бош чайқади. Сўнг хаёл суриб:

— У киши «Шоҳ олмос» ҳақида мана бундай деб ҳикоя қилган эдилар,— дея секин сўз бошлади: — Бу тош тарихининг боши эртақларда тилга олинадиган Ҳинд ўлкасида, охири эса бизнинг Москва-мизда. Тошнинг ўзи бундан беш юз йил муқаддам минглаб ҳинд кончилари томонидан Ҳиндистонда олмос топиш борасида машҳур Голконда давлатига қарашли кондан топилган эди. Шағаллар орасидан катталиги уч сантиметрча келадиган кристалл — усти сарғишроқ, аммо жуда тиниқ олмос чиқиб қолди. Олмос эътимодли князь Аҳмаднагар саройига топширилади. Маҳаллий зиргарлар бу олмосни минг машаққат билан тозалала, унинг бир ёғига форс ҳарфлари билан: «Бурхон-Низом-Шоҳ иккинчи. 1000—йил» деган сўзларни ўйиб ёзишди.

Худди ўша йили — бизнинг ҳисоб билан 1591 йилда Шимолий Ҳиндистон ҳокими Акбар ўз тобелигидаги Марказий Ҳиндистон вилоятларига элчилар юборади. Элчилар орадан икки йил ўтгач, қайтдилар. Аммо Акбарни уларнинг жавоби ва юборган совға-саломлари қониқтирмайди. Шунда Шоҳ Акбар Аҳмаднагар устига лашкар тортиб борди, жуда кўп бойликлар қатори «Шоҳ олмос» ҳам унинг қўлига ўтди.

Йиллар ўтиб, тахтга Акбарнинг невараси Шоҳ Жаҳон ўтирди. У қимматбаҳо тошларга қизиқар, ўзининг ишлов берадиган махсус устахонаси ҳам бўлиб, бу иш билан шахсан ўзи шуғулланарди.

«Шоҳ олмос»нинг бир ёғида ёзуви бўлганига қарамай, Шоҳ Жаҳоннинг буйруғига биноан унга: «Жаҳонгир Шоҳнинг ўғли Жаҳон шоҳ. 1051—йил», — деган иккинчи ёзув пайдо бўлди. Бироқ Шоҳ Жаҳоннинг ҳасадгўй ўғли Аврангзеб отасининг беҳисоб бойликлари ва тахтини қўлга киритишга аҳд қилди. Узоқ курашлардан сўнг отасини қаматтирди, унинг бойликларини олди. Булар орасида «Шоҳ олмос» ҳам бор эди.

Аврангзеб саройини эртақлардагидек беҳисоб қимматбаҳо тошлар билан безатди. «Шоҳ олмос»ни тахтининг рўпарасига қўйди. Икки ёзувга яна бир ёзув қўшилди.

Орадан етмиш беш йил ўтди. «Шоҳ олмос» Ҳиндистон бошига 1738 йили мусибат тушгунча бошда Жаҳонободда, сўнгра Деҳлида сақланди. Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Ҳиндистоннинг гарбига ҳужум қилди. Деҳлини талади, шу жумладан олмосни ҳам олиб кетди. Тош Эронга ўтди ва салкам юз йилдан сўнг унга: «Қожар Фатхали Шоҳ султон. 1242—йил» (бизнинг ҳисоб билан 1824 йил), — деган ёзув пайдо бўлди.

«Шоҳ олмос»нинг ҳикояси шу билан тугагани йўқ. 1829 йил 30 январда Эрон пойтахти Теҳронда рус элчисига суиқасд қилинади. Россияда ғала-ғовур бошланади. Россиянинг Теҳрондаги элчиси, машҳур рус ёзувчиси А. С. Грибоедов ўлдирилган эди. Эрон шоҳи Петербургда ўғли шаҳзода Хисрав Мирзони юборади. У гуноҳини ювиш учун Грибоедов қони эвазига ўша машҳур «Шоҳ олмос»ни бериб юборади.

Шундай қилиб бу тош Петербургда Қишки саройдан жой олади.

...Жаҳон уруши бошланди. 1914 йил. «Шоҳ олмос» бошқа бойликлар билан бирга Москвага юборилди. Бу тош ҳозир ҳам Москвадаги қурул-аслаҳа палатасида сақланмоқда.

Қутбиддин хаёл суриб қолди. Яна тамаки ўраб тутатаркан, Виктор билан Шералига бош чайқаб:

— Тошлар тарихи инсоният тарихи билан боғланган деганимнинг

боиси шунда,— деди синиқ овозда.— Асрлар давомида у зодагонларнинг қон тўкишига сабаб бўлди. Тошларни қўлга киритиш учун бўлган жангларда меҳнаткаш халқнинг қанчадан-қанча қони дарё бўлиб оқди...

Қутбиддинлар икки кун давомида Ложувард конини ўрганишди, ўн килограммча намуна олишди. Иккинчи куни айниқса оғир бўлди. Бунда ҳолдан тойгунча ишланиб, участканинг умумий геологик схемасини тузишди, баъзи бир қизиқ жойларнинг суратини олишди. Шерали зўрға судралиб келарди. Унинг бир пой ботинкаси титилиб кетган, ичидаги пайтаваси осилиб, юришга халақит берарди. У оқсоқлана-оқсоқлана бир амаллаб лагерга етиб олди. Олинган намуналарни Викторнинг зил-замбил чамадонига солиб, ўзи уйқу қопига кирди. Тун нотинч ўтган бўлса-да, Шерали яқин орада бунчалик узоқ мириқиб ушламаган эди. У офтоб ёйилганда ўрнидан турди. Урин қияликда, топиқда бўлганидан ёстиқ икки-уч метр юқорида қолиб, ўзи уйқу қопининг ичида пастликка сирғалиб кетипти. Шерали олинган ложувардлардан кўпини Ложуварддарада яшириб қўйди-да, ўзи Ростовдара томон йўл олди...

Шерали кутилмаган бахтсизликка йўлиқмаганида, Ложуварддарада яшириб қолдирган ложувардларини оларди-ю, ҳамма иш силлиққина битиб, эсон-омон Сталинободга қайтилган бўлур эди. Аммо олдиндан тузилган режалар ҳаммиша ҳам силлиққина амалга ошавермайди. У кўзда тutilмаган тўсиқларга дуч келади. Шерали ҳам ана шундай тасодифий тўсиққа дуч келиб, олдиндан тузган бутун режалари остин-устун бўлиб кетди.

Шерали, унинг кетидан Ошпаз бобо, Қиммат ва Бек Ложуварддарага бирин-кетин кўтарилаётганда, қуёш чўққиларда мавж уриб жилоланаётган бўлса-да, изғириннинг шиддатли ҳамласи атрофни музлик ҳолатида сақламоқда эди. Бинобарин, қияликлардан юқорилаш қанчалик машаққатли бўлса, қия қоялардан тармашиб пастга тушиш ундан ҳам мушкулроқ эди. Шерали бир зум ўйланиб, атрофга разм солди. Нигоҳи чапроқда пастга эгилиб қолган қояга қадалди. Икки-уч қадам илгарилаб, ўнг қўли билан энгагини силаб туриб, ўйланиб қолди. «Ҳа, шу эди»,— дея хаёлидан ўтказди-да, бир тўхтама келгандай елкасидаги рюкзакни ерга қўйди, ундан учи илмоқли арқонни олиб, қояга яқинлашди. Қоя остидаги тоғ жинслари минг йиллар давомида эсган шамол таъсирида силлиқланиб, ғор шаклида ўйилган эди. Шерали илмоқни яхшилаб ўрнаштиргач, шериклари турган томонга қаради. Ошпаз бобо унинг муддаосини тушунган каби, югуриб келиб: «Мен тушаман»,— деб арқонни олган эди, Шерали «йўқ» дегандек, қўлини кўтарди. Бек алланимага алақисётган каби анқовсираб, чеккароққа ўтди. Қиммат истар-истамас бир-икки қадам илгарилади-ю, юраги дов бермади шекилли, бошини қашиб тўхтаб қолди. Шерали камзулини ечди. Қўлини намлади-ю, ишқалай туриб эпчиллик билан арқонга тармашди. У секин пастга сирғалди. Арқоннинг пастки қисмини оёқлари билан қисганча авайлаб пастлашарди. Ошпаз бобо чўккалаб, Шералининг ҳар бир ҳаракатини нафасини ичига ютганча кузатар, Бек билан Қиммат қўрқоқликларидан изза бўлгандек қарашга ҳам ийманиб, бир чеккада шумшайиб туришарди. Орадан нафас ростлагудек ҳам фурсат ўтмай, Ошпаз бобонинг: «Иҳҳх!!!»— деб инграган овозидан чўчиб югурган Бек билан Қиммат қоя остига келиб, пастга энгашишди. Шерали супа шаклида текисланган ерда мук тушиб ётарди. Бек Ошпаз бобонинг ҳай-ҳайлашига ҳам қулоқ солмай бир зумда ярни узилиб, осилиб қолган арқонга тармашди. Қоя тошларига оёғини тираганча пастга қараб чамалаб сакради-ю, ўрнидан тура Шералининг бошини олиб тиззасига қўйди.

— Шерали, кўзингизни очинг.— Унинг овозида ҳаяжон аралаш меҳрибонлик бор эди.

Шерали мамнун жилмайди. «Зиёни йўқ, яхши...»— деди-ю, оғриқнинг зўридан афтини буриштирди. У қўлларини қўйишга жой тополмасди. Арқон узилганда супа шаклидаги ердан тахмиман икки метрча баландликда бўлиб, оёқлари билан келиб урилган замоно икки қўлини олдинга сурди. Зарб билан қўлларига тиралиб қолди-ю, сўнг ўнг томонга ағанади. Бек Шералининг пешонасидаги тер томчиларини энги билан артди. Атрофга аланглади. У кўзлари билан Ошпаз бобони қидирарди. Ошпаз бобо кўринмас, юқорида қолган рюкзакни елкасига илиб олган Қиммат арқондан сирғалиб тушарди. У Шералининг олдига келди. Гуноҳкорона бош эгиб, маъюс кўзларини Шералига тикди. Узини бир қадар босиб олган Шерали зўраки табассум қилиб, шивирлади:

— Ҳечқиси йўқ, дастлабки мустақил қадам шундай бошлангани маъқул.

Қиммат қалтироқ овозда:

— Мени кечиринг, Шерали, қўрқоқлик қилдим,— деди-да, ютиниб олиб:— Ложувардларингиз қаерда?— дея Шералидан кўзларини олиб қочди.

Шерали зўрға:

— Уша ёқда,— деб боши билан икки харсанг орасидаги кавакка ишора қилди.

Қиммат ҳали ложувардларни олиб улгурмай, пастдан Ошпаз бобонинг овози эшитилди:

— Ҳў-ҳў-ҳў-ҳўўў... Турган ерларингизда чапда сўқмоқ бор. Эҳтиёт бўлинг, жуда тик сўқмоқ... Мен қараб турамеен...

Бекнинг: «Тушундеек... ҳозеер»... деган овозидан тоғ-тош гумбурлаб, акс садо берди. Сўнг у салмоқлаб келиб Шералини оёққа турғазди. Уни авайлаб опичиб олди. Қимматга:

— Олдимга тушиб, йўлни қараб юр,— деди-ю, чап томонга қараб юрди. У ҳар бир қадамини авайлаб кўтариб босар, Қиммат

Расмларни А. Холиқов чизган.

эса йўлдаги юпқа муз қатламларини тош билан уриб, пиллапоя қилиб борарди. Пастда торгина эгри-бугри қишлоқ йўлида Ошпаз бобо эшакни нухтасидан ушлаганча турарди.

Саккизинчи боб

Шералини олиб келишган шифохона Хорогга кираверишда, йўлнинг ўнг томонидаги пастаккина бинода жойлашган эди. Айтишларича, бу ер илгари банк бўлган экан. Шералини узун қоронғи йўлакнинг ўнг томонидаги биринчи эшикка олиб киришди. Шипига қўл чўзса етгудек хонада учта сим каравот қўйилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси бўш эди. Шералини дераза олдидагисига ётқизишди. Ошпаз бобо безовта кўзларини унга тикиб: «Сув олиб келайми?»— деган эди, Шерали болаларча бу самимий ва илиқ меҳрдан тўлқинланиб жилмайди. Бобонинг кўзларида ачиниш ва ташвиш аломатлари сезилиб турарди. Шерали бир нима демоқчи бўлиб бобога тикилди. Аммо оғриқдан юзи тиришди. Оёқ ва қўллари борган сари кўпроқ зирқирар, Шерали зўрайиб бораётган оғриқни қанчалик билдирмасликка уринмасин, бефойда, энди бунинг уддасидан чиқолмас, инграб юбормаслик учун тишини-тишига маҳкам босиб турган бўлса-да, аъзоларининг ғайри шуурий ҳаракатини тўхтатишдан ожиз эди. Ошпаз бобо эшикка қараб югурди. Лаҳза ўтмай хонага баланд бўйли, қотма, қорачадан келган хиёл оқсоқроқ киши билан ўрта бўй, нозик, юзлари оппоқ, сочлари сарғишроқ қиз кириб келишди. Шерали қизни кўрди-ю, кўзларига ишонмай ёстиқдан бошини кўтармоқчи бўлди, аммо ҳоли етмади. Кўз олди жимираб, лаблари титради. Яна синчиклаб тикилди. Баланд бўйли киши унинг бу ҳолатини ё сезмади ёки сезган бўлса ҳам, «дардга чидолмай тўлганяпти», деб ўйлади. Ортиқча эътибор бермади. Шералини кўздан кечирди.

— Қаерингиз оғрияпти?— У жиддий, бироқ жуда самимий гапирарди.

Шерали қўлларини кўтармоқчи бўлди, ҳоли келмай инграб юборди. Ошпаз бобо шоша-пиша каравотга яқинроқ келиб:

— Қўллари, дўхтир укам, қўллари,— дея ингичка кўрсаткич бармоғини Шералининг билакларига қаратди, сўнг эшитилар-эшитилмас:— Оёққа ҳам турулмаептилар,— деб қўшиб қўйди. Докторнинг гаши келди. У бобони бош-оёқ кўздан кечиргач, ҳамшира қизга истехзо билан қараб қўйди. Ҳамшира бобога яқинлашиб: «Сиз чиқиб турсангиз, илтимос»,— дея мулойимлик билан илтижо қилди. Ошпаз бобо бир ҳамширага, бир Шералига қараб, хонадан чиқиб кетди. Ҳамшира эшикни ёпиб, каравотга яқинлашган эди, доктор унга:

— Тахтакач, пахта, бинт, спирт олиб келинг,— деди буйруқ оҳангида.

Доктор Шералининг тирсагини эзгилаб, оғриқни аниқлаб олгунча, буюрилган нарсаларни кўтариб ҳамшира кирди. Доктор унга кўз қири билан: «Беморнинг бош томонига ўтинг», дегандай ишора қилди. Ўзи Шералининг ўнг қўлини тирсаги остидан кўтариб, ҳамширага тутқазди. Кўз илғаб ололмайдиган тезликда бир қўли билан беморнинг билагидан ушлаб, иккинчисида бармоқларидан олиб қаттиқ силкитиб туриб, ўрнига солди-ю, ҳамширага буюрди:

— Спирт!.. Пахта!.. Тахтакач!.. Бинт!

Доктор боягидек эпчиллик билан Шералининг чап қўлини ҳам тахтакачлади. Ҳамширага Шералининг оёқлари борасида алланималарни уқтириб, хонадан чиқди.

Доктор эшикни очиши билан, Ошпаз бобо узр сўраб, уни тўхтатди.

— Афв этасиз, дўхтур укам, аҳволи қандай, дурустми? Нима бўлган экан? Хавфли эмасми? Тез тузалиб кетадими?

Доктор жавобини ҳам кутишга сабри чидамай кетма-кёт савол бераётган бобога ҳорғин кўзларини тикиб, кулди. Чайир қўлларини унинг елкасига қўйиб, тинчлантирди:

— Ҳечқиси йўқ, бобой, ўн-ўн беш кундан кейин тойчоқдек гижинглаб кетади. Икки билаги чиққан экан, жойига солиб тахтакачладим, оёқлари лат еб, эти узилган, уч-тўрт кун силаб, парафин қўйилса, аслига келади қўяди. Қани, энди бориб дам олинг, бу ерда турманглар.— У шуидай деб бободан нарироқда оғзига тикилиб турган Бек билан Қимматга зимдан қараб қўйди-да, бурилиб тахталари чириб, ғирчиллаб қолган йўлакдан шошилганча кетиб қолди. Ошпаз бобо ажин босган пешонасини ўнг қўли билан силаб туриб, эшик олдида бирпас иккиланиб қолди. Хайрлашмай кетгиси келмади. Эшикни эҳтиётлик билан ўзига тортган эди, остона олдида турган ҳамширага дуч келди.

— Йўқ, йўқ, кирманг, бобожон, бир зум ором олсинлар, кўзлари кетиб қолди,— деди ҳамшира қиз Ошпаз бобонинг кўкрагига узун-узун латиф бармоқларини қўйиб хиёл орқага қайтараркан. Ошпаз бобо эътироз билдирмади. «Хўп-хўп, қизим»,— деди-ю, аммо беихтиёр ҳамширанинг енгидан ушлаб, йиғлагудек ёлворди:

— Умрингдан барака топ, жон қизим, эҳтиёт қил уни. Жуда ғалати, одамларнинг сараси бу, қизим, бунақанги дили равшан болани кўрмагандим. Ҳа, қараб тур, болам, умрингдан барака топ, савоб бўлади, мусофир юртда ўксинмасин.

Ҳамшира қиз Ошпаз бобонинг бу қадар куйиниб гапираётганига, ҳозиргина қўлини унинг кўкрагига қўйиб, хиёл орқага қайтарганига ҳам хижолат бўлди. Нима деярини билмай тил чайнаб қолди. Бобо буни сезди. «Ҳечқиси йўқ, қизим, мен ҳозир кетаман, фақат айтганимни унутма, умрингдан барака топкур, хўпми?»— деб қўшиб қўйди.

Ҳамшира қиз «Хўп» дегандек бош ирғади.

Ошпаз бобо кўчага чиққанда, Бек уни тўхтатиб:

— Шералининг ёнида пули ҳам бўлмаса керак, бу бегона шаҳарда ҳоли нима кечади? Қиммат билан ёнимиздагини йиғдик, амаллаб бериб чиқсангиз бўларди,— деган эди, Ошпаз бобонинг бояги тунд чеҳраси ёришди.

— Отангга раҳмат, Бек, зап ўйлабсанларда, қани, бер бу ёққа,— дея Бек узатган бир даста пулни олди, ўзи ҳам ёнидагини қўшиб, яна ичкарига кирди. Хонада ҳамшира кўринмади. Шерали тахтакачланган қўлларини кўкраги устига қўйганча хуррак тортиб ётарди. Ошпаз бобо мийиғида кулди. Бахмал қишлоғида азбаройи хуррак отганидан совуққа қарамай, ҳовлида пўстинига ўралиб ётганини эслади. Пулни авайлаб ёстиқ остига қистирди-ю, орқасига қайтди. Жилмайганча эшикни оча туриб, Шералига яна бир қараган эди, хуррак зарбидан назарида сим каравот ҳам зириллаётгандек бўлиб туюлди. У енгил нафас олиб, хонадан чиқди.

Неча кунлар давомида тоғ-тош кезиб ҳориганиданми, ёки хирургнинг ўрнидан чиқиб кетган билак суякларини жойига тушириб, тахтакачлагач, оғриқ босилиб, аъзойи-бадани бўшашиб қолганиданми ҳар тугул Шерали яқин орада бу қадар узоқ муддат мириқиб ухламаган эди. У кўзини очгач, ўрганмагани учун бир зум ўзининг қаерда ётганини ҳам унутиб, тараддудланиб қолди. Хонага кўз югуртди. Ёнидаги кичкина деразадан тушиб турган ой шуъласи рўпарасидаги бўш каравот устидаги ошпаз чойшабга ёйилиб, жимирларди. Шерали Ош-

паз бобо, Қиммат ва Бекнинг шифохонага етгунча чеккан ташвишларини эслаб, вужудини илиқ бир меҳр қамраб олди. Юраги алланечук бўлиб кетди. Айниқса Бек билан Қимматнинг зорланган каби мўлдираб турган нигоҳлари кўз олдига келиб, қалбидан ўзи билан шу беозор кишилар ўртасида тил билан ифода этиб бўлмайдиган бир яқинлик туйғуси тобора мустақкам ўрин олаётганидан қувонди. Яхши одам ёмон кунингда билинади. Шерали кўксини тўлдириб нафас олди. Эзгулик туйғулари жо бўлган қалб ҳамиша ёруғликка интилади, деганларича бор экан. Шерали жилмайганча, дераза оша тиниқ осмондаги сон-саноқсиз юлдузлар орасида балқиб, еру кўкни мунаввар этиб турган ойга тикилди. Бир зум тикилиб турди-ю, юзига ёйилган табасум ўрнини маъсум бир дард чулғаб олди. Қошлари чимирилди, қалин лаблари хиёл олдинга чўзилди. Кимнидир қидиргандек бўлиб хонага кўз югуртирди. Икки қаравот ҳамон бўш. Кўз олдида қаравотнинг оёқ томонида турган оқ халатли ҳамшира қиз гавдаланди. Бир ютиниб олди-ю, яна ўйлади. Ҳамширанинг шаҳло кўзлари билан қордек оппоқ юзинигина эслаб қолган эди. Боя докторнинг олдида уни кимгадир ўхшатди, аммо аниқ тасаввур қилолмаган эди. Тун сукунати хотирасини ойдинлаштиргандай бўлди. Ўйлари хотира кўзгусида яна бир сиймони гавдалантирди. Шерали кўзларини чирт юмиб олди. Хотира кўзгусидаги сиймони хаёлидан сидириб ташламоқчи бўлди, уйдасидан чиқолмади, аксинча у Шералини ёшлик йиллари сари етаклади.

Етимхонадаги ҳаёти кўз ўнгида жонланди. Бу ердаги ҳар бир киши ҳали оқ-қорани ажратишга ожиз қалбига нур-умид учқунларини ёқа бошлади. У дастлабки кунларда қаноти жароҳатланган қушдек ҳар нарсадан ҳадиксираб, ўзига кўрсатилган ўринга ҳам омонатгина ўтириб юрди. Орадан кўп ўтмади. Бу журъатсизлик ўрнини ишонч ва бардамлик эгаллаганини ўзи ҳам пайқамай қолди. Қовжираёзган ниҳол меҳрибон боғбоннинг авайлаб қилган парваришидан илдиз отиб, гуркираб кетгани каби Шералининг ҳам эгик боши кўтарилди, ҳамиша мўлдираб турувчи маъюс қора кўзларида қувонч порлади. Худди шу кунлардан бирида у етимхонада ўзи тенги Тўлғаной исмли қизни учратди. Бир-икки ҳафта унга шунчаки болаларча синчковлик билан зимдан разм солиб юрди. Аммо бора-бора қиз кўринмай қолса, уни ахтарадиган бўлиб қолди. Мулойим гапиришлари, рўпара келганда кўзини секин олиб қочиб, берилган саволгагина юпқа лабларини қимтиб жавоб бериб, тезроқ кетишга чоғланишларини Шерали онасига ўхшатди, ғалати бўлиб кетди. «Қизиқ,— дерди у ўзича,— нега энди уни онамга ўхшатыпман, а?» Шералининг қалбида пайдо бўлган бу савол бир чеккаси унинг Тўлғанойга дурустроқ зеҳн солишига туртки ҳам бўлди шекилли. Бошда у Тўлғанойга кўз қирини ташлаб юрган бўлса, энди баъзан юзма-юз келганда, журъат этиб, тик боқадиган, қиз ийманибгина кўзини олиб қочганда, юрагининг аллақасери жизиллаб, илиқ бир меҳр бутун борлигини қитиқлайдиган бўлиб қолди. Ҳали мурғак қалби ҳис-туйғулар баҳрида сузмаган Шерали сабабини ўзи билмагани ҳолда аллақандай бир куч уни қиз томон тортаётганини сеза бошлади. У билан гаплашгиси, ёнида узоқ тургиси келарди-ю, аммо ҳар гал қиз рўпара келганда болаларга хос тортинчоқлик ва қўрқувдан оёқлари қалтираб, ҳеч нарса деёлмай, гунг бўлиб қоларди.

Ойлар шундай ўтди. Езги таътил пайти келди. Тўлғаной олтинчига ўтди. Шерали эса ундан бир синф юқорида ўқирди. Аксига юриб, еттинчи синф учун етарли ўқувчи тўпланмай қолди. Ҳар ким ҳар қаёққа тарқала бошлади. Шерали бир тўп болалар билан Тошкентдаги муаллимлар тайёрлайдиган билим юртига кирадиган бўлди. Шу кундан бошлаб юраги қафасга тушган қушдай типирчилаб безовталана

бошлади. Тўлғанойдан ажралгиси келмасди. Нима бўлса ҳам қиз билан учрашиб, уни кетишидан хабардор этишга қарор қилди. Пешин чоғи эди. Ўқишлар тугаб қолган. Тўлғаной муаллимлар хонасидан чиқиб кетаётганида, Шерали унга дуч келди. Юраги пала-партиш уриб, гуноҳ иш устида қўлга тушган одамдай аъзойи бадани қалт-қалт қалтираб кетди. Оғзи қуриди. Тили танглайига ёпишди назарида. Тарадудланиб гоҳ пешонасини қашир, гоҳ олазарақ кўзлари билан атрофни кузатарди. Қизлар шайтонроқ бўлмайми — Тўлғаной бунга пайқади.

— Бир нарса демоқчимидиз? — кўзини олиб қочиб, секин сўради Шералидан.

— Ҳа... — Шерали бор кучини тўплаб, шу сўзнигина аранг айтди. Қулоқлари остида бир нарса жаранглаб кетди. Сал ўзини ўнглаб олиб, эшиги очик турган синф хонага имо қилди.

Тўлғаной бошини дераза томон буриб, елкасини қисганча «ўтинг» дегандек Шералига йўл берди. Шерали қалтироқ қўллари билан эшикни очди. Кўз қири билан Тўлғанойга қаради. Тўлғаной, кетидан Шерали ичкарига киришди.

Тўлғаной чанг босиб ётган парталарнинг орасидаги бўшлиқдан ўтиб, синфхонанинг ўртасига бориб турди. Шералига бир қаради-ю, кўзини деразага олиб қочди. Шерали илк бор унга тик боқди. Тўлғанойнинг оппоқ юзи ойнадай ялтиллаб кетди. Унинг бўйнига ёйилган сийрак қора сочларига тикилиб туриб кўз олди қоронғилашгандай бўлди. Узоқдан чопиб келган одамдай калта-калта нафас олиб:

— Мана, биз ҳам кетяпмиз, — деди ниҳоят эшитилар-эшитилмас ва ўзининг гапи ўзига эриш туюлди шекилли, ерга қаради.

Тўлғаной ялт этиб Шералига қаради.

— Қаёққа? — деди шахдам ва шу заҳоти қизариб, ерга қаради.

Шерали бу сўроқда ҳам изтироб, ҳам ачиниш, ҳам ўкинч аралаш нозли бир карашма пайқагандек юраги олдингисидан ҳам қаттиқроқ ура бошлади. Ҳаяжонини босолмай: «Тошкентга» деб ютинди-ю, змидан қизга боқди. Назарида Тўлғаной ҳам ички бир дард билан унсиз йиғлаётгандек, ҳозирнинг ўзидаёқ норозилигини яширолмай: «Йўқ!» дея хитоб қиладигандек бўлди. У шуни кутаётган эди. Аммо Тўлғаной ҳеч нарса демади. Унинг боши янада қуйроқ эгилди, бўёғи айниб қорайган парта суюнчиғини маҳкам ушлаганча, юзини девор томонга бурди. Орага жимлик чўкди. Ҳар иккиси бундан кейинги воқеалар оқимининг қаёққа бурилишини сабрсизлик билан кутар, гўё юракларнинг безовта тепишини илғаб олишга интилгандек, нафас олишга ҳам чўчиб, жим туришарди. Ниҳоят сукунатни Тўлғанойнинг мулоим овози бузди:

— Мен кетай...

Шерали, шубҳасиз шу топда қизнинг ёнидан кетишини истамас, айна чоқда уни сақлаб қолишга ундайдиган муносиб бирон сўз ҳам айтолмас, вужудини қамраб олаётган ҳаяжон уни дармонсизлантираётган эди. Шерали бошини кўтариб, қиз турган томонга қаради. Тўлғаной кетиб қолипти. Шерали анчагача биров михлаб қўйгандек ўрнидан қимирлаёлмай қолди.

У кейинги вақтларда ўзида содир бўлган ўзгаришнинг сабабини излай бошлади. Уйлари чуваллашиб, кўз олдида Тўлғанойнинг кичкина жуссаси намоен бўларди-ю, энтикиб кетарди. Қизини унутишга ҳаракат қилди. Бўлмади. Шерали Тошкентга кетди. Орадан анча вақт ўтди. Бироқ Тўлғаной хаёлидан нари кетмади. Шерали қаёққа бормасин, Тўлғаной унга соядек эргашар, китоб ўқиганда сатрлар орасидан жилмайиб турар, уйда ёлғиз қолганида эшикдан мўралар, хаёлида жонланиб, ўйларини бир зумда ўғирларди. Хуллас, Тўлғаной Шерали-

нинг бир бўлаги бўлиб қолган эди. Шерали ўқиб юрган кезларида Тўлғанойга учта хат ёзди, биринчисига жавоб олди. Аммо кейинги икки хати жавобсиз қолди. Билим юртини тамомлагач, Ушга келиб, қисқа фурсат муаллимлик қилди. Етимхонадан тополмади! Суриштириб, маҳалласига қидириб борди. Қўни-қўшнилари баҳорда ўпка касалидан қазо қилганини айтишди. Шерали қаттиқ қайғурди. Шундагина Шерали хаёлидаги қиз билан учрашганини, уни дастлабки муҳаббатнинг ўтли эҳтироси билан севганини англади. Қабрига борди...

Тўлғаной қалбига ташлаган чўғ йиллар ўтса ҳам сўнмади. Бу орада яна Тошкентга кетди. Студентлик ҳаёти бошланди. Бироқ бошқа қизга кўнгил қўёлмади. Шу зайилда йиллар ўтди...

Шерали оёқлари зирқираб кетганига қарамай, каравотига ўтириб олди. Қошлари ҳамон чимирилган, лаблари олдинга чўзилганди. Ҳозиргина хаёлида жонланган оқ халатли ҳамшира қизни кўзларини катта-катта очиб, қидира бошлади. Жилмайиб турган денгиз сувидек тиниқ кўзлар унга яқинлашгандек бўлди. Шерали безовталанди. Бошини оҳиста ёстиққа ташлаб ўйлади. Мияси гувиллар, ўзи эса ҳамон кимнидир изларди. Доктор олдида бу таниш қиёфани бировга ўхшатган эди-ю, аммо тасаввур қилолмаган эди. Энди уни аниқ кўрди. Ҳа, бу ўша хаёлидаги қиз, илк муҳаббатнинг машъаласини ёқиб, оламни унинг кўзига мунаввар этган, ўзи эса абадий уйқуга кетган Тўлғаной сиймосининг жонли нусхаси эди. Шерали кўзларини оҳиста юмди. Ичинни аллақандай бир дард тимдалай бошлади. Бирдан юраги бўғзига тиқилгудек бўлиб ура бошлади. Кўзлари хонани тимирилди. Ҳеч ким йўқ. Каравотнинг оёқ томонига қаради. Ҳамшира сиймоси жонланди... Шералининг лаблари шивирлади: «Наҳотки... йўқ, бу мумкин эмас...» Аммо, яна зум ўтмай, ўша сиймони ахтарди. Ўйлари чувалашиб, кўз олдига тўп-тўп бўлиб турган одамлар келди. Улар орасида ҳамшира қиз алоҳида ажралиб турарди. Энди у каравотнинг бош томонида Шералининг қўлини тахтакачлаётган докторга пахта, бинт узатиб турарди. Шерали бошини дераза томон бурди. Боягина ҳамма ёқни мунаввар қилиб турган ой бир зумда тоғ ортидан бурала-бурала кўтарилиб, шитоб билан фазони забт этаётган булутлар қаҳридан чўчиган каби осмоннинг тўрига чиқиб яширинди. Хона ичи қоронғилашди. Ҳеч нарса кўринмай қолди. Шерали бошини буриб, шипга қараб ётди. Энди у ўйлари хаёлидан қувиб, юрагининг «дук-дук-дук» этиб уришинигина эшитиб ётар, тўсатдан чўккан зулмат қалбидаги вазиятни ҳам ўзгартирди, мижжалари қўрғошиндай оғирлашиб, бир-бирига ёпиша бошлади. Ҳаял ўтмай ўхлаб қолди.

(Давоми келгуси сонда).

Амирқул Пўлканов

МАНГУЛИККА СУИҚАС

ДОСТОН

МУҚАДДИМА

Бир дарёдир — умр дегани,
Оқар сувдир — имиллаган вақт.
Сарсон қилар доим ҳаммани
Оҳу каби тутқич бермас бахт.

Юрак — йўлдош,
Мақсад — бир зиё,
Йўллар узун тақдир қўлидай.
Кўпни кўрган бу қадим дунё
Чангиб ётар сомон йўлидай.

Гулдираклар гулдираб қолар,
Чақмоқ чақар момақалдироқ.
Қуёш ерни кузатиб толар,
Кетиб қолар заминдан йироқ.

Кун кетидан кунлар келар жим,
Курра асло айланиб толмас.
Юлдуз қалбин сезган мунажжим
Юлдузларга ўзи етолмас...

Океанлар ётибди чалқиб,
Қутуради ногоҳ довуллар.
Тўлқинларнинг белига чиқиб,

Бўрон гувлар,
Бўрон шовуллар.

Осмон ўпар тоғлардек баланд
Бир ташвиш бор — заминга соя:
Кимдир бахтга ташлайди каманд,
Кимдир эркини қилар ҳимоя.

Юзма-юздир — меҳр ва нафрат,
Юзма-юздир — зулмат ва зиё...
Денгиздаги кемадек... фақат
Қалқиб-қалқиб турибди дунё.

I

Кўз очди у оғир ўй босиб,
Қараб қўйди дераза томон.
Тонг насими турарди эсиб,
Тиниқ эди зангори осмон.

Нонушта ҳам қилмасдан дарҳол
Луис ишга жўнади яна.
...«Гап уқтирмоқ унга кўп маҳол!»—
Ўз-ўзича сўйланар она...

Қаттиқ иш бормоқда институтда,
Ходимларнинг қўли қўлига тегмас.
Бу ерда ҳар кимса топинар ўтга,
Бир ўтки, унчалик-бунчалик эмас!

Уни ёт кўзлардан тутишар пинҳон,
Жаноб Уильям Гален барисига бош:
Бу қурол нимадир? Билмайди Жаҳон,
Бу қурол нимадир? Билмайди Қуёш!

Эмишки у — бомба!.. Портлаган дамда,
Зарар топмас эмиш боғлар... ўт-ўлан!
...Дунёни «номатлуб» ҳар хил одамдан
Уильям поклармиш шу қурол билан!

Дастгоҳлар эртадан кечгача гувлар,
Жонсарақ олимлар тин олмас сира.
Беҳудуд шовқиндан қулоқлар гувлар,
Спектор нуридан кўзлар ҳам хира.

Луис ҳайрон қолар: бу не синоат,
Бу ўзи қандайин қабоҳат, ахир?
Кўриб туриб қандай у қилсин тоқат,
Юзида даҳшатнинг ранглари зоҳир!

У ўзин бегона ҳис этар бунда,
Қайгадир бош олиб кетгиси келар.
Йўлин йўқотгандек қоронғи тунда
Кўксини мижғилар совуқ туйғулар.

Бу ерда тинчликка қазилар чоҳлар!
Гоҳ нигоҳ тикишар океан оша...

Одамлар... саноқсиз зирхли дастгоҳлар
Ажални эслатиб турар ҳамиша.

Наҳотки кўрса-ю бош қўшса шунга,
Наҳотки мозийни кўрмаса шоён?!
Салкам қирқ йилдирки, қоврилиб нурда
Японлар то ҳануз чекурлар фиғон!

Наҳот инсон этин увиштириб турса
Биз топган нейтроннинг заҳил чеҳраси?!
Наҳотки одамзод унга бош эгса,
Мангу тиниб қолса тириклик саси?!

Наҳот Эйнштейн ҳақ бўлиб чиқса,
Уқ-ёйли урушнинг келса замони?
Наҳотки дунёда қиёмат қўпса,
Одамлар... тарк этса ёруғ дунёни?

Луиснинг ўйлари чувалар яна,
Қўл етмас хилқатга тортар хаёли:
«Сен мени не учун туққандинг, она,
Наҳот фарзанд бўлса она заволи?»

Бу она тупроққа фарзанддир ҳамма,
Бор дунё она деб сиғингай унга.
Мен сизни жон қадар севаман, аммо
Асрай олурманми қабоҳат кунда?!»

II

Дўстлар даврасида гоҳо шодумон,
Гоҳо дардларини ёниб сўзлайди.
Ишдан қўли бир оз бўшаган ҳамон
Нейтронга қарши бир чора излайди.

Кўплар бунни сезар,
Боқар ҳайратда,
Дўстлари, дўстим, деб чекарлар ташвиш,
Иш борар доимий эски суратда,
Гоҳо пайт... Луисни этарлар тафтиш.

Ҳадиксираб қарар чизмаларига,
Юзига, кўзига... бари-барига...

Бошлиқ хонасида ўтирар Луис,
Бошлиқ хонасида баҳс этар давом.
У бутун йигитни чақирган махсус,
Уқрайган кўзида шарҳи интиқом...

Уильям Гален

Шубҳасиз таланти олимсиз, аммо
Бизни қийнамоқда битта муаммо:
Гоҳо пайт негадир ишга келмайсиз,
Ва ёки буйруқни бажо қилмайсиз!
Биз билмоқ истаймиз сабабларини,
Қани, сўзлаб беринг, Луис, барини?

Луис

Бунинг сабаблари узундан-узоқ,
Тушунмассиз дея қўрқаман бироқ.
Бир иш-ла машғулман анчадан буён,
Эшитиб, дилингиз бўлмаса хуфтон?
Рости гап, айтишга бормайди тилим,
Мен учун у — ҳаёт
Ва ёки ўлим...

Уильям Гален

Хўш, хўш, билайлик-чи, нима экан у,
Сизнинг елкангиздан босган зўр қайғу?

Луис ўйлаб ўз ишини
Бир дам қочди хаёли.
Ҳам гашини келтирарди
Бошлйгининг саволи.
Луис бугун хурсанд эди,
Бир куч сезиб ўзида.
Уильямга тикилганча
Давом этди сўзида:

Луис

Гоҳида мозийга нигоҳим ташлаб,
Ҳайратда қоламан ёқамни ушлаб!
Коперник!.. Бруно!.. Машҳур даҳолар!
Улуғбек... Синодек буюк боболар
Содиқ қолгани-чун эътиқодига,
Жаҳолат ёққанди етмай додига!
Шу боис қўрқаман... Мен ҳам улардек
Ёниб кетмасам деб ўт ичра пардек!..
Зеро, ҳақиқатда тил бўлмас ҳар вақт,
Маҳв этсам дер уни ҳар битта бадбахт.
Бадбахтнинг ортида — бутун бир дунё,
Ҳақиқат олдида — бир тоғдир рўё!
Иккиси бир-бирин енггунича то
Бир инсон ҳаёти тугайди ҳатто...
Рост айтсанг — ҳеч қачон олмассан олқиш,
Хусусан... бизларда ростлик — кўп нохуш...

Уильям Гален

Кечиринг, гапингиз чўзилиб кетди,
Хўш, бундан асосий мақсад не эди?
Биламан, сиз ҳеч вақт демассиз ёлғон,
Чамамда ненидир... тутяпсиз пинҳон?!

Луис

Бир-бирин тан олмас оқ билан қора,
Бир-бирин тан олмас кеча ва кундуз.
Тун бутун оламга ҳокимман дейди,
Лекин оғушида чарақлар юлдуз.

Уильям Гален

Сиз менга юлдузлар ҳақида эмас,
«Ишингиз» ҳақида гапирсангиз, бас!

Луис

Зеро, юлдуз дедим,
Ҳа, юлдуз дедим!
Дерлар: ҳар одамнинг ўз юлдузи бор.
Юлдуз — унинг йўли, ишонч, имони,
Ҳар ким ўша билан эрур бахтиёр!
Гарчи бахтлиман деб айтолмасам-да,
Содиқ қолмоқчиман битта қасамга!
Мен бугун танладим ўз юлдузимни,
Унга бахш этгайман энди ўзимни.
Мақсадим — нейтронга қарши беомон,
Бир қурол яратмоқ эрур, вассалом!
То уруш хавфини жаҳон билмасин,
Олам бут яшасин, жаноби Гален!

Уильям Гален

Сўзларингиз менга келмоқда малол,
Нечун керак бўлиб қолди сизга бу қурол?..

Луис

Одамлар ўт билан ўйнашиб, агар
Кўксини адоват ёкса дамо-дам,
Ногоҳ уруш бўлса... нейтрон бомбалар
Портламасми бизнинг бошимизда ҳам?!

Уильям Гален

Биз буюк мамлакат фуқаросимиз,
Дахл этолмагай бизга ҳеч кимса!
Қуролни танидик кириб эсимиз,
Қуролдан бахтимиз — худо хоҳласа!
Билинг, унга боғлиқ дунё тақдири,
У эса бизларда беҳудуд, бисёр.
Сизнинг сўзларингиз бари хом хаёл,
Доимо ўша ҳақ — кимда қурол бор!..

Луис бу дам ҳайрон эди,
Қулоғига ишонмас:
Бунча қабиҳ бўлмаса бу,
Йўқ, бу Гален инсонмас!
Наҳот юртда қабиҳликка
Олтин ҳайкал қўйишар?
Наҳотки ким ҳақ сўзласа
Телбаликка йўйишар?
Балки онам тўғри айтар,
Бу юртда йўқ ҳақиқат.
Бу ўлканинг ўтмиши-ю
Келажаги — пуя фақат!..

Луис

Жаноб, сиз унчалик куйинманг тугаб,
Қурол билан ҳеч ким топмаган матлаб!

Уильям Гален

Афтидан, сиз билан тил тополмадик,
Қалбингизга ҳоким — ғайир туйғулар!
Тинчлик... Улуғ мақсад... Инсонпарварлик...
Дўстим, оҳ нақадар пуч гаплар булар!..
Равшан, сиз бизларга... тўғри келмайсиз,
Ишимиз шунақа... хафа бўлмайсиз!
Нимаки гап ўтди, шу ерда қолсич...

Луис

Сездим, ўзга йўл йўқ, кетганим бўлсин!
Аммо, жаноб Гален, билингки шуни,
Нейтроннинг чорасин топгум бир куни!
Чунки мен олимман! Бу — менинг бурчим!
Зеро, яшамадим парча нон учун!
Олимлик ҳар хилдир... Эвоҳ, биламан,
Баъзи олимлардан... ҳазар қиламан!
Парча нон бўлса бас! Қўлинг ўпишар,
Лайчадек думини ликиллатишар.
Бизнинг мамлакатда улар кўп... сонсиз,
Баъзи бировлари руҳсиз ва жонсиз
Роботга ўхшайди! Буз, десанг бузар,
Кўм, десанг кўмар-у, қаз, десанг қазар!..
Менинг йўлим бошқа!
Мен... қилолмайман,
Ўзлим унутиб яшаёлмайман!..

III

Тинчитмайди турли саволлар,
Деразадан термилар боққа.
Ҳудуди йўқ ғамгин хаёллар
Еш қалбини солар қийноққа.

Ўтган кунлар кечар кўнгилдан,
Ишонч борар девордек нураб.
Йироқларда кўринган йўлда
Кўз олгудек жимирлар сароб.

Гоҳ ўйланар: адашмадимми?
Қўрқяпманми?.. Эвоҳ, бу не ҳолат?
Йўқ, ҳеч кимга айтмам ғамимни,
Қўллашга зор эмас адолат!

Истагим шу: тинч бўлсин дунё,
Бир инсондек кечсин ҳаётим!
Наҳот жонга чанг солар рўё,
Наҳот тугаб битар саботим?

...Нега мени йўқламас дўстлар,
Бир дўст дея чекмас риёзат?
Кимдир бугун ҳолимга кулар,
Кимдир менга қилар хиёнат!

Майли, бари ўтиб кетади,
Бари бир кун бўлгайдир унут.
...Ҳали ажиб тонглар отади.
Эриб кетар муз қотган сукут!

Ўшанда мен қайтгум ишимга,
Ниятимга етгум устивор.
У чоғ Гален кирмас тушимга,
Замонга ҳам боқмам ғазабкор!

Тун неча бор ёйди сепини,
Ботиб кетди неча бор қуёш.
Ичга ютиб айтар гапини,
Она юм-юм тўкар эди ёш.

Луис беиш, юрар дарбадар,
Оиладан кетмиш ҳаловат.
Қўриб чиқар қўрқинчли тушлар,
Туғаб борар онада тоқат.

Гоҳ ўзини овутмоқ бўлар,
Гоҳ дардини сўзломас очиқ.
Марҳум ўғли ёдига келар:
«Бўлмас, дейди, тақдирдан қочиб!»

Мана, бугун иккинчиси ҳам
Қисмат билан олишар бу он.
Нега жимсан, эй, қодир ҳакам,
Нечун кўнглим айладинг вайрон?

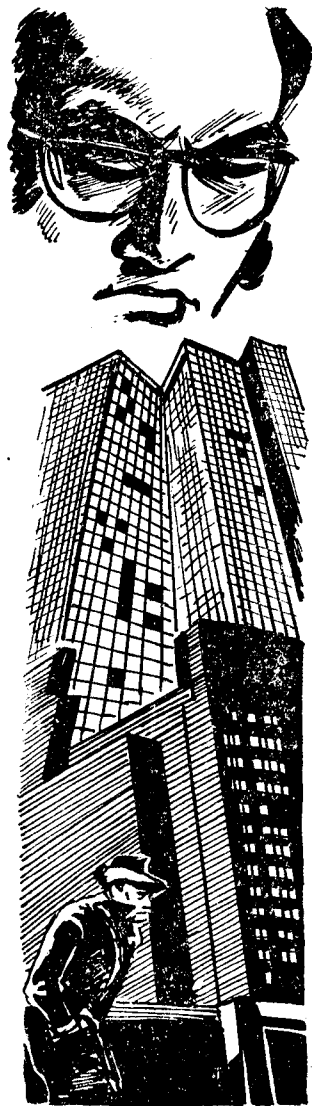
...Луисгинам, нима айб қилдинг,
Наҳот сенинг бўлса гуноҳинг?
Эй, худойим, бошга ғам солдинг,
Шунча торми сенинг даргоҳинг?!

Боғлар ичра тентирар ҳорғин,
Паноҳ' излаб телба шамоллар.
Луис сўзлар, юзлари сўлғин,
Дардли дилни босмиш гумонлар.

Луис

Она, ортиқ изтироб чекманг,
Ўйлайвериб қийнаманг ўзни!
Менинг учун зинҳор ғам еманг,
Хор этолмас ҳеч кимса бизни!

Худо шоҳид, айтмасман ёлғон,
Сўрамасман Галендан шафқат.

Бу кун унинг омади келган,
Лекин охир енгар ҳақиқат!

О н а

Болагинам, мунча соддасан,
У на ерда, ва на осмонда?!
Уни топмоқ эмасдир осон,
Уни топмоқ мушкул жаҳонда!

Топса топар эди-ку аканг,
Кўрдинг, охир не кечди ҳоли!
Билмам қайда мозори унинг,
Улим бўлди охир — заволи!

Бу юртда йўқ!.. Бўлмагил диққат —
Сен излаган ўша ҳақиқат!..

Бир ниҳолдек парвариш қилдим,
Қувват бўлдим мушкул чоғингда.
Акангдан-ку тирик айрилдим,
Чидолмасман сенинг доғингга!..

IV

Бу дунёда ҳеч кимсага
Тухмат тоши тегмасин.
Тегмасин-ей зор йиғлатиб
Қадди-бўйин эгмасин!

Улимни ҳам енгиш мумкин,
Аммо унга йўқ чора.
У кўзларни кўр этар-у
Дилни қилгай садпора!

Тухмат — ёмон, тухмат — ёвуз,
Тухмат эрк-у бахтга ёв!
У мардларни қон қақшатар,
Ботирларга — беаёв!

У қасд қилса, оқар сувни
Қайтаргайдир ортига.
У қасд қилса, не буюклар
Сигмагай ўз юртига.

У қасд қилса, онасидан
Номард ўғил тонади.
У қасд қилса, оталарнинг
Юрак-бағри ёнади.

У бу юртда қудратлидир,
Кучлидир у тиллодан.
У кўз тикса омон қўймас,
Изн сўрмас оллодан...

Бу дунёда ҳеч кимсага
Тухмат тоши тегмасин!
Тегмасин-ей, Луис каби
Қадди-бўйин эгмасин!

Ногоҳ уни тухмат билан
Кўкайини кесдилар.
Сўнгра шаффоф орзуларин
Юлдузларга осдилар.

Зўрлик билан зулм унинг
Қанотини қайирди.
Толе топган ўз уйдан,
Онасидан айирди.

Тонгда уни банди қилиб
Опкетдилар қамоққа.
Луис билар, илож йўқдир
Энди ортга қайтмоққа!

У жимгина борар эди,
Юрагида ғам, кадар.
Кўкда булут сарсон эди,
Изғир эди шамоллар.

Эрк!.. Эрк... дея акс-садо
Берар эди юраги.
Озодлик деб ўртанарди
Тилкаланган тилаги.

У ортига боқарди жим,
Орта эди нигоҳи.

Аммо ўзи билмас аниқ,
Нима эди гуноҳи?!

V

Кунлар ўтиб борарди беун,
Утар эди фурсат беҳуда.
Луис эса толей нигун,
Этар эди юраги зада.

Терговчининг қарори шундай:
«Бунда руҳан эзилсин маҳбус!»
Назоратчи посбонлар тинмай
Ўлимдан гап очарлар «махсус».

Зада эди қалби қон ютиб,
Қутулмоққа йўқ эди умид.
Ҳар кун бир бор сўроққа тутиб,
Унга тинчлик бермайди Смит.

У барини сезади, бироқ
Қалб ҳукмига тополмас имкон.
Заҳар билан йўғрилган сўроқ
Доғлик дилга тўлдиран гумон.

Луис билар... Қалбдан этар ҳис,
Не оғдирган унинг эсини?
Лекин баъзан ололмас Луис
«Нью-Йорк таймс» газетасини:

Ҳасрат чекиб, дод демоқ нечун?
Қўп тингловди даҳшат сасини.
У қамоқда кўрмоқда бугун
«Эркин дунё» қиёфасини...

Йўталгандай бўлди аллаким,
Эшик гижирлади бемажол.
Назоратчи кириб келди жим,
Нигоҳида қандайдир савол.

Севинади Луис ҳар сафар,
У навбатчи бўлган кунлари.
Соғинч билан ёзилган хатлар
Ухлатмайди гоҳо тунлари.

Унга кўпдан таниш бу одам,
Унга кўпдан яқин қадрдон.
Гарчи жуда қийин бўлса ҳам
Хат келтириб берад онадан.

Тақдир шундай экан, на чора?
Дилни дилга боғлар шу қоғоз.
Юрагини қилар садпора,
Йироқлардан келган бир овоз...

VI

Офтоб ёнар, кўчаларда
Гармсел чанг супурар.
Қамоқхона ҳовлисида
Асфальт ҳиди уфурар.

Гўё бу ҳид кирмасин деб
Зич ёпилмиш ойналар.
Терговчининг ҳонасида
Сухбат шундай айланар:

С м и т

Исмингизни айтинг!
Фамилиянгиз?..
Қандай топшириқлар олгансиз?..
Кимдан?

Л у и с

Мен — Луис Жеймсан, буни биласиз,
Тухматга учраган оддий одамман!

С м и т

Қанчалик «оддийсиз», бизларга маълум,
Қанчалик хавфлисиз, ҳаммаси аён!
Душман демоққа-ку бормади тилим,
Лекин дўст эмассиз анчадан буён!
...Бундан беш йил бурун, акангиз ўлиб,

Онангиз, ўзингиз ботганда ғамга,
Иш сўраб бордингиз сиз паноҳ билиб,
Уильям Галендек улуғ одамга.
Аммо сиз садоқат кўрсатмадингиз,
Қуролга... давлатга... ҳамда Ватанга?!
Негадир нафратдан ёнар эдингиз...
Биз аскар жўнатсак Вьетнамга — жангга!

Луис

Ахир, менинг акам — Карл Вьетнамда —
Сиз айтган Ватан деб кўз юмди, жангда!
Хўш, айтинг, ким зомин акам қонига,
Хўш, кимлар ачинди унинг жонига?!
Акам хазон бўлди йигит ёшида,
Сиз айтган шу «Ватан» етди бошига!..
Ватанни сиздан кўп севаман, бу рост,
Лекин у севарми? Менга қоронғи.
Ҳозир мен эрксиз бир маҳбусман, холос,
Менга бир зах ҳужра инъом этди у!

Терговчи бир кулиб қўйди,
Сузиб кўм-кўк кўзини.
У Луисга бепарводек
Кўрсатарди ўзини.
Креслода ястанганча
Тинглар экан берилиб,
«Филлип Моррис» сигарасин
Чекар эди керилиб.
Беписанд қўл силкиб қўйиб,
Эгилганча сал хиёл,
Жаноб Смит сўроғида
Давом этди бемалол:

Смит

Демак, сиз Ватандан тонмоқдасиз, бас!
Бойлиги — нейтронга қаршисиз?!
Бўлди!!!
Акангиз сиз каби жиноятчимас,
Акангиз Ватан деб жон фидо қилди!
Бу ҳақда ортиқча гап сотмоқ етар,
Яхшиси, ковламанг, кул босган чўғни.
Сизни осишади,
Ва ёки отар,
Бу учун асос бор!.. Тўғримн?..
Тўғри!..
Хўш, нега нейтронга қарши чиқдингиз?
Яратмоқ бўлдингиз ғайри кашфиёт?
Сиз бизнинг ғояга душман эдингиз,
Шу боис жазонгиз бермоқда ҳаёт!
Бир куни пушаймон қилгайсиз минг бор,
Аминман, ҳа, худди шундай бўлади.
Ҳа-я, яна бир гап айтмоғим даркор:
Сиздан коммунистнинг ҳиди келади!

Луис

Бу жуда табиий!.. Бўлиши мумкин!
Ҳатто сўзингиздан ошар ғурурим!

Ахир мен уларга ўхшамай нега,
 Дунёга банд бўлгач ақлу шуурим!
 Бошлаган ишимни тугатолмадим,
 Нейтроннинг заволи — кашфиётимни.
 Афсуски, борича бахш этолмадим
 Инсонга, дунёга бор ҳаётимни!
 Коммунист эмасман! Аммо ҳар қачон
 Уларга ишонсанг, суянсанг арзир!
 Билингки, бекорга тан олмас жаҳон,
 Коммунист дунёнинг устун ҳозир!
 Кўрасиз, фақат у жон фидо этиб,
 Нейтронлар даҳшатин чиқаргай пучга.
 Шундай бир хабарни ногоҳ эшитиб,
 Уша пайт дамнгиз тушгайдир ичга!

С м и т

Улимни бўйинга олдингиз чоғи,
 Тилингиздан нуқул заҳар томмоқда?!
 Сиз учун ҳалокат — энди бу ёғи,
 Асраб ўтирмаймиз ортиқ қамоқда!..
 Биз шу юрт эгаси!.. Шундай қоламиз,
 Биз борки, ҳамиша шундай бўлғуси!
 Заҳар тилингизни кесиб оламиз,
 Токи ёйилмасин унинг оғуси!
 Қийноқ усулларин эшитгансиз кўп,
 Бу соҳада бизнинг тажриба катта.
 Шунчаки қўл силкаб қўймаймиз. Йўқ, йўқ,
 Сиздек нокасларни бўғамиз шартга!
 Агар зарур бўлса дор қурамиз!.. Дор!..
 Ташвишни елкалаб юрмаймиз зилдек.
 Кўр ҳам ҳассасини йўқотар бир бор,
 Чилини биларсиз? Охир не қилдик?!
 Сизга қайтсак, дўстим... ҳукм ўқилган,
 Билмайман, эртага — бормисиз-йўқми?!
 Тонгда кўксингизга балки завқ билан
 Жон-жон деб мен ўзим отгайман ўқни!..

VII

У тасаввур этмаганди
 Асло бундай бўлишин.
 Тушида ҳам кўрмаганди
 Банди бўлиб ўлишин!

У эзгулик истаса-ю,
 Зулмат бўлса бу қисмат!
 У дунёга бахт деса-ю,
 Кўр айласа хусумат!

Энди уни тек қўймаслар,
 Ҳа, билади, бу гап рост!
 Лекин бунча тубан булар,
 Бу одамлар бунча паст?!

Дод демасми, ахир Луис,
 Ҳақиқат, ҳей, қайдасан?
 Наҳот сени кўз илғамас,
 Наҳот шунча майдасан?!

...Луис билмас, қачон ётди,
 Қачон кўзи илинди:
 Тушда илк бор кўрди шу тун
 Сиртмоқ тутган ўлимни.

Дод демоққа чоғланди-ю,
 Қимирламас ҳеч... лаби.
 Жаллод турар, қон ҳидидан
 Бежо бўлган ит каби.

Бир-бир босиб борармиш у
Смит қурган дор томон...
Хайриятки, назоратчи
Кириб қолди шу замон.

— Маҳбус, тулинг, сизни бошлиқ
Куятпилар эшикда!
...Бир ҳовуч нур тўкиларди
Кафтдеккина тешикдан.

Она шўрлик тош қотганди,
Қўшнилар ҳам очмас лаб.
Бугун бутун шаҳар узра
Тарқаларди дув-дув гап.

Радио ҳам «жиноятни»
«Фош қиларди» ҳайқириб.
Қўчаларда газет сотар,
Киоскерлар қийқириб.

— Наҳот шу рост?— сўрар бари,—
Ё... балки бу бир тухмат?
— Тухмат бўлса қамармиди,
Ахир, одил ҳукумат?!

— Ҳа, ўзиям сал телбароқ
Йигит эмиш чамамда?..
— Бўнақалар доим бўлган,
Бўлар ҳамма замонда!

— Ёмон заҳар яратганмиш,
Қамалганмиш шу сабаб!!
— У яратган заҳармасов,
Заҳар бўлса бошқа гап!

Икки киши дуч бўлсаки,
Шу ҳақда гап сотарди.
Кимдир уни чет мамлакат
Агенти деб атарди.

Бироқ гапнинг йўқ эди ҳеч
На охири, на боши.
Булут ичра пинҳон эди
Ҳақиқатнинг қуёши.

Омад қўлдан кетдими, бас,
Бахт топмоққа йўқ чора.

Унинг халққа, одамларга
Айтар гапи кўп эди.
Лекин ҳозир олдида ҳеч
Бир дардкаши йўқ эди.

Кўз ёшини тиёлмас ҳеч
Йиғлаб кампир бечора...

Она шўрлик тош қотганди,
Қўшнилар ҳам очмас лаб.
Лекин бутун шаҳар узра
Тарқаларди дув-дув гап.

VIII

Бунда уни бирор киши
На йўқлар, на чақирар.
Фақатгина бир ҳовуч нур
Эркдек ёниб ярқирар...

Қамоқхона туйнугидан
Луис сира узмас кўз.
Аммо сира эримасди
Юракдаги қотган муз.

У ўзидан рози эди,
Кечмаса-да умри шод.
Афсус... Лекин ундан бу кун
Розимикин бу ҳаёт?

Ахир, Луис шу ҳаёт деб,
Афзал билди қамоқни.

Қоронғи тун, қоронғи тун,
Сен атрофни босаркан;
Кимдир бўғиб адолатни,
Ҳақиқатни осаркан;
Кимдир ёниб разолатдан
Кутар экан иноят,
Сен энг қора кечмишлардан
Сўйламишсан ривоят.

...Суд яширин бўлса ёмон,
Очиқ бўлса қанийди!
Лекин бугун мард Луисни
Ёруғ олам танийди.

Ногоҳ унга айб қўйдилар,
Боғладилар қўлини.
Тиг остида тиз чўктириб,
Доғладилар дилини.

Мағрур Луис!.. Азиз дўстим,
Сенга кимлар қилди қасд?
Бу шунчаки ўлим эмас,
Мангуликка суиқасд!!!

Ахир у ҳам истар эди
Эркин нафас олмоқни.

У оҳ урса, титратарди,
Балки оҳи самони.
Ногоҳ уни бир оҳудек
Тийра қилди замони.

Унинг эрка, одамларга
Айтар гапи кўп эди.
Тўрт томони — метин девор,
У кар эди, кўр эди...

Сен гувоҳсан барчасига,
Сен шоҳидсан ягона.
Фақат сирни ошкор этмоқ
Ҳисси сенга бегона...
Қоронғи тун, қоронғи тун,
У... атрофни босмоқда.
Кимдир бўғиб адолатни,
Ҳақиқатни осмоқда!

Машғум нейтрон даҳшатини
Этолмадинг гарчи даф!
Сен тириклик қўшиғини
Турсин дединг жаранглаб.

Сен бемаврид, ватанингни
Паноҳ билдинг, ва лекин
Кўзларингга қум тўлдириб
Тутқин қилди у секин...

Суд яширин бўлса ёмон,
Очиқ бўлса қанийди?
Лекин ишон, дўстим, Луис,
Олам сени танийди!..

ХОТИМА

...Саҳар кези машинадан
Сўнг бор... боқди қамоққа.
Луис билар, ҳеч илож йўқ,
Энди ортга қайтмоққа!

У жимгина борар эди,
Юрагида ғам, кадар.
Сочларини силар эди,
Алвидо, деб шамоллар.

Алвидо, деб акс-садо
Берар эди юраги.

Алвидо, деб ўртанарди
Тилкаланган тилаги.

Алвидо, деб дов-дарахтлар
Гўё унга қотар сўз.
Илон изи сўқмоқларга
Луис тўймай тикар кўз.

Тоғлар, сўнгсиз адирларда
Ёз оташи ёнарди.
Уфқларга тикилганча
Мовий кўзи тинарди.

У ўзидан рози эди,
 Ва пок эди виждони.
 Муштдеккина юрагида
 Авайларди дунёни:

«Алвидо, эй орзуларим,
 Алвидо, эй камолот!
 Юрак-бағрим қон айлади
 Уз юртимда разолат!»

...Тубсиз, машъум жар ёнида
 Тўхтадилар ногаҳон.
 Машинадан Луисни ҳам
 Туширдилар шу замон.

— Қўзингизни боғлайликми,
 Ёки йўқми кераги?
 ...Эвоҳ, шу пайт мард Луиснинг
 Бир ҳаприқди юраги.

— Керак эмас!— деди Луис,—
 Майли, шундоқ отинглар!..
 Ва Луиснинг кўкси узра
 Уқ ёғдирди қотиллар...

Ажал — қаттол, ажал — ёвуз,
 Қаҳ-қаҳ отиб куларди.
 Лекин узоқ-узоқлардан
 Тонг оқариб келарди...

1978 йил.

Ўлмас Умарбеков

Дамир Усмоновнинг икки баҳори

ҚИССА¹

XII

Бодомсойга баҳор эрта келди. Анчадан бери ҳаво илиқ турганлиги, ерга қор кам тушганлигидан қир, адирлар усти кўкат билан қопланиб кетганлиги сезилмади. Баҳор келганлиги эртаги ўрикнинг тўлиб турган куртаклари бирдан бодрокдек очилиб кетганлигидан билинди аввал. Шошқалоқ деҳқонни алдайдиган, дангасани эса куйдирадиган дамлар бошланди.

Районнинг кенгайтирилган партия-хўжалик активи йиғилишига Искандар Ғойибович ўзи қатнашди. Усмонов ундан кўнглида миннатдор бўлди. Чунки бу актив унинг янги вазифадаги биринчи йирик мажлиси эди. Қўзилатишнинг бориши ҳақида икки-уч хўжаликнинг ҳисоботи тингланди. Бу масалада районнинг аҳволи ёмон эмас эди. План бажарилиши аниқ. Сўзга чиққанлар орасида Ҳайитвой Султонов ҳам бўлди: «Максим Горький»чилар мажбуриятдагидан ташқари яна минг тонна пахта беришга аҳд қилишганини айтди.

Залда қарсак кўтарилиб кетди.

Султонов қойил қилдимми, дегандек ўзи ҳам бирпас минбар олдида қарсак чалиб турди.

Усмонов Султоновнинг гапини чин юракдан севиниб олқишлади. Минг тонна қўшимча пахта бериш катта иш эди. У яна бир марта Ҳайитвой аканинг ишбилармонлигига, пухта раислардан эканлигига, райондагина эмас, республикада ҳам бекорга катта обрўга эга эмаслигига ишонди. Унинг ҳар бир катта йиғинга биронта янгилик билан боришини эшитган эди, бугун эса ўзи гувоҳи бўлди. Аммо кўнглининг қаеридадир ранжиди. Шундай зарур, қимматли таклифи бор экан, бир

¹ Охири. Боши журналнинг 3-соннда.

оғиз райкомни йиғилишдан олдин хабардор қилса бўлмасмиди? Нима учун йиғилишни пойлади? Яна обрў орттириш учунми? Агар у райкомни хабардор қилганида, бошқа хўжалик раҳбарларига ҳам, мажбуриятларингни ўйлаб кўрларинг, дейиларди. Район ҳам қўшимча мажбурият оларди. Минг тонна қўшимча пахта яхши гап, зарур гап, лекин бу ваъда обрўталаб одамнинг ваъдаси.

Ё райкомга айтганмикин? Масалан, Бурҳоновга? Иккаловининг оралари яхши. Султонов райкомга келганда аввал Бурҳоновнинг кабинетига киради. Агар айтган бўлса, Бурҳонов бугун катта хатога йўл қўйди. Албатта бошқа хўжаликларнинг ҳам қўшимча мажбуриятларини чамалаб чиқиш керак эди, районнинг мажбуриятини ҳам.

Султонов минбардан тушаётганда, Искандар Ғойибович баланд овоз билан Усмоновдан сўради:

— Хўш, райончи? Районнинг мўлжали қандай?— У шундай деб жилмайди.

Залга жимлик чўкди. Бу савол ҳаммани ўйлатиб қўйган эди. Усмонов ҳам ўйланиб қолган, тўғрироғи, бу саволга тайёр эмас эди. Султонов ўз таклифи билан кўпчиликни, шу жумладан уни ҳам ноқулай аҳволга солиб қўйганидан у яна ранжиди.

Жимлик узоқ чўзилдими, ё Усмоновга ёрдам бергиси келдими, Бурҳонов салмоқ билан деди:

— Искандар Ғойибович!.. Мўлжалимиз олти минг. Ундан ҳам ошса керак...

— Биринчи секретарь нима дейди?— сўради яна Искандар Ғойибович.

Усмонов оҳиста ўрнидан турди. Бутун зал унга тикилиб қолган эди. У ҳозир, Қозим Бурҳонович, тўғри айтдилар, мўлжалимиз шу, дейиши мумкин эди. Кўпчилик шу жавобни кутган ҳам эди. Аммо Усмонов бундай демади. У ўзининг дилидаги гапини айтиши керак эди. Чунки Бурҳоновнинг жавоби у билан, райком билан, биронта хўжалик раҳбари билан келишилмаган жавоб эди, катта тажрибага эга бўлган одамнинг шахсий мўлжали эди. Усмоновнинг назарида обком секретари ҳам, актив ҳам бундай жавобга муҳтож эмас эди. Улар аниқ жавобни кутишарди.

— Ҳайитвой ака яхши таклиф билан чиқдилар,— деди у,— минг тонна катта гап. Бу, лекин ҳали ваъда. Райондаги деярли ҳамма хўжаликларнинг дилларида шундай ваъда бор. Мен бунга аминман.

Залда «тўғри, тўғри!» деган овозлар эшитилди.

— Районнинг ҳам мўлжали бор. Ҳозир айтиш қийин. Аниқ гапни, Искандар Ғойибович, биз сизга чигитни экиб бўлиб айтаемиз. Ишонингиз мумкин, бодомсойликлар мажбуриятларини қайтадан кўриб чиқадилар.

Гулдурас қарсақ кўтарилиб кетди. Усмонов беихтиёр Искандар Ғойибовичга қаради. Обком секретарининг очиқ чеҳраси, кулиб турган кўзлари жавобдан мамнун эканлигини билдириб турарди.

Активдан сўнг, Искандар Ғойибович жўнаётди, ҳазил қилди.

— Дамир Усмонови, сиздан яхши партия ходими чиқишига ишонардим. Билмас эканман, яхшигина дипломат ҳам экансиз...

Усмонов қизариб кетди.

— Тўғри жавоб қилдингиз. Султоновнинг ташаббусидан райком хабардормиди?

— Йўқ.

— Шундай бўлса керак, деб ўйловдим. Ташаббус яхши нарса, лекин уни бошқариш керак. Актив яхши ўтди. Табриклайман. Лекин, бир нарсани айтиб қўяй. Штамп пайдо бўлиб қоляпти активларимизда. Бодомсойда ҳам шундай. Ким сўзга чиқиши маълум, ҳатто нима дейи-

ши ҳам маълум. Охирги маслаҳат. Нега сизга ажратилган уйга кўчмаяписиз? Райкомнинг биринчи секретари районга меҳмон эмас. Районнинг отаси, бошлиғи. У меҳмонхонада туриши яхши эмас. Келишдикми?

Усмонов бош ирғади. Искандар Ғойибович жўнаб кетди. Аммо анчагача Усмонов жойидан қўзғалмай қолди. Қанчадан-қанча ишларни у ҳали билмас экан, қанча нарсани у ҳали ўрганиши, мушоҳада қилиши керак экан. Бодомсойга келишга розилик бериб, у тўғри қилдими? Бу савол яна унинг хаёлидан ўтди ва чуқур ўйга толди. Лекин қанча ўйламасин, чекнишга энди ўрин йўқ эди. Қай юз билан айтади, эпломаяпман, мени бўшатишлар, деб? Искандар Ғойибовичга, унга катта ишонч билан қараган одамга шу гапни айтадими? Одамлар нима дейди? Партия иши сизга ўйинчоқми, демайди? Онаси, Ҳафиза нима дейди? Албатта Ҳафизанинг нима дейишини тахминан биларди. Яхши бўлди, шундан ҳам ўтишингиз керак эди, ўтдингиз. Энди тинчгина Спитаменингиз билан шуғулланасиз, дейди. Лекин бари бир дилида унинг ожизлик қилганидан ўксинади. У ўксинмаса ҳам, Усмонов шундай ўйлайди. Онаси эса албатта уни уришади. Ким хато қилмабди, дейди. Ҳозир олдинги замон эмас, арзимаган нарсага одамларни олиб бориб келадиган. Ношукур бўлмадан, қийинчиликларга чидаб, билмаганингни уялмасдан сўраб ишлашинг керак. Отанг тирик бўлганда шундай маслаҳат берарди, дейди. Исмоилжон ҳам ундан хафа бўлади. Хуллас, ҳамма, уни ҳурмат қиладиганларнинг ҳаммаси унинг қароридан ҳайрон бўлишади ва афсусланишади. Уни ёмон кўрадиган, унга ҳасад қиладиганлар-чи? Уларнинг боши осмонга етади. Масалан, Долимов. У чапак чалади. Мана обком эркасининг аҳволи, деб кулади. Йўқ, чекинишга энди ўрин йўқ. У ишлаши керак. Тунни тун, кунни кун демай ишлаши керак. Тажриба иш билан келади. Бунинг устига, нега энди хато қилиб қўйдим, деб бунчалик эзилиши керак? Иш бор жойда хато бор, дейишади-ку, ахир? Ким бирданига ҳам тажрибали, ҳам ақлли, ҳамма нарсани ипидан игнасигача биладиган секретарь бўлиши мумкин? Шундайлар бор, йўқ эмас. Хўп, Усмонов шундайлардан эмас. Нима бўлибди? Вақт ўтиши билан у кўп нарсанинг тагига етади, маълумоти ортади, районни яхши билиб олади. Ана ўшанда ҳам, тўрт-беш йил ўтгандан кейин ҳам арзимаган нарсалардан хато қиладиган бўлса, бўшаб кетиш қийин эмас. Касби бор, яхши касб, ўзи севадиган касб — ўқитувчилигини қилаверади...

Район ижроия комитетининг раиси Қудрат Содиқов унинг хаёлини бўлди. Усмонов унинг анчадан бери турганлигини сезмаган эди:

— Дамир Усмонович... кечирасиз... Бугун энди... янги уйга кўчма-сангиз бўлмайди... Искандар Ғойибович уришиб кетдилар.

— Ҳа, ҳа...— деди ўз хаёлларидан бўшашига интилиб Усмонов.— Кўчиш керак. Уша уйми?

Бу саволни Содиқов ўзича тушунди.

— Бошқа уй ҳам бор, халқ контроли раиси турган эди. Яхши уй. Лекин озгина ремонт талаб қилади. Уртоқ Бурҳоновнинг ёнларида.

— Йўқ, йўқ, ўша уйнинг ўзи бўлаверади.

— Бўлмаса айтаман, ҳозироқ меҳмонхонадаги нарсаларингизни олиб ўтишин.

Усмонов бош қимирлатди, аммо унинг охирги гапини эшитмади, хаёлига бир фикр келган эди.

— Қудрат Саимович, бир маслаҳат бор... Бугунги активдан кейин яна мажлис чақириш назаримда тўғри келмайди, айниқса шу кунларда. Қўшимча мажбурият масаласини ҳар бир хўжаликнинг ўзига бориб ҳал қилсак, нима дейсиз?

— Жуда яхши,— уни қувватлади Содиқов.— Мен ҳам шу фикрни

юрагимга тугиб қўйгандим. Бу ерда гаплашиш бир бошқа, хўжаликларнинг ўзида бир бошқа. Жавобгарлик кучаяди.— Райкомнинг биринчи секретари у билан тенг туриб, маслаҳатлашаётганиданми, ё ўзида Усмоновга нисбатан яқинлик сездими, донмо бир чеккада камтарлик қилиб турадиган Қудрат Саимович очилиб кетди.— Кўп раислар билан гаплашдим, жавобингиздан хурсанд.

Усмонов, ростданми, дегандек унга тикилиб қаради. Искандар Ғойибовичнинг жавобингиз тўғри дегани, уни ранжитмаслик, кўпчилик олдида обрўйини тўкмаслик учун айтилган гапдек туюлган эди. У тўғри жавоб қилганини ўзи билса ҳам, бошқаларнинг қувватлашини истарди. Содиқов уни тушунди шекилли, кўзини олиб қочмади.

— Гаплашганларимнинг ҳаммаси хурсанд,— қайтарди у.— Ҳозир аниқ гапни айтишга эрта. Ҳозирги гап — қуруқ ваъдабозлик. Ҳайитвой ака ваъдага сахий одам. Кейин яхши билади, ҳозирги ваъда хатга тушмайди, жавобгарлиги йўқ. Кўрамиз қани, бир ойдан кейин нима дер экан...

Усмоновнинг кўнгли анча ёришди. Буни сезган Содиқов яна кўчиш масаласига қайтди:

— Юкларни олиб ўтаверишсин бўлмаса-а? Менимча, Ҳафиза Рахимовнага уй ёқади. Еруғ, офтобга қараб тушган...

— Демак, уй исполком ихтиёридаги уй? — сўради Усмонов.

У бу саволни биринчи марта бераётгани йўқ эди. Район марказидан бир километрча ичкариликда, тинч, боши берк кўча ичидаги кичкина ҳовлилик бу уйни бориб кўрганда ҳам шу саволни берган эди. Буни фақат унгагина маълум бўлган сабаблари бор эди. Биринчи сабаби — у тутилган нарсаларни олишни ёмон кўради. Студентлик йиллари онаси унга кийим-бошни, арзонроқ бўлгани учун, комиссион магазинлардан оларди. Унингчи синфдамиди, қиш қаттиқ келди. Унинг эса фуражқадан бошқа бошига киядигани йўқ эди. Онаси бор пулини йиғиб қундуз телпак олиб келди. Керакмас, деганига қўймади. Телпак росмана телпак эди. Лекин Усмонов уни қўлига олиши билан нафталин аралаш тер ҳиди гуп этиб димоғига урилди. У ижирганиб кўзларини юмди. Телпакнинг эгаси яхши одам эмасди унинг тасавурида. Яхши одамда бундай ҳид бўлмайди. У шундай ўйлади-ю, кўз олдидан отасини олиб кетган одамлар ўтди. Телпакни киймади. Лекин кўнгил айнитадиган ўша ачиқ ҳид узоқ йиллар димоғида қолди. Шу-шу тутилган нарсаларни киймайдиган бўлди, онаси ҳам шундай нарсаларни олишдан воз кечди. Унинг назарида эски уй ҳам бировнинг устидан ечилган кийимдек эди. Иккинчи сабаб ҳам отаси билан боғлиқ эди. Отасини олиб кетишгандан сўнг, улар кўчиши билан, отасининг қамалишига қўл қўйган прокурор уларнинг уйига кўчиб кирган эди. Уй албатта уларга керак эмас эди, бунинг устига ҳукумат уйи эди. Шундай бўлса ҳам, шу воқеадан дилида доғ қолган эди. Бодомсойда шунинг учун у эски уйга киргиси йўқ эди. Бир кунмас-бир кун у албатта ўзи янги уй қуради ёки биронта шаҳарга кўчмоқчи бўлган одам билан алмашади. Аммо ҳозирча Искандар Ғойибовичнинг сўзини икки қилмаслик керак эди. Қудрат Саимовичнинг ишонтиришича, уй ҳеч кимдан тортиб олинган эмас, эгаси шаҳарга ишга ўтган, уй ижроия комитет ихтиёридаги уй, кўчмасликка ҳеч қандай сабаб йўқ эди.

— Бўпти. Бугуноқ кўчиб кираман,— деди Усмонов ижроком раисига ва ўз кабинетига қўтарилди.

Кун энди пешиндан оғган. Далада ҳам, райкомда ҳам иш қизғин эди. Усмоновни ҳам талайгина қоғозлар, илтимослар, қанчадан-қанча ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар кутиб турарди. Бундан ташқари, қабулхонани тўлдириб турган одамлар билан гаплашиши керак эди.

Биринчи қоғозни қўлига олиши билан уй ҳам, мулоҳазаларга олиб

борган бошқа хаёллар ҳам унутилиб кетди. Иш уни ҳамма иккила-нишлардан халос этди. Биринчи қўлига олган қоғоз — 1919 йилдан бери партия аъзоси, шахсий пенсионердан унинг номига ёзилган хат эди. Хат узундан узоқ бўлиб, асосан граждандар уруши даврида Бодомсойда бўлган воқеалар ёзилган эди.

Хат муаллифи шу воқеаларнинг актив қатнашчиси бўлиб, инқилоб арбобларидан М. В. Фрунзе, Йўлдош Охунбобоев, В. В. Куйбишев ва бошқалар билан учрашган, шу одамлар бир неча марта унинг уйида бўлишган эди. Хатда ёзилишича, хат эгасида кўпгина тарихий суратлар ва қоғозлар бор. Муаллиф шу ҳужжатларнинг тақдирига қайғуриб, уйини музейга айлантиришни таклиф этган эди. Бу таклиф билан у кўп марта кўп жойларга мурожаат қилган, лекин жавоб олган эмас. «Сизни асли тарихчиси, деб эшитдим,— деб ёзилган эди хатда. Усмонов кулиб қўйди. Ўзига аён бўлмаган нарса халқ ичида аллақачон ёйилиб кетган эди.— Шунинг учун мени яхши тушунарсиз, деб ўйлайман. Бир-икки йиллик умрим қолди. Қимматли ҳужжатлар мендан кейин йўқолиб кетишидан қўрқаман».

Усмонов хатни ўқиб бўлиб, яна бир марта адресига қаради: Бодомзор кўча, уй номери ўттиз бир. Абдували Иноғомов. «Бориб келиши керак экан,— хаёлидан ўтказди.— Чиндан ҳам қимматли ҳужжатлар бўлиши мумкин».

Иккинчи қоғоз — Саидмурод Ишимовнинг ҳужжатлари эди. Таржимаи ҳоли. Мукофотга тақдим этилган қоғозлари. Улар кўп эди. Биринчиси 1972 йили тўлатилган, четлари ҳатто сарғайиб кетган эди. Колхоз берган характеристикалар ҳам шу аҳволда эди. Лекин ҳеч қайси характеристикада райкомнинг имзоси йўқ эди. Мукофотга тақдим этилган номзодлар кўриб чиқиляётганда, бу ҳужжатлар четда қолаверган, шу идорадан юқорига кўтарилмаган...

Усмонов селектор тугмасини босди.

— Козим Бурҳонович, мумкин бўлса бир минутга... кириб кетсангиз...

У шундай деди-ю, шошилаётганини сизди. Исмоилжоннинг келишиги, унинг Ишимов ҳақидаги материали газетада чиқишини кутиши керак эди. Бир ҳисобда Бурҳоновни чақириб тўғри қилди. Масаланинг ойдинлашгани яхши. Кейин, нима учун албатта материал чиқишини кутиши керак? Райкомнинг сўзига ким ишонмайди?

— Эштаман.

Бурҳонов шундай деб эшикдан кирди-да, ёзув столи ёнидаги креслога ўтирди. Унинг бутун вужудида, ҳаракатида, семиз қўлини стол устига қўйиб, калта бармоқлари билан оҳиста стол чертишида хотиржамлик, ўзига ишонч сезилиб турарди.

— Сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим...— худди шундай хотиржамлик билан деди Усмонов.— Манави ҳужжатлар нега тақдим этилмаган?

— Нима экан булар?

Бурҳонов қошларини чимириб, бошини кўтарди-да, ҳужжатларга қаради. Усмонов уларни узатди.

— Анча йиғилиб қолибди...

— Бу Ишимовнинг ҳужжатлари-ку?— қоғозларни варақлар экан, деди Бурҳонов.— Ҳа, Саидмурод Ишимов. «Шарқ юлдузи»нинг чўпони. Шикоят қилишдими?

Бурҳонов лабининг бир учи билан жилмайди.

— Йўқ, «Шарқ юлдузи»га борганимда ўзим билдим. Бунинг аҳамияти йўқ,— деди Усмонов.— Гап шундаки, тўрт йилдан бери унга қоғозлар тўлатилади, лекин райкомдан намага ўтмайди.

— Тўғри,— Бурҳонов ҳужжатларни Усмоновнинг олдида қўйди.—

Ишимовни мукофотга тақдим этиб бўлмайди. Сотволди Полвонов уни хатто қаҳрамон қилмоқчи бўлиб юрибди.

— Нега тақдим қилиб бўлмайди?— сўради Усмонов.— Иши яхши. Ҳар қандай мукофотга арзийди.

— Иши яхши. Лекин мукофотга тақдим этиб бўлмайди. Райком бунга қарши.

— Нега?— ўзини худди Бурҳоновдек оғир тутишга интилиб сўради Усмонов.

— Ишимов узоқ йиллар асирда бўлган.

— Хўш, нима бўпти?

Бурҳонов ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Менимча, шунинг ўзи кифоя.

— Райком аъзоларининг ҳаммаси шу фикрдами?

— Ҳозир аниқ айтолмайман, лекин бу масала бюрога қўйилган. Масалан, ўртоқ Султонов шу фикрда. Прокурор шу фикрда эди.

— Асирда у нима иш қилганини биласизми?

— Сотволди аканинг гапига қараганда, жуда кўп қаҳрамонликлар қилганмиш. Лекин бу гап, миш-миш, Дамир Усмонович. Райком миш-мишларга қараб иш тутолмайди.

— Райком одамларнинг тақдирига ҳам бефарқ қаролмайди! Унинг тақдири билан шуғулланади, тойса қўлидан тортади, гуноҳ қилса гуноҳига яраша жазолайди... Лекин унинг тақдири ёзилган ҳужжатларни сарғайтириб ўтирмайди!

Усмонов бу гапларни ёниб, аммо ташқи осойишталигини йўқотмай гапирди.

— Бунга фақат унинг ўзи айбдор,— ҳамон хотиржамлигини йўқотмай деди Бурҳонов.— Асирга ўзи тушмаса, биров уни қўлидан тортиб-дими?!

— Урушда нималар бўлмайди, Козим Бурҳонович. Тўғри, ўз хоҳиши билан асир тушган хонлар бўлди. Бир сиқим она тупроғига зор бўлиб юрибди баъзилар ҳали ҳам. Лекин Ишимовни мен шу қаторга қўшолмайман. У соф одам. Башараси айтиб турибди.

— Мени тўғри тушунинг, Дамир Усмонович,— илжайди Бурҳонов.— Мен ҳам унга ачинаман. Меҳнатқаш одам, илғор чўпонлардан, қолаверса аллақачон қаҳрамон бўлган чўпонлардан қолишадиган жойи йўқ. Лекин уёқларда нима қилганини биз билмаймиз. Биронта гувоҳ, биронта далил йўқ.

«Ҳа, бу одам билан гаплашиш қийин,— хаёлидан ўказди Усмонов.— У фақат қоғоз билан иш қилади, қоғозга ишонади...»

— Уйига қорахат келган қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деб. Бу далил эмасми?

— Уруш пайтлар қорахатлар жуда кўп келган,— аввалгидек сокин тархашлик билан деди Бурҳонов.— Битта ундан эмас. Лекин қорахат эгаларининг кўпчилиги чиндан ҳам ҳалок бўлишган, ё кўп ўтмай ўзлари хат ёзишган, ё кириб келишган уруш тугаши билан. Баъзи оғир ярадорлардан ҳам ўлди, деб хат келган. Асирга тушиб кетгани деярли бўлмаган. Асирга тушганлар ҳақида одатда бедарак йўқолди, деган хатлар келган. Бу одам, Ишимов уруш тугагандан анча кейин қайтиб келди. Буларнинг фарқи бор. Омон қайтиб келибди, яхши. Ишлайверсин. Меҳнат билан гуноҳни ювсин. Тагин ҳам биз унга яхшилик қилдик, тегмадик, суриштирмадик. Шунинг ўзи халқнинг, давлатнинг, партиянинг унга қилган ҳиммати. Агар бунга тушунмаган бўлса, мен яқинда «Шарқ юлдузи»га бормоқчиман, тушунтириб қўяман.

— Ҳожати йўқ,— деди бўшашиб Усмонов. Унинг кўз олдидан отасини олиб кетган одамлар ўтди. Уларнинг башаралари эсида йўқ, қоронғи эди, у уйқу аралаш уларга эътибор бермаган эди, бутун диқ-

қати уни бағрига босган отасида эди.— Ҳожати йўқ, Қозим Бурҳонович. Бу одамнинг иши билан сиз энди шугулланмайсиз. Мен ўзим шугулланаман. Бу одамнинг софлигига, асирликда бизга қарши биронта иш қилмаганига, аксинча фақат юртини ўйлаб иш тутганига аминман. Билмадим, хабарингиз борми, Зиямат Ҳусанов деган бир одам ҳақида фильм чиқди.

— Билмадим,— деди Бурҳонов.

— Мен телевизорда кўрдим. Курскда асир тушган. Оғир жангда, қўл жангида. Уйига қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деб хабар келган. Асирликдан қочган. Болгар партизанлари отрядида немисларга қарши курашган. Урушдан кейин уйига қайтган. Шу одамга, давлатимиз, партиямиз Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган унвон берди яқинда. Сиз бўшсиз, Қозим Бурҳонович...

Бурҳонов индамай чиқиб кетди. Усмонов анчагача ўзига келолмай ўтирди.

Шу одам билан у ишлаши керак. Бир йилмас, икки йилмас, узоқ йиллар. Қийин бўлади, лекин ишлаши керак. Қизиқ, битта Ишимовнинг ҳужжатларини олиб қолганмикин у? Ё бошқа «куйган»лар ҳам бўлганмикин? Текшириб кўриш керак. Бу одам ўз хоҳиши билан нима қилса қилган. Райком номидан, партия номидан!..

Усмонов шу хаёллар билан ўтирар экан, нима учун обком уни, Бурҳоновни биринчи секретарликка тавсия этмаганини англади. Демак, унинг қандайлигини яхши билишади. Бу одамга эрк бериш хавфли. Унга доим раҳбарлик қилиш керак. Усмонов учун бу қўшимча ташвиш эди. Районда Бурҳоновга фақат у раҳбарлик қилиши мумкин эди. Бошқанинг на танқидини, на маслаҳатини у инobatга олади. Усмоновга ҳам унинг қулоқ солиши қийин бўлади. Лекин мажбур қилиши керак. Қоғозни, фактларни яхши кўрадими, қоғоз билан, фактлар билан уни енгиш керак. Лозим бўлса ўз мавқеини ишга солиши керак. Унинг Бурҳонов устидан биринчи галабаси — Ишимов иши бўлади. Демак, шу иш билан жиддий шугулланиши керак...

Селектордан қабулхона секретарининг овози эшитилди:

— Дамир Усмонович, шахсий масалалар бўйича одамларни қабул қиласизми? Соат беш бўлди.

— Ҳа, қабул қиламан. Қўпчиликми?

— Беш киши. Биринчи Носир Пўлатович кирмоқчилар.

— Чақиринг.

Усмонов шундай деди-ю, ўзи ўрнидан туриб, эшикка йўл олди.

— Нега энди кирмай турибсиз, Носир Пўлатович? Ассалому алайкум! Киравермайсизми?

— Ҳамма қатори, Дамир Усмонович. Яхшимисиз?

Улар эски қадрдонлардек кўришишди.

Улар мажлис столи қаршисидаги диванга ўтиришди.

— Назаримда ҳеч қандай касалдан асорат қолмади,— деди Пўлатов.— Баъзи-баъзида фақат бош оғриб туради. Бу ҳам ўтиб кетса керак.

— Ўтиб кетади,— далда берди Усмонов.

— Хўш, ўзингиз қалайсиз?— сўради Пўлатов унга синчиклаб тикилиб.

— Раҳмат, секин-секин...— жилмайди Усмонов.

— Секин-секинмас, яхши кетяпти ишингиз! Район телеграфи яхши ишлайди. Ҳар бир қадамнингиздан одамлар хабардор. Жумладан мен ҳам. «Максим Горький»даги тракторчининг ишига араллашиб тўғри қилгансиз. Одамларда бу яхши таассурот қолдирди. Мамашариф отанинг ҳам ҳожатини чиқариб яхши иш қилдингиз. Одамлар бунақа ишларни унутмайди.

Усмонов хурсанд бўлиб кетди. Носир Пўлатовичнинг самимий гап-пираётганини у биларди. Фақат шунча вақтдан бери ўзи бориб уни кўрмаганидан хафа бўлди. Бормоқчи эди, кўп нарсаларни у билан маслаҳатлашмоқчи эди, аммо негадир тортиниб юрарди. Пўлатовнинг очик чеҳрасини — самимий, худди ўз акаси, яқин кишиси сифатида гап-лашаётганини кўриб, бормаганига ачинди.

— Раҳмат, Носир Пўлатович,— деди у миннатдор оҳангда.— Қўлимдан келганча районни, одамларни ўрганишга ҳаракат қиляпман. Лекин назаримда ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмаяпман ҳали.

— Ўзингизга шундай туюлаётгандир,— уни бўлди Носир Пўлатов.— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирамайди. Улгурган ишларингиз халққа маълум. Халқ сизнинг келганингиздан хурсанд. Мен ҳам хурсандман.

— Раҳмат, Носир Пўлатович,— деди яна миннатдор оҳангда Усмонов.— Мен ҳам шу ерга келганимдан хурсандман. Ишончларингизни оқлашга ҳаракат қиламан қўлимдан келганича. Кўп нарсалар ҳали менга қоронғи. Бормоқчи эдим олдингизга, маслаҳат қилгани...

— Бемалол,— деди Пўлатов.— Истаган пайтингиз хизматингиздан. Ҳозир мен ўзим маслаҳатга келдим.

— Эшитаман?— сўради Усмонов.

— Анчадан бери бир орзуим бор эди,— гапида давом этди Пўлатов.— «Максим Горький» колхозининг қирга туташ ерлари кўп йиллардан бери бекор ётибди. Сув чиқмайди у томонга, экин қилиш қийин. Райкомдалиқ пайгимда Султоновга кўп айтдим, шу жойларни ўзлаштириб, боғ қилайлик, деб. Хўп, хўп, деди-ю, қилмади. Унинг бунақа ишларга тоқати йўқ. Унга тайёр колхозни қўшиб берсангиз йўқ демайди, янги ер очишга тоқати йўқ. Шу орзу ҳалиям мени қийнаб келади. Мана энди тузукман, бунинг устига бўшман. Агар хўп десангиз, шу жойни беш-ўнга йигит билан ўзим чиқиб очсам. Бир эсдалик бўлиб қоларди. Тўрт-беш йилда ажойиб боғ пайдо бўларди. Кейинчалик ёнига кичкина бир консерва заводи қуриш мумкин. Беш юз, олти юз гектар ер очса бўлади, ўша томонда. Росмана бир мевачилик совхозининг ери, совхознинг номини ҳам топиб қўйганман: Бодомсой! Райком бунга розилик берса, шу кунларданоқ иш бошлаб юбориш мумкин. Талабгорлар топилади.

Усмонов ўйланиб қолди. Собиқ секретарь жуда яхши таклиф билан келган эди. Аммо у эплэй олармикан? Соғман деяпти, лекин касали борлигини у яхши биларди, Искандар Ғойибович айтган эди.

— Биламан, бу таклифга қаршилар ҳам бор, райкомнинг ўзида ҳам,— унинг мулоҳазаларини сезгандек деди Пўлатов.— Қасалманд одам дейишади, шундай совхозга ҳожат борми, дейишади. Қалтабинлар шундай дейди. Менинг соғлиғим масаласига келганда, гап бошлаб юборишда! Бунга жуда катта соғлиқ керак эмас. Кейин ким давом эттирса эттираверсин. Бошлаб олсак бўлди. Бу масала,— Пўлатов жилмайди,— уйда келин ойингиз билан келишилган. У ўзи ҳам бормоқчи. Чайла қуриб, ёшлигимизни қўмсаб, ишламоқчимиз эр-хотин. Нима дедингиз, Дамир Усмонович?

Пўлатов, шундай деб, Усмоновга тикилди. Усмонов ҳам унга завқ билан қараркан, ўзини тутолмай деди:

— Сизга ҳавасим келади, Носир Пўлатович! Орзуингизни бирга амалга оширамиз!

Усмонов Бодомсойга келганидан бери, бунчалик хурсанд бўлмаган эди. Унинг фаолиятида янги, фақат унга алоқадор ишлар бошланмоқда эди. Бу ишларнинг биттаси Пўлатовнинг таклифи эди. Совхоз ташкил этилади. Бунга у жон-жаҳди билан киришади, Пўлатовга бор имкониятларини яратиб беради. «Бодомсой» совхозини.. Яхши ўйлабди

Носир Пўлатович. Эски гвардияда ҳали гап кўп. Қим билади, балки юрагида бундай режалари бор одамлар районда кўпдир. Режаларини очишга имкониятлари бўлмагандир?

Усмонов шундай ўйлар экан, ҳалиги, хатини ўқиган кекса пенсионер эсига тушди. Албатта у билан Усмоновнинг ўзи учрашиши керак. Шу кунлардаёқ учрашади. Бундай одамлар азиз, табаррук бўлиб қолди ҳозир. Ҳозир ўша бўронли даврни бошидан кечирганлар бармоқ билан санарли. Қанчасининг тарихи, қанчасининг билими ўзи билан бирга кетди экан қабрга?..

Усмонов сўнгги одамни қабул қилиб, энди кетмоқчи бўлиб турганида, райкомнинг идеология бўйича секретари Холёр Алиев кириб келди.

— Менинг ҳам шахсий ишим бор эди, Дамир Усмонович, қабул қиласизми?— деди у ийманиб.

— Марҳамат, келинг, Холёр Алиевич.

Усмонов у билан эрталаб кўришган бўлса ҳам, қўлини узатди ва диванга ўтирар экан, ёнидан жой кўрсатди.

— Тинчликми?

— Тинчлик,— уялинқираб жилмайди Алиев.— Дамир Усмонович... Кўпдан бери сизни холи учратмоқчи эдим... Сиз мени тушунасиз, деб ўйлайман. Мен, Дамир Усмонович, кўп ўйладим. Назаримда, эски ишимга қайтганим маъқул...

— Нега?— беихтиёр сўради Усмонов.

— Афтидан менга оғирлик қияпти бу иш...

Алиев жимиб қолди. Усмонов бундай қарорни ундан кутмаган эди. Камтар, камгап бу одам доимо биронта иш билан банд бўлар, Усмонов уни чақирганда, кўпинча ё мактабда, ё биронта клубда бўлар эди. Биринчи иш куни «Максим Горький» номидаги колхознинг ҳашаматли клубини кўриб, Алиев билан гаплашишни, умуман, райондаги маданий-оқартув ишларининг бориши билан танишишни кўнглига тугиб қўйган эди. Лекин гаплашолмади. Икки йилдан бери меҳнат отпускасига чиқмаган Алиев санаторийга кетди. Қайтиб келгач, Усмоновнинг вақти бўлмади. Ҳозир Алиевнинг гапини эшитар экан, гаплашмаганига эчинди. Гап эса кўп эди. Сиёсий ўқиш, агитация ва пропаганда, маданий-оқартув ишларида камчиликлар кўзга яққол ташланиб турарди. Усмонов комплекс бир комиссия тузиб, шу ишларни текшириш ва бюрода муҳокама қилишни юрагига тугиб қўйган, экин тугаши билан шу режасини амалга оширмоқчи эди. Бунга бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Райком тузган ва обкомда тасдиқланган йиллик планда сиёсий ва маданий ишлар етарли даражада ўрин олган бўлса ҳам, конкрет ва муҳим масалалар кам эди. Буни албатта, у план тасдиқлашиб бўлгандан кейин билди, шунинг учун ҳам Алиев билан, бўлимлар билан бафуржа гаплашмоқчи ва планга жиддий ўзгаришлар киритмоқчи эди. Нега Алиев бундай қарорга келди? Наҳотки камчиликлар уни чўчитган бўлса? Ё бошқа сабаблар бормикин? Усмонов унинг икки йилдан ортиқ райкомда ишлаётганини биларди. Урта мактаб директорлигидан шу ишга таклиф қилинган эди. Кўпчилик унинг ҳақида яхши фикрда эди. Ҳар ҳолда Усмонов биронта ёмон гапни эшитгани йўқ. Сўнгги партконференцияда у юз процент овоз олди. Шу фактнинг ўзи ҳам районда обрўга эга эканлигидан далолат берарди. Нима бўлди экан?

— Менга оғир ботди бу гапингиз...— деди ниҳоят Усмонов, унинг бошини эгганича жим ўтирганини кўриб.

Алиев бошини кўтарди.

— Шундай ўйлайсиз, деб қўрқувдим. Йўқ, қароримни сизга мутлақо алоқаси йўқ.

— Биладан,— деди Усмонов.— Лекин барибир оғир ботди. Мен

янги одамман. Янги одамга одатда ҳамма кўмаклашади. Мен кўмак сўраётганим йўқ. Ҳар бир одам тинч ўз иши билан шуғулланса, шунинг ўзи катта кўмак.

— Тўғри, Дамир Усмонович. Мен ҳам шу фикрдаман. Шунинг учун шу қарорга келдим. Сезиб турибман, кўнгилдагидек ишлолмаяпман.

— Биров халақит беряптими?

Алиев ялт этиб унга қаради.

— Нима десам бўлади?.. Йўқ, райком секретарига ким районда халақит берарди? Афтидан, айб ўзимда. Узим ишимни йўлга сололмаяпман. Мактабда ҳамма нарса менга аён. Эрталик иш у ёқда турсин, бир ойдан кейин нима қилишимни ҳам билардим. Ҳозир ундай эмас. Қандайдир майда хўжаликларнинг, жойларнинг ўзида ҳал бўлиб кетадиган ишлар билан шуғулланиб юрибман. Катта, жиддий ишлар қолиб кетяпти. Бир мисол айтай сизга,— Алиев оғир хўрсинди, лабларининг устида пайдо бўлган майда тер томчиларини артди.— Тошкент телевидениеси «Марҳабо талантлар» деган колхозлараро мусобақа уюштирди. Бизнинг район иккинчи мукофот олди. Бу яхши. Районда яхши, истеъдодли музикачилар, ашулачи, раққосалар бор. Мусобақага бутун район тайёргарлик кўрди. Бу ҳам яхши. Ёмони шундаки, биз мусобақага қатнашиб, биронта ўрин олиш учун тайёрландик, бадий ҳаваскорликни ҳамма хўжаликларда яхши йўлга қўйиш учун эмас. Мақсад — мусобақада ғолиб чиқиш учун кураш бўлди. «Максим Горький» колхозининг бадий ҳаваскорлари, деб бутун райондаги истеъдодли ёшларни йиғдик, кийинтирдик, ўқитдик, ўзимизнинг одамларга ишонмасдан, Тошкентдан ўқитувчилар чақирдик. Республиканинг кўзга кўринган бастакорларига ялиниб янги ашулалар ёздирдик. Мусобақа ўтди, диплом чўнтакка тушди. Энди эса, яна эски ҳаммом, эски тос... Кўпгина колхозда тўлиқ бир ансамбль йўқ. Ҳатто «Максим Горький»нинг ўзида ҳам. Клубларда яна пилла курт тутаяпмиз, ғалла йиғаяпмиз, худди омборлар қуриб қолгандай... Бу, Дамир Усмонович, битта мисол. Мактаб ўқувчиларини дала ишларига жалб қилмаслик ҳақида қарор чиқди. Аммо бажармаяпмиз бу қарорни. Мактабларда ўқиш сифати пасайиб кетяпти.

— Шу масалаларни бюрога қўйганмидингиз?— сўради Усмонов.

— Сизгача қўйганман, бюронинг қарорлари ҳам бор. Ҳамма тўғри дейди. Аммо бажаришга келганда...— Алиев қўлларини ёзди.— Бажармайди. Шундай одамлардан бир-иккитасининг ҳисоботини бюрога қўяй десам, кўнишмайди.

Усмонов ким кўнмаслигини англади. Албатта, бу Қозим Бурҳоновичнинг иши эди.

— Илгарироқ шундай очиқ гаплашмаганимизга афсусланаман,— деди Усмонов.— Сиз айтмадингиз, йўқ эдингиз, мен эса, тайёр эмас эдим. Айтган гапларингиз тўғри. Камчиликлар кўп, қиладиган ишларимиз ҳам. Қарорингизни мен билдим — бошқа ҳеч ким билмасин. Менимча, биз яхши ишлашиб кетамиз. Қелишдикми?

Усмонов шундай деб, Алиевга қўл узатди.

— Қани, ташланг!

Алиев ўрнидан туриб, унинг қўлини қисди.

— Мен шикоят қилмоқчи эмас эдим...

— Биламан. Назаримда биз кўп масалада ҳамфикрмиз. Шунинг учун энди қийналмасангиз керак. Мен ҳам қийналмайман. Лекин сизсиз бир ой қийналдим!..

Усмонов кулди.

— Эшитдим,— деди Алиев. У юмшаган, ҳозиргина бутун қиёфасини қоплаган хафаҳолликдан асар ҳам қолмаган эди.— Анча иш қилиб қўйибсиз, Дамир Усмонович, «Максим Горький»нинг парт-орги маданият бошқармаси билан бирга колхоз клубининг йиллик планини тузаяпти. Бунга эшитишибди шекилли, кўп

колхозларда ҳозир тўполон. Шу планнинг нусхасини сўраб юришибди. Улар ҳам тузишмоқчи. Кутубхонада стенд тайёрлашяпти. Энг яхши китобхон ким-у, энг ёмони ким районда деган.

Улар анчагача гаплашиб ўтиришди. Қоронғи тушганини сезишмади. Усмонов куюниб, заргар чол — Мамашариф отанинг қиссасини айтиб берди.

— Бундай усталар кам, деярли йўқ. Бодомсойда шундай одам борлигидан фахрланишимиз керак.

— Қудрат Саимович айтдилар,— деди Алиев.— Исполком устахона очиб беришга қарор қилибди. Унта шогирд тайёрлашга ҳам рухсат берилибди.

— Кўрдингизми? Қиладиган ишларимиз кўп. Сиз бўлсангиз, кетаман дейсиз.

Алиев бошини эгди.

— Ишлаймиз, Дамир Усмонович. Мен ўзимни мана энди секретарь деб ҳис қила бошладим. Ишлаймиз!

Усмонов ўзи тенги, камсуқум, сочига барвақт оқ оралаган, худди Пўлатов сингари очиқ чеҳрали бу одамга меҳр билан боқди.

XIII

ЯНГИ УЙГА борамизми?— сўради шофер у машинага ўтирганда. Унинг гапида савол аломатидан кўра тасдиқ кўпроқ сезилиб турарди.

Усмонов бунга пайқади ва жилмайиб бош қимирлатди. Шофер халқи қизиқ, хаёлидан ўтказди у. ҳамма нарсани ҳаммадан олдин билади, камдан-кам адашади. Ҳойнаҳой бир неча марта бориб келгандир янги уйга.

— Рустамжон, меҳмонхонада ҳеч нарсамиз қолмадими?

— Ҳеч нарса!— ҳозиржавоблик билан деди шофер.— Ҳаммасини олдик.

У шундай деб Усмоновга ғалати қараб қўйди. Аммо Усмонов бунга кўрмади.

«Мана энди ҳақиқий бодомсойлик бўлдик...— хаёлидан ўтказди

Усмонов.— Уйимиз бор. Ҳафизага ёқармикан? Ёқади. Унга нима ёқса, Ҳафизага ҳам шу ёқади. Бунга ишончи комил.

У шундай ўйлаб, ғурур билан хотинини эслади. Уни қаттиқ севарди. Йил ўтган сайин кўпроқ, кучлироқ севарди. Оила қурганларидан бери ўтган саккиз йил ичида Ҳафиза унинг энг яқин дўсти, сирдошига айланган эди. Ким билади, аёллар ўзи шунақа бўладими, Ҳафиза ундан тўрт ёш кичик бўлишига қарамай, унинг назарида ундан ақллироқ, тажрибалироқ эди. Усмонов ўзи сезмаган ҳолда, кўпинча, айниқса уй ишлари, қариндош-уруғ ташвиши масаласида, ҳатто институт ишларида ҳам унинг измига тушиб қоларди. Лекин четдан қараганда ҳамма нарса у ўйлагандек, у айтгандек қилинарди. Иш қилиниб бўлингандан кейингина, масала Ҳафиза айтгандек ҳал бўлганини биларди. Лекин хафа бўлмасди. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Ҳафиза айтгани, Ҳафиза қилгани доимо тўғри, кўнгилдагидек чиқарди. Балки бу уларнинг бир-бирларига ниҳоятда яқин бўлиб кетганларидан, бир-бирларини яхши тушунишларидандир? Ҳар ҳолда Усмонов ҳаёт уни Ҳафиза билан учраштиргандан бахтиёр эди. Улар пахтада учрашган эдилар. Усмонов институт комсомол комитетининг иккинчи секретари бўлгани сабабли колхоз идораси қошидаги штабда ишларди. Бир кун у биринчи курсдагилар пахта тераётган бригадага борди. Кеч кираётган пайт эди. У отда пахтазор оралаб теримнинг сифатини текширар экан, пахта тўла қоп, этакларини кўтариб, хирмонга чиқаётган биринчи курсликларнинг, айниқса, қизларнинг унга ҳавас билан қараётганликларини кўрди. Биринчидан, у бешинчи курсда эди. Унинг даражасига етгунча уларга ҳали тўрт ярим йил бор эди. Иккинчидан, оти яхши эди. Колхоз раисининг ўринбосари унга ўзининг отини берган эди. Чиройли тўриқ от эди. Офтобда бадани тўқ қизил духобадек ялт-ялт этарди. Қизлар «Дамир ака, бизларниям битта миндилинг, сизнинг ҳам нормангизни териб берамиз!» деб тегажўғлиқ қилишарди. Пахтада кўп қизлар унга хуштор бўлганини эшитарди, баъзан хат ҳам оларди улардан.

Уша куни ҳам миндиришни илтимос қилганлар бўлди. У кулиб, хўп, хўп, деди-ю, хирмонга ўтди. Биринчи курсдагилар хирмонига келишни у яхши кўрарди. Чунки энг катта хирмон ҳали «айнимаган»ларники бўларди. Кўчма байроқ терим мавсуми тугаб, шаҳарга қайтгунларича уларнинг қўлидан тушмасди. Курс қанчалик юқори бўлса, хирмон шунчалик кам кўтарилади. Энг кам терадиганлар, лекин ўзларини эрка тутадиганлар дипломантлар эди. Танқид ҳам, яхши гап ҳам уларга таъсир қилмасди. Икки гапнинг бирида қачонлардир улар ҳам биринчи курсда бўлишганини ва ҳозирги биринчи курсдагилардан кўп бўлса кўпки, кам термаганларини пеш қилишарди. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Шунинг учун ҳатто бир халқ мақолини ўзларича кенгайтириб, гимн қилиб олишган эди.

— Биз ҳам эдик сизлардек
Сиз ҳам бўлурсиз бизлардек,
Алпомиш йигитлару,
Барчин каби қизлардек...
Теринглар, ҳо теринглар,
Чаноғида қолмасин...

Биринчи курсдагилар қўшиқнинг асл маъносини тушунмасалар ҳам, дипломантларнинг яхши ниятларидан бошлари осмонга етар, терим охиригача қўшиққа муносиб ишлашга ҳаракат қилишарди.

Уша куни ҳам биринчи курсдагилар яхши пахта теришган эди. Усмонов кўнгли тўлиб ҳаммадан кеч қишлоққа қайтаётган эди, олисдан:

— Амаки!— деган овоз эшитилди.

Усмонов тўхтади.

— Амаки! Буёққа келинг!— эшитилди яна ўша овоз. «Ким бўлди экан? Мени чақиряптими?»— шундай ўйлаб, Усмонов бирпас аланглаб турди. Аммо ҳеч кимни кўрмади. Пахтазорга қоронғи тушган эди.

— Амаки!!

Усмонов қўрқув ва жаҳл аралаш бу овоз пахтазор этагидан келатганини тушунди ва отини шу ёққа бурди. Қартанинг ўртасига етганда кимнингдир қораси кўринди. Олдига бориб таниди, биринчи курсдаги қизлардан эди у. Қиз уни кўриши билан орқага тисарилди.

— Вой, сизмисиз, Дамир ака? Мен табелчи амакими дебман!..

— Мунча кеч қолиб кетдингиз?— деб сўради Усмонов отдан тушар экан.

— Билмай қопман...— соддадиллик билан деди қиз.

У кичкина, нимжон эди. Қоронғида Усмонов уни яхши кўролмади. Фақат кўзларигина иккита чўгдек ялтирарди.

— Қани, мининг отга!— Буюрди Усмонов.

— Раҳмат, пахта бор. Кўтаролмаяпман...— деди уялиб қиз.

— Қани?

— Ана, ҳов жўякнинг этагида.

Усмонов у кўрсатган томонга отини етаклади.

Қартанинг охирида икки этак пахта турарди. Усмонов биттасини кўтармоқчи бўлиб энгашди.

— Оғир...— деди орқасидан қиз.

Усмонов эътибор бермай, бир силтанган эди, этакни кўтариш ўрнига тиззалари билан ерга ўтириб қолди. Уялиб кетди.

— Тошми бу?— деди жаҳл билан.

— Йўқ, пахта... Ёрдам берайми?..

Қиз унинг ёнига келиб энгашди. Унинг иссиқ, ёқимли нафаси Усмоновнинг димоғига урилди. Пешонабоғи остидан чиқиб турган сочларининг бир-икки толаси пешонасига тегди. У бир оз юмшади.

— Ўзингиз тердингизми?

— Ўзим. Тушдан кейин топширганим йўқ эди...

— Барибир кўп терибсиз. Анавиниси ҳам шунақа оғирми?

— Иккалови бир хил...

Усмонов унинг хижолат бўлиб бошини эгганини кўрди.

— Яхши. Ҳозир бир амаллаб отга ортамыз.

Қиз иккинчи этакни унга яқин судрай бошлади.

— Йўқ, йўқ! Сиз тегманг!

Усмонов шундай деб, унинг олдига борди ва қўлларини унинг қўллари устига қўйди. Илик, майин, ниҳоятда кичкина эди унинг қўллари. Бир зумгина давом этди бу ҳол. Қиз ниманидир сезиб, шошиб қўлларини тортиб олди.

— Иккаловини бир қилиб бойлаш керакмиди?— деди ўзини четга тортар экан.

— Ҳа, ҳа, шундай қиламыз.

Нимаси биландир қиз Усмоновга ёққан эди ўша тобда ўзи ҳам унга ёқишни истаб қолган эди. Шунинг учун бор кучини тўплаб, этакларни бир-бирига боғлади. Энди кўтариб, отга ортиш керак эди. Кўтаролмасачи?

— Мен бир ёғидан оламан,— деди қиз худди унинг фикрини уққандек.

Усмонов йўқ демади. Иккалови бир амаллаб этакларни отга ортишди. Ортгунча, оғирлигиданми, йўқ, кўпроқ ҳаяжондан бўлса керак, Усмонов терлаб кетди. Буни сездирмаслик учун:

— Эртага бунақа кеч қолманг,— деди.— Мен келмаслигим мумкин...

— Хўп,— деди қиз интизомли болалардек:

Лекин Усмонов эртаси келди. Индинига ҳам. Кўп ўтмай бутун институт уларнинг «ошиқ-маъшуқ» эканликларини билди. Лекин Усмонов бундан уялмади. Шундай қизни учратганидан чексиз хурсанд эди. Ҳафизани чин юракдан бутун вужуди билан яхши кўриб қолди. Ҳафиза ҳам. Ҳатто бир куни у канал лабида ўтиришганда, Усмонов тушларига ҳам кирганини айтди. Қиз бола фақат севсагина йигитни тушида кўради.

Орадан икки йил ўтгач, шоша-пиша тўй қилишга тўғри келди. Бунинг сабаби уларнинг иккаловигагина аён эди. Лекин кутганларича бўлмади. Ҳафиза ҳомиладорлигини сақлаёлмади. Бунга Усмонов ҳам, Ҳафиза ҳам, Мастура опа ҳам ортиқча қайғуришмади. Ҳафиза ҳали ёш, давлат билан боланинг кечи йўқ. Мастура опа шундай деб жиндек кўз ёш қилган Ҳафизани юпатди. У ҳам Ҳафизани яхши кўриб қолган эди. Усмоновга баъзан, Ҳафиза онасининг қизи-ю, у куёвдек туюлиб кетарди. Бундан хурсанд эди. Уйланмасдан илгари қайнана билан келин кўп оилаларда тоғув яшамаслигини, баъзи ўринларда уларнинг муносабати эр-хотиннинг ажралишига олиб келишини эшитган, кўрган эди. Ўз уйида ҳам шундай бўлиб қолишдан чўчирди. Бахтига ташвишлари ўринсиз чиқди. Қайнана билан келин она билан ўғилдан ҳам яқин бўлиб кетишди.

— Ая,— дерди баъзан тусмоллаб Усмонов.— Келинингизни жуда эркалатиб юбордингизми?

Мастура опа уни тушунмай жавоб қиларди.

— Нега энди уни эркалатмас эканман? У мени ая, деди сенга ўхшаб. Битта фарзанд билан қолувдим. Энди иккита бўлдиларинг, болам.

Кечаси бу гапларни Усмонов Ҳафизага ғурур билан айтарди. Ҳазилни тушунадиган Ҳафиза ҳам худди онасидай жиддий жавоб берарди.

— Аямларни мен ҳам яхши кўраман. Кўзимга қараб туриб, дилимдагини биладилар. Биласизми, бир хиллар қайнаналаридан шунақанги шикоят қилишадикки, асти қўяверинг. Менинг қайнамам йўқ, аям борлар...

Бироқ учаловини ташвишга солган бир нарса бор эди. Бола турмасди. Уч-тўрт ойлик бўлиши билан нобуд бўларди. Қаратмаган, докторлари қолмади. Аввал Мастура опа, кейин Усмоновнинг ўзи бир неча марта Ҳафизани Тошкентга, Москвага олиб боришди. Бу гал эса, бола омон туғилишига умид катта эди. Ҳафиза врачлар хавотир олган мавсумдан ўтган, севинчи ичига сигмас эди. Мастура опа унга ҳеч нарса қилдирмай қўйган эди, ҳар бир қадамини диққат ва эҳтиёт билан кузатарди.

«Туққунича бу ёққа келтирармиканлар?» хаёлидан ўтказди Усмонов уйга яқинлашишганда.

Лекин янги уйда уни катта қувонч кутиб турарди. Боя Рустамнинг айёрони кулганида гап бор экан. Онаси ҳам, Ҳафиза ҳам кўчиб келишган эди.

Эшикдан кириши билан машинанинг овозини эшитиб, очиқ айвонга чиқиб турган Ҳафизани кўрди-ю, юраги ҳаприқиб кетди.

— Ҳафиза! Қачон келдинг?

Ҳафизанинг ўрнига икки боғлам китоб кўтариб келаётган Рустам жавоб берди.

— Кундузи олиб келганман!..

Усмонов чопиб айвонга кўтарилди-да, хотинини бағрига босди.

— Мен кетаверайми?

Рустамнинг саволи Усмоновни ўзига келтирди. У Ҳафизани қўйиб юбориб, шофернинг қўлидап бўғчаларни олди.

— Ҳа,— деди ва ўзича уни уялтирган бўлди.— Бир оғиз ҳам айт-мабсиз-да, Рустам?

Рустам Ҳафизага қаради:

— Сюрприз!

— Овқатга қолинг,— таклиф қилди Ҳафиза.

Аммо Рустам қолмади.

— Келинингиз кутиб қолди.

Ичкаридан қўлида кафғир ушлаганича Мастура опа чиқди.

— Ўзим бораман девди, Ҳафиза. Ёлғиз юбормадим, қўшилишиб келавердим.

Она-бола қучоқлашиб кўришишди.

— Озиб қолибсан. Чакакларинг чиқиб қолибди.

Усмонов кулди.

— Нега хабар бермадиларинг?— таъна қилди у.— Кейин мунча шошилдиларинг? Эрта-индин ўзим бориб олиб келардим.

— Искандар аканинг гапларини иккита қилманг, дедик,— деди Ҳафиза ва қайнарасига маънодор қараб қўйди.— Қудрат ака телефон қилувдилар, кела қолдик.

— Ҳамма нарса шундай қолди. Қуп-қуруқ келавердик.— Қўшимча қилди Мастура опа.— Қани ювина қол. Ошим дам еб қолди. Девзира слиб келганман.

— Хурсандмисиз?— сўради ёлғиз қолишганда Ҳафиза.

Усмонов яна уни бағрига босди.

— Меҳмонхонадаги коса кимники?

— Қанақа коса?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Қизил гуллик коса... Уям... ўша Пармонованикими?

Усмонов шарақлаб кулиб юборди.

— Йўқ, уникамас. Чиройли... ёш... жуда келишган бир қизники.

— Исминиям биларсиз?— эркаланиб сўради Ҳафиза.

— Билмай-чи? Ўша куниеқ билиб олганман. Исми...— Усмонов беихтиёр «Холида» деб юбормоқчи эди-ю, зўрға ўзини тийиб қолди.— Исми Муҳаббат!

— Чиройли исми бор экан,— деди ҳомиладор бўлиб тўлишиб кетган Ҳафиза лабларини чўччайтириб.

— Сеникичалик эмас,— деди ҳазилнинг чинга айланишидан чўчиб Усмонов.— Соғиндим. Яхши қилдинг келиб.

— Мен ҳам соғиндим.

Ҳафиза кичкина бошини унинг кўкрагига қўйди. Усмонов бутун чарчоғини, дилини ғаш қилувчи барча воқеаларни унутди.

Овқат маҳали Усмонов уйни сўради.

— Ёқдимиз?

Ҳафиза биринчи марта кўраётгандек атрофига қаради.

— Бир хонани сизга кабинет қиламиз,— деди у.

— Унда қақалоқ уйсиз қолади,— эътироз билдирди Усмонов.

— У катта бўлгунича, ҳовли катта экан, бурчакка менга хона қуриб берсанг, ҳаммамизга етади,— гапга аралашди Мастура опа.

— Сизга эмас, ўзимга қураман,— деди Усмонов...— Сиз бирга тураверасиз.

— Бўлмаса-чи!— уни қувватлади Ҳафиза.

Овқатдан сўнг эр-хотин кўчага чиқишди.

Қоронғи кўча жимжит эди. Онда-сонда одамларнинг қораси кўринар, кечқурунги осойишталикни бузиб сонда машина ўтиб қоларди.

Улар катта кўчага чиқишди. Усмонов тирсагига маҳкам ёпишиб олган, ҳозирги ҳолати ва қалин кийимида коптокдек бўлиб ёнида оҳис-

та бораётган Ҳафизани район маркази томон бошлади. Райком биносига етишганда, Усмонов иккинчи қаватдаги бир деразада чироқ ёруғлигини кўрди. Бу қабулхона эди. «Навбатчи ўтирибди»,— хаёлидан ўтказди Усмонов. Яхши бўлди, навбатчилик ташкил этилгани. Райкомда доим одам бор. Истаган одам истаган пайтда мурожаат қилиши мумкин. У қабулхона ёнидаги иккита деразани хотинига кўрсатди.

— Шу деразалар меники.

Ҳафиза уларга узоқ тикилиб қолди.

— Дамир ака...— деди у бир маҳал.— Ҳеч чўчимайсизми?

— Нимадан?— тушунмай сўради Усмонов.

— Янги ишингиздан. Ахир катта бир район-а?.. Қанча ер... Қанча одам... Ҳар бирининг ўз ташвиши, ўз гами бор.

— Баъзан чўчийман,— деди ростгўйлик билан Усмонов.— Елғиз қолганимда.

— Мен сизни ҳеч ёлғиз қолдирмайман!

Ҳафиза унинг қўлини қисди. Усмонов жилмайди. Ҳа, Ҳафизанинг келгани яхши бўлди. Қандайдир хотиржамлик пайдо бўлди, фикрлари ойдинлашди. У тўлқинланиб Полвонов ҳақида, Носир Пулатович, Ишимов ҳақида гапириб берди. Улар билан танишганидан, шундай одамларнинг борлигидан хурсандлигини ва қўлидан келганича уларга ёрдам беришини, улар билан бирга бўлишини айтди.

Марказ ёнидаги кичкина, бежирим истироҳат боғига киришганда Ҳафиза чарчаб ўтирди.

— Яқин қолди,— деди у сирли оҳангда.

— Қанча?— бирдан вужудини қоплаган ҳаяжон ва ҳавотир ичида сўради Усмонов.

— Ун кун адашмасам... ўғил бўлса отини нима қўямиз?

Усмонов бунга ўйламаган эди.

— Улуғбек...— деди Ҳафиза.— Тарихчиларнинг ўғлида тарихий ном бўлиши керак. Кейин Улуғбек чиройли исм. Қандайдир салобат, мардлик бор унда.

— Қиз бўлсачи?

— Қиз бўлса Иқбол. Сизнинг ҳам, менинг ҳам бахтли кунларимиздан хотира.

Иккала исм ҳам Усмоновга ёқди, рози бўлди.

— Дамир ака!— нимадандир кўрқиб, эрининг қўлини тортди Ҳафиза.

Усмонов унга ўгирилди.

— Нима?

— Агар... агар тирик туғилмаса-чи?..

— Ундай дема,— юпатди Усмонов.— Энди тирик туғилади. Ҳамма врачлар шундай дейишяпти.

— Агар... туғилмаса бошқа туғмайман,— уни эшитмай деди Ҳафиза.— Чидолмайман.

У йиғлаб юборди.

— Қўй, Ҳафиза.

Усмонов уни қучоқлади.

— Менга сен кераксан. Бола эмас. Иккаламиз ҳам бемалол яшай-берамиз.

— Одамлар... одамлар тинч қўйишмайди. Гап қилишади. Шундай одамнинг боласи йўқ, деб сизга ачинишади, бошқа хотин олишни маслаҳат беришади. Агар туғолмасам шундай қиласиз. Хўпми?

Усмонов кулди.

— Нима деясан ўзи, Ҳафиза. Айтдим-ку, менга ҳеч ким керакмас, деб. Бола бўлса яхши. Бўлмаса, боласиз яшаётганлар битта биз эмас.

— Асраб оламиз,— таклиф қилди Ҳафиза.— Биласизми, эшитдим,

бир врач айтди. Бир хил студент қизлар туғармиш-да, боласини олмасмиш. Ана шунақа болани оламиз. Хўпми?

— Хўп.

Усмонов уни бағрига қаттиқ босди. Шу тоб унинг Ҳафизага ниҳоятда раҳми келиб кетган эди. Кўз олдида касалхонада тиззаларини қучоқлаб ўтирган тракторчининг хотини келди. Бечора олтига қизи билан уйда ёлғиз. Бир ўзи бўлганда ҳам бунчалик қийин бўлмасмиди? Ҳафизани ҳозир унга ўхшатди. Титраб турган елкаларини силаб, иссиқ юзига юзини қўйди. Ҳали қуримаган кўз ёши лабига тегди. Қўллари билан кўзларини артиб, пешонасидан, қошлари, юзидан ўпа бошлади.

— Қўйинг, биров кўриб қолса нима дейди?— уялиб деди Ҳафиза. Аммо ўзи унга яқинроқ сурилди. Икки қўли билан бўйнидан қучоқлади.— Райком секретари кечаси қизлар билан ўпишиб юрибди, демайдими?

— Деса деяверсин! Райком секретари ҳам одам.

Улар уйга қайтишганда Мастура опа кутиб ўтирарди.

— Энди хавотир олабошловдим,— деди у.— Ўзингни уринтириб қўясан бунақада, Ҳафиза!

Ҳафиза ер остидан эрига қаради. У ҳечқиси йўқ, чарчасам ҳам сиз билан бўлганимдан хурсандман, биз бахтлимиз, дегандек эди.

Тунда уни тўлғоқ тутди. Усмонов ўзи уни Рустам билан касалхонага олиб кетди.

XIV

БУРҲОНОВ чиндан ҳам ҳали бюро тугамасдан ўзини лоҳас ҳис қила бошлади. Оғриқ бирдан бошланди. Бошини биров исканжага олиб бурагандек бўлди. Аввал ўтиб кетар, деб ўйлади. Йўқ, ўтмади. Бир оздан кейин ўз кабинетига кириб, аналгин ичди. Бирданига иккита таблеткани чайнаб ютди. Устидан кетма-кет икки пиёла аччиқ чой ичди. Фойда бермади. Оғриқ бошидан кўкрагига ҳам ўтди. Қаттиқ асабийлашса шундай бўларди. Лекин тезда ўтиб кетарди. Бу гал бундай бўлмади.

Уйига келиб, хотинига аччиқ мастава буюрди. Овқат пишишини кутмасдан ўз хонасига ўтиб, тўла бир пиёла коньяк ичди ва диванга чўзилди. Чаккаларини оғриқ қўйиб юборгандек бўлди. Аммо юрак санчиши тўхтамади. Қани энди имкони бўлса пичоқ билан шу оғриётган жойини бураб-бураб ташласа?!

Нима бўлди ўзи? Нимадан бунча асаби бузилди? Бюрода ортиқча гап бўлмади. Албатта, Султоновни ҳимоя қилгани сезилди. Лекин нима бўпти? Масалани у шундай тушунади. Унингча, Султоновни бутунлай айбдорга чиқариб қўйиш хато. Ҳар бир фожиа учун, боринг ўлим билан тугаса ҳам, раҳбарни жавобгар қилаверилса, аста-секин уларнинг ташаббускорлиги йўқолади, бирон масалани мустақил ҳал қилолмайдиган бўлиб қолишади. Бу билан хўжаликка, қолаверса, районга путур етади. Хўп, бориб ҳайда, дебди. Борган одамнинг калласи бўлиши керак-ку ахир. Ўзингни томдан ташла, деса ташлайвериш керакми? Албатта, Султонов бегуноҳ эмас, лекин асосий айб тракторчининг ўзида! У шундай ўйлайди ва ҳеч қачон у фикридан қайтмайди. Унинг таклифи ўтмади. Бу ҳам юрак санчитадиغان даражадаги воқеа эмас. Қарама-қарши фикрлар бўлмаса ўсиш бўлмайди. Диалектика! Хўш, уни бунчалик ранжитган нарса нима ўзи?

Бурҳонов кўзларини юмди. Юмди-ю, қовоқлари ҳам лўқиллаб оғ-

риётганини сезди. Шошиб бошини кўтарди ва қийналиб кўзларини очди. Шундай ҳолатда оғриқ камроқ сезилди. Боши тагига яна битта ёстиқ қўйиб, қўлига диван суянчиғида ётган китобни олди. Уильям Фолькнер. «Шовқин ва ғазаб» — ўқиди у рус тилида. Уғлининг китоби бўлиши керак. Фолькнер. Таниш фамилия. Нимасини ўқиган эди унинг? Бурҳонов эслашга ҳаракат қилди. Аммо эслолмади. Умуман у кам ўқирди. Вақти йўқлигидан эмас, ўқишни ёмон кўрарди. Ешлигидан ҳам жуда камдан кам китобни охиригача ўқиган эди. Ярнига зўрға бориб, давомини ўртоқларидан суриштириб оларди. Лекин ўқиб тугатган, ҳатто конспект қилиб олган китоблари ҳам бор эди. Масалан, «Пўлат қандай тобланди», «Сўна», «Еш гвардия», «Нима қилмоқ керак?»... «Ўтган кунлар»ни ҳам у охиригача ўқиган эди. Ана китоб! Ана роман! Шундай одамнинг кўз олдида Кумуш ҳам, Отабек ҳам... Бошқа китобларни у деярли билмасди. Билишга ҳам қизиқмасди. Лекин ашулани яхши кўрарди. Республикадаги ҳамма ашулачиларни биларди. Қўшиқчи шоирларни ҳам. Районга ёзувчилардан бригада келадиган бўлса ва улар орасида қўшиқчи шоирлар бўлмаса, ўзи таклиф қилиб чақиртирарди. Бригада кетгунча, бирга бўларди. Концерт пайтлари программани ўзи тузар ва концерт давомида қўшиқларнинг мазмуни, моҳияти, ким қандай айтади — ёнидагиларга тушунтириб ўтирарди. Ўзи ҳам яхшигина дутор чертиб хиргойи қиларди. Энг яхши кўрган шоири Бобир, ашулачиси эса Маъмуржон Узоқов эди. Бошқаларни ҳам мароқ билан эшитар, лекин ҳеч кимни шулардан юқори қўймасди. Кейин мультфильмларни яхши кўрарди. Маданият ҳақида гап кетса, албатта «Тошкентда мультфильм кўрсатадиган битта кинотеатр керак, албатта керак» дерди. Шунинг учун бўлса керак, республикада фақат Бодомсойда йилига икки марта мультфильмлар ҳафталиги ўтказиларди. Бурҳоновнинг актив иштирокида ҳафталиклар яхши ўтарди ва у бир неча марта кинематография комитетининг фахрий ёрлиғи билан мукофотланган эди. Ёзувчиларни ҳам у биларди, лекин шунчаки... билиш керак бўлгани учун биларди.

Фолькнерни эшитган эди, «Шовқин ва ғазаб»... «Нима ҳақида экан бу китоб? Мансурдан сўраш керак, хаёлидан ўтказди Бурҳонов. Балки катта ёзувчидир бу Фолькнер. Билиб қўйиш керак». Худди биров пармалаётганек, бошини яна оғриқ тутди. У чаккаларини ушлаб, бошини орқага ташлади. Дори ичмоқчи бўлди, аммо ўрнидан тургани эринди. Хотинини чақиргиси келмади. У ҳаммадан, ҳатто хотинидан ҳам касалини яширишга уринарди. Шунинг учун камдан кам одам унинг касал бўлганини билар ё эшитарди. Лекин Усмоновдан уялмади. Менсимадими уни? Шу фикр хаёлига келди-ю, уни қаттиқ ранжитган нарсани топгандек бўлди. Бу албатта Усмонов эди. Бугун ўзини у жуда эркин тутди. Гапларни ҳам топиб, чертиб гапирди. Одамларга ёқди у бугун. Ким билади, балки Султоновнинг ўзига ҳам ёққандир, нуқул шогирд боладек бошини лиқиллатиб ўтирди у гапирётганда. Полвоновчи? Унга мойдек ёқди Усмонов. Бурҳоновнинг назарида битта Полвонов эмас, кўпчилик Усмоновнинг гапларини яхши эшитди. Содиқов-чи? Бугун у жуда очилиб кетди. Пўлатов пайтида ҳам шундай эди. Кейин Вурҳонов уни қўлга олган эди. Нима деса шуни қиладиган қилиб қўйган эди. Бугун у яна ўзини кўрсатди. Унга қарши чиқди. Ўз фикрини бошқача айтиши мумкин эди. Йўқ, бундай қилмади. Рўй-рост «Ўртоқ Бурҳоновга қўшилмайман», деди. Бурҳоновдан ҳам бошқа куч борлигини сезган-да. Қачон сезди? Бурҳонов нимада ожизлик қилди? Усмоновнинг ундан устунлиги қачон бошланди?

Бурҳонов ҳуқур ўйга толди. Усмоновнинг Бодомсойга келганидан бери қилган ишларини бир бор кўз олдига келтира бошлади. Унинг ишларида айтадиган янгилик йўқ эди. Шу ишлар усиз ҳам амалга

ошарди. Балки Бурҳонов билмаган ишлар бордир? Балки Бурҳонов бирон нарсада хато қилгандир?

У шундай ўйлаб, Ишимов воқеасини эслади. Тўғри, унинг ҳужжатларини Бурҳонов ушлаб қолди. Ҳар қандай соф виждонли одам шундай қиларди. Юқоридан қайтгандан кўра шу ерда тўхтагани маъқул бундай ҳужжатларнинг. Яхши чўпон, Меҳнаткаш, тажрибали. Лекин таржимаи ҳоли тоза эмас. Асирга қандай тушганини ва у ёқларда нима қилганини ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Биронта гувоҳ бўлганда бошқа гап эди. Бурҳонов ҳам одам. Ҳужжатларни ҳар гал олиб қолаётганда юраги ачишган, раҳми келган Ишимовга. Лекин ҳаётда, партия ишида унинг хоҳишидан, ачинишидан юқори нарсалар бор. «Нима қилаяпсизлар?» дейишмайдимки обкомда, қолаверса Марказкомда, Олий советда? Йўқ, Бурҳонов ҳақ. Заргар масаласига келганда, бу энди майда нарса. Райком секретари тақинчоқларга ҳам аралашиб юрадими? Хато бўлибди. Чол у билан учрашмай, Усмоновга дуч келибди. Бурҳонов билан учрашганда, бор гапни тушунтириб айтганда, нима, уни тушунмасмиди? Тушунарди, ўз ҳолига қўйиб қўярди. Лекин у бир жойидан қўзғатилиб, ғалвирдан ўтказиб қўйгани хато эмас. Бошқаларга ўрнак, шахсий савдо билан шуғулланаётганлар тортилиб қолади, баъзилар ҳатто «дўкон»ини ёпади. Йўқ, заргар масаласида ҳам Бурҳонов хато қилмади, бир оз қаттиққўллик қилди, холос. Катта хўжаликда шу ҳам керак. Бўлмаса район бебошвоқ бўлиб кетади. Кейин ким айбдор? Бурҳонов. Чунки у «биринчи» бўлиб турган эди райкомда.

Ҳа, «биринчи» бўлиб турувди. Биринчи бўлиб қолиши мумкин эди. Нима бўлди? Бурҳонов Носир Пўлатов билан бўлган бир суҳбатни эслади. Пўлатов ҳали райкомда, ўз вазифасида, аммо аризаси обкомда муҳокама бўлаётган эди.

Одатича иш кунининг охирида Бурҳонов унинг олдига кирди. Пўлатов ўз соғлиғи ва шу соғлиғи оқибатида ишдан бўшамоқчилигини дардлашгандан бери, у тинчини йўқотиб қўйган эди. Ўзи сезмаган ҳолда иложи борица Пўлатовга кўпроқ кўринадиган, арзимаган масалаларда ҳам унинг маслаҳатини оладиган бўлиб қолган эди. Тўғри, у Пўлатовга: «Чакки қиялпсиз, тузалиб кетасиз, шу масалани кўтарманг!» деди, лекин дилида негадир севинди. Пўлатовнинг ўрнига унинг ўзини қўйиш-қўймасликларини билмасди, янги одам юборишлари мумкин эди. Лекин «биринчи» ҳақида гап кетганда, уни ҳам тилга олишлари аниқ эди. Нега олишмасин? Олти йилдан бери шу районда. Ёмон ишламаяпти. У келгандан бери ҳар доим пахта плани бажарилди. Областнинг олди районларидан ҳисобланади Бодомсой. Обкомда, Тошкентда ҳам уни билишади, демак, «биринчи» бўлиши ҳақиқатдан йироқ эмас эди.

Бурҳонов интизорлик билан, юрагида қандайдир ҳаяжон, сабрсизлик билан кута бошлади. Ҳар кун ишга келиши билан Пўлатовнинг олдига кирадиган, бирон хабар бормикин, деб унинг юзига тикиладиган бўлди. Обкомдан, Тошкентдан телефон бўлиб қолса, юраги ҳаприқиб кетар, телефон сабабини билгунча тоқати тоқ бўларди. Орадан бир ойча ўтгач, ўзи ҳаракат қила бошлади. Арзимаган нарсаларни баҳона қилиб Фарғонага тушадиган, албатта, обкомга кирадиган бўлиб қолди. Таниш-билишларига ўзи телефон қилиб, янгилик бор-йўқлигини суриштириб турди. Лекин ҳеч ким ҳеч нарса билмасди, ҳеч нарса айтмасди.

Ушанда ҳам Пўлатовнинг олдига кириб, баъзи бир ишларни маслаҳатлашган бўлди-да, гапни ўзини қизиқтирган масалага бурди.

— Носир Пўлатович... бу... аризангизни кўришдими? Мени тўғри тушунинг, шунчаки қизиқяпман-да...

Пўлатов жилмайди. Бурҳоновга ҳорғин кўзларини тикиб узоқ жим қолди. Бурҳонов унинг қарашига чидолмай кўзларини яширди.

— Ариза...— деди ниҳоят Пўлатов.— Кўриляпти. Биламан, илтимосимни қондиришади. Одам қидиришяпти назаримда. Бодомсой кичкина район эмас, мураккаб, кўп тармоқли... Одам топилади. Бугун бўлмаса, эртага...

— Албатта, албатта,— уни тасдиқлади Бурҳонов.— Одам топилади. Чиндан ҳам кетмоқчи бўлсангиз, биз, албатта, буни истамаймиз, яхши ишлашиб кетган эдик, ўзимиздан бўлгани, ё районни яхши биладиган одам бўлгани яхши эди-да...

У шундай деди-ю, қизариб, пешонасидан тер чиқиб кетганини сезди. Пўлатовнинг жавоб бермаганини кўриб, қўшиб қўйди:

— Мени тўғри тушунинг... Районга... Районга яхши бўлсин дейман-да...

Пўлатов бу гал ҳам жавоб бермади. Бурҳонов унга ер остидан бир қараб қўйди-да, гап тамом шекилли, деб, ўрnidан турмоқчи бўлди. Аммо миҳлаб қўйилгандек, жойидан қимирлолмай қолди.

— Козим Бурҳонович!..— деди деразага тикилиб Пўлатов.— Иккаламиз очиқ... коммунистчасига гаплашиб олсак...

— Қулоғим сизда,— деди шошиб Бурҳонов, лекин ичида нимадир узилиб кетгандек бўлди.

— Мен сизни ҳурмат қиламан,— гапида давом этди Пўлатов, нафаси қисилаётганданми (унинг юрак касалидан бошқа бўғмаси ҳам бор эди), ё керакли сўзни қидириб топаётганиданми, қийналиб-қийналиб гапираётгани сезилиб турарди.— Ишни яхши биласиз. Районни, одамларни ҳам. Агар сидқидилдан ишласангиз, сиз жуда яхши иккинчи секретарсиз. Бу катта лавозим. Катта иш. Биринчи секретарь даражасига етиш учун яна баъзи бир фазилатлар керак. Масалан, кўнгил кенгроқ бўлиши керак. Эртани фақатгина ўйлаш эмас, тасаввур қилиш керак. Бошқаларга қараганда кўпроқ — одамларга ҳурмат, эътибор, меҳр бўлиши керак. Бу фазилатлар менда бор, деб айтолмайман. Балки менда ҳам йўқлигидан шундай деяётгандирман. Ўзингизни таъбирингиз бўйича мени тўғри тушунинг. Биринчи секретарь ҳеч кимдан хафа бўлиши керак эмас. Демак, кек сақламаслиги, ҳаммага баравар қараши керак. Унинг учун йирик, майда иш йўқ. Ҳамма иш муҳим. Ҳар бир ишнинг орқасида одам турибди. Меҳнаткаш қўл, меҳнаткаш юрак. Шу фазилатларсиз биринчи секретарь бўлиш қийин. Минг тажрибали, маълумотли, олий партия мактабини битириб келган бўлсин бари бир. Шоир Пўлкандан, ўғилларингиздан қайси бири сизнинг йўлингиздан боради, шоир бўлади, деб сўрашганда у, болаларидан биттасини кўрсатиб деган экан: «Ҳов ановиси! Кўп ёлғон гапиради. Лекин ростдек қилиб гапиради!»

Пўлатов кулди. Бурҳонов ҳам гапнинг нимага бориб тўхташини аниқ англамай, мажбуран жилмайди.

— Мендан агар партия ходими, айниқса райкомнинг биринчи секретари ким бўлиши керак, деб сўрашса,— гапини давом эттирди Пўлатов,— ким одамларни яхши кўрса, ўша бўлади, дердим. Бу, албатта, жўн жавоб. Лекин тўғри жавоб. Ёзувчиларни, Горький, киши руҳининг инженерлари, деган. Партия ходимига ҳам шу ном тўғри келади. Менимча, кўпроқ партия ходимлари ҳақида шундай дейиш мумкин. Одамни билмасдан, унинг ташвиши, ғам-ғуссасини билмасдан ишлатиш қийин. Фақат буйруқ, дўқ билан ишлатиб бўлмайди. Кечирасиз, Козим Бурҳонович... Мен сизни биринчи секретарликка тавсия қилолмайман. Ҳозирча... қилиб бўлмайди.

— Мен... ўзим ҳақимда гапирганим йўқ...

Бурҳонов қандай куч тўплаб, шу гапни айта олди, билмайди. У бўшашиб, бутун вужуди муз бўлиб кетган эди.

— Биламан, биламан!— шошиб деди Пўлатов.— Сиз ўзингизни таклиф қилганингиз йўқ. Қилмайсиз ҳам. Сиз бундай одамлардан эмассиз. Кейин... хунук бўларди ҳам. Лекин вақт ўтиб, сиздан яхши биринчи секретарь чиқиши мумкин. Кўп нарса одамнинг ўзига боғлиқ.

Бурҳонов ўшанда қандай қилиб Пўлатов ҳузуридан чиқди, уйига келди, эслолмайди. Лекин бир нарсани билади. Ҳеч маҳал у бунчалик ноқулай аҳволга тушмаган эди. Биринчи секретарлик у ёқда турсин, ҳозирги ишида ҳам ўзини омонат, қилтиллаб тургандек сезди. Пўлатовдан қаттиқ хафа бўлди. Бу одам унинг ниятларини чиппакка чиқарган эди. Наҳотки у энди ҳаётини янгидан бошлаши керак? Пўлатов кетгунча у зўрға ишлади, қарахт одамдек юрди. Пўлатов ётиб қолиб, кейин бутунлай ишга чиқмаслиги ойдинлашганда, бир оз ўзига келди. Обкомга чақириб, энди биринчи секретарь вазифасида ишлаб турасиз, дейишганда эса ўзини бутунлай ушлаб олди, олдинги орзулари юрагида яна тўлқин уриб кетди. «Пўлатов ким бўлибди?»— хаёлидан ўтказди унинг гапларини.— Масалани обком ҳал қилади. Синаб кўришмоқчи. Синашсин. Бурҳонов нимага қодирлигини кўрсатади!» У шундай деб ўзини овутди. Лекин дилида Пўлатов гаплари доғ бўлиб қолди. Қанча ҳаракат қилмасин, унутолмади бу гапларни. Уқтин-ўқтин ёдига тушадиган, уни кемирадиган бўлиб қолди. Бугун ҳам ёдига тушди. Наҳотки, ўша Пўлатов айтган фазилатлар унда бўлмаса? Наҳотки у фақат буйруқ билан одамларни ишлатса? Одамларга меҳри бўлмаса? Утган йилги селчи? Улиб кетишига оз қолди-ку, одамларни қутқараман, деб. Искандар Ғойибович уни ҳатто уришди, кейин табриклади. Ҳа, ўлиб кетиши ҳеч гап эмас эди ўшанда.

Мартнинг ўрталари эди. Бирдан кун исиб, тоғдаги қорлар эриб кетди. Бодомсой тоша бошлади. Лекин синоптиклар бу тошқин хавфли эмас, кечга яқин тўхтайти, дейишди. Шунга қарамай баъзи бир эҳтиёт чоралари кўрилди. Аммо тонгга яқин Бурҳоновга Бодомсой лабидаги Селкетди қишлоғини сув босганлигини, уч-тўртта уйни сув олиб кетганини хабар қилишди. Бурҳонов шу заҳотиёқ йўлга тушди. Қишлоққа етиб келганида даҳшатли манзарани кўрди. Қишлоқнинг олди қалқиб турган денгизга ўхшарди. Эшиклар, ромлар сузиб юрарди. Рўпараларидан бир бузоқ қалқиб ўтиб кетди.

— Одам нобуд бўлмадимиз ишқилиби?— сўради Бурҳонов.

— Ҳозирча йўқ, лекин ким билади тагин, қишлоққа ўтиб бўлма-япти бу ёқдан...— жавоб беришди унга.

Шу тоб сойнинг ўртасида бешик кўринди. У бир томонга қийша-йиб оқиб борарди. Бурҳонов унинг бўш-бўшмаслигини ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, қишлоқ томондан аёл кишининг дод солгани эшитилди. Кейин ўзи кўринди. Тўғрироғи, сув ичида унинг боши ва қўллари кўринди.

— Болам! Алишер!— қичқирарди у бешик томон талпиниб.

Бурҳонов ўзини сувга ташлади. Зум ўтмай бешикка етди ва беҳтиёр ичига қаради. Семиз, қип-қизил чақалоқ бола думалоқ кўзларини осмонга тикканича, бошмолдоғини сўриб ётарди. Кийимлари сув шимиб оғирлашган Бурҳонов бир амаллаб бешикни қирғоққа судради. Унинг кетидан сувга тушган одамлар етиб келиб уларни олиб чиқишди.

— Онаси! Онасига қаранглар!— деди қирғоққа чиқиши билан Бурҳонов.

Онаси аллақачон чиққан ва бешик атрофида гирдикапалак эди. Бу воқеа ҳаммининг оғзида гап бўлиб кетди. Шу куни Селкетдида

Бурҳоновга тўн кийдиришди. Боланинг онаси — эри армияда хизмат қилаётган жувон ўзи унга кийдирди. Йўқ деганига қўймади.

— Тўйида, албатта, келасиз! Алишер энди Сизнинг ҳам ўгли-нғиз!— деди.

«Правда»даги воқеа-чи? Уч-тўрт йил бўлиб қолди. Нима иш биландир борган эди Бурҳонов. Колхознинг партия мажлисига борганмиди, ҳозир эсида йўқ. Колхозга кираверишда Бодомсойнинг устидан ўтган кўприк бор. Ҳозир жуда кенг, цемент ётқизилган бетон кўприк. Унда тахта кўприк эди. Шу кўприкка етганида, пастда сувнинг ичида беда ортилган эшак арава ағдарилиб ётганини кўрди. Эшакнинг боши билан араванинг бир гилдирагигина сувнинг ичидан чиқиб турарди.

Бурҳонов машинани тўхтатишни буюрди. Тушиб, араванинг эгасини қидирди. «Ҳой, ким бор?» қичқирди у арава томонга. Арава орасида белигача жиққа ҳўл бўлган бир кампир кўринди.

— Чуқурни билмай қолдим!— қичқирди у.

Бурҳонов шоферига қаради. Ундан бошқа бирон одам йўқ эди атрофида.

— Олиб чиқайлик!..

Кўп ўтмай иккалови белигача сувга ботиб, арава ёнига келишди. Беданинг ярми сув шимган эди. Кўтариш оғир бўлди. Лекин кўтаришди. Эшак ҳам оёғига турди. Уч киши ҳай-ҳайлаб, аравани бедаси билан қирғоққа олиб чиқишди.

— Ер юткур кўприкдан кўрқди!— қарғади эшагини кампир ва уларни уйига таклиф қилди. Жуда бўлмаса чой ичиб кетинглар, деди.

Бурҳонов рози бўлмади. Машинани тўппа-тўғри раиснинг уйига ҳайдашни буюрди. Кийимларини қуритиш керак эди.

Бу воқеа ҳам районда Бурҳоновнинг обрўйини анча-мунча оширадиган гап бўлди.

Шулар унинг одамларга беоқибатлигини кўрсатадими? Ё бўлмаса Муқимов, Наримонов номидаги совхоз директори билан куни кеча бўлган жанжал нимани билдиради? Унинг одамларга ғамхўрлигини эмасми? Ғамхўр бўлмаганда жанжаллашиб, асабини бузиб ўтирмасди.

Жўра Муқимов янги типда, янги қишлоқ қурди. Уттизта икки қаватли уй. Тепасида очиқ шийпони билан. Яхши уйлар. Бурҳонов бориб кўрди. Шипи баланд, қўл тегмайди узатсангиз, шаҳардаги уйларга ўхшаб. Олди ҳовли, олти сотихдан.

Лекин кеча шу уйлар масаласида Муқимов билан у тортишиб қолди. Муқимов янги уйларга Найманчадаги ҳамма одамларни кўчириш, эски қишлоқни эса бузиб ташлашни, ўрнини экин қилишни ўйлаб юрган экан. Совхозда бир-иккиталар қарши чиқишибди. Бурҳонов тўғри, деди. Бутун қишлоқни кўчириб бўлмайди, деди.

— Нега?— ҳайрон бўлди Муқимов.

— Чунки Найманча уларнинг она қишлоғи. Шу ерда туғилишган. Шу ерда катта бўлишган, шу ерда яшашпти.— Тушунтирди Бурҳонов.— Шу ерда оталари, боболари туғилишган. Уларнинг қабри шу ерда. Ёшлар майли, лекин кексаларга тегиш керак эмас. Найманча жойида қолаверсин.

— Унақада қишлоқ маданиятини кўтариб бўлмайди!— хуноб бўлди Муқимов.— Кексаларни деб, уни қилиб бўлмайди, деймиз, буни қилиб бўлмайди, деймиз. Нимани қилиб бўлади?

— Тугоқманг, Жўра Муқимович,— уни тинчитган бўлди Бурҳонов.— Соч ўстириш, калта кўйлак кийиш билан маданиятни ривожлантириб бўлмайди. Эски урф-одатларни супуриб ташлаб, янгисини яратиш қийин, тўғри ҳам эмас. Кексалар ўша жойга ўрганишган. Жойларида қолаверишсин. Сиз ҳар қишлоқдан, тўртта қишлоқни бирлаш-

тирганми совхоз, шу тўртталовидан ёшларни кўчиринг. Янги жойга улар тез ўрганишади.

Аmmo Муқимов қулоқ солмади.

— Йўқ, барибир кўчирамиз,— Найманчага одам киргани уялади. Етмишинчи йилда шунақа қишлоқнинг бўлиши уят. На газ, на сув! Клуб ҳам йўқ. Битта ёзги кинотеатр бор. Кўчирамиз.

— Бундай қилмайсиз,— деди вазминлик билан Бурҳонов.— Райком рухсат бермайди. Агар ўзбошимчалик қилсангиз, бюрода муҳокама қиламиз. Кексаларни тинч қўйинг!

Муқимов индамай чиқиб кетди. Бурҳонов ўзининг ҳақлигини биларди.

Мана шу воқеа ҳам Пўлатовнинг нотўғри фикрдалигини кўрсатмайди? Йўқ, у бошқалардан кам эмас.

Бурҳонов анча ўзига келди. Бош оғриғи тарқалгандек бўлди. Хотини Карима овқат олиб кирди.

— Тузукмисиз?— сўради у косани стол устига қўяр экан.

— Мансур уйдаими?— жавоб бермай сўради Бурҳонов.

Мансур уларнинг кичкина ўғли эди. Бу йил мактабни битирарди. Катта ўғиллари Элнур эса Тошкентда, медицина институтида ўқирди. Бу йил бешинчи курсга ўтган эди.

— Мактабда. Практикалари бор экан бугун.

Бурҳонов Фолькнерни суриштирмоқчи эди. «Фолькнер... Ҳар ҳолда бизники бўлмаса керак, чет эллик ёзувчи бўлса керак...» хаёлидан ўтказди у.

— Анавини ол.

Бурҳонов буфет устида турган коньяк шишасига ишора қилди.

— Ўзинг овқатланмайсанми?— сўради у хотинидан.

— Ўғлингиз билан ичарман,— деди хотини.— Озиб кетди кейинги пайтларда.

Бурҳонов индамади. Ярим пиёла коньякни шошиб смирди-да, шошиб маставани ича бошлади. У яхши ва тез овқатланарди. Кўпчилик орасида баъзан уялиб ҳам кетарди шундай тез овқатланишидан. Бу болалигидан қолган одат эди. Отаси ҳам шундай тез ва кўп овқат ерди.

— Усмоновингизнинг хотини кўчиб келибди,— деди Карима.

Бурҳонов учун бу янгилик эди. Лекин бу хабар уни ҳайрон қолдиргани йўқ. Уни ҳайрон қолдирган нарса хотинининг «Усмоновингиз» дегани бўлди. Унинг Усмоновга муносабатини хотини қаердан билди экан?

У шундай ўйлаб, овқатдан бошини кўтарди. Қўлидаги ёғоч қошиқни оғзига олиб бориб тўхтади-да, косага ташлади. Лекин дилидан ўтган саволни бермади, нимадир уни ушлаб қолди.

— Қачон?

— Бугун.

Эрғини бу хабар қизиқтириб қўйганини кўриб, Карима гапини давом эттирди.

— Ой-кунни яқин экан, онаси ҳам келибди. Ёлғиз юбормай.

«Ҳа, Усмонов маҳкам ўрнашяпти районга», ўйлади Бурҳонов.

— Бориб келгин эрта-перта,— деди у хотинига ва яна овқат ейишга тушди.

— Ўзим ҳам шунини ўйлаб турувдим. Сиздан сўрамоқчи эдим.

— Хўш?

— Бир нарса қилиб борсаммикин, ё қуруқ... бораверайми? Улар ёш, тагин уялиб қолмайлик.

Бурҳонов нима дейишини билмай қолди. Лекин бир нарса дейиш керак эди.

— Узинг биласан. Хотинларнинг ишини мен қаердан билай?!

У овқатни еб бўлиб яна диванга чўзилди. Ҳа, Усмонов ёш эди. Ундан анча ёш. Ундан ўқимишли, ундан маданиятли ҳамдир. Ҳа, бу кўриниб турибди. Ҳар бир қадамида, ҳар бир гапида. Лекин унинг Усмоновдан ҳеч қандай гинаси йўқ эди. Одам одамга ўхшамайди.

— Бир талай китоб олиб келдим кутубхонадан,— унинг хаёлини бўлди хотини.

— Нима, қариганингда саводингни чиқармоқчимисан?— сўради Бурҳонов.

Карима ҳеч қаерда ишламас эди. Ешлигида медицина техникуми-ни битириб, ҳамширалик қилган, Бурҳоновга текканидан бери уйда ўтириб қолган эди. Бир-икки марта ишламоқчи бўлганида Бурҳонов жеркиб, «Оч қоляпсанми, ишга кетадиган вақтингни болаларингга сарфла!»— деган эди.

— Сизниям,— деди хотини ер остидан жилмайиб.

— Нима?— тушунмади Бурҳонов.

— Сизниям саводингизни чиқармоқчиман. Усмонов ким қанча китоб ўқиди, суриштираётганмишлар. Биз ҳам бормишмиз рўйхатларида. Бурҳонов ичида туюқиб кетди. Аммо хотини жавоб кутаётганини кўриб, ўзини босди.

— Яхши қилибсан,— деди хотиржамлик билан.— Фолькнер ҳам борми?

— У ким бўлди?— сўради хотини

— Ёзувчи. «Шовқин ва ғазаб» деган китоби бор. Бўпти... Мен бир оз мизғиб олай. Телевизорда кино бўлса чақирарсан.

Бурҳонов шундай деб, девор томонга ўгирилиб, кўзларини юмди.

Шу ётганча ярим кечада ўрнидан турди. Уни ғалати бир фикр қамраб олган эди. Шу фикр билан иш столи ёнига ўтирди ва ёза бошлади: «Биз бодомсойлик бир гуруҳ меҳнаткашлар, сўнги йилларда районимизда рўй бераётган воқеалардан ташвишга тушиб, қўлимизга қалам олишга мажбур бўлдик. Район партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Усмонов...»

Бурҳонов ўйлаиб қолди. У қаттиқ ҳаяжонга тушган, ручка ушлаган қўли титрарди. У умрида қилмаган ишни биринчи марта қилаётган эди. Бу фикр қачон келди миясига? Нега бунга қарор қилди? Билмасди. Лекин Усмонов ҳақида ёзишга иккинчи марта ўтираётган эди. Биринчи марта ўзини мажбур қилиб, бу фикрдан қайтди. Лекин ҳозир қарори қатъий эди. Ҳатто, хатни қандай жўнатишни ҳам ўйлаб қўйган эди. Хат, албатта, Бодомсойдан бориши керак. Эртасига у «Максим Горький»да бўлади. Ана ўша ердан жўнатади. Султоновнинг тарафдорлари юборган бўлади хатни. Хўп, нима деб ёзиш керак? Хат содда, юмшоқ, қисқа, аммо фактларга бой бўлиши керак. Албатта, шу битта хат билан Усмонов ишдан олиб ташланмайди. Юмалоқ хатларга ҳозир аҳамият берилмайди. Лекин ўрганилади. Текширилади. Усмонов ҳақида гап пайдо бўлади. Шунинг ўзи ҳозирча катта ютуқ.

Бурҳонов ёза бошлади.

«...Ўртоқ Усмонов ёшлиқлари натижасида бўлса керак, бирмунча нотўғри ишлар қиляптилар. Биз у кишини маънавий бузуқликда айбололмаймиз. Лекин «Шарқ юлдузи» колхозининг агрономи билан ниҳоятда яқин муносабатда эканликларини бутун район гапириб юрибди. Партия ва ҳукуватимиз савдогарчилик, чайқовчиликка қарши курашяпти, ўртоқ Усмонов райондаги чайқовчиларни ўз ҳимояларига оляптилар. Ҳаттоки бир одамни терговдан чиқариб олдилар. Улуғ Ватан уруши йиллари қаерларда нима қилиб юргани номаълум бўлган шахслар ҳам у кишининг ёнларидан паноҳ топяптилар.

Биз узоқ мулоҳазадан сўнг, ўртоқ Усмоновга ачинганимиздан

районимиз шаънига доғ тушиб қолмаслигини ўйлаб шу хатни ёзишга мажбур бўлдик...».

Бурҳонов шу ерга етганида хатни тугатди. Шунинг ўзи кифоя эди. Учта жиддий айб қўйилди унда Усмоновга. Ҳар бири чуқур ўрғанишни талаб қилади. Бу эса, Усмонов ёмон отлиқ бўлди, деган сўз.

У хатни қайтадан ўқиб чиқди. Кўнгилдагидек содда, юмшоқ, қисқа ёзилган эди. Конверт олиб, ичига солди. Лаби билан конвертнинг очиқ варағини ҳўллаб, ёпиштирди. Адресни ёзишга келганда ўйланиб қолди. Искандар Ғойибович номига ёзилса; хат текширилмай қолиши мумкин. У одам кўпни кўрган одам. Ишонмайди. Жуда бўлмаса Усмоновнинг ўзини чақириб, ўқитади-да, йиртиб ташлайди. Бўлимга ёзиш керак эди. У ерда хат қўлдан-қўлга ўтади. Кўпчилик ўқийди. Бурҳоновга шу керак эди. Мулоҳаза қилиб, бу фикридан ҳам қайтди. Биронга ходим номига шахсий хат қилиб юбориш керак. Шундай қилганида хатлар бўлимидагилар ўқимайди. Хат эгасининг ўзига олиб чиқиб берилади. Хат эгаси эса бундай хатни ўқиб йиртиб ташлолмайди, бошлиқларига кўрсатади. Шундан кейин хат ўзидан-ўзи ўрганилади. Бурҳонов шу фикрда тўхтаб, обкомдаги масъул ходимларни эслай бошлади. Ниҳоят Долимов фамилиясида тўхтади. Бурҳоновнинг у билан салом-аляги бор эди. Лекин яхши билмасди. Одамлардан — аппаратда узоқ ўтириб қолди, хати, мулоҳазаси яхши, деб эшитган эди. Бундан ташқари, бир куни у билан обкомда учрашиб қолган. Долимов у билан кўп йиллик қадрдонлардек сўрашди. Гап орасида:

— Хўш, янги шеф қалайлар?— деб сўради.

Бурҳонов унинг гапи оҳангида киноя борлигини сизди. Шу учрашув ҳозир эсига тушди. Хат ташкилий бўлимга алоқадор бўлса ҳам, Долимовнинг номига юборишга қарор қилди.

Адресни ёзиб бўлиб, оғир ишдан қутулган одамдек қўлларини орқага ташлади ва анчагача қоронғи деразага тикилиб ўтирди. У қабиҳ иш қилганини, кейин бир умр ичидан азоб чекишини биларди. Шунинг учун ҳам хатни ёзиб бўлиб, енгил тортмаган, аксинча азоби кучайган эди. Хатни йиртиб ташламоқчи ҳам бўлди, аммо нимадир ушлаб қолди.

У эшик ёнида осиглиқ турган банорас тўнини елкага ташлаб ҳовлига чиқди. Бўрибосар ити эркаланиб, «ув-в» деди-да, оғир занжирини шақирлатиб унга талпинди. Бурҳонов эътибор бермай, кўча томон юрди.

Бодомсойда унинг яхши кўрган жойи бор эди. Чарчаганда, кайфи бузилганда, ё бирон нарсани ўйлаб олиш зарурати пайдо бўлганда шу жойга борарди, бирон соат айланиб қайтарди. Бу жой уйдан юз қадамча нари бўлиб, икки томонга бир текисда қатор қилиб тераклар ўтқазилган катта йўл эди. Бодомсойнинг шимол томонига фақат шу йўл орқали ўтиларди. Бурҳонов қай маҳал шу йўлдан ўтмасин, осмонга бўй чўзган типпа-тик теракларга ҳавас билан бир қараб кўярди. Қачон ўтқазилган бу тераклар? Буни у билмасди. Бодомсойга келганида улар бор эди. Бодомсойликлар ҳам теракларни ким, қачон ўтқазганини билишмасди. Теракнинг умри қисқа бўлади. Лекин бу ерда улар кўп асрлардан бери бордек эди. Кўпаймасди ҳам, камаймасди ҳам. Кимнингдир меҳрибон қўллари қуриётган теракни қирқиб ташлаб, ёнига ёш ниҳол экиб кетар, кўп ўтмай у гуркираб ўсиб, ёни-веридегиларга етиб оларди. Бу меҳрибон ким — ҳеч ким айтиб беролмасди. Бунга ҳеч ким қизиқмасди ҳам. Теракларни асраш, уларни парвариш қилиш ҳар бир бодомсойликнинг одатига кириб қолган эди. Қайси бир йили Бурҳоновнинг ўзи ҳам, учидан сарғайиб тушаётган бир теракни кўриб, шоферига айтган эди, келгуси йили шу терак ўрнида янгисини, ёшини кўрди.

Бурҳонов шу ерга келиб, ариқнинг нариги лабидаги экинзорга туташиб кетган ёлғизоёқ йўлга ўтиб олди. Бу томон тинч эди, шу томонда хаёлга эрк бериш мумкин эди. Қоп-қоронғи осуда тун қўйнига ғарқ бўлган теракларнинг майин шитирлаши, ариқ тўла зулукдек ялтираб оқаётган сувнинг оҳиста жилдираши унинг руҳини бир оз кўтарди.

Бурҳонов қоронғи осмонда кўзмунчоқдек милтиллаган юлдузлар, шамолсиз тунда соқчилардек тик турган қадим, ҳамиша навқирон теракларга тикилиб анча юрди. Аммо ўйининг ниҳоясига етолмади: «Тўғри қиялпими? Тўғри қиялпган бўлса, нега унинг кўнгли ғаш? Дили бетинч?..»

XV

У СМОНОВ ҳар галгидек, ҳаммадан эрта ишга келди. Унинг кайфи чоғ эди. Ҳафизанинг Бодомсойга кўчиб келгани яхши бўлди. Болалари Бодомсойда туғилиб ўсади, шу ерда ўқийди. Институтни битириб, балки шу ерга ишга келади. Балки эмас, албатта, келади. Усмонов шунда эллик уч-эллик тўртга кирган бўлади. Демак, ҳали фарзандини ўз районида ишлатишга қурби етади, пенсионер бўлмайди. Бодомсой у пайтларгача эҳ-ҳа, таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетади. Балки шаҳар бўлиб қолар? Ҳозирнинг ўзидаёқ аҳолиси етти мингдан ортиқ. Унгача икки баробар кўпайиши мумкин. Бир ҳисоблаш керак экан,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Умуман ўн беш-йигирма йиллик перспектив план ишлаб чиқиш керак. План саксон биринчи йилгача тузилган эди адашмаса. Анча нарса ўзгариб кетди. Бодомсой мрамари ҳозир бутун Иттифоққа машҳур бўлиб кетди. Икки йил олдин уни ишлаб чиқариш ҳам мавҳум эди. Балиқчилик совхозичи? Бу ҳам мўлжалда йўқ эди. Утган йили совхоз ташкил этилди. Бир йилда шу совхоз тирик балиқ билан областни таъминлайдиган бўлиб қолди.

Усмонов шу хаёллар билан ёш боладек завқи тошиб қабулхонага кирди. Малоҳатнинг ўрнида деразага тикилганча Носир Пўлатович ўтирарди.

— Эрта келишингизни билиб келдим, деди у ўрнидан турар экан.

— Жуда яхши. Қелинг.

Усмонов кабинетини очиб, Носир Пўлатовични ичкарига таклиф қилди.

— Хўш, Носир Пўлатович, ишлар қалай?

— Дуруст. Қудрат Саимович билан анча нарсани ҳал қилдик. «Сельхозтехника»дан иккита К-700, битта бульдозер, тўртта юк машинаси ажратилди. Раҳмат. Айтиб қўйган экансиз. Назаримда, ҳозир ҳеч қандай ташвишимиз, қийинчилик йўқ. Мен хайрлашгани кирдим. Эртага келинчингиз билан кўчиб кетяпмиз. Сотиволди иккита ўтов берди. Шунини қуриб турамиз вақтинча. Султонов ҳам сахийлик қилди. Учта фин уйи бор экан, ўрнатилмаган. Шунини инъом қилди. Ҳозир боринг, демайман, бир ойлardan кейин биз томонларга ўтсангиз ёмон бўлмас эди. Одамларнинг руҳи кўтарилар эди.

— Албатта, бораман,— деди Усмонов.— Бирон қийинчилик туғилса, дарҳол хабар қилинг...

— Бир илтимос бор эди...

— Эшитаман...

— Назиржонни менга берсангиз...

Усмонов аввал гап ким ҳақида кетаётганини тушунмади.

— Назиржон?..

— Ҳа, Назиржон Қаримов,— қайтарди Пўлатов.

— Бўлим бошлиғини?

— Ҳа. Мен уни кўпдан бери биламан. Боғдорчиликни яхши кўради. Яхши билади ҳам.

Усмонов ўйланиб қолди. Райком бюросининг аъзоси, пропаганда ва агитация бўлимининг мудирин Назиржон Қаримов обком номенклатурасидаги одам эди. Шундай одамнинг совхоз агрономи бўлиб бориши тўғримики? У қаттароқ ишга, мустақил ишга лойиқ эди, жуда бўлмаса бирон колхоз, бирон совхозга раҳбарлик қилиши мумкин эди. Усмонов кўнглида Пўлатовдан ранжигандек бўлди. Наҳотки шундай тажрибали одам партиянинг кадрлар масаласидаги сиёсатини унутган бўлса? Бир одамни партия аппаратида тарбиялаш, иш ўргатиш осонми? Қаримов уч йилдан бери райкомда ишлайди. Усмонов келгандан бери у ҳақда бирон ноҳўя гап эшитгани йўқ. Оғир, мулоҳазали, жиддий йигит.

Унинг иккиланиб турганини кўрган Пўлатов тушунтира бошлади.

— Бу ният менда йўқ эди. Уни райкомга олишни Қозим Бурҳонович таклиф қилган эди бир пайтлари. Султонов билан келишолмай қолган экан. Менимча, ёмон ишламаяпти аппаратда.

— Яхши ишлаяпти,— деди Усмонов.

— Кеча ўзи келди уйга,— гапида давом этди Пўлатов.— Ишидан рози. Кўп нарса ўргандим аппаратда, дейди. Лекин мен агрономман. Студентлигимдан ўз қўлим, ўз меҳнатим билан янги ер очишни, бор қилишни орзу қилардим. Ҳайитвой акага айтганман буни. Рози бўлмаганлар, дейди. Янги совхозни биргалашиб ташкил этсак, дейди. Мен фақат хурсанд бўлдим бу гапдан, Дамир Усмонович. У менга ўн мингчиларни эслатди.

Усмонов бу фактни яхши биларди. Уттизинчи йилларнинг бошида партия ташаббуси билан минглаб партия ходимлари қишлоққа ишга жўнаган эдилар. Шулар орасида унинг отаси ҳам бор эди. Уни ўз хоҳиши билан шаҳар партия комитети Бодомсойга, Сталин номли колхозга йигирма тўққизинчи йили раисликка тавсия қилган эди.

Усмонов селектор тугмасини босди.

Малоҳат кирди.

— Эшитаман, Дамир Усмонович?

— Уртоқ Қаримов шу ерда бўлсалар кирсинлар.

Худди шу таклифни кутиб тургандек, эшикда Қаримов пайдо бўлди. У нима учун чақирилганини билганидан уялиб турарди.

— Келинг, Назир Қаримович...— таклиф қилди Усмонов ва Пўлатов рўпарасидаги креслога ишора қилди.— Фикрингиз қатъийми?

— Ҳа,— деди Қаримов ўтирар экан.— Агар рухсат берсангиз, борардим. Боғдорчилик ота касбим, Дамир Усмонович. Яхши кўраман. Носир Пўлатовичнинг ташаббусларини эшитиб, жуда қувониб кетдим. У жойларни мен яхши биламан. Ажойиб боғ қилиш мумкин. Кейин, биласизми...

Усмонов уни эшитар экан, хурсанд эди. Ҳа, бу одамлар чиндан ҳам ажойиб боғ яратишлари мумкин. Уларни амал ҳам қизиқтирмайди, фаровон, тўқ турмуш ҳам. Улар ўз орзуларининг фидойилари. Шундай экан, уларнинг раъйини қайтариб бўлармиди?!

— Майли,— деди Усмонов эшитиб бўлиб.— Келгуси бюрода ҳал қиламиз.

— Раҳмат!— Қаримовнинг кўзлари чақнаб кетди.— Кетаверайми?

— Ҳа. Ҳозирча ишларингизни қилиб турунг.

Қаримов яна бир марта миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

— Унинг режалари катта,— деди Носир Пўлатович.— Вақти ке-

либ боғ ёнида санаторий қилиш мумкин, дейди. Фақат мева билан даволайдиган.

Пўлатов кетиши билан Усмонов туғруқхонага телефон қилди.
— Тинчликми?

— Ҳали тинчлик,— жавоб қилди туғруқхона бош врач. Усмонов тўладан келган, ўрта ёшли бу аёл билан кеча, Ҳафизани олиб борганда танишган эди. Унинг ҳам фамилияси Усмонова эди. Ҳамида Усмонова.

— Онаси қалай?

Усмонов биринчи марта Ҳафизани шундай атаган эди. Бу сўз қандай қилиб оғзидан чиқиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Кулиб ётибдилар,— деди врач.— Дамир Усмонович, сиз хавотир олманг, ҳаммаси жойида бўлади. Биласизми, Дамир Усмонович, ўғлингиз бугун туғилса, бизда туғилган икки мингинчи бола бўлади. Юбилей бола бўлади!

— Яхши, табриклайман,— деди Усмонов.— Неча йил бўлди туғруқхона очилганига?

— Тўққиз йил,— деди врач.— Тажрибамиз кичкина эмас.

— Ўғил дедингиз, қаердан биласиз?— сўради Усмонов. Унга ким туғилиши барибир бўлса ҳам, дилида, ҳар ҳолда, ўғил бўлишини истарди.

Врач кулди.

— Бу сир. Мен ўзим телефон қиламан. Хавотир олманг.

Усмонов трубкани қўйди. Малоҳат кирди. У ҳам негадир бугун қувноқ. Қўзлари чақнарди.

— Суюнчини менга берасиз,— деди у.— Биринчи мен эшитаман.

— Хўп бўлади,— деб кулди Усмонов.

— Бугун «Олга» соат саккизда тарқатилди!— деди Малоҳат ва унга икки нусха газетанинг янги сонини узатди.

Усмонов унц олар экан, Бурҳонов билан ўтган куни бўлган суҳбатини эслади. Бурҳоновни у махсус чақиргани йўқ. Бир иш билан кирганида:

— «Олга» билан, Козим Бурҳонович, Собир Алиевич шуғулланмай қўйибдилар,— деди.— Сизнинг бошқа ишларингиз ҳам етарли. Ўзларига беринг. Газетага тегишли гапингиз бўлса у киши орқали қилайлик. Сиз ҳам, мен ҳам.

Бурҳоновга бу гап ёқмади. Қошлари чимирилди. Лекин қаршилик қилмади.

— Майли. Лекин кейинги пайтда сифати тушиб кетганди газетанинг,— деди.— Ипириқчи материаллар ҳам чиқиб кетди.

— Хотин-қизлар ҳақидаги фельетонми?— сўради Усмонов.

— У ҳам, яна бошқа материаллар ҳам бор.

— Фельетонни ўқиб чиқдим,— деди Усмонов. У чиндан ҳам навбатчилик қилиб қолган кунларидан бирида газета подшивкасини варақлаб чиққан, фельетонни ўқиган эди.— Фельетон ёмон ёзилган эмас, тили ўткир, фактлар жиддий. Автор қачонлардир ўқиб, энди ҳеч қаерда ишламаётган «уй бекалари»ни қаттиқ танқид қилган эди.— Фактлари тўғри бўлса, жиддий масала кўтарилган.

— Кечирасиз, бу масалада сизга қўшилолмайман,— эътироз билдирди Бурҳонов.— Мени тўғри тушунинг. Фельетонда кўпгина обрўли одамлар камситилган. Бунга йўл қўйиб бўлмайди.

— Обрўли одамларнинг ўзлари танқидга имконият яратиб берган бўлсалар-чи?— деди Усмонов.— Адашмасам, фельетон нотўғри, деб топилган бўлса ҳам, ўз ишини қилган. Баъзи сиз айтган обрўли одамларнинг хотинлари ишга киришган. Тўғрими? Ҳаммаси эмас, баъзилари.

Бурҳонов жавоб бермади. Гапни бошқа ёққа бурди.

— Майли, Собир Алиевичга айтаман, ўзи шуғуллансин.

Демак, айтибди. Усмонов газетани очди. Бош мақола берилибди. «Мўл ҳосил гарови». Актив материаллари асосида бўлса керак, таҳмин қилди Усмонов. «Маданий хроника». Беш-олтита хабар босилибди, шу сарлавҳа остида. «Районимиз ижодкорлари». Бу нима экан? «Ёз кунларининг бирида». Ҳикоя. Қимники экан? Усмонов материал охирига назар ташлади. Мирҳайдар Барат. У жилмайди. Ешлар қизиқ. Битта шеър ёзсалар ҳам, дарҳол фамилияларига шоирона тус берадилар. Баратов эмас, Барат. Уқиб чиқиш керак, хаёлидан ўтказди Усмонов, фелъетонга қараганда, истеъдодли йигитга ўхшайи.

Усмонов бош мақолани ўқий бошлаганда, Малоҳат унинг диққатини бўлди.

— Дамир Усмонович! Ўртоқ Муқимов кирмоқчилар, мумкинми?

— Марҳамат.

Усмонов газетани буклаб, уйга олиб кетиш ниятида ёнига олиб қўйди. Кабинетга Муқимов кирди.

— Салом.

— Келинг, Жўра Муқимович!

— Маслаҳатга келдим,— деди Муқимов унга қўлини узатиб.

— Бемалол.

Усмонов жой кўрсатди.

— Кеча Козим Бурҳоновичда бўлган эдим. Иш битмади. Тўғрироғи, мен ўйлаганча бўлмади.

Муқимов новча бўйли, йирик, илгакдек буралиб тушган гўштдор бурни билан Полвоновга ўхшаб кетарди. Овози ҳам йўғон, аммо майин, сўзлар оғзидан мойлангандек чиқарди.

— Гап шундаки, шунча йилдан бери ҳаракат қилиб қурган посёлкамиз битди. Болалар боғчаси ҳам қурдик. Ёзги кинотеатр, кутубхона, магазин... Хуллас, маданий яшаш учун лозим бўлган ҳамма нарса бор. Шу ойнинг ичи табий газ ҳам келади.

— Табриклайман. Муборак бўлсин,— деди Усмонов.

— Раҳмат,— деди Муқимов. Аммо унинг овозида хурсандчиликдан кўра, ташвиш кўпроқ эди.— Энди одамлар, совхоз ишчилари кўчиб ўтса, тамом. Шу масалада қийналиб қолдик. Посёлка асосан Найманчадагиларга мўлжалланган эди. Найманчани билсангиз керак?

Усмонов ҳа, дегандек бошини қимирлатди.

— Шу қишлоқ ошга тушган пашшадек одамнинг энсасини қотиради,— гапида давом этди Муқимов.— Ҳеч нарса йўқ. На кино, на кутубхона. Уйлар хароб. Сув, водопровод ўтмаган... Одамлар қандай яшаб келишади билмайман. Ниятим шу қишлоқдагиларни янги посёлкага кўчириш эди. Номиям қолаверсин, майли, Найманча бўлиб. Йўқ, баъзилар кўчмаймиз, дейди. Нега, дейман. Негалигининг тагига етолмайман. Кеча ўртоқ Бурҳоновга кирсам, у киши ҳам кексаларга тегманг, дедилар. Кексалар кўчмаса, оилаларнинг кўпи бузилади. Ешлар посёлкада, кексалар шу ташландиқ қишлоқда! Ҳаёт ҳаёт бўлади дими унда? Кейин, Дамир Усмонович, қачонгача урф-одат, урф-одат деб юрамиз? Совхоз қанчадан-қанча пул ажратиб, ишини ташлаб, қулинг ўргилсин уйлар қурса-да, бир-иккита қолоқ одам деб, ҳаммани янги жойдан маҳрум қилсак? Менимча, бу тўғри эмас. Ҳаммани кўчириш керак! Шунда бутун Найманча аҳолиси яна бир жойда бўлади-қўяди. Бир-икки ҳафта ўтиши билан кўчишга чўчиётганлар ҳам ўрганиб кетади янги жойга.

— Ешлар-чи? Ешлар нима дейди?— сўради Усмонов.

— Ешлар нима дерди? Ешлар ҳозироқ кўчамиз деб турибди. Фақат кўпчиликнинг ота-онаси бор, баъзиларнинг бувалари ҳам бор.

Шу масала уларни қийнаб турибди. Бизнинг гапимизга қулоқ солиш-маяпти дейишяпти, маъмурият аралашса ёмон бўлмасди, дейишяпти.

— Уртоқ Содиқовга учрадингизми?

— Учрадим. Қудрат ака қизиқ одамлар, — кулди Муқимов. — Менга қолса, дейдилар, эски Найманчани буздириб ташлардим. Чолларни кўндиринг, шикоят қилиб юришмасин, дейдилар. Дамир Усмонович, шикоят қилиб нима қилишарди? Ҳозирги турган уйлари қаёқда-ю янги уйлар қаёқда!

— Бўпти. Кўчиринг. — Шикоят қилишса, иккаламиз бир амаллаб жавоб топармиз. Топамизми?

— Бўлмаса-чи! — севиниб кетди Муқимов. — Раҳмат. Сиз мени тушунарсиз, деб ўйловдим, Дамир Усмонович. Ҳозироқ бориб Найман-

Расмларни Н. Иброҳимов чизган.

чада мажлис ўтказаман. Сизнинг розилигингизни айтаман. Раҳмат.

Муқимов ҳовлиқиб чиқиб кетди.

Усмонов Содиқовга телефон қилди.

— Қудрат Саимович, Муқимовнинг ишини районга ёйиш керак. Назаримда катта иш бошлаган.

— Яхши иш, тўғри,— деди Содиқов.— «Правда» даям шундай қилинапти. «Шарқ юлдузи» да ҳам. Кўргандирсиз. Шундай йўлнинг устида. Лекин Сотиволди ака шошмаяптилар одамларни кўчиргани.

— У кишини ҳам шошириш керак,— таклиф қилди Усмонов.— Янги жойларга одамлар қанча тез кўчишса, район шунчалик обод бўлади.

— Бу тўғри,— қўшилди яна унинг фикрига Содиқов.— Лекин кўчириш осон бўлмайди, Дамир Усмонович. Ҳар ҳолда киндик қони тўкилган жойдан одамларнинг кетиши қийин. Айниқса кексалар...

Бу гап Усмоновни ўйлатиб қўйди. Чиндан ҳам қийин бўлса-чи? Муқимов иккалови ҳозир шошқалоқлик қилиб қўйишмадимикин? Лекин барибир Усмонов ўз фикрида қолди. Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди!

— Қани, Муқимов бир уриниб кўрсин-чи!— деди Содиқовга ва трубкани қўйди.

Тушлик овқат пайти у Мамашариф отанинг уйига борди. Заргар чолни биринчи марта кўрганидаёқ, Ҳафизага илоннуса билагузук олиб беришни дилига тугиб қўйган эди. Ҳозир айна вақти. Албатта, бу қимматбаҳо нарса эмас. Аммо ўша билагузук Усмоновга ёқиб қолди. Далварзин тепадаги қазилмалар ичидан худди шундай жез билагузук чиққан, унинг суратини Пуғаченкованинг китобида кўрган эди. Чол ясаган билагузук ана шу узоқ ўтмишни унга эслатган, кўзига худди ўша, суратдагига ўхшаб кўринган эди.

Мамашариф ота ўзи каби нураб қолган эски бир тор кўчанинг ичида турар экан. Уйи ҳам эски. Олди айвон, икки хонали уй. Аммо яхши қаралган, озода. Айвоннинг четида иккита одам белига тенг хум турарди. Уларнинг ёнида мис жом ва қадимий обдаста. Усмонов айвонга кўтарилар экан, беихтиёр ўймагуллик эшикка кўзи тушди. «Ҳавасли одамга ўхшайди»,— хаёлидан ўтказди у.

Мамашариф ота уйда ёлғиз эди. Усмоновни дарҳол таниди.

— Мана, ўғлим, сизнинг бир оғиз гапингиз билан тинчидим, қўйдим,— деди у Усмоновни янги кўрпачага ўтқазар экан.— Ишимам юришиб кетди. Шовутларам беришди. Унта шовутим бор. Ҳаммаси зеҳни ўткир болалар.— Усмонов илтимосини айтди. Чол бошини қимирлатиб қолди.

— Аттанг! Аттанг! Уни бериб юборувдим. Ҳалиги бир раққоса бор. Узи фарғоналик, опирбалетда ишлайди. Оти эсимдан чиқди. Шу олиб кетувди. Майли, ўғлим, келинимга мен ундан яхшисини ясаб бераман. Уч ўрам бўлсинми, тўртта?

— Одмироқ бўлаверсин,— деди Усмонов.

— Майли. Уч ўрам ясаб бераман. Кўзига ёқут соламан. Қоронғида ёниб туради. Илоннуса тақинчоқлар қаердан келиб чиққан била-сизми?

Усмонов, йўқ, деди.

— Бунинг тарихи бор. Искандар Мовароуннаҳрни, Сўғдни босиб олгандан кейин халқ кўп қўзғолган. Қўзғолон устига қўзғолон бўлаверган. Бир қўзғолонга Аспируҳ деган паҳлавон бошчилик қилган. Румликларни кўп тинкасини қуритган. Шу паҳлавоннинг Зибонасаб деган хотини бўлган. Хусн бобида етти иқлимда унга тенг келадиган гўзал бўлмаган. Бир жангда Аспируҳ енгилиб, эр-хотин бир отга мингашиб қочишади. Бир чўлу-биёбонга етишганда от чарчайди. Душман

етиб келади. Уларни ўраб олади. Яна қаттиқ жанг бўлади. Аспируҳ хотинининг қўлида жон беради. Шунда Зебонасаб эрининг қиличини олиб душманга ташланади. Қанчадан-қанчасини ер билан яксон қилади. Душман бўлса кўп, ёпирилиб келаверади, Зебонасабнинг қўлидаги қиличи синади. Бечора нима қилишини билмай, ерга бош эгганда, эрининг кўкрагида кулча бўлиб ётган илонга кўзи тушади. Уни думидан ушлаб, қўлига ўрайди-ю, яна душманга ташланади. Ушандан бери аёллар илоннусха билагузук, тумор тақиб келишади. Илгари булар Зебонасаб дейиларди. Ҳозир унутилиб кетди. Тўрт кун, узоғи билан беш кунда битади. Бўладими, ўғлим?

Усмонов афсонага ҳам, чолнинг ўзига ҳам қойил қолган эди. Бу одамлар табаррук, уларни эҳтиёт қилиш керак, ўйлади у, гап кўп уларда. Қанча нарса бор уларнинг ичида, ҳеч ким билмайди?

Чол, элтиб бераман, деса ҳам беш кундан кейин ўзи киришини, балки хотинини олиб келишини айтиб, Усмонов ўрнидан турди. Райкомга қайтар экан, нимадир юрагининг бир четини тимдалаётганини сезд. Нима бўлиши мумкин? Бугунги ишларини у бирма-бир ўйлаб чиқди. Ниҳоят топди. Муқимов иккалови найманчалик қарияларни кўчириб, дилларини оғритиб қўйишмасмикан? Усмонов уларни билмас ҳам, ҳар бирида заргар чолни кўргандек бўлиб кетди. Лекин ўзини тинчитди. Ҳеч ким уларга ёмонлик истамаяпти-ку? Қайтанга уларнинг фароғатини ўйлашяпти. Муқимов ҳам, Усмонов ҳам... У шундай хулосага келиб, ўзини тинчитди.

Райком эшиги олдида Малоҳат кўринди. Усмоновнинг юраги дукиллаб уриб кетди. Қадамини тезлатди. Уни кўриб, Малоҳат ҳам қаршисига югурди.

— Суюнчи беринг! Ҳафиза опам туғдилар! Уғил!— қичқирди у. Йўловчилар тўхтаб, уларга қарашаётганига эътибор бермай, Усмонов уни қучоқлаб олди.

— Қачон?

— Ярим соат бўлди. Ҳамида опам телефон қилдилар!

— Рустамни чақиринг. Мен бориб келаман!

Туғруқхонага келганида Ҳамида Усмоновна билан онаси чиқди.

— Муборак бўлсин ўғил!— деди Ҳамида Усмоновна.

Мастура опа ўглини қучоқлади.

— Худди ўзинг, болам! Паҳлавондай!.. Уч кило тўрт юз грамм!

— Шунақа кичкинами?— деб юборди Усмонов.

— Бу жуда яхши тош,— деди Ҳамида Усмоновна.— Ҳафизахонга оғирлик ҳам қилди.

— Онаси қалай? Ҳафиза?— сўради Усмонов.

— Анча чарчадилар. Қийин бўлди уларга.

— Кўрсам бўладими?

Ҳамида Усмоновна жилмайди.

— Йўқ. Ҳозир мумкин эмас. Эртага кечқурун балки ўзлари дераза олдига келарлар.

Аmmo... Ҳафиза ўша кунни кечаси оламдан ўтди. Врачлар инфаркт дейишди.

Усмонов тўсатдан бошига тушган оғир мусибатга аввал ишонмади, янги касалдан турган одамдек карахт бўлиб юрди. Искандар Ғойибович, Пўлатов, Муслим ака, Солиевларнинг қабристонда юришганига ҳам эътибор бермади. Оқшом пайти Ҳафизани кўмиб келиб, мотамсаро уйга кирганида нима бўлганини англади ва додлаб юборди.

— Ая! Нима бўлди ўзи, ая?! Мингта боланиям Ҳафизага алмашмасдим-ку, ая!

Мастура опа ўглининг бошини бағрига босар экан, юпатган бўлди:

— Қўй, ундай дема. Бахтингга болангнинг умри узоқ бўлсин.

У шундай деди-ю, тўлиб турган ўпкасини тутолмади. Хўнграб йиғлаб юборди.

XVI

ОБЛАСТЬ партия комитети бюросининг кенгайтирилган йиғилишига қатнашган Бурҳонов, тушдан сўнг қайтмоқчи бўлиб машинасига ўтираётганида, кимдир чақириб қолди. Угирилганда, унинг қаршисига шошиб келаётган обком инструктори Тешавой Долимовни кўрди.

— Бзовта қилганим учун узр, Козим Бурҳонович!— деди у,— сизда маслаҳатлик ишим бор эди. Бир минутга менинг хонамга кўтарилолмайсизми?

— Бемалол.

Бурҳонов Долимовнинг орқасидан ичкарига кирди. Долимов кабинети томон беданадек пилдираб борар экан, ўқтин-ўқтин орқасига қараб қўяр, Бурҳоновнинг кўзига кўзи тушганда ғалати жилмаярди. Илгарилари Бурҳонов унинг жилмайганини кўрганда, доим ўзини кулгидан тўхтата олмасди. Чунки жилмайганда бутун башараси семиз бўйни аралаш қип-қизил лавлагидек бўлиб кетарди. Аммо ҳозир у кулмади. Нима иши бор экан? Наҳотки, хат бўлса? Уқиганмикан? Уқиган, шунча кун ўтиб кетди орадан. Бурҳоновнинг тиззаларигача титраб кетди. У хатни юборишга юборди-ю, кейин пушаймон қилди. Айниқса Усмонов бошига тушган кулфатдан сўнг ўзини қаёққа қўйишни билмай қолган эди. Қариялар димоғи шишиб кетган одамга қабристонга бор, дейишарди. Бу гапда жон бор экан. Усмоновнинг хотинини кўмиш маросимида кўпчилик қатори — одам эса ўшанда кўп бўлди — қабристонга кирганида ғалати бўлиб кетди. Усмоновга чин юрагидан ачинди. Қабрга тупроқ тортишаётганда эса, ёнига бориб, унинг қўлтиғидан олди, юраги тўлқинланиб, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Шу пайтгача вужудини кемириб юрган ғам, гиналарни унутди-да, «мени кечиринг, Дамир Усмонович, сизга хиёнат қилдим»,— деб юбормоқчи ҳам бўлди. Аммо ўзини ушлаб қолди. Шу тобда, кечагина тирик бўлган, орзулари ҳали рўёбга чиқмаган одам қабри устида у ўз ҳаётини кўз олдига келтирган ва ўзини бахтли эканига ишонч ҳосил қилган эди. Дунё қизиқ, хаёлидан ўтди ўшанда унинг, бир одам ўзини тушуниши учун иккинчи бир одам ўлиши керак, тўғрироғи, иккинчи кимдир ўлганда ўзини тушунади. Қабристондан чиқар экан, почтага югургиси, хатни олиб бурда-бурда қилиб ташлагиси келди, аммо кечлигини биларди. Хат аллақачон адресига бориб тушган эди.

Шу хаёллар билан у Долимовнинг хонасига кирганини, рўпарасига ўтирганини сезмади. Долимов унга тикилиб, яна қулоқларигача қизариб жилмайди. Кейин юзига жиддийлик бериб сўради:

— Дамир Усмонович, қалайлар? Жабр бўлди у кишига. Ишга чиқяптиларми?

Бурҳонов ўзини тутиб олди. Бояги хаёллари таъсирида бутун вужуди билан Усмоновни ҳимоя қилгиси келиб кетди.

— Ишлаяптилар. Эртасига чиқиб кетганлар ишга. Улим, Тешавой Долимович, ҳар бир кишининг бошида бор. Биров бир кун олдин, биров бир кун кейин. Ишлари яхши. Район экишни тугатди. Қўшимча мажбурият олди. Саккиз минг тонна.

— Эшитдим, яхши, жуда яхши,— деди Долимов ва яна Бурҳоновга тикилиб, жилмайди.

«Нима демоқчи бу одам» ўйлади ўзича Бурҳонов унинг қип-қизил қулоқларига қараб.

Долимов жилмайганча, бир оз ўйланиб турди-да, эшикка қаради. Епиқлигига ишонч ҳосил қилгач, Бурҳоновга ўгирилди.

— Қозим Бурҳонович, менинг сизга ҳурматим баланд. Кейин сиз эски партия ходимларидансиз. Бир маслаҳатингиз керак. Албатта, бу ўзаро гап.

— Бемалол. Қулоғим сизда,— деди Бурҳонов сабрсизлик билан.

Долимов яна бир эшикка қараб қўйиб, столи тортмасига қўл узатди.

— Менинг номимга ғалати бир хат келди.

Бурҳонов оқариб кетганини сизди.

— Қандай хат?— овозини қалтироқ босиб сўради у.

— Мана, ўқиб чиқинг...

Долимов хатни унга узатди. Бу, ўша Бурҳоновнинг ўзи юборган имзосиз хат эди. «Наҳотки, менлигимни билган бўлса? Йўқ! Билиши мумкин эмас»,— хаёлидан ўтди яшин тезлигида унинг.

У қўли титраб кетмаслиги учун стол зихига тирсакларини қўйиб, хатни конвертдан чиқарди ва ихтиёрсиз равишда ўқий бошлади. Уқир экан, Долимовнинг унга тишларининг оқини кўрсатиб жилмайганича тикилиб турганини сизди.

— Авторини билмадингизми?— сўради Бурҳонов хатнинг охирига етгач.

Қулоғига эса ўз саволи «Аблаҳлик бу! Аблаҳлик!» дегандек эшитилди.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Долимов.— Авторини билмадим. Билиб ҳам бўлмайди.

Бурҳонов енгил тортгандек бўлди.

— Кейин қизиқ,— ҳайрон бўлди Долимов.— Нега энди менга юборишди экан? Райком секретарига, биринчи секретарига тагин, менинг нима дахлим бор? Ташкилий бўлимга юборишлари керак эди. Ё бўл-маса секретарнинг номига.

— Хат регистрация қилинганми?— сўради Бурҳонов.

— Йўқ. Тўғри қўлимга олиб келиб беришди. Уч кундан бери нима қилишимни билмайман.

— Демак, ҳеч ким кўргани йўқ?

— Йўқ, лекин бугун Нодирхон Солиевичга кўрсатмоқчиман.

— Менимча...— деди ўйланиб Бурҳонов. У анча ўзига келган эди.— Ҳожати йўқ. Биринчидан, менга ишонинг, хат бошидан охиригача бўхтон, туҳмат. Иккинчидан, расмий хат эмас. Шахсий хат.

— Мен ҳам шундай ўйлаяпман,— унга қўшилди Долимов.— Дамир Усмоновични биламан. Шишадек тоза одам. Кейин бировни хафа қилишига, ножўя хафа қилишига ақлим етмайди. У киши ҳақида бу ерда фикрлар жуда яхши. Лекин бир нарса мени қийнапти... Хат эгалари маълум фурсат ўтгандан кейин расмий хат ёзишса-чи? Ўз вақтида сигнал қилувдик, ўртоқ Долимовнинг номларига ёзувдик, дейишсачи?

Долимовнинг бу тахмини ўзича ҳақиқатга яқин эди. Унда албатта Долимовга гап тегиб қоларди. Лекин Бурҳонов шундай хат келмаслигини, хат автори бундай қабиҳлик қилмаслигини, қандай айтади? Ё хат автори мана, олдингизда ўтирибди, менман, дейдими? Йўқ, бундай дейишга унинг кучи етмасди. Ким билади, балки бир кун келиб айтар, лекин ҳозир ожизлик қиларди.

— Менимча бундай қилишмайди,— деди иложи борица вазминлик билан Бурҳонов.— Дамир Усмонович келган кунлари кимгадир ёқмаган бўлишлари мумкин. Лекин кун ўтган сайин халқ у кишининг қандай одам эканликларини яхшироқ билипти. У кишига ҳурмат ошяпти. Йўқ, мен аминман, бундай аҳмоқликни иккинчи қилишмайди. Ким билади, балки ҳозир ҳам пушаймон бўлишаётгандир?.. Сизга ёзишганига

келганда, менимча бу ҳам тушунарли. Сиз у кишининг дўстисиз. Бирга, бир хонада ишлагансиз. Буни одамлар билмайди, дейсизми? Билади.

— Шундай деб ўйлайсизми?— ишонқирамай сўради Долимов.— Бирга ишлаганимиз рост. Дўстлигимиз ҳам... Демак, бошқа ёзишмайди?

— Ёзишмайди!— қатъий равишда деди Бурҳонов.— Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, дўстлигимиз қадр, йиртиб ташлардим.

— Раҳмат, Козим Бурҳонович.

Долимов ўрнидан турди. Бурҳонов ҳам туриб, унга қўлини узатди ва елкасидан тоғ ағдарилгандек хонадан чиқди.

Аммо ўша куни Долимов хатни йиртиб ташламади. Нодирхон Солиевичга олиб чиқиб кўрсатди. Солиев хатни ўқиб бўлиб, жирканиш билан Долимовнинг олдига ташлади.

— Қандай паст одамлар бор-а ҳали ҳам! Усмоновни чақиринг ўқисин. Зиён қилмайди. Қим билади, бу ҳаётида биринчи хатдир устидан тушган? Кейин жавоб ёзиб, ҳисобдан чиқариб ташланг.

— Ҳисобда йўқ бу хат.

— Ундай бўлса бўлимнинг жавоби билан ўзига бериб юборинг.

Долимов Нодирхон Солиевич айтганидек қилди. Эртаси куни Бодомсойга телефон қилиб, Усмоновни вақти бўлганида обкомга келиб, у билан учрашиб кетишини сўради.

Усмонов кечга яқин келди. У Искандар Ғойибович билан учрашмоқчи эди. Исмоилжон унинг илтимосини бажарган, «Совет Ўзбекистони»да Султонмурод Ишимов ҳақида унинг Мирҳайдар Барат билан бирга ёзган каттагина очерки чиққан эди. «Жасорат биографияси» деган бу очеркда Ишимовнинг бутун ҳаёти, уруш йилларидаги қаҳрамонлиги ва ҳозирги меҳнати ўз аксини топган эди. Исмоилжон уруш ветеранлари жамияти билан боғланиб, югослав партизанлари ва шу партизанлик ҳаракатида совет жангчиларининг иштироки ҳақида таллайгина материаллар йиғган, ҳатто Ишимовнинг Черногориядаги собиқ командири, генерал-лейтенант Антонов-Ростичдан Ишимов ҳақида, унинг отряддаги ишлари ҳақида хат ҳам олишга улгурган эди.

Усмонов шу очеркни ва Ишимовни мукофотга тақдим этилган қозларини Искандар Ғойибовичга кўрсатмоқчи эди.

Долимов уни эски қадрдонлардек кутиб олди.

— Яна бир марта таъзиямни қабул қилинг, Дамир Усмонович,— деди унинг қўлини қаттиқ қисиб.

Усмонов бош қимирлатди ва савол назари билан унга қаради.

— Арзимаган бир нарса,— Нодирхон Солиевич билан маслаҳатлашиб, сизга бериб қўйишни лозим топдик.

— Нима экан?— сўради Усмонов.

— Хат. Чақага арзимайдиган бир хат. Эътибор ҳам берманг, куюнманг ҳам.

Долимов юракдан айтди бу гапни. Усмонов бошига тушган мусибат Бурҳонов каби, уни ҳам Усмоновга нисбатан муносабатини ўзгартириб юборган эди. Усмоновнинг озиб кетганини, сочларига оқ тушганини кўриб, баттар ачиниб кетди.

— Бўлимнинг жавоби ҳам бор.

У Шундай деб, жавоб тиркалган хатни Усмоновга берди.

Усмонов ўқиб чиқиб, оғир жилмайди.

— Биринчи марта шундай хат ўқишим, ўзим ҳақимда.

— Менимча охиргиси ҳам бўлса керак,— деди Долимов.— Ҳали паст одамлар бор орамизда. Мен кўрсатмоқчи эмасдим сизга, Нодирхон Солиевич кўрсин, дедилар. Назаримда у киши ҳақ. Бундай хатлар оз бўлса ҳам сергак қилади одамни. Албатта, сиз бунга муҳтож эмассиз.

— Жавобни ким тайёрлади?— сўради Усмонов.

— Мен.

— Раҳмат,— Усмонов ўрнидан турди.— Ҳеч эсимдан чиқмайди... Партконференциясида икки киши менга қарши овоз берди. Нега? Қим улар? Билмайман.

— Хатни ҳам балки ўшалар ёзгандир?— таҳмин қилди Долимов.

— Ким билади?— Елкаларини қисди Усмонов.

— Эътибор берманг,— уни юпатишга интилиб деди Долимов.— Ишларингиз яхши. Яхши бошладингиз. Тез, шиддат билан. Бу ерда ҳамма яхши фикрда. Хатга эътибор берманг. Ит ҳурар, карвон ўтар!..

Усмонов Долимов билан хайрлашиб, Искандар Ғойибовичнинг қабулхонасига кўтарилганда, қабулхона секретаридан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Салом Валентина Ивановна!— деди у.

Валентина Ивановна ўрнидан туриб, унга қўлини узатди.

— Салом, Дамир Усмонович! Чин кўнгилдан таъзия изҳор қилман. Эшитиб жуда хафа бўлдим. Искандар Ғойибович ҳам қаттиқ хафа бўлдилар. Бардам бўлинг.

— Раҳмат,— деди Усмонов миннатдор бўлиб.

Валентина Ивановна унга доим ўз укасидек ҳурмат билан қарарди. Буни у яхши биларди.

— Бормилар?

— Ҳа,— деди Валентина Ивановна.— Тошкентдан келган бир одам бор. Сув хўжалиги министрлигидан. Анча бўлди кирганига. Утириб туринг.

Лекин ўтиришга ҳожат бўлмади. Тошкентлик меҳмон чиқди.

— Киринг,— таклиф қилди Валентина Ивановна.

Усмонов таниш кабинетга оҳиста кирди. Ҳеч нарса ўзгармаган эди кабинетда. Уша портретлар, одам бўйи келадиган ўша соат... Искандар Ғойибович ҳар доимгидек ёзув столи ёнида эмас, бутун шаҳар кўзга ташланиб турадиган қатор деразалар ёнидаги узун стол тўрида ўтирарди.

— Келинг, Дамир Усмонович!

Искандар Ғойибович ўрнидан турди. Усмонов ёнига келгач, у билан кўришар экан, деди:

— Қўшимча мажбуриятни катта олиб юборибсизлар-ку!

— Ҳисоблаб чиқдик!— Усмонов Ғойибов ёнидаги биринчи стулга ўтирди.— Бажаришга ҳаракат қиламиз.

— Район ишлари умуман ёмон эмас...— деди Ғойибов узун қизил қаламни кафтлари орасида ишқалар экан.— Раҳмат. Пўлатовни қўллаб жуда яхши қилибсиз. Хурсанд. Ҳалиги... Каримов ҳақидаги илтимосини ҳам, майли, бажаринг. У йигитни биламан. Ўз хоҳиши билан шу қарорга келибдими, борсин. Лекин унутманг уни. Яхши масъул ходим чиқади ундан.

Кўнгли анча ёришган Усмонов нима иш билан келганини айтди. Очеркни, Ишимов ҳужжатларини кўрсатди. Ғойибов диққат билан та-нишиб чиқди.

— Яхши ўйлабсиз. Бу йилги ишларини ҳам қўшиб, таклиф кири-тинг. Қувватлаймиз.

Усмонов унинг шундай дейишини кутган эди, севиниб кетди.

— Хўш, яна нима гап?— сўради Ғойибов.

— Йўқ, бошқа гап йўқ...— Усмоновнинг хаёлига аноним хат келди.

— Айтаверинг!— жилмайди Ғойибов.

— Обкомга менинг устимдан хат тушибди...— деди Усмонов қи-зариб.

— Хат? Қандай хат?

Усмонов чўнтагидан хатни олиб обком жавоби билан узатди.

Ғойибов хатни ҳам, жавобни ҳам шошмасдан ўқиб чиқди-да, Усмонов олдига суриб қўйиб, хаёлга толди.

— Биз ишқемас, ғийбатчи, амалпараст, шахсиятпараст одамлардан ҳали қутулганимиз йўқ,— деди бошини кўтариб.— Улар ҳали кўп бошимизни оғритишади, ишимизга халал беришади, вақтимизни олишади. Лекин... ҳалиги бир қўшиқ бор-ку? «Ҳеч қандай тўлқин, бўрон ҳам кемамизни тўхтатолмайди», деган сўзлар бор унда. Яхши қўшиқ. Ана шундай, бизни ҳам ҳеч ким тўғри йўлдан адаштиролмайди, иккилантириб қўёлмайди. Хафа бўлманг, ука. Сиз биринчи эмассиз шундай хатга тушган... Ғойибов кулди.— Менинг устимдан ҳам ёзишган.

— Сизнинг устингиздан?— ҳайрон бўлди Усмонов.

У ҳеч маҳал буни кутмаган, хаёлига ҳам келтирмаган эди. Искандар Ғойибовичдек, ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлган, донғи бутун Иттифоққа кетган машҳур одамни ким ёмон кўриши мумкин?

— Ёзишган,— қайтарди Искандар Ғойибович.— Кўп ёзишган. Ҳатто КПСС Марказий Комитетига ҳам юборишган хатларини. Эҳ-ҳа... нималарда айблашмаган мени... Лекин одам тўғри йўлда бўлса, партия йўлида бўлса, бу хатларнинг қиммати сариқ чақачалик ҳам қадр топмайди. Яхши жавоб қилишибди бўлимдаги ўртоқлар.

— Раҳмат, Искандар Ғойибович.

Усмонов ўрнидан турди. Хайрлашиб, эшикка йўл олганда, Ғойибов уни тўхтатди.

— Найманчадаги қарияларни ўз ихтиёрларига қўйиб қўйинг, Дамир Усмонович. Ешлар кўчсин. Бу ишни буйруқ билан қилиб бўлмайди.

Усмонов уялиб кетди. Ушанда у шошилди, хато қилди. Бурҳонов ҳақ эди.

— Хўп бўлади, Искандар Ғойибович!— деди у.— Ҳозироқ бориб айтаман.

— Яхши,— бошини қимирлатди Ғойибов.— Уғилча, Улуғбек қалай? Катта бўляптими?

— Раҳмат.

Усмонов яна уялиб кетди. Ҳафиза вафот этгандан бери ўтган бир ой ичида ўглининг юзига қарамаган ҳам эди. Назарида Ҳафизанинг ўлимига ўша сабабчидек эди. Дилидаги фикрларини билгандек Ғойибов самимий маслаҳат бериб, деди:

— Ҳаётда хурсандчилик ҳам кўп, хафачилик ҳам. Бунга кўникиш керак. Бўлмаса яшаш ҳам, ишлаш ҳам қийин бўлиб қолади. Ҳеч кимни айблаш ҳам керак эмас. Аянгизга салом айтинг. Уғилчангизни ўпиб қўйинг.

XVII

У СМОНОВ Бодомсойга яхши кайфиятда қайтди. Марказга яқинлашганда, ҳали қуёш ботмаган, кўм-кўк тераклар ортида баркашдек қизариб турарди. Райкомга кириб, Муқимовга телефон қилмоқчи бўлди, лекин шу заҳотиёқ бу фикрдан қайтди. Найманчага ўзи бориб келади. Қариялар қаттиқ ранжишган бўлса, узр сўрайди. Бошидаёқ негадир бу ишга кўнгли чопмаган эди. Мана, хато чиқди. У Муқимовни, янгиликни қўлламоқчи эди. Демак, шошибди. Буйруқ билан, мажбурий чоралар билан янгиликни бирданига жорий қилиб бўлмайди. Тўғрироғи, бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Қарияларнинг асрлар бўйи давом этиб келаётган ўз анъаналари, шаклланган эътиқодлари бор. Ҳурматга, ҳали кўп ўрганишга лойиқ бўлган удумлар. Туғилган жойларига боғлаб турадиган одатлари бор. Булардан бир кунда Усмонов ёки Муқимовнинг хоҳиши билан воз кечиб бўлмайди. Нега шу фикр-

лар илгари миясига келмади? Нега чуқурроқ мулоҳаза қилмади? Заргар чол билан суҳбатлашганда ҳам шу, жуда бўлмаганда, шунга яқин фикрлар хаёлидан ўтган эди-ку?

— Рустам! Найманчага ҳайданг,— деди у.

Рустам шу заҳотиёқ машинасини секинлатиб, орқага бурди.

— «Максим Горький» орқали борсак майлими? Яқинроқ.

— Майли.

Усмонов шундай деб, деразадан ташқарига қаради. Ғўзалар қий-ғос гуллаган эди.

— Кўз тегмасин ишқилиб, бу йил пахта яхши,— деди Рустам.

— Айтгандек... Рустам...— сўради Усмонов кўпдан бери юрагига тугиб қўйган нарсасини билмоқчи бўлиб.— Ишингиз ёқадими сизга?

— Ёқади,— Рустам шундай деб, унга «ялт» этиб қаради.

Усмоновнинг нима демоқчи эканини у тушунди шекилли, бир оз йўланиб туриб, гапида давом этди:

— Армиядан қайтганимдан кейин чап оёғимни трактор мажақлаб кетган. Армияда шоферлик қилган эдим. Носир Пўлатович билиб қолиб, ўзларига шофер қилиб олдилар. Протез тақаман. Тиззамгача. Тормозни қўлга ўтказиб олганман. Мана. Цеплениенинг ёнида.

— Мени кечиринг, Рустам,— деди Усмонов унинг елкасига қўлини қўйиб.

— Ҳечқиси йўқ.

— Менга ёқиб қолдингиз.

— Раҳмат...

Йўлнинг чап томонида уйлар бошланди.

— Колхозга етиб келдик,— деди Рустам.— Бу ёғи ўн беш минутли йўл.

Олдинда, шундай йўлнинг ўртасида трактор кўринди. Рустам машинани секинлатди.

— Бир нарсани тортяпти,— деди Рустам.

Тракторга яқинлашганда, у машинани тўхтатди. Тракторчи, ёш йигит қўлини пахса қилиб кимгадир ўшқирар, тракторини бир олдинга юргизар, бир орқага тисарилтирарди. Трактор тумшуғига боғланган темир тросс дам бўшаб, асфальт йўл устига тушар, дам таранг тортилиб, ниманидир сургарди.

Усмонов тросс тортилган томонга қаради. Тросс қатор ўсган баланд теракларнинг биттасига одам бўйи келадиган жойидан боғланган эди. Унинг тагида эса теракка кўкракларини тираб, қўлларини ёзганича оқ яхтак, оқ иштоқ кийган бир ялангоёқ чол турарди. Усмонов бу манзарани кўрди-ю, нима бўлаётганига тушунди ва машинадан тушди.

— Тўхтанг! Тўхтанг!— қичқирди у тракторчига.

Аммо у кечиккан эди. Тракторчи машинани тезроқ ўтказиб юбормоқчи бўлдими, чўнки Рустам уч-тўрт марта босим сигнал берган эди, ё иш жонига тегдими, тракторини олдинроққа юргизиб зарб билан троссини тортиб юборди. Терак қарсиллаб кетди, тебраниб, йўл томонга эгила бошлади.

— Қочинг! Қочинг, ота!— қичқирди Усмонов ва ҳеч нарсага парво қилмай, теракка ёпишиб олган чол томон югурди. Зум ўтмай, илдизлари синиб, қўпорилган баҳайбат терак ағдарилди. Рустам нима бўлганига тушуниб етгунча, чол ҳам, Усмонов ҳам терак шохлари тагида қолиб кетишди.

— Дамир ака! Дамир ака!— қичқирди Рустам шохларни қайирар экан.

Аммо Усмонов ҳам, чол ҳам кўринмасди.

— Бу ёққа келинг, Рустам!

Ниҳоят Усмоновнинг бўғиқ овози эшитилди қаёқдандир.

— Буёқдалар!— деди кимдир.

Бу — тракторчи эди. Унинг рангида ранг қолмаган, тишлари так-так қиларди.

— Ҳа, даюс!— ўшқирди Рустам ва у кўрсатган томонга ташланди. Усмонов қалин шохлар остида қўллари билан ерга тиралиб ётарди.

— Тез бўлинг, чол остимда!— деди у Рустамни кўриб.

— Бу ёққа кел!— қичқирди Рустам тракторчига.

Бусиз ҳам тракторчи унинг ёнида эди. Иккалови шохларни қайириб Усмоновга қўл узатишди.

— Чолни олинглар! Мен ўзим тураман!— деди Усмонов.

Улар бир амаллаб, Усмоновнинг қўллари орасидан ҳушидан кетган, юз-кўзи қонга бўялган чолни тортиб олишди. Усмонов бир силтаниб ўрнидан турди. Теракнинг оғир шохи шу томонга ағдарилди.

— Ҳеч нарса қилмадимиз?— югуриб келиб сўради Рустам.

— Йўқ,— жилмайди кийимларини қоқар экан Усмонов.

— Бурнингиз сал тилинибди.

— Чол қалай?— жавоб бермай сўради Усмонов.

— Тирик шекилли?— Рустам ариқ томонга югуриб кетди. Тракторчи шу ерга чолни ётқизиб, кўкрагига сув сепаётган эди.

— Тирикми?— сўради Рустам.

— Тирик... Нафас оляпти! Жинни чол!— деди тракторчи.

— Сен ўзинг жинни!— ўшқирди Рустам. Одамни кўриб туриб ағдарасанми?

— Кетмаса нима қилай? Минг марта ҳайдадим. Уғлим, ўғлим, деб теракка ёпишди. Қўлимда буйруқ бор, бажармасам бўлмайди!

— Кимнинг буйруғи?— сўради улар ёнига етиб келган Усмонов.

— Раиснинг буйруғи! Мен нима қилай?— йиғламоқдан бери бўлиб деди тракторчи.

— Қани, кўтаринглар! Машинага соламиз...— Усмонов шундай деб чолнинг қўлтиғидан олди.— Зудлик билан касалхонага олиб боринг! Усмонов айтди, денг. Яхши қарашсин! Мен шу ерда бўламан!

Рустам машинасини орқага қайириб, учирганича районга жўнади. Одамлар йиғила бошлади. Кимдир узоқдан дарахтнинг ағдарилаётганини кўриб, шу томонга югурган, баъзилар шовқинни эшитиб, уйлари-ридан чиқишган эди. «Шокир отани терак босиб қолибди!» деган гап бирпасда қишлоққа тарқалди. Йиқилган терак атрофига одам тўлиб кетди. Кўпчилик Усмоновни таниди. Кимдир уйдан йод олиб келиб, унинг бурнига сурди. Тракторчи ўзини йўқотиб қўйганидан ҳаммага олазарак бўлиб қарар, нима қилишини, нима дейишини билмасди.

— Шокир отанинг кимлари бор?— сўради Усмонов атрофидаги одамлардан.

— Қизлари бор,— деди кимдир.— Уқитувчи. Бугун болаларни олиб шаҳарга кетгандир. Экскурсияга.

— Бешта ўғиллари бор эди,— қўшилди яна кимдир гапга.— Ҳаммаси ҳалок бўлган урушда. Шу теракларни уларнинг хотираларига эккан эдилар. Бу терак тўнғичлари, Мирбилолга атаб экканлари.

— Тўнғичлари Мирбилол эмас, Миржалол!— деди бўғиқ аёл овози.

Усмонов катта йўлга туртилиб чиққан ариқ лабидаги теракларга қаради. Тўртта баҳайбат, кўкка бўй чўзган терак шохлари енгил шамолдан титраб, тагларида турган одамлар билан сўрашгандек гоҳ у, гоҳ бу томонга эгилиб тебранарди.

Усмоновнинг ўпкаси тўлиб, лаблари титраб кетди, кўзлари ёшланди. Одамларга буни, сездирмаслик учун тераклар қаршисидаги очиқ

эшик томон юрди. Бу — Шокир отанинг уйи эди. Усмонов ҳовлига кирди. Эшикнинг ўнг томонидаги, оғзига баркаш ёпилган тандир остида ётган кичкина лайча кучук югуриб келиб туфлисининг учини ялай бошлади. Ҳовли каттагина эди. Олди сўри, орқаси боғ. Сўрининг ёғочлари ток поялари билан айвон томига чирмашиб кетган эди.

— Қоч жонвор.

Усмонов итни оёғи билан оҳиста суриб айвонга кўтарилди. Уйнинг бир хонаси ланг очиқ эди. Ҳовлига қараган пастак дераза ёнида хонтахта турарди. Устида дастурхон ёзиғлиқ. Пиёлада ичилмаган чой. «Чой ичиб ўтирган бўлса керак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Тракторнинг келиб тўхтаганини эшитган-у, югуриб чиққан».

Хонада ошиқча безак йўқ, тўрдаги деворга қизил гилам осилган эди. Усмонов шу ёққа қаради. Гиламнинг тепасида тунука рамкага солинган бешта сурат осиглиқ турарди. Усмонов яқин бориб тикилди. Ўғиллари бўлса керак, ўйлади Усмонов. Ҳаммаси гимнастёркада, ҳаммаси бир-бирига ўхшаш. Қош-кўзи ҳам, қарашлари ҳам... Фақат каттаси соч қўймаган, қолганлари соч қўйган. Биттасининг қўнғиздек мўйлаби ҳам бор эди.

Хонада оёқ товушлари эшитилди. Усмонов ўгирилди. Султонов билан Қобулов кириб келишган эди. Усмонов ўзини тутолмади:

— Қачонгача одам ўлдирасизлар?

Қобулов бошини эгди.

— Йўлни кенгайтирмоқчи эдик, Дамир Усмонович...— деди бўғилиб Султонов. Унинг боши, пешонасини тер босган, сочиқдек келадиган рўмолча билан артишга ҳаракат қиларди, аммо тер тўхтамасди, артиб бўлиши билан яна қуя бошларди.— Кўнгандек бўлувди, бобой... Ўғилларининг сувратини музейга қўйганмиз... Терак ҳам матаҳ бўлдимиз?!

Усмонов индамай эшикка йўл олди. Айвондан тушаётиб, тўхтади:

— Эртага бюро. Икковингиз боринг.

Уша куни у Найманчага бормади. Райкомдан Муқимовга телефон қилиб, Ғойибов билан бўлган гапни айтди, кейин касалхонага борди. Шокир ота омон эди. Касалхона бош врач унинг қаттиқ лат еганини, аммо суяклари бутунлигини айтиб, тинчитди. Бироқ Усмоновнинг аччиғи тарқамади. У Султоновдан қаттиқ ранжиган эди. Эртасига райком бюросида унинг бу гал ҳам правление аъзоларининг маслаҳатига кирмагани маълум бўлди. Усмоновнинг таклифи билан Султонов ишдан бўшатилади. Ҳайдарали Қобулов колхоз раислигига тавсия этилди.

Кечқурун Максим Горький номидаги колхознинг ҳашаматли клубида колхоз аъзоларининг умумий мажлиси бўлди. Мажлис бир овоздан райком бюросининг таклифини маъқуллади.

Усмонов ярим кечада уйига қайтди. Мастура опа неварасининг олдида ўтирарди. Усмонов Ҳафиза ўлгандан бери биринчи марта ишдан келиб ўз хонасига эмас, шу ўғли ётган онасининг хонасига кирди.

— Ухламаяптими?— сўради секин.

— Ҳозиргина кўзини юмди.

Усмонов каравотда пишиллаб ухлаб ётган ўғлига биринчи марта қаради. Дум-думалоқ, семиз юзи худди Ҳафизаникидек оппоқ эди. Қошлари йўқ ҳали, аммо киприклари бор эди. Худди Ҳафизаникидек қора, узун. Кўзлари юмуқлигидан бир-бирига ёпишиб ётарди. Улуғбек остки, семизлигидан пастга осилиб тушган лабини қимирлатиб, тамшанди. Усмонов унинг илиқ пешонасига қўлини қўйиб, жилмайди: Чиндан ҳам нега у болани айблаши керак? У жўрттага қилибдими?

— Кундуз куни бир қиз келиб кетди,— Мастура она унинг хаёлини бўлди.— Улуғбек билан анча ўйнаб ўтирди. Алламбало ўйинчоқлар

олиб келибди. Уғил бола-да, ҳалигини юргазса, қиқир-қиқир кулади...

— Ким экан?— ҳайрон бўлиб сўради Усмонов.

— Холида. Дамир акамлар биладилар,— деди.

Усмонов индамай ерга қаради. Ҳа, болада айб йўқ. Кейин Улуғбек унинг боласи, Ҳафизанинг боласи.

XVIII

КУЗ яхши келди. Бутун сентябрь ойи, октябрнинг ўрталаригача ҳаво иссиқ бўлди, пахта қийғос очилди. Бодомсойда теримни биринчи бўлиб «Правда» колхози бошлаб берди. Ун кунлардан сўнг бутун район бўйлаб теримга тушилди. Райкомда тахминан мўлжаллаб чиқишди, агар ҳаво ойнанинг охирида ҳам шундай туриб берса, биринчи ноябрга мажбурият ҳам бажарилиши мумкин. Кечи билан октябрь байрамига терим тугаши керак. Сотиволди Полвонов, Ҳайдарали Қобулов, яна бир-иккита раислар теримни сифатли тугатиш, оби-ҳаво айнаиб қолиш баҳонасини қилиб, жуда бўлмаганда юқори синф ўқувчиларини йигирма кунга теримга чиқаришни илтимос қилишди. Райком кўнмади. Йилнинг бошида бир овоздан қабул қилинган пленум қарорини сўзсиз бажариш лозимлигини айтди. Тўғрироғи, Усмонов қаттиқ турди. Бурҳонов аввал уларни қўллаган бўлди. Фақатгина область эмас, республикада ҳам биринчилар қаторига чиқиб олиш мумкинлигини айтиб, Усмоновни юмшатмоқчи бўлди. Кейин у ҳам Усмонов томонига ўтди.

Лекин дам олиш кунлари район ишчилари, хизматчилари ўз ихтиёрлари билан теримга чиқишди. Райком ходимлари бошлаб берди. Улар қўл терими мавжуд колхозларга икки кун, икки кундан бориб туришди.

«Шарқ юлдузи» колхозида бу йил терим ўн кун кеч бошланди. Чўзилиб кетган баҳорнинг таъсири шу колхозда кўпроқ сезилди. Баъзи ерларда чигит икки марталаб экилди. Шунга қарамай, пахта яхши бўлди. Теримнинг ўрталарига келиб, колхоз бошқа хўжаликларга етиб олди. Райком ходимлари кўпроқ шу колхозда бўлди.

— Ўқувчиларни сўраб юрибсиз, Сотиволди ака!— ҳазиллашди бир куни Усмонов.— Райком ходимининг ҳар бири ўнта ўқувчининг ўрнини босади.

— Райком ходимларига қулоқ солган яхши, ишлатгандан кўра,— ҳазилга ҳазил билан жавоб берди Полвонов.— Ҳамма эркаклар қўзғолон қилмоқчи бўлиб юришибди.

— Нега?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Сизлар келгандан бери бирон хонадонда овқат қиладиган одам қолмабди. Ҳамма қоронғи тушгунча далада. Келинойнингиз ҳам юрибдилар, ҳов ана, сой бўйида.

Усмонов кулди. Кўпдан бери энди унинг чеҳраси ёришган, ғам-ғусса ичидан ҳаёт уни ўз бағрига олган эди. Албатта, Ҳафизани у унутолмасди. Уйдаги, кўчадаги, қаерда бўлмасин, бирон нарса лоп этиб, уни эсига солар, ҳар бир нарсада Ҳафизани кўрар, унинг овозини эшитар эди. Бир пайтлар Усмонов ўзини шу қадар бахтсиз, ожиз, паришон сездики, ҳатто Бодомсойдан кетиш нияти ҳам пайдо бўлиб қолди дилида. Аммо буни ўзидан бошқа ҳеч ким билгани йўқ. Ҳатто онаси ҳам. Кейин ўзини тутиб олди. Яшаш керак эди. Онаси учун, Улуғбек учун. Одамлар учун. Яшаш ва ишлаш керак эди. Ҳафизанинг хотираси учун ҳам шундай қилиш керак эди. Одамлардан узоқлашиш, орзулардан воз кечиш, ҳаёт измига тушиб олиб кун кечириш жуда осон. Шундай қилиш — ҳаётдан кўз юмиш билан баробар. Усмонов

бундай қила олмас эди. Биринчидан, ўзи истамас эди, иккинчидан, ҳаққи йўқ эди. Яшаш ва ишлаш керак. Халқ учун. Келажак учун. Тиним билмай ишлаш керак. Шунда ўзининг ҳам кўнгли тўлади бу дунёга келганидан. Ҳафизанинг ҳам руҳи хурсанд бўлади. Унинг хурсанд бўлиши турган гап. Чунки у энди Ҳафиза учун ҳам яшаши, ишлаши керак. Аммо унинг ўзига келиши, оғир жудоликка кўникиши қийин эди. Ҳали ҳам кечалари уйқусиз ўтар, ёлғиз қолиши билан хаёлини Ҳафиза ва у билан боғлиқ хотиралар ўраб оларди.

«Шарқ юлдузи» колхозининг плани тўладиган куни Полвонов унинг ёнига келди.

— Дамир Усмонович, бугун теримдан кейин ҳаммаларинг келасизлар.

— Нега? Бугун эртарақ кетмоқчи эдик-ку, эркаклар қўзғолон қилмасин деб,— деди Усмонов.

— Бугун уларнинг ошиғи олчи. Зиёфат катта бўлади. Машрабхонни биласиз. Механизатор қизимиз. Бу йил ҳам яхши терди пахтани. Ҳозир икки юз тоннага етди. Яна етмиш тонна термоқчи. Шунинг тўйи. План тўлиши билан қиламиз, девдим тўйини. Куёв бола ҳам ҳиқиллаб юрибди.

— Табриклайман,— деди Усмонов.— Куёв ким?

— Куёв ўзимиздан. Мирзағани. Ветврачимиз.

Усмоновнинг эсига тушди. Холида шу тўй ҳақида гапирган эди колхозга келишаётганда.

— Янги уйда бўлади шекилли тўй?— сўради у раисдан.

— Ҳа. Эшитганмидингиз?— ҳайрон бўлди Полвонов.

— Холида айтувдилар,— деди Усмонов.— Эсингиздами, сиздан аразлаб кетган маҳали... Сотволди акада ҳамма нарса ҳисоблоғлиқ, деган эди. Ҳатто Машрабхонни тўйи қачон бўлади, шуниям белгилаб қўйганлар.

Полвонов кулди.

— Ўзиям ҳозир беҳисоб қадам босмайди. Қўлида чўт, блокнот... Мен сизга ўшанда айтдим, келади, деб. Лекин сиз олиб келганингиз яхши бўлди. Қадрини билади. Сирасини айтганда, менгаям қадрини кўрсатиб қўйдингиз ўшанда... Баъзан қўрқаман, яна сизга шикоят қиладими, деб.— Полвонов кулги аралаш шундай деди-да, кейин жиддий кўшиб қўйди.— Яхши қиз. Ишни билади. Ташвишим йўқ колхоздан. Менсиз ҳам эплаб кетаверади.

Бу гап Усмоновни хурсанд қилди. Кейинги кунларда у Холида ҳақида одатдагидан кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолган эди... Ёзнинг ўрталарида унинг ҳузурига Партия йигирманчи съезди номидаги колхоз раиси келди. Бир пайтлари бу одамнинг номи газета саҳифаларидан тушмасди. Фарғонадаги биринчи раис, икки марта Ленин ордени олган Фарғонадаги биринчи одам, граждандлар уруши ветерани... Сўнги йилларда у анча жимиб қолди, тўғрироғи, у ҳақдаги гаплар камайди. Сулаймон ота Йўлдошев анчагача гапни нимадан бошлашни билмай ўтирди-ю, кейин бирдан мақсадга кўчди-қўйди.

— Мени бўшатсаларинг...— деди у.

— Тинчликми?— сўради Усмонов.

— Тинчлик!— ҳафсаласизлик билан гапирди Йўлдошев.— Ҳозирча тинчлик. Лекин бир кунмас-бир кун колхоз портлаб кетади, деб қўрқаман.

Усмонов ҳайрон бўлиб унга тикилди.

Сулаймон ота гапиришга қийналди шекилли, буришган қўллари билан дўпписини анчагача гижимлаб ўтирди, кейин деди:

— Қаришни ўйламабман, Дамиржон, ўғлим. Қарилик эшик қоқиб келиб қолибди, билмабман. Қўлим калталиқ қилиб қолди. Илгариги

мадор йўқ... Эрта-мертан саҳарлаб, ҳали хўроз қичқирмасдан турардим. Қишлоқ тинчимасдан, бирон уйда чироқ ўчмагунча ётмасдим. Қирқ йил шундай ишлаб келдим. Уй нималигини, касал нималигини билмадим. Энди қарибман. Тунов куни мажлисда гапимни йўқотиб қўйдим. Нима деяётганимни билмай соқов одамдай тўхтаб қолдим. Одамларам сизди назаримда. Лекин ҳеч ким кулгани йўқ. Товуш чиқармай гапимни топиб олгунимча ўтирдим. Бу аҳволда қолхозни жувонмарг қилиб қўяман. Тузукроқ бир одам бўлса, мени алмаштирсаларинг. Бўлди, буёғига энди узр.

— Қўйинг, бунақа гапларни, Сулаймон ота,— деди Усмонов унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб.— Ҳали бақувватсиз. Бўшашни ўйламанг. Сулаймон ота қўлини силтади.

— Жуда кўп мулоҳаза қилиб келяпман,— деди у.— Қариликни тан олиш осон эмас. Юрагим ачиб турибди. Лекин бошқа иложим йўқ.

— Хўп...— унга қўшилди Усмонов баҳс қилиш фойдасизлигини кўриб.— Мўлжалингиз борми?

— Шу гапни кутган эдим,— деди Сулаймон ота.— Бор. Биттамас. Тўрт-бешта. Муовиним ҳам эплаб кетади, агроном ҳам, партком ҳам. Яна бор. Лекин четдан бўлгани маъқул, назаримда. Булардан биттаси раис бўлса, қолганларининг ишидан путур кетадими, деб қўрқаман. Ҳаммаси ўз ишида қолгани маъқул. Раис топилади, уларнинг ишини қиладиган топилмайди.

Усмонов ўзича, бу гапда жон бор, деб қўйди.

— Майли,— деди у.— Куз ўтсин. Кейин қайтамыз бу гапга.

Сулаймон ота рози бўлди... Ушандан бери Усмонов Холидани ўйлайдиган бўлиб қолди. Бошқа одамлар ҳам бор. Лекин Усмоновнинг назарида Холида ҳам эплаб кетади. Маълумоти бор, ерни билади, яхши кўради ерни, орзулари ер билан боғлиқ, ғайратли. Озгина чўрткесарлиги, ўжарлиги бор. Нима бўпти? Кўпчилик билан мустақил ишлагандан кейин бу одатларидан воз кечиши мумкин.

Бу ўйини у ҳали ҳеч кимга айтмаган эди. Бурҳонов билан маслаҳатлашмоқчи бўлди, лекин айниди. Бурҳонов негадир Холидани хушламай қолган эди. Бир куни ҳатто Полвоновнинг олдида:

— Бу тўтиқушдан иш чиқмайди. Барибир бир кун шаҳарга кетиб қолади,— деди.— Хаёлида безак, хаёлида кийим.

Полвоновнинг жаҳли чиқди.

— Биринчидан, қиз бола, ҳали турмуш қурмаган,— деди у.— Иккинчидан, қайси аёл яхши кийим, безакдан воз кечади? Қийсин, безансин. Ишга буни зарари йўқ. Қичкина қизимни кўрдим шаҳарда. Қўйнаги белидан келади. Модамиш ҳозир. Нима дейман?..

Усмонов ичида Полвоновга қойил қолди ўшанда. Ҳозир ҳам унинг Холида ҳақидаги гапини эшитиб, режасини маслаҳатлашмоқчи бўлди. Лекин ўзини ушлаб қолди. Албатта, Полвонов, йўқ, дерди. Холидани ўзидан кеткизмасди.

Тўй яхши бўлди. Кўпчилик тўғри даладан боргани учунми, ҳеч ким стол ёнида сипо бўлиб ўтирмади. Ҳамма қўлидан келганча тўйнинг завқли, шўх ўтишига ҳаракат қилди. Сотиволди ака, Холида айтганидек, тўйни ўзи бошқарди. Келин билан куёвни ҳазил мутойиба аралаш табриклаб, тўйни очгач, биринчи сўзни Усмоновга берди. Усмонов чин юракдан ёшларни табриклади, бахт, энг муҳими, соғлиқ ва узоқ умр тилади. У гапирар экан, кўз олдида яна Ҳафиза келди. Тирик бўлганида ҳозир ёнида ўтирарди. Одамларнинг, эрининг хурсандлигини кўрарди... Кўп ўтмай Усмонов турди. Полвонов, куёв зўрласа ҳам қолмади.

— Қозим Бурҳонович қоладилар, менинг ишим бор,— деди.

Холида ҳам илтимос қилди.

— Боя кириб айтдим. Аямлар билладилар,— деди у.

Лекин Усмонов қолмади. Эшикдан чиқишда Бурҳонов у билан хайрлашар экан:

— Сизга гапим бор эди, анчадан бери айтмоқчи эдим... Шахсий гап деди.— Майли, пайти келиб қолар...

— Айтаверинг!— деди Усмонов.

Бурҳонов бошини лиқиллатди.

— Кейин... Майли... Шошилич гап эмас.

Усмонов зўрламади. Аммо йўлда ўйлади. Нима гапи бор экан Бурҳоновнинг унда? Кейинги пайтларда у ўзини анча ғалати тутарди. Илгариги кибр-ҳаво йўқ. Усмоновга ҳам муносабати ўзгариб қолган эди. Тез-тез олдига кириб турар, маслаҳатлашарди. Нима бўлди экан унга? Аммо Усмонов қанча ўйламасин, ўйининг тагига етолмасди.

Марказга етишганда, Усмонов машинани Пўлатовнинг уйи томон буришни илтимос қилди. Бир ҳафтадан бери Пўлатов врачларнинг талаби билан уйда, кўрпа-ёстиқ қилиб ётарди. Ўрнида Қаримов қолган эди.

Усмоновни кўриб у ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Йўқ, йўқ, турманг!— буюрди Усмонов ва каравот рўпарасига стул қўйиб ўтирди.

«Шарқ юлдузи»дан келяпман, кириб ўтай, дедим,— деди у.

— Раҳмат,— Пўлатов миннатдор оҳангда унга қаради. Унинг кўзлари сарғайиб кетган, рангини ҳам анча олдириб қўйган эди.— Қалай, план тўладими?

— План тўлди бугун. Икки кундан кейин район ҳам бажаради.

— Дуруст. Табриклайман,— Пўлатов жилмайди.— Фақат мен уялтириб қўйдим сизни. Бемаврут ётиб қолдим.

— Қўйинг, Носир Пўлатович!— уни юпатди Усмонов.— Кўп уришиб қўйдингиз-да. Бунинг устига иссиқ. Тез туриб кетасиз.

— Ҳа,— деди Пўлатов.— Врачлар ҳам шундай дейишяпти. Узоғи билан яна ўн кун. Ўзим ҳам сезиб турибман. Кеча бошимни кўтаролмовдим. Бугун яхши. Боя айвонгача чиқиб келдим, ўзим. Ўн кун эмас, уч-тўрт кунда туриб кетаман.

Улар анча гаплашиб ўтиришди. Усмонов уни уринтириб қўймаслик учун бир неча марта турмоқчи бўлди. Пўлатов қўймади. Совхоз келажаги ҳақида, умуман у билан ишлаётган одамлар ҳақида завқ билан гапирди. Унинг орзулари катта эди. Совхоз уч йилда ўзини оқлайди. Катта-катта олимлар билан гаплашибди. Совхознинг биқинига санаторий қуради. Уша, Қаримов айтган санаторийни. Ошқозон, буйрак, жигар касалликларини даволайдиган санаторий бўлади бу. Қасаллар асосан мева билан даволанади, айниқса олхўри, шафтоли билан. Тўрт гектарча жойга тарвуз экишади. Ҳатто қишда ҳам ўстирилади тарвуз. Олхўри билан тарвуз машҳур Трусковецнинг сувидан қолишмас экан. Одамлар Львовга, ундан Трусковецга бориб юришмайди. Тўғри, бу ёққа, Бодомсойга келаверишади. Консерва заводи қурилгандан кейин совхоз — миллионер совхоз бўлиб кетади.

Усмонов уни ҳавас билан эшитди ва чин кўнгилдан тезроқ соғайиб кетишини тилади. Бундай одамнинг уйда ётиши гуноҳ. Юриши керак, одамлар ичида бўлиши керак.

У хайрлашиб ўрнидан турганда, Саида опа сўради:

— Сизда гаплари бор эди, айтдиларми?

— Билмадим, нима гап эди?

Саида опа эрига қаради.

— Султоновни айтаман девдингиз Дамир Усмоновичга, айтдингизми?

— Яхши эсга солдинг,— деди бошини кўтариб Пўлатов.— Дамир Усмонович, ўтиринг бирпас.

Усмонов яна жойига ўтирди.

— Ҳайитвой ишидан тўғри олинди,— деди Пўлатов.— Менинг ҳеч қаршилигим йўқ. У айниб қолувди, ўзига бино қўйиб юборувди... Лекин унинг Бодомсойга, қолаверса бутун Фарғонага хизмати сингган. Уни колхозлар ташкил бўлаётган йиллари Ҳайитвой кофир дейишарди. Колхозни тушунмаганлар, болаларини у билан чўчитишарди. Эс-эс биламан, биринчи колхоз тузилганда, анор яхши бўлган. Колхоз нима қилишини билмаган. Шунда ўртоқ Охунбобоев келиб қолганлар Бодомсойга. Ер билан битта бўлиб ётган анорни кўриб, унга зор қанчадан-қанча одамлар бор, деганлар. Ленинградга олиб бориб бермайсизларми, деганлар. У кишининг гаплари билан икки киши — колхознинг раиси билан, оти ҳозир эсимдан чиқди. Фамилияси Исмоилов. Ҳайитвой яхши билади,— шу Ҳайитвой бир вагон анорни Ленинградга олиб боришган. Ҳозирги Киров номли трактор заводи у пайтда «Красний путиловец» деб аталарди. Олиб бориб шу заводга беришган. Иккаловини Сергей Миронович Киров қабул қилган. Бир ҳафта Ленинградда меҳмон бўлишган. Қайтишаётганида Кировнинг таклифи билан завод ишчилари уларга иккита «Фордзон» беришган. Заводдан бир одам Бодомсойга келиб, трактор ҳайдашни ўргатган. Ҳайитвой биринчи бўлиб тракторга минган. Неча марта уни ўлдирмоқчи бўлишган душманлар. Уша трактор ҳали ҳам бор. Ҳайитвой асраб қўйибди. Завод билан унинг алоқаси ҳали ҳам яхши. Шуларни назарга олиб, унга республика миқёсидаги пенсия берсангиз тузук бўларди. Шунини айтмоқчи эдим сизга.

Усмонов ваъда қилди. Уйга қайтар экан, Султонов билан учрашишни, бу ажойиб воқеани унинг ўз оғзидан эшитишни юрагига тугиб қўйди. Унинг доим энсасини қотириб келган Султонов ўша куни бутунлай янги одам бўлиб кўринган, ҳатто меҳрини уйғотган эди. Бирдан унинг миясига бир фикр келди. Уша «Фордзон»ни Бодомсойга кираверишда баланд постамент қуриб, устига қўйиш керак. Фарғонада биринчи пайдо бўлган трактор. Хотира учун. Кейин у бу фикрдан айнаиди. Яхшиси, музей қилиш керак. Қишлоқ хўжалик техникаси музейи. Музей олдига ана шу тракторни қўйиш керак. Аммо бу фикр ҳам уни қониқтирмади. Бундай музей республика ёки область миқёсида бўлгани маъқул. Район учун катталиқ қилади.

Шу хаёллар билан бўлиб, райкомга етиб келганини билмай қолди. Алиев навбатчилик қилиб ўтирарди.

— Табриклайман, Дамир Усмонович, «Шарқ юлдузи»нинг планини бажариб келибсизлар!— деди у ҳазил аралаш.

— Ҳа, тўй ҳам ўтказиб келдик,— деди Усмонов.— Тинчликми?

— Тинчлик,— жавоб қилди Алиев ғалати жилмайиб.

— Ҳа?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Бир хотин сизни жуда кўп кутди. Яқиндагина жўнатдим,— Алиев ўзини тутолмай кулиб юборди.— Эри ўрикка боғлаб кетиб қолибди.

— Нега боғлабди?

— Ичиб келган экан...

— Аёл киши-я?

— Йўқ, эри!— тушунтирди Алиев.— Кечқурун эри ичиб келиб тўполон қилибди. Эрталаб хотини кетаман, сиз билан турмайман, деб кўрқитибди. Эри ишонган бўлса керак, алдаб-сулдаб ўрикнинг олдига олиб келибди-да, кир осадиган арқон билан маҳкам ўраб ташлабди. Арқонни кўрмай қолибди аёл. Кўрсам, қараб турармидим, ўзларини боғлаб қўярдим, дейди. Эри боғлабди-ю, ишга кетибди. Аёл ўгли мак-

табдаң келиб ечмагунча боғлоқлик турибди. Қўшнилари ни чақиргани уялибди. Эрини уришади-ю, нуқул сизлаб гапиради. Списалисла, дейди.

Усмонов таниди. Бу Фармонова эди.

— Келадими?

— Эрталаб келади. Сиз танир экансиз. Фақат ўртоқ Усмоновнинг гаплари ўтади. Бир марта гаплашган экансиз. «Списалис бўлсаларам энди кичикроқ бир ишга ўтказиб қўйсалар, текин пуллари кўпайиб қолди», дейди.

«Эри билан, албатта, гаплашиш керак»,— дилдан ўтказди Усмонов ва овозини чиқариб деди:

— Ваъда берган эдим. Лекин гаплашмовдим. Афтидан энди гаплашиш керак. Эрини яхши кўради бу аёл.

Усмонов шундай деб, Алиевга ҳозиргина Носир Пўлатовдан эшитган воқеасини айтиб берди.

— Бир нарса ўйлаш керак. Бу катта гап. Бир ҳайкалми? Билмадим. Ҳар ҳолда путиловчилар билан пахтакорларнинг дўстлигини билдирадиган бир нарса топиш керак.

Алиев ўйлаб кўришни, албатта, бирон нарса топишларини айтди.

...Мастура опа қанча уринмасин, Улуғбек ҳали ухламаган эди. Дадасини кўриб талпинди. Усмонов уни қўлига олди.

— Нега ухламайсан-а?— уришган бўлди лўппи қўлларидан ўпар экан.

— Нега ухлар экан?— ҳазиллашиб дўқ қилди тинкаси қуриган Мастура опа.— Ўйинчоқдан қўли бўшамайди! Биттасидан зерикса, иккинчиси тайёр, уй ўйинчоққа тўлиб кетди. Холида бугун яна биттасини ташлаб кетди. Пулимўт. Кошки тушунса десам, йўқ, балодек, қўлига олди. Холида келса, бошқа бўлиб кетади ўзи ўғлинг. Оғзи қулоғига етиб илжаяди. Қиқирлаб кулади қўлига олса.

Усмонов онасининг гапларининг маъносини англади. Лекин Эйтибор бермади. Бу гаплар уни ҳаяжонга солмас, ўйлатмас ҳам эди. Холида яхши қиз. Лекин унга нисбатан Усмоновда ҳеч қандай қизиқиш йўқ эди. Уни бир синглиси сифатида ҳурмат қиларди. Ҳафиза вафот этган кундан бир ҳафтача ўтиб, Мастура опа Улуғбекни уйига олиб келганда, Холида Усмоновнинг ҳузурига кирди.

— Менинг опам қизи бир ойлигида вафот этган,— деди у.— Жияним менинг қўлимда катта бўлди. Бундай воқеалар бўлиб туради. Рухсат берсангиз, аянгизга вақт-бевақт қарашиб турсам...

Бола ўстириш нималигини билмаган Усмонов унга миннатдорлик билдирди. Шу-шу Холида унинг оиласига яқин бўлиб қолди. «Айтиб қўйиш керак экан,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Ҳадеб гапиравермасинлар уни». Бунинг устига у янги турмуш қуришни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Келтиришни истамасди ҳам. Ҳафиза унинг қалбида ҳамон тирик, овози қулоғида, нигоҳи кўз олдида эди. Умр бўйи шундай бўлишини у биларди.

Шуни айтмоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаган эди, телефон жиринглаб қолди. Уғлини қўлидан қўймай, трубкани олди. Телефон қилаётган Исmoil эди.

— Дамир! Сенинг номингдан бир иш қилиб қўйдим,— деди у.— Хафа бўлмасан дейман.

— Нима иш?— сўради Усмонов.

— Уруш ветеранлари Бутунитифоқ жамияти Югославия партизанлари ҳаракатининг қатнашчиларидан бир группасини Совет Иттифоқига таклиф қилибди. Улар орасида Антонов-Ростич ҳам бор экан. Мен уларнинг программасига Бодомсойга келишни киритдим, Сенинг номингдан. Эшитяпсанми?

— Ҳа,— деди Усмонов.— Яхши қилибсан. Қачон келишади?

— Ойнинг охирида.

— Яхши. Жуда яхши,— деди Усмонов.— Менга қара! Султонов ҳақида бирон нарса эшитганмисан? Ҳа, ўша, «Максим Горький»нинг собиқ райси. Йўқ, йўқ, тинчлик. Нима? Эшитмаяпман? У яхши одам! Эшитяпсанми, яхши одам деяпман. Илтимос, у билан бир учраш. Ўзинг, ўзинг.

— Райком заказими?— сўради Исмоилжон.

— Шундай деса ҳам бўлади. Айниқса ўтмиши қизиқ. Албатта учраш. Қачон келасан?

— Бирон ҳафтадан кейин. Ҳозир иш кўп. Улуғбек қалай? Улуғбек?

— Қўлимда,— Усмонов трубкага ёпишиб олган ўғлининг юзидан «чўлп» этиб ўпди.— Кун сайин эмас, соат сайин ўсяпти. Гапдонга ўхшайди. Яқинда йигит бўлиб қолади. Фақат ухламайди. Аямни қийнаб қўйди.

— Бола-да, ҳали,— деди Исмоилжон,— ўзимизни эсла. Ўзимиз ҳам бола эдик. Фақат энди...

— Фақат энди,— уни бўлди Усмонов.— Фақат энди... йигит бўлдик. Янги чўпчак, болалик қилмишлари...

Исмоилжон уни илиб кетди.

— Энди бизнинг бошда, дўстим, бу дунё ташвишлари.

— Келишинг аниқ-а?— сўради Усмонов.

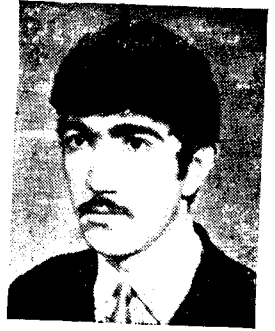
— Албатта бораман!— ишонтирди Исмоилжон.

Усмонов трубкани қўйди. У анчагача ўғли билан ўйнаб ўтирди. Кейин ўзи ҳам ўйинга берилиб кетиб, қўлида ўғли ухлаб қолганини билмай қолди. Мастура опа келиб Улуғбекни олди. У Ҳафизадан сўнг бўм-бўш ҳувиллаб қолган ётоқхонага кириб ётар экан, қулоғи тагида ҳамон машҳур шеър жарангларди:

Йигит бўлдик, энди чўпчак болалик
қилмишлари,
Энди бизнинг бошда, дўстим, бу
дунё ташвишлари...

Тошкент — Коктебел — Малеевка
1975—77 йиллар.

Шукур Қурбонов

Темур малик

ТАРИХИЙ ДОСТОН

«...Бу ваҳшийларнинг ҳужум қилиб келиши, баттол қўшиннинг ҳоримас отларда минглаб кишиларни тилка-пора қилиб, Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг сокин водийларидан ўтиши, ҳар лаҳзада янгида янги даҳшатлар туғдириши шу қадар мудҳиш эдики, одамлар бир-бирларидан: «Бу ёнаётган шаҳарларнинг тутуни билан қопланган осмон яна ярқирармикан ёки шу билан қиёмат қойим бўлиб кетармикин?» деб сўрашар эди».

Муҳаммад ан-Насавий, XIII аср.

Тадорук

Ҳар қисим тупроқнинг ўз достони бор,
Ҳар қисим тупроқни ўқимоқ даркор.
Ҳар қисим тупроқни ўқий олмасак,
Илм-ирфон бекор, шоирлик бекор.
Жаҳонда тупроқ кўп, ҳамма ёқ тупроқ,
Бирининг достони биридан хўброқ.
Она-юрт тупроғин ўқий олмасак,
Одамлик ҳам бизга бекордир бироқ...

Биринчи йўл

«Ҳаш-паш» демай ёпирилиб бало-қазодай,
Босди қанча-қанча қутлуғ шаҳарларни ёв.
Катталарни қўйинг, майли, янги майсадай
Гўдакларни ўтказдилар тигдан беаёв.
Утрор қўлдан кетди — Инолчиқдай баҳодир

Бериб қўйди ёвга қиздай гўзал шаҳрини.
 Қўлдан кетди Сигноқ, Бинокент бир-бир,
 Азиз Жанд ҳам туйди мўғул зулми заҳрини.
 Қайда улус бош кўтарди зулмга қарши,
 Бостирилди омон бермай, чорасиз қолди.
 Бекор оқди оналарнинг аччиқ кўз ёши,
 Бедор эсди тутқинликнинг бузғин шамоли...

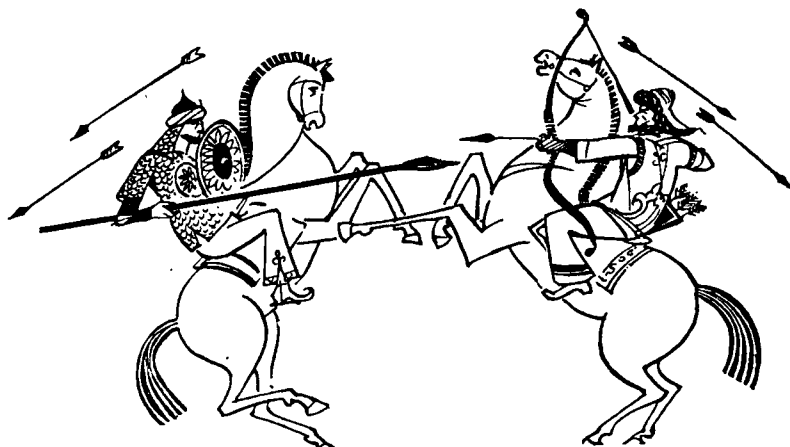

Хўжанднинг тор кўчаларида
 Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
 Яккам-дуккам тушади асо,
 Титрар, қақшар асо тутган қўл,
 Кўпаймайди йўл...

Қисим тупроқ манзаралари

I

Кўҳна Хўжанд теграси
 Сўнги кўринмас девор.
 Қимир-қимир тепаси,
 Маҳобатли, ваҳмкор.
 Чингиз шундоқ саросар,
 Жаҳонгир Чингиз лолдир:
 Қандайдир увоқ шаҳар
 Дастин қирқмоққа қодир.
 Кўрди боргач қисталанг,
 Англади ҳам қайда сир.
 Деворким — кўкси яланг
 Эл-улусдан бинодир.
 Темур Малик бош узра
 Ҳилпирарди байроқдай,
 Тўкилган қон-ёш узра
 Эрк йўлида маёқдай...

Расмларни А. Холиқов чизган.

II

— Хув, қорайган қалъани
Дарё ўраб оқаркан.
Устидан ой айланиб,
Суюб-суюб боқаркан.

— Хув, қорайган қалъада
Сукут ҳоким эди-ку?!
— Хув, қорайган қалъада
Шовқин-сурон... Нима бу?!

— Хув, қорайган қалъада
Темур Малик лашкари.
Лашкарки пўлат бадан,
Тоймас, жасур, жангари.

— Хув қорайган қалъага
Ҳужум қилар ёв-мўғул.
Қавшини терс айлағай
Темур Малик — мард ўғил.

— Хув қорайган қалъага
Манжанақдан тош отар!
— Бу сиёқли ҳамлага
Номард рақиб жазм этар!..

— Хув, қорайган қалъа у,—
Қалъа эмасдир, оға;
Гир айлана исён-ку
Қулликка асли, оға!..

Хўжанднинг тор кўчаларида
Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
Яккам-дуккам тушади асо,
Титрар, қақшар асо «утган қўл...

Йиллаб ёт юртларда ҳасратлар чекиб,
Она-юртга қайтсанг ўксук, нотавон,
Бир меҳрибон кутиб олмаса чиқиб,
«Суюнчи» деб чопмаса уйингга томон,
Одамга бундан-да ортиқ ғам борми?

Улкангда ёв эса, чандон қутурса,
Бошпанасиз қўйса элни беомон,
Лекин сенинг уйинг бус-бутун турса,
Ҳатто кўркамлашиб кетганин кўрсанг,
Одамга бундан-да ортиқ ғам борми?

«Ўғлим!» деб дарбозанг ҳалқасин қоқсанг,
Ҳалқумингга тиқилиб йиғи,
«Кет! Кет! Ит-дарвиш!» деб ўғлинг тутоқса,

Бағринга отилиш ўрнига чиқиб,
Одамга бундан-да ортиқ ғам борми?

Эзилиб: «Отангман... Қанақа дарвиш?
Болагинам, наҳот танимасанг?»—
Десанг, бошларингга ёғдирса қарғиш,
«Отам йўқтур меним, ул ўлган!» деса,
Қўлларига таёқ олиб қувласа,
Одамга бундан-да ортиқ ғам борми?

Сўнгроқ, гап-сўзлардан англасанг унинг
Ёв-мўғул хизматин қилиб юрганин,
Худонинг берган куни
Она-халқинг талаб, шилиб юрганин,
Одамга бундан-да ортиқ ғам борми?

Қисим тупроқ манзаралари

I

Бешик-бешик тўлқинлар безовта, беҳол,
Темур Малик лашкариң элтмоқда йироқ.
Ўлжа талашган ваҳший тўдалар мисол
Важоҳатли ёвлар-ла банд икки қирғоқ.
Икки қирғоқ зириллар от дупуридан,
Кўксига ёт туёқлар ботгани ёмон.
Сузиб борар, ҳайтовур, кўз ўнгида шан —
Темур Малик лашкари жанг қилиб омон.
Темур Малик лашкари зим-зиё туннинг
Машғалалар тиғи-ла кўксин ёрди, ҳей!
Қизил рангга бўяди рангпар оқимни,
Ёнар дарё айлади Сирдарёни, ҳей!
Ёнар дарё нурлари туташди кўкка
Порлаган юлдузлар-ла баҳс айладилар.
Ёв устига бешафқат бостириб борди тикка,
Ёндириб кул қилмоққа қасд айладилар...

II

Барчинлиғкент томонларда бедовлар яйдоқ,
Барчинлиғкент томонларда топталган тупроқ,
Барчинлиғкент томонларда қонлиғ излардир,
Қалашган мурдалардир узундан-узоқ.

Оҳ, нима гап, ўз ерингда тинканг қуришиб,
Қувлаб юрса ёв лашкари отин йўрттириб.
Бошинг қотса, билолмасанг қаён бораринг,
Оғриқ турса руҳингда ҳам жонингдан ўтиб,

Яйдоқ отлар минган кўйи жангга кирмоқми?
Ўлган дўстлар узра ҳатлаб, олға юрмоқми?
Олдда борми бирор паноҳ, ишончли манзил,
Ё уни ҳам ўз-ўзингча ўйда қурмоқми?

Уйда битган манзилларнинг қучоғи кенгдир,
 Ҳар пучмоғин дилбарлиги жаннатга тенгдир.
 Темур Малик, Темур Малик, азм-қароринг —
 Тобеликка бетма-бет қасос-қасдингдир.

Қасос-қасдинг ёғий мўғул қаддини букди,
 Кўз ёшини тўқди, қаро қонини тўқди.
 Барчинлиғкент томонларга йўл солган ғаним
 Келгиндилик қисматининг заҳрини уқди.

Барчинлиғкент томонларда бедовлар яйдоқ,
 Барчинлиғкент томонларда топталган тупроқ.
 Барчинлиғкент томонларда қонлиғ излардир,
 Қалашган мурдалардир узундан-узоқ...

Манзил

Гурганж дарвозалари тамбаланган тақа-тақ,
 На ичкари кириш бор, на чиқиш бор ташқари.
 Қалъа узра соқчилар киприк қоқмаслар, зийрак,
 Кўз юммасдан тин олар шаҳардаги ёш-қари.
 Ой бир четда қунишган, кўк кенглик қилар унга,
 Юлдузлар тарқалгандай бир-биридан совушиб.
 Елкасидан давомли сукунат босган тунга
 Ханжардай санчилар от туёқларин товуши.
 Сўнгра нақ рўпарада оқарганча ўрлар чанг,
 Балқиб чиқар қарчиғай келбат суворий ундан.
 Шаҳар аҳли оёққа қалқади ногоҳ гаранг,
 Тушунтиргач соқчилар аҳволни шошиб шу дам.
 Бўғиқ, нолон нидолар титратар ҳаволарни:
 «Ўзинг асра, илоё, бизни яъжуж-маъжуждан!
 Жонини ол ул бедин, дарди бедаволарни,
 Қутқар биз бандаларинг кишанда кун кўришдан!»
 Бир саъй ила бедовин тўхтатди ул нотаниш,
 Кўнгли бузилди унинг халқин кўриб ғамдийда.
 Бўлса-бўлсин деб Ватан муҳаббатидан тониш,
 Ортга қайтмоқчи бўлди, туйқус, келган йўлидан.
 Аммо ногоҳ янгради бақириқлар қаҳрли:
 «Буён кел, эй ит эмган, ҳароми, мараз, мохов!
 Кўзларимга қон тўлган, исфиҳоним заҳарли,
 Йигит бўлсанг бетма-бет сўғишамиз, кел дарров!»
 Бу овоз эгасини яхши билади сардор,
 У — жасур Жалолиддин, гўдакликдан кадрдон.
 Жалолиддин бор экан, орқага қайтмаслик бор,
 Бунда бор эл бахтига собит таянч ҳар қачон!..
 Йигит қонлиғ яктагин қийма-қийма айлади,
 Олдинга интилди шахт кўксини очиб яйдоқ.
 Шундай дов йигитлар бор, одамга ўлим надир,
 Сенингсиз ҳам ғанимга бас келурлар муҳаққақ!
 Аммо улар душманга узажак ўқ зарбини
 Бағрда туйиб ўлмак юртга жон тикканга бахт...
 Шаҳар ёқдан ногихон бақириқлар ҳам тинди,
 Шивир-шивир бошланди ўзаро босиқ, карахт:
 «Танишга ўхшайдими?! Қара... Норғул, елкадор,

Темур Малик бўлмасин тагин!.. Ё пир-ай!
 Ҳа, ҳа! Худди ўзи-ку!.. Темур Малик-ку — сардор!
 Халойиқ! Ўқ узманглар! Ўқ узманглар... Ҳай!..

Темур Малик ўзбек эди жафокаш,
 Хўжанд аро ўзига тўқ бек эди.
 Муҳаммадшоҳ бирла қондош ва жондош,
 Ер-дўстлари аро боши тик эди.

Уйқусида қолди ўғли — гўдаги,
 Кўрмади қўл силтаб деган «хайр»ин,
 Завжаси ҳам қолди. Шундоқ, юраги —
 Қон, кўкси муз, қанотлари қайрилиб.

Данғиллама ҳовли қолди ҳувиллаб,
 Узумзорлар қолди кўм-кўк, поёнсиз.
 Боғлараро қушлар қолди чувиллаб,
 Армон қолди ортда буюк, баёнсиз.

Бир қайрилиб қарамади азамат
 Ортга қараш номус, деб эр йигитга:
 Магар ғаним қаршингдадир қамт-бақамт
 Олдинга от солмоқ эп эр йигитга...

Иккинчи йўл

Хўжанднинг тор кўчаларида
 Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
 Яккам-дуккам тушади асо,
 Титрар-қақшар асо тутган қўл...

Шапалоқдай ер йўқ эди бедахл ўлсин,
 Унга ғаним оёқлари етмаган бўлсин.
 Бир ютим ҳам қолмаганди покиза ҳаво,
 Ёв этмаган бўлсин уни ирганч, бераво.
 Гул йўқ эди, бўй йўқ эди ёв ҳидламаган,
 Ҳавзалар ҳам қолмовди ёв ирkitламаган.
 Бош устида ёнмасди кўк сайёралари —
 Ҳеч тушмаган бўлсин ёвнинг оч назари...
 Фақат унинг қўйнидаги қисим тупроқ,
 Тупроқ каби соқов тупроқ, дим тупроқ,
 Аввалгича қолган эди пок ва озод,
 Уша сақлаб келарди қаҳрамонни саломат.

Қисим тупроқ манзаралари

I

Ёв бостириб келаркан, тож-тахт қадри бир чақа,
 Бош бўлмаса хоқонлар жангда элга шахсувор.
 Эсингни едингми, ҳов, Муҳаммадшоҳ, қаёққа?
 Она-юрт ҳимояси нима бўлар, ҳукмдор?!

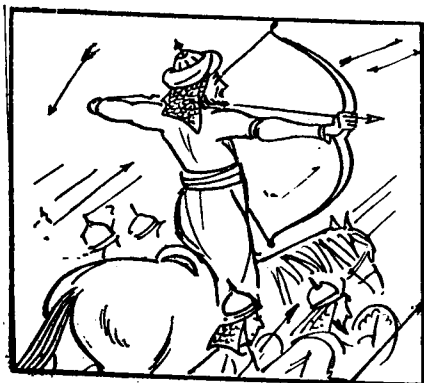
Улуснинг-ку бор-йўғин шилиб единг муттасил,
 Қўшиб имонингни ҳам кавшаганинг билмабман,
 Имонсизга доимо хор бўлмоқ сўнгги манзил,
 Минг шукр, охиратинг олдиндан ҳис қиляпман.
 Минг шукр, халқ ҳамиша сақлаб келган халқлигин,
 Хоҳ шоҳ турсин бошида, хоҳи раҳмон, хоҳ шайтон:
 Эътиқоди ўлмаган, топтатмаган ҳақлигин,
 Асабидан тўзгиган турфа хил давру замон.
 Орзулари қалбидан қўшиқ бўлиб отилган,
 Юлдузларга айланган термилганда кўкларга:
 Аламлари она-юрт нафасига битилган
 Куч-қудрат бахш айлаган не-не довьюракларга...

II

Ана энди Жаҳон Султон отга минди,
 Салмоғидан гўё отнинг бели синди.
 Исфиҳони қиррасига қуёш инди,
 Пар-пар ёнди, етмиш олам кўзи тинди,
 Савашмисан-саваш эмди бўлар чоғи...
 Мангуберди кўзларига тўлганми қон,
 Ё кўзлари қизил қонга чўмган бу он,
 Жайҳун кўксин мисли шамшир беомон
 Ериб,
 Тўлқинларни ҳамирдай қориб,
 Йироқларни кўзлаб от солмиш равон,
 Қаторинда лак-лак черик билан тоғи...

III

Черик келди даста-даста,
 Ҳайбатланиб баланд-пастдан:
 Жанг бошланди аста-аста,
 Сўнгра бўлди чаппараста.
 Ярқиллашиб қиличлари,
 Ой туққандай ярқиллашиб,
 Хоразмшоҳнинг лашкари
 «Қочган — номард, тойган тўқол»,
 Пайт келганда савашиб қол,
 Ҳар тарафдан ол! дейишиб,
 Ол-ҳа, қилич сол, дейишиб,
 Қамашди майдон ичинда.

Бедовлари шовшиллашиб,
 Гоҳ ул қувиб, гоҳ бул қувиб,
 Савашди майдон ичинда.
 Юлдуз учгандай бўлди,
 Кундуз кучгандай бўлди,
 Йигитларнинг отлари
 Парқин сочгандай бўлди,
 Туёқлари чиппа-чиппа
 Қонни кечгандай бўлди.
 Қизғин жангда ботирлар
 Қизни қучгандай бўлди,
 Тармашди майдон ичинда.

Олмос яроғ мард қўлида
 Катилди майдон ичинда,

Бағри тортиқ сари ёйлар
 Тортилди майдон ичинда.
 Не-не эрнинг ширин жони
 Сотилди майдон ичинда.
 Отлиқ-яёв аралашди,
 Бир-бирини яралашди.
 Ерлиларнинг сиёсатин
 Кўриб ёғий ақли шошди:
 Бир хили оҳ уриб қочди,
 Гоҳ йиқилиб, туриб қочди,
 Бир хили от суриб қочди,
 Бошидан тупроқ сочди...

IV

«Худойим-ей, қандай элсан, туққан элим,
 Босқинларнинг кулфатин хўп тортган элим.
 Нечун эмди шу пайтгача оғринмасдин
 Айтолмаймен: «Жонни жонга суққан элим».
 Наҳот шунча бетайиндир фалак чархи,
 На-да тарзин билиб бўлар, на-да шарҳин.
 Халоскорлик қилиб кеча от сурганлар,
 Бу кун шунча туширарми қадри нархин...
 Арзимаган ўлжани ҳам талашарми,
 Шу-ман улар бой бўлишиб қолишарми,
 Ортиқ бойлик бормикин юрт эркидин, о,
 Улар бунинг маънисини билишарми?!
 Билишади! Йўқса қайдин Тўлихоннинг
 Чингизхоннинг ўзи сайлаб берган минг-минг —
 Черикини тирқиратдик Парвонада,
 (Завқ-шарори унут бўлмас бундай оннинг!),

Қайтиб келур ҳали барча сардорларим,
 Улуғ ишда қанот бўлган саркорларим.
 Темур Малик, мана, мени айтди дерсан,
 Тўлиб турар яна бағрим-қаторларим.
 Биров осон тарқатолмас элдир — элим!
 Босқинчи ёв мўрту, олмос элдир — элим!
 Туққан юрти магарки ёв ҳукмида,
 Лоқайд қараб тура олмас элдир — элим!
 Шаҳри Ғазна хосиятсиз экан ўзи,
 Хосият не, ориятсиз экан ўзи!
 Қўрлик қилди! Унга ҳам эрк берай девдим,
 Сардорларим аро бирлик ипин узди!..
 Биров қасддан тарқатолмас элдир — элим,
 Ҳар қандай ёв мўрту, олмос элдир — элим!

V

Синд¹ дегани дарёдир, дарёдақа дарёдир,
 Қирғоғида уззу кун тенгсиз бир жанг бородир.
 Чексиз бу жанг қўйнида ўлдир-ўлдир авжида,
 Унда одам одамни қонларига қородир.

¹ Ҳозирги ҳинд дарёси. Воқеа 1221 йилнинг 24—25 ноябрида бўлиб ўтган.

Ұлдир-ўлдир — жангларнинг беомон бир шеваси,
 Қондир-ей, мурдадир-ей аввал-охир меваси.
 Вале қўхна Синдни лол айлаб ногоҳ бу фурсат,
 Бунда сўғиш қилганлар қайси толе бенасиб.

Хусусан Чингиз, ким ул, дилни шунча эзарми,
 Қилган қабиҳ ишининг даҳшатини сезарми,
 Бўйи найза бўйига етмаган бир гўдакни
 Бўғизлатиб, юрагин итига егизарми.

Рақиб — шу гўдакнинг дадаси — Мангуберди
 Шунда эрди-ку ахир, унинг-ла қамти эрди.
 Эркак бўлса эр билан эркакча олишмасми,
 Маъсумгина бир жоннинг нега бошини ейди?!

Синд дегани дарёдир, дарёдақа дарёдир,
 Чингизхон жанувидан бўзлаб оқиб бородир.

VI

Қуршовга тушиб қолсанг, ортингда оқин дарё,
 Тик қояга черикнинг михласа ёғий баттар,
 Хотин-халаж, бола-бақра бўлса-чи сафлар аро
 (Сарсон-саргардонликда сен-ла бирга юрганлар),
 Кўзинг қиймас уларни шундоқ ташлаб кетишга,
 Кўзига қон тўлган ёв бурда-бурда қилади.
 Қурбинг етмас дарё кечиб ва ё бошлаб кетишга,
 Тушар-да оч тўлқинларга тириклай ем бўлади...
 Аммо ташлаб кетишга тўғри келар барибир,
 Вақт тиғиз. Асрамоқ шарт энди қолган черикни.
 Ғаним билан ҳали, эҳ, каттакон жанглар бордир,
 Эрк деган, жанг-жадалдан олдиарми юракни!..
 Қолганлар жим қоларми рози бўлиб ўлимга,
 Оҳу нола чекарлар юрак бағринг қон қилиб.
 Еқа йиртиб чиқарлар тўсиқ бўлиб йўлингга,
 Тўхтатмоқчи бўларлар этагингга осилиб.
 Ана унда жонингга жон қолмайди, яхшилар,
 Қонингга қон қолмайди — миянгга қуюлади.
 Чеккасиз бу очунда мавжуд бор яхшиликлар
 Қурбонликлар эвазига келгандай туюлади...
 Итқитасан хотину ушоқларинг уммонга,
 Бошқаларга ҳам шундай қилишни буюрасан.
 Камон ўқи егудай — қарайсан ёв томонга,
 Дарёга кўз ташлайсан — қиёматни кўрасан...
 Синд дегани дарёдир, дарёдақа дарёдир,
 Ғурбатларнинг ғурбатин сўзлаб оқиб бородир.

VII

Ортингда ёв, олдингдан азим дарё чиқса гар,
 Яқин борган кимсани бир-бир гумга тикса гар,
 Бошқа йўл йўқ бўлса гар — кечиб ўтмоқдин ўзга!..
 Тулпорингга боқасан, яшнаб завқ берар кўзга...
 Соҳил узра депсинганда Жалолиддин самани
 Гулдур-гулдур қолади ноғиҳон ер-самони.
 Кўзларни қамаштирди туёғидан чиққан ўт,
 Димоғни ёрди куйган тупроқ ҳиди, қора дуд.

Асов дарё тўхтади, тошга айланди — қотди,
 Мангуберди журъати кўксига тигдай ботди:
 Жамики жонзотларни мук тушириб таъзимда
 Кўкда учган ҳазрати Сулаймондай азмда,
 Дарёдан учиб ўтди Жалолиддин минган от,
 Қолганлар ҳам от солди дарё сари шу заҳот.
 Синд дегани дарёдир, дарёдақа дарёдир,
 Жалолиддин шиддатин кўзлаб оқиб бородир.

Хўжанднинг тор кўчаларида
 Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
 Яккам-дуккам тушади асо,
 Титрар, қақшар асо тутган қўл...

Қисим тупроқ манзаралари

I

Юлдузларнинг жойлашуви кўкда ёмон,
 Ўн тўрт кунлик ой — тўлмаган, ранги сомон,
 Ифор ислик шамоллар душман томон,
 Омад кетган ўхшар Жаҳон Султондин.

Ҳануз атроф — ёт элатлар ёв қарашда,
 Жалолиддин қонин сўраб, тиг қайрашда,
 Бир хабар йўқ муросадан, ё ярашдан,
 Омад кетган ўхшар Жаҳон Султондин.

Шундай айём хасталикка бало борми,
 Хастаман, деб ўлтирганга зафар ёрми,
 Мағлуб ўлмоқ, мард йигитга ярашарми,
 Омад кетган ўхшар Жаҳон Султондин.

Сир бермаслик керак, кўкрак кермоқ керак,
 Сардорларга қизил найза бермак керак,
 Эмаклаб-да жанглар аро кирмак керак,
 Омад кетган ўхшар Жаҳон Султондин.

Нима бўлди шундай кунда мард султонга,
 Лашкарларин тарқатмоқда чор томонга,
 Сўғиш чоғи кимлар оро кирар жонга,
 Омад кетган ўхшар Жаҳон Султондин.

Наҳотки бир Темур Малик бошлиқ черик
 Ёв лашкарин поймол этар сўғишиб тик,
 Катта сўйлаб йўлга чиқар кавши чирик,
 Омад кетган ўхшар Жаҳон Султондин...

II

«Дупир-дупир» от келади, ёронлар,
 Чиқиб қаранг, ким келади, ёронлар.
 Мангуберди қайтган бўлса, ажабмас,
 Соҳибқирон қайтган бўлса, ажабмас.

¹ «Жангга тейёрлан» маъносида Жалолиддин жанг олдида сардорларга қизил найза берган.

«Дупир-дупир от келади ёронлар,
Бамисоли ёт келади, ёронлар.
Арғумоқлар гижингламас, кишнамас,
Арғумоқлар эгасини хушламас...»

III

Қочмоқ расм сичқонларга, қуёнларга,
Маъниси не? Уйлаб ҳам қарашмайди.
Ярашмайди қочмоқ соҳибқиронларга,
Жалолиддин каби мардга ярашмайди.
Жаҳон Султон қочди, деган қани, ким?
Жалолиддин учун бу гап таҳқир ёмон,
Ул қочмади, янги бир йўл очди балким,
Халқ эркига янги бир йўл очди ўғлон.
Янги йўлнинг нимаси кўп? Машаққати!
Тупроқлари тиздан келар, ўйдим-чуқур.
Куппа-кундуз отинг мункиб қоқилади,
Пайпасланиб йўл босасан мисли сўқир.
Тунлар яна қийин янги йўлдан юрмоқ,
Йўлни илғаш оғир... чарчар, толар кўз.
Икки оёқ бир этикка суқилган чоқ,
Йўл кўрсатиб порламади бирор юлдуз.

Хўжанднинг тор кўчаларида
Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул,
Яккам-дуккам тўшади асо,
Титрар, қақшар асо тутган қўл...

Юртим, сен борсану, нега йўқдайсан,
Бамисли кул остида қолган чўғдайсан.
Бу кул нима, юртим, сени топмишдир,
Гул умринг, бамисли хазон ёпмишдир.
Гул умр аввали ахир ғунчалик,
Ғунчанинг қисмати, наҳот шунчалик...

Покиза номингни улуғлаш учун
Сенда имон бору, имкон йўқ нечун?!
Нечун орзу — сароб, журъат-ўй — сароб,
Душманга заҳармас, тутурсан шароб?!
Текин шароб касни қутуртирар-ку,
Бадмаст ёв устингдан қаҳ-қаҳ урар-ку,
Тилларин кесар-ку шоирларингнинг,
Хўрлар-ку, эзар-ку яна минг-мингнинг?!
Бўларинг бўлган-ку ахир шундоқ ҳам,
Хоинлар дастидан «қора»дир «оқ» ҳам.
Хоинлар дастидан Она-халқ зада,
Қўрқув-шубҳа етди касаллик қадар...

«Ёғийга салламно» ҳар тилда калом,
Нўёндан берухсат ҳарна иш ҳаром,
Ёвлар қуръонга ҳам таҳрир киритди,
Худо ҳам ғанимга сотилиб кетди...

Евнинг ясоқларга¹ кетди бор «илми»,
Хўрлаш, хўрламоққа етди бор «илми».

Одоб-ахлоқидан... сўз очмоқ бекор,
Туйғу кўчасидан ўтмаган бир бор,
Йиртилиб тушганча кечмас жомадан,
Қўл ювмас чиқиб ҳам ҳожатхонадан,
Шу ҳолда ўлтириб овқатини ер,
Лекин ўзни оқил, фаросатли дер.
Уларнинг фикри-ча сен баттар эмиш,
Улар сенга одоб, хулқ ўргатармиш...

Мўғул-татар бўлиб авлод-авлодинг,
Таворих саҳнига кўчармиш ёдинг,
Унут бўлар эмиш боринг, борлигинг,
Абад эмиш ушбу хорлик, зорлигинг...

Қисим тупроқ манзаралари

Энг сўнгги зафарнинг мазмуни надир,
Унга қандай юриб, қандай борадир?
Мангуберди сарсон тушдамас, ўнгда,
Унг қандай сўйланар, ўнг-га не таъбир?!

Эвоҳ! Бу муаммо шундоқ ечилди,
Бўйига ўлчанмай тўни бичилди.
Оламини титратган соҳибқиронни
Бир оми қароқчи «саранжом қилди...»
Энг сўнгги зафарга ошиқма, ўғлон,
Энг сўнгги зафарга кимлар етмаган!
Кўрдик... Мана, Султон жонсиз ётибди...
Энг сўнгги зафар бу... бу — ўлим экан!..

Манзил

Ботир ўлса, йиғламаслар, кўз ёшларин тиярлар,
Кўк ўрнига эгнга жанг анжомин киярлар.
Ботир ўлса, жангоҳ аро қолиб кетар мурдаси,
Қаргас қушларга байрам — бошин ўраб еярлар...
Лекин Жалол жасадин кўриб... қондай тўндилар,
Воҳ! Тоғ қадар қайғуга тоғлар қадар кўндилар.
Ярим тунда шарпасиз гўр қаздилар яширин,
Мангуберди мурдасин хазинадай кўмдилар...

Учинчи йўл

Хўжанднинг тор кўчаларида
Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
Яккам-дуккам тушади асо,
Титрар, қақшар асо тутган қўл...

¹ Ясоқ — мўғулларнинг мазлум халқни азоблаш йўл-йўриқлари, ягона қонунлар китоби.

Қисим тупроқ манзаралари

Темур Малик ойлаб кезди саргашта,
 Чангалзору тўқай оралаб ўтди.
 Бир булоқ учради тоғлардан пастда,
 Ташналиги жону жаҳонин тутди.
 Булоққа эгилиб хаёли учди,
 Очиққани ҳатто чиқди эсидан
 Хаёли булоқнинг саҳнига кўчди,
 Хайратга тушарди у ўз аксидан.
 Соч-соқоли ўсиқ ҳамда тўзғиган,
 Жандалик бир кимса боқарди унга.
 Гамгинлик ёғарди икки кўзидан,
 Икки қора кўзи тўлганди тунга.
 Дастида асо йўқ, белида кашкул,

Дарвиш дерди аммо биров кўрганда.
 Дарвишларча ҳаёт кечирмак мушкул,
 Она-юрт босқинда бўзлаб турганда.
 Темур Малик мушкул шу йўлни тутди,
 Бошқаси йўқ эди олдинда ахир.
 Юртдан йироқ эди, йироқлаб кетди,
 Шу тахлит сийлади сардорни тақдир.
 Юксак хонақолар чиқди олдидан,
 Зах ва чилим ҳиди димоғин ёрди.
 Теварак-атрофни кузатди зимдан,
 Не-не алп йигитлар ағнаб ётарди.
 Дунё аламларин тарк этиб шундоқ,
 Дунёга дард бўлиб яшарди улар.
 Ўзларини эркин санарди мутлоқ,
 Эркинликка муштоқ тутқунлар...

□

Хўжанднинг тор кўчаларида
 Такрорланар, «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
 Яккам-дуккам тушади асо,
 Титрар, қақшар асо тутган қўл...

Лавҳа

Қаршисидан сардорнинг
 Бир аёл келар эди.
 Аёл эмас, ечимсиз
 Худ савол келар эди.
 Қадди букик ва сокит,
 Гўё хаёлга банди —
 Тўзғиганди сочлари,
 Юз-кўзларин тўсганди.
 Тупроқ кечиб келарди
 Тепиб, атай чангитиб,
 Бўғилиб йўталарди
 Ўзни кўмиб, чанг ютиб.

Уқтин-ўқтин тўхтарди,
 Қаҳ-қаҳ уриб куларди.
 Беўхшов «қаҳ-қаҳа»дан
 Дил беҳузур бўларди.
 Қўкка чўзиб қўлларин,
 Қаро ерга чўкиб тиз,
 Сўнгра, қўшиқ бошларди
 Совуқ ҳамда нотекис:

«Ойдаи ошкор яратдинг, оллоҳ,
 Ойдаи ошкор яшаттирмадинг.
 Ишқ базмини ясатдинг шундоқ,
 Юзим ерга қаратдинг бироқ
 Насибамни ошаттирмадинг.

Хаёлларим дардимдай узун,
 Хаёлларга чўмиб юраман...
 Бўлдирмасанг-бўлдирма шундоқ,
 Ўлдирмасанг-ўлдирма бироқ
 Тупроқ кечиб, тўзғитиб тупроқ,
 Ўзни тирик кўмиб юраман...

Ойдаи ошкор яратдинг, оллоҳ!
 Ойдаи ошкор яшаттирмадинг!..»

Зеби эди бу аёл,
 Зебонаси сардорнинг,
 Ишқ куйида, ўзидек,
 Девонаси сардорнинг...

Қисим тупроқ манзаралари

I

«Дарвишлардан сардор чиқибди,
 Атрофига черик йиғибди.
 Йигитлари жулдур чопонлик,
 Лекин элга тинчлик-омонлик
 Тилаб, белни боғлаганлармиш.
 Евуз мўғул зулмига қарши
 Ўзни жангга чоғлаганлармиш!..»
 Овоза тарқалди элатлар аро,
 Ҳаёти-турмуши зулматлар аро.

Чор атрофдан буни эшитиб,
 «Дарвишликни ихтиёр этиб»,
 Келаверди не-не ўғлонлар,
 Хонумони хароб бўлганлар,
 Бари юпун, бари озғин-қоқ
 (Дарвишларга ўхшамоқ-чун, йўқ,
 Ҳожати йўқ ташвишнинг ортиқ,
 Дарвишсифат улар шундоқ ҳам,
 Енларида кашкулгина кам).
 Қўлларида асо-ки, таёқ,

Бопта қурол ёвни савашга,
 Молдай қувиб-ҳайдаб солишга.
 Қўллари ҳам бамисли буров,
 Кафтлар текис қадоқли,
 Этсиз, чайир — темир сиёқли...
 Бўғиб қолса тил тортолмас ёв!..

II

Шайхлар боши кўкка етди, кўкни тешди,
 Бир-бирова гал бермасдан шукр айтишди.
 Ҳузурига оқиб келган юпун халқни
 Бу ёруғ дунёдан безган дейишди...
 Ёруғ дунё ишқида келганин билмас.

Қаноат-ла яшайдирган жон эрса бўлди,
 Биз бугдой-у, алар сомон эрса бўлди.
 Доим тобе, доим таъзимда
 Яшайдирган нодон эрса бўлди...
 Донолар келганин тасаввур қилмас.

Даврамиз кенгайди, ҳар бир нўёндин
 Катта келар эмди инъом-эҳсондин —
 Айғоқчи этурмен барини албат,
 Кекириб ўтурмен давру замондин...
 Омилар! Ғафлатда қолганин билмас!..

Дарвишлик — аввалги дарвишликмасдир,
 Борлиқни, жаҳонни қарғишликмасдир.
 Барча чек-чегаралар пайҳон этилган,
 Дарвишликка энди халқ душмани келмасдир!..

III

Муридлар лол, шайхлар лол,
 пайғамбарлар лол,
 Осмондаги худо ҳам лол бўлса, эҳтимол!
 Кечагина сўпи бўлиб дайдиб юрган дарвишлар
 Бу кунда кўзлари тийрак, сергак боқадир,
 Бир-бирига ғалат-ғалат имлар қоқадир.
 Хилватларда шивир-шивир, пастқамларда пичир-пичир,
 Танимасга олар ўзни хоҳ шайх, хоҳ пир...
 «Бир бало бўлғонми бу касофатларга!..»
 Кундан-кунга кўпаймоқда хунук-хунук «миш-миш»лар...
 Утган тунда мўғулларнинг ўн беш сара йигити
 Ўз-ўзидан қаёққадир ғойиб бўлганмиш,
 Астағирулло! На ўлиги, на тириги топилганмиш,
 Нўёнлар ҳар ёқни қилар «тити-пити»...
 «Ҳўп ғаройиб замон ўлди, ё алҳазар!..»

Ҳўжанднинг тор кўчаларида
 Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
 Яккам-дуккам тушади асо,
 Титрар, қақшар асо тутган қўл.

Бу қўл Темур Маликнинг қўли,
 Гарчанд очлик айнитар кўнглин,
 (Сардор кўпдан туз тотмаганди),
 «Хайр» тилаб чўзилмаган ҳеч.
 Қуни шунга қолдими энди,
 Тентирайди сардор эрта-кеч?!..

Қисим тупроқ манзаралари

I

Ҳар қанақа пинҳон ишлар бўлгуси ошкор,
 Хусусан ёв билан жанг қилмоқ яширин.
 Оламаро толе қарғаганлар бор,
 Сотқинлар бор!.. айтиб берар ғанимга сириг...
 Бош чангаллаб, не қиларинг билмай қоласан,
 Бўғзингга сиғмайди жонсарақ жонинг.
 Сотқин?! Ким ул?! Ҳар дўстингдан шубҳа қиласан,
 Падарига минг-минг лаънат бундай оннинг!!
 Эвоҳ! Шунча кўргуликлар каммиди унга!
 Темур Маликда не қасдинг бор, тақдир?!
 Наҳот эрк майи — бу, аччиқ ва тахир,
 Наҳот шунча заҳматлари қорилса тунга!..
 Етар пана-пастқамларда ўғридай пусиб,
 Ўлжа илинжида санқиган оч-қоқ
 Бўрилардай, ҳар тепани ғаним деб билмоқ!..
 Ёв номики дарвишни сўймоқда бир-бир,
 Гуноҳи борми, йўқ — суриштирмас ҳам.
 Бизларга ҳам гал келади бир кун барибир.
 Ҳаракатни қилиб қолмоқ зарурдир бу дам!

II

Қўлларида пўлат исфиҳон,
 Темур кистан, чўқмору камон,
 «Анойи бир одатлилар»нинг
 «Беҳад сабр-тоқатлилар»нинг —
 Дарвишларнинг отга минганин
 Эшитмовди бу ёруғ дунё,
 Кўрди, не тонг, ўз кўзи билан!
 Яна кимсан — қатағон солган,
 Жаҳоннинг тенг ярмини олган,
 Қисик кўзли мўғуллар билан
 Сўғишмоққа шайланганини
 Эшитмовди бу ёруғ дунё,
 Кўрди, не тонг, ўз кўзи билан!

Жулдур кийган юпун жонларнинг;
 Эрк кўйида бағри қонларнинг
 Ёв устига ёпирилган чоқ
 Бир-бировин қўллашиб иноқ,
 Шиддатларга айлаганини
 Эшитмовди бу ёруғ дунё,
 Кўрди, не тонг, ўз кўзи билан!..

III

— Нега кўзларини юмган осмон?
Осмоннинг кўзига тупроқ тўлганми?..
— Осмоннинг кўзи йўқ анчадан буён,
Темур Маликларнинг мағлуб бўлганин
Эшитгану кўрар кўзи оқиб тушган.

— Шамол-чи?.. Шамолга не бўлди, оға?!..
Фувиллайди холос, бир сўз демайди...
Ҳамдардим эди-ку ёшликдан маним.
...Энди ҳамдардликка ярамайди, ҳа,
Темур Маликларнинг мағлуб бўлганин
Кўриб изтироб-ла оҳ тортган айтиб,
Тили танглайига чиппа ёпишган.
Шунданми... тоғларнинг тош-заранглиги?
Юзи қароликдан ҳоли танглиги
Туннинг тонг қошида мулзам ва абгор?..
Хуллас, оламаро не кам-кўстлик бор,
Шундан деюрмисан барчасин, оға?!..
— Иним, сўзларингда мунча сўроғ-а!
Жонимга санчилур мисли яроғ-а!
Кўнглимда ситам-а, кўксимда доғ-а!
Ёв забтида ҳануз Она-тупроғ-а,
Ёв забтида эрса Она-тупроғ-а,
Кўрган-эшитганга жароҳат етар,
Халоскорин гарчи ёв мағлуб этар!..

Хўжанднинг тор кўчаларида
Такрорланар «тўқ-тўқ-тўқ» нуқул.
Яккам-дуккам тушади асо,
Титрар, қақшар асо тутган қўл...

Манзила

Бу — даргоҳ муҳташам, мудҳиш иморат,
Бу — қуёш тушмаган, захлаган гўша!
Бу — ичу ташида қанча қозиқ бор —
Қалла суяқлари илинган қатор
Мўғул ўрдугоҳи — тумтаймиш ғоят,
Атрофга қоп-қора соясин тўшаб.

Бу — йиғин бетартиб, дим, ғала-ғовур,
Бу — юрт хоинларин шум намоиши!
Бу — Маҳмуд Ялавоч, Темур Маликни —
Улуғ сардорининг Она-халқнинг
Номини ғанимга сотган он сўқир,
Сўқир замонанинг тунд азмойиши.

Бу — эшик, тепилиб очилган ногоҳ,
Бу — мағрур қиёфа бургут сиёқли —
Темур Малик, беқиёс сардор,
Эрк йўлига ўзни тиккан жафокаш;

Кўнгилда гувлаган исёнким бу чоқ
Гард-гард айламоққа шахт ҳамма ёқни.

Бу — қўрқув, ёғийлар юзида қалққан,
Бу — ваҳм, талваса; ногоҳ кўзиган
Безгакдай хоинлар ранги-рўйида.
Бу — тупроқ. Бир қисим. Сардор кўйнида —
Асраб-ардоқланган бир қисим тупроқ
Ва бирдан сочилган, сочилган шундоқ,
Нажот тилагандай мунгғайиб боққан,
Маҳмуд Ялавочнинг кўрар кўзига.

Бу — чилвир, сардорни банду банд этмиш;
Бу — оғир қиличлар-ки, қонсираган,
Темур Малик узра ярқирашган зол.
Бу — кўзлар, дунёни мазахлаб алҳол,
Олло-таолони беписанд этмиш.
Бу — кўзлар, дунёдан дунё сўраган.
Бу — қон, Темур Маликнинг қони,
Тизиллаб, ҳар ённи этмиш лолагун,
Томчиси теккан жой тўкилмиш эриб.
Бу — сардор, ёстаниб ётар жон бериб.
Бу — Кун, йиғлай-йиғлай қон қақшаган Кун.
Бир қултум зардоб, бу — эл-юрт афғони...

Ҳордиқ

Кенгайиб бормоқда бу йўллар тинмай
Ёруғ жаҳон аро ҳар зум, ҳар қадам.
Темур Малик билан бошланмагандай,
Бу йўллар ҳувиллаб қолмас кейин ҳам.
Қайдаки эркисизлик, ҳақорат, хўрлик,
Қайдаки кўнгиллар чекар экан ранж —
Қаҳрамонлар чиқар от суриб бот-бот,
Эзилган элларга бўлар кўзу қош,
Мудом зафар қучиб яшнайти ҳаёт,
Мудом порлайверар осмонда қуёш.
Бу йўлларни тўсмоқ бўлганлар шўрлик,
Бу йўллардан юрмай ўтганлар аянч.

Тошкент — Балиқчи — Тошкент.
1974—1978 йиллар.

Жуманиёз Шарипов

РОМАН¹

Ўттиз еттинчи боб

ҚУТИМ ҚОРА Хивага келгач, тўғри хўжайини Ёлмонбойнинг ҳовлисига бориб, отни сайсхонага боғлади-да, меҳмонхона томон юрди. Отнинг кишнашини эшитган Ёлмонбой ташқарига чиқди.

— Хўжайин, топширигингни бажардим.

— Баракалла, отанга раҳмат.

— Дурди қилич сизга салом айтдилар.

— Саломат бўлсинлар. Талабаларнинг ҳаммаси қўлга тушгандир.

— Иншоолло... Уларнинг жойи жаҳаннам, хўжайин.

— Йигит деган ана шундай бўлади,— Ёлмонбой ичкарига кириб, чопон олиб чиқди. Уни Қутим қорага кийгизаркан дуо қилди ва пул тутқазди.

Пулни олса ҳам, Қутим қора негадир хурсанд эмас, чеҳраси тунд эди.

— Хўжайин...

— Оз демоқчисан-да, қолганига қарздорман.

— Ахир ваъдангиз...

— Ваъдам ваъда, уйлантириб қўяман, бунча шошилсан. Ҳаммамиз худонинг бандасимиз, ёлгон гапирсак, ўзи жазолайди...

Тарвузи қўлтигидан тушган Қутим қора ташқарига қовоғи солинган ҳолда чиқиб кетди.

Ёлмонбой дарҳол шериги Оллоқулибой олдига бориб, Қутим қорадан эшитган гапларини оқизмай-томизмай айтиб берди.

¹ Охири. Боши журналнинг 2, 3-сонларида.

— Ёлмонбой, худо бизни қўллаяпти. Энди Хивада эмас, бутун Хоразм тупроғида гулгула кучаяди. Ахир юз олтмиш талабанинг ота-онаси, ака-укаси, дойиси, амакиси, опа-синглиси, езнаси, жияни... Хуллас, қанчадан-қанча қариндош-уруғи бор. Минг-минг одам исён кўтаради, ҳукумат олдига чўқмордан тортиб болта-тешасигача кўтариб галади, раҳбарларни тошбўром қилишади,— деди пишиллаган Оллоқулибай қат-қат босган бўйнидаги терни артиб,— халқ ғалаёнга галади.

Хоразмда миш-миш гаплар тарқалди:

— Дурди қиличнинг йигитлари юз олтмиш талабани ушлаб олипти.

— Уқувчиларни сўйиб кетишганмиш...

Бу ваҳимали хабарни эшитганлар чорсу, гузарларда тўпланиб, Нурловой томон бораверишди. Шум хабарнинг қаноти бўлади, дегандай, узун қулоқ гаплар Хоразмнинг қишлоқ-қалъаларига тарқалди. Яқин қишлоқлардан от-аравада, баъзилари пиёда Хивага келаверишди.

— Болаларимиз босмачилар қўлига тушинти...

— Жигарпорамиздан ажралибмиз!

— Айбдорлар жавобгарликка тортилсин!

— Марказижрокомнинг раиси Султонқори Жуманиёзов бизга аниқ маълумот берсин!

— Нозирлар шўроси раиси Турсунхўжаев қани?

— Хонсуворов олдимизга галсин!— деб қичқирарди оломон.

Буларни кўрган Назир кўр: «Хивада қиёмат-қойим бўпти. Бир гувит¹ чақилса ҳамма нарса портлаб кетади», деб қўйди.

Хивага район марказларидан одамлар оқиб кела бошлади. Марказком, Марказижрокомдагилар Гурлан, Манғит, Хўжайли томонларига ҳам телефон қилишди. У ердагилар ҳам шундай «миш-миш»лар тарқалганини айтишди. Марказком Хонсуворов раҳбарлигида махсус комиссия тузди. Унга Султонқори Жуманиёзов, Турсунхўжаев, Болтаев, Ризаев, Шайдаков, Отажоновлар аъзо бўлиб киришди. Бу комиссияга катта ваколат берилганди.

Хонсуворовнинг топшириғи билан Шайдаков Полвонни ўз олдига чақирди. Суҳбат жуда қисқа бўлди.

— Полвон, кишиларнинг айтишларига қараганда, босмачилар талабаларни ушлаганмиш...

— Биродар нозир, ўқишга кетганлар ичида менинг укам ҳам бор, балки...

— Яхшилаб аниқлаш керак, бир отряд билан тезда Хўжайлига отлан, босмачиларни ушла!

— Бугуноқ кетаман.

Полвон уйига борганда онаси Ойша хола олдида Мастура хола ва бошқа қўшни хотинлар ўтириб дардлашар, эшитган хунук гапларнинг ҳақиқатми ёки ёлгонлигини билолмай, хуноб бўлиб йиғлашарди. Полвон уйга кириб келиши билан ҳаммаси бирданига:

— Полвонбой, болаларимиз босмачилар қўлига тушганмиш, ростми?— деб чувиллашди.

— Шундай миш-мишлар бор, анигини ҳеч ким билмайди, мени қўмондонлик Хўжайлига юбораётир. Онажон, кўп хавотирланманг.

— Парвардигори олам болаларимизни офату балолардан сақлагай,— деб оқ соч кампир дуо қилди.

Кўзида ёш тўла Ойша хола ўғлини дарвозагача кузатиб чиқди,

¹ Гугурт.

унга оқ йўл тилаб пешонасидан ўпди. Кўк отига минган Полвон деди:
— Еқутойнинг олдига бормоқчи эдим, лекин имкон бўлмади, мендан унга салом айтинг.

— Полвоним, болаларимиз қўлга тушган бўлса қутқазиб оли

Партия Марказкоми қошида тузилган комиссия ўз ишини дарҳол бошлаб юборди. Хўжайли томон юборилган отряддан ташқари Матёқуб Отажонов раҳбарлигида ГПУ отряди тузилиб, унга синалган, тажрибали чекистлар жалб қилинди, отряд Амударё ёқалаб йўлга тушди.

Хонсуворов комиссия аъзоларига топшириқ берди:

— Уқишга кетганларнинг сон-саноқсиз қариндошлари Нурловойда тўпланган. Улар ҳозир ёниб турган оловдай, қора гуруҳлар эса унга керосин қуйиб баттар ловуллаятпти. Сизлар яхши гаплар билан уларни юпатиб, ҳукумат томонидан қандай тadbирлар кўрилаётганини айтиб, яхшилаб тушунтириб, халқни тинчитинглар.

— Буни албатта бажарамиз,— деди Ризаев,— агар босмачилар талабаларимизни қўлга туширган бўлсалар ҳарбий чоралардан ташқари баъзи бир тadbирларни ҳам кўриш керак. Қандай тadbирлар дейсизми? Масалан, музокара йўли билан пул эвазига қутқазиб чораларини ҳам ўйлаш зарур.

— Тўғри таклиф,— деди комиссия аъзоси Хоразм комсомол Марказком секретарларидан бири Болта Шарипов.

Комиссия аъзолари Нурловойда тўпланган оломон олдига боришди. У ерга қари-қартанг, ёшу ўсмир, хотин-халаж йиғилган, Назиранинг акаси Матёз дев ҳам шу ерда, Фотиманинг онаси Моможон хола ҳам: «Вой қизим, Фотимажоним, ёшлайин жувонмарг бўлган қизгинам», деб йиғлаб нола қиларди. Машариф Полвонов, Матназар Одамов, Пир Қутлимуродов ва бошқа талабаларнинг ота-оналари, уруғ-аймоқлари, дўст-биродарлари тўда-тўда бўлиб туришар, ҳамма йиғлар, нола чекарди.

— Биродарлар,— деб мурожаат қилди уларга Карим Болтаев,— талабаларни босмачилар ушлади, деган гапни эшитиб галгансизлар. Лекин бу гап қанчалик рост ва ёлғонлигини ҳеч қайсингиз билмайсиз, биз ҳам билмаймиз. Ҳукумат шошилич чоралар кўраятпти. Полвон ботир раҳбарлигида отряд юборилди, Матёқуб Отажонов бош бўлган ҳолда яна бир отряд дарё ёқалаб кетди. Бундан бошқа зарурий чоралар ҳам кўрилди, биродар Хонсуворов раислигида комиссия ишлаётир. Тез орада ҳаммаси аниқланади. Ҳурматли оталар, оналар, оғанилар, уйларингизга тарқалинглар, бу ерда турганингизнинг фойдаси йўқ.

Ҳеч кимнинг қулоғига гап кирмасди.

— Уғил-қизларимиз ҳақида бирор аниқ хабар билмасдан Нурловайдан чиқиб кетмаймиз!

— Хонсуворов, Султонқори Жуманиёзовлар болаларимизни топиб беришсин!— дейишарди тўпланганлар.

— Шу икки-уч кун ичида ҳаммаси маълум бўлади, яхшиси уйларингизга бориб ўтиринглар,— деди Болта Шарипов.

— Ҳозир уйга сизиб бўладими? Нордай ўғилларимиз босмачи қўлига тушсин-да, биз тинч ўтирайлиқми?!— деди кимдир овози бори-ча қичқириб.

Давлат Ризаев, Рўзмат Юсуповлар ҳам чиқиб сўзлашди, ифво-бўхтонларга берилмасликларини илтимос қилишди. Лекин, фойдаси йўқ эди. Ҳуфтон бўлиб, атрофни қоронғилик босса ҳам кишилар тарқалишмади, йиғи-сиғи, дод-фарёд Нурловойни ларзага келтирди.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Б ИР ЮЗ ўн талаба ўтирган иккинчи кема ҳеч қаерда тўхтамасдан, қирғоққа ҳам яқинлашмасдан Амударё ўртасида сузиб борарди. Кемадагилар овоз чиқармай имо-ишора билан сўзлашарди, назарларида ҳар икки қирғоқда босмачиларнинг айғоқчилари бордек эди. Кечки пайт сузиб бораётган бир қайиқчи уларни қувиб ўтиб кетаётган эди, Али Муллаёров ундаги одамлардан сўради:

— Оға-инилар, ўқишга кетаётган талабаларни босмачилар ушлаб олипти, деган гапни эшитдингизми?

— Йўқ, эшитмадик, биз дарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб сузиб галаётирмиз, чап қирғоқда на гап бўлган, билмаймиз,— дейишди кичик қайиқдагилар ва тез ўтиб кетишди.

Албатта, юз ўн бола тушган кемага қараганда икки-уч киши ўтирган қайиқча жуда тез сузиши турган гап. Тонгга яқин талабалар ўтирган кемага моторли қайиқ яқинлашиб келди. Ҳар бир шарпадан, улар ёнидан ўтиб келаётган ҳар бир кемадан талабалар ҳадиксирарди. Қўрқа-писа Собир Эшчонов моторли қайиқдагиларга қаради, қўлларида қурол йўқлигини кўргач, салом аликдан кейин сўради:

— Биродарлар, сизлар ким бўласизлар, не ера бораётирсизлар?

— Бизлар балиқчимиз, Мўйноққа бораётирмиз.

— Талабалар босмачилар қўлига тушипти, деган гапни эшитдингизми?

— Ҳовва, эшитдик, бир гуруҳ талабаларни босмачилар ушлаб олипти, шеригимиз, балиқчиларнинг қайиғини ҳам қўлга туширишипти.

Катта кемадагилар бир-бирларига қараб олишди. Кеча-ю кундуз тўхтамай сузиб бораётган катта кема Мўйноқ пристанига эсон-омон етиб келди. Мажидий дарға билан ҳисоб-китоб қилиб, Али Муллаёров билан пристан бошлиғи олдига борди-да, шошиб-пишиб сўради:

— Қирқ талаба тушган қайиқ пристанга етиб келдимиз?

— Йўқ.

— Пароход қачон кетди?

— Кеча кетди.

— У пароходда талабалар кўринмадимиз?

— Ҳеч қандай талабаларни кўрмадик,— деди пристан бошлиғи ҳайрон бўлиб,— нима гап, бирор воқеа содир бўлдимиз?

Али Муллаёров билан Раҳмат Мажидий бўлган воқеани айтиб беришгач, пристан бошлиғи юз ўн талабага жой топиб берди. Талабалар Машариф Полвонов тушган қайиқни босмачилар ушлаганига ҳамон ишонгилари келмасди.

Хонёпи анҳори бўйлаб қайиқларни ҳайдаб кетган Дурди қиличнинг йигитлари бир неча кун сузгандан кейин катта қўлга чиқишди. Қўл қирғоғи кум тепалиқларига уланиб кетган эди. Босмачилар икки қайиқдаги асирлар ва буюмларни қирғоққа тушириб, уларни тўртга бўлиб тўрт ўтов бошлиғига беришди. Ёш талабалар ва аёллар индамай, жим туришарди. Асирлар Дурди қиличнинг назорати остида тақсим қилинди. Тўртта аёлни ҳам ўлжа қатори тақсимлашди. Гўзал Анабиби Сафоевани Дурди қиличнинг ўзи олди, Анабиби Муродова билан Анна Емильяновани ўтов бошлиқларига беришди. Гал Фотима Бекмуҳамедовага келганда, қизнинг харидори кўпайиб қолди. Шунда Дурди қилич Фотима учун қалин мол таъинлади. Урта яшар, уйлан-

маган барзанги бир босмачи йигитга Фотимани олтмиш қадоқ кўк чой бадалига никоҳ қилиб беришди.

Молу асиралар тақсим қилиб бўлинди, фақат ёш болалик Марям Девонова, унинг эри Тожиддин Девонов ва ўн бир ўсмирнинг тақдирини ҳал қилиш масаласи қолганди. Дурди қилич кўп ўйлаб ўтирмади.

— Тўрт томонингиз қибла, кетинг!

Бу ўлимдан ҳам баттар эди, чунки бепоён жазирама қумда сувсизликдан, очликдан азоб чекиб, қийналиб ўлиб кетишлари турган гап эди.

Тожиддин Девонов гўдак боласини қўлига олиб, хотини ва болаларини эргаштириб олиб кетди. Болалар ғоз каби тизилиб қумда кетиб борарди.

Ўтов эгалари ўлжа молларини олиб, асираларни олдиларига солиб, қора уйга қараб кетишди.

— Қани олдимга туш!— деб амр қилди Дурди қилич Анабиби Сафоевага қараб.

Жазирама иссиққа чидолмаган Анабиби оҳиста-оҳиста қадам ташлар, юз-кўзидан дув-дув тер оқарди.

— Тез юр, бу ер солланиб юрадиган Хива қалъаси эмас! Чаққон-чаққон одим ташла!— қичқирарди от устидаги Дурди қилич.

Ўтов бошлиқлари отларидан тушиб ўлжаларни ўз одамларига топширишди. Ҳар қайси ўтов олдида бошдан-оёқ қуроолланган беш-ўнта йигит турарди. Улар ўлжалар ва асираларни ўтовга олиб киришди. Бу қора уйларда бирорта аёл, бирорта қиз ёки ўғил бола йўқ эди. Босмачиларнинг бола-чақалари Каспий денгизи атрофида яшарди. Улар бу ерларда ёзи билан йўл тўсиб, кишиларнинг мол-мулкни талаб, ўлжа тўплаб, сўнг ўзлари истиқомат қиладиган жойларига кетишарди.

Фотимани олтмиш қадоқ кўк чойга сотиб олган барзанги йигит ўтовга киргач, ўзини катта бир хўжайиндай сезиб Фотиманинг юзидаги рўмолини кўтарди-ю унинг чеҳрасини кўриб қотиб қолди:

— Поҳ, поҳ, поҳ... паризод-ку!..

У Фотимага яқинлашиб, қўлидан тутди.

— Жон амаки, менга тегманг, мен ҳали ёшман.

Эшитмаганмисан ҳали: «Қиз болани дўппи билан бир ур, агар йиқилмаса хотин қил», деган гапни.

— Инсофга галинг!

— Мен сени хўжайиндан олтмиш қадоқ чойга сотиб олганман.

— Қўйиб юборсангиз минг қадоқ чой топиб бераман.

— Йўқ, йўқ, чойдан, молдан, баридан кечдим, сен менга керак-сан, паризод!

Йигит зарб билан Фотимани қўлидан тортиб бағрига олди.

Ўттиз тўққизинчи боб

ПОЛВОН Хўжайли томон отрядни бошлаб бораркан, ўйга чўмди: «Мана, неча йилдирки шўро ҳокимиятига қарши чиққанлар билан курашиб келаётимиз. Гоҳ Жунайдохон билан, гоҳ Оғажон эшон, гоҳ Саъдулла бола, гоҳ Матчон тўра, яна бошқа газандалар билан уруш қилиб, йигитлик йилларимни ўтказаётиман. Менда на ҳаловат бор, на ором. Энди Ёкутой билан турмуш қўраман, тўйимиз бўлади, деб турган пайтда яна бу воқеа содир бўлди. Яна жанг...».

Август ойининг ҳарорати қумда кетаётган жангчиларни толиқтирди. Шундай иссиқда қишлоқда соя-салқин жойда ўтирган киши ҳам

лоҳас бўлиб, ҳадеб кўк чой ичгиси келади. Полвоннинг йигитлари эса жазирама иссиқда, қуёш бош узра тик келган пайтда от устида кетар, оқаётган тер юзларни ювар эди.

Қумда кетаётган кишига нинанинг оғирлиги ҳам сезилади, йигитлар эса милтиқ, тўппонча, ўқдон осиб олганлар. Булар елкани тоғдай босади. Лекин уларсиз қумда юриб кўринг-а! Олдингиздан йўлтўсарлар чиқиб қолади. Газандалар билан олишишга доим тайёр бўлган Полвон отряди тўхтамай Хўжайли томон борарди.

Ёш талабаларни нонсиз, сувсиз, кийимсиз қумга ҳайдаб юборган Дурди қиличнинг ўта ваҳшийлигини кўрган Яхши бува хўжайинига ялина бошлади.

— Сардор оға,— деб мурожаат қилди у ўтовга кириб кетаётган Дурди қиличга қараб,— бир қошиқ қонимдан кечсангиз, арзимни айтсам...

— Айт!

Ёшим олтмишдан ошди, шундан ярим умримни сизнинг эшигингизда ўтказдим.

— Тўғри, содиқ хизматкоримсан, сендан мамнунман,— деди Дурди қилич.

— Сардор оға, ёш болаларга на нон, на сув, на кийим бердингиз. Ҳеч бўлмаса йўл кўрсатадирган бирор кишини қўшиб берсангиз мусулмончилик бўларди.

Дурди қилич хизматкоридан бутунлай бошқа нарсани кутган эди. Ўлжалардан менга ҳам беринг, деб айтар, оз-моз бўлса ҳам унга улуш бераман, деб ўйлаган эди. Кутилмаганда бундай кўнгилга ёқмаган илтимосни айтиши Дурди қиличнинг жаҳлини чиқарди.

— Эси паст чол, нама деяпсан, гапларингни қайтар?

— Норасидаларга йўлчи қўшиб берсангиз...

— Менга бемаъни маслаҳат керак эмас!

— Оға, менинг-ку болам йўқ, лекин сизнинг болаларингиз бор, биламан уларни севасиз...

— Менинг фарзандларим мусулмон, Муҳаммад пайғамбарнинг умматлари... Булар мусулмон бўла туриб ғайридинга сотилганлар.

— Улар ёш болалар, дин нима, кофир ким, мусулмон ким билишмайди. Бири ўзбек, бири туркман, бири қорақалпоқ боласи, қумда ўлиб кетишади, уларнинг уволига қоласиз...

Дурди қиличнинг жон-пони чиқиб кетиб, Яхши буванинг сўзини бўлди:

— Бас қил! Хўв йигитлар!— деб қичқирди Дурди қилич,— бу ёна галинлар!— Сардорнинг ишончли йигитлари етиб келишди.— Бу чол жинни бўлиб қолибди, саваланлар, шунда гуноҳ, инсоф нама эканини билиб олади.

Икки забардаст йигит чолнинг қўл-оёғини боғлаб, ерга қорни билан ётқизиб қўйиб савалай кетди. Тол чивиклари синди, шундан сўнг уни ўтовга обориб ташлашди. Яхши бува анча вақтгача инграб ётди, қариган чоғида кўрган хўрлигидан кўзидан ёш оқарди:

«Отанинг қарзи бадалига мени Дурди қиличнинг оиласига хизматкор қилиб беришди. Молини боқдим, ўтинини ёрдим, сувини келтирдим. Неча йилдирки, хўжайин хизматини қилиб келсам ҳам ҳамон бўйдоқман, уйлантираман даб алдаб келади. Қаззоб, қанча ёвон-овулларни талади, қанча одамларни ўлдирди, уларнинг ҳисоби йўқ! Мана, энди гуноҳсиз норасидаларни даҳшатли ўлим исканжасига юбораётир. Уларни қутқариш керак. Кел, мен ҳам умримда бир яхшилик қилай!»

У аъзойи-бадани зирқираб оғриси ҳам оғриққа чидаб, хаёл суриб ётарди. Кеч кирди, хуфтон бўлди, баъзи ўтовларда чироқлар ўчди. Яхши бува оғриқни енгиб, бир амаллаб ўрнидан турди-да, ўтовдан ташқарига чиқиб, отининг олдига борди. У отига миниб, олазарак бўлиб атрофга қаради-ю, болалар кетган томонга аста-секин йўл олди. Яхши буванинг кетганини ҳеч ким сезмади. Итлар Яхши бувани кўпдан билишганидан, нон, гўшт, суяк бериб турганидан унга ҳуришмади. Яхши бува ўтовлар ёнидан секингина ўтгач, отини қамчилади.

Тожиддин билан Марям болаларга бош бўлиб, қум саҳроси ичига таваккал қилиб кириб боришарди. Яхши бува Дурди қиличнинг кўзини шамғалат қилиб Девоновга: «Қиблага қараб бораверинглар, ана шунда адашмайсизлар», деб пичирлаган эди. Тожиддин унинг сўзларига амал қилиб, ғарбга томон йўл солганди. Болалар чарчаган, толиққан, барининг кўз-қовоғи йиғидан шишиб кетган.

— Ука, жон ука, юра қол,— деди Марям орқада қолиб кетган бир болага,— айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри.

— Опажон, чанқадим, сув, сув...

— Ўзинг биласанки, ҳамма нарсамизни Дурди қиличнинг одамлари олиб қолди.

— Укалар, мана қуёш ботди, салқинда юриш қийин бўлмайди,— деди боласини кўтариб келаётган Тожиддин.

Шу пайт орқада келаётган болалардан бири қичқириб юборди:

— Бир отлиқ галаётир!

Ҳамма тўхтади. Тожиддин орқага ўгирилди: «У ким бўлди экан? Дурди қилич кетимиздан отлиқ юбориб яна қайтариб олиб кетмоқчимиз?» деб ўйлади. Болалар калхатдан қўрққан жўжалардай Марямнинг ёнига йиғилиб, отлиқнинг яқинлашиб келишини кутишди. Ҳар кимда ҳар хил хаёл. Отлиқ яқинлашиб қолди. Болалар унинг елкасида милтиқ йўқлигини кўриб хурсанд бўлишди. Отлиқ яқинлашди.

— Ассалому алайкум, Яхши бува,— салом берди Тожиддин Девонов уни дарҳол таниб.

Яхши бува алик олди-ю, отдан тушиб, хуржундан нон чиқардида, болаларга улашди.

— Енглар, болаларим, худога минг қатла шукурки, сизларни қувиб етдим...

Болалар нонга ташланишди, уларнинг севинчлари бир дунё эди.

— Мана, сув ичинглар,— Яхши бува мешкобни очиб, ҳар бирига бир пиёладан сув берди.

Нонни еб, сувни ичган болаларга жон кирди. Тожиддиннинг ўғли ҳам нон еб, сув ичгач, қийқириб кулиб юборди. Еш ўсмирлар Яхши бувани қучоқлаб, оқ соқолини силашарди.

— Яхши бува, қандай қилиб бизларни топдингиз?— сўради эрхотин Тожиддин билан Марям бараварига.

— Изларингизни топиб, кетингиздан галавердим... Болаларим, сизларга раҳим галганидан Дурди қиличдан шафқат сўрадим. Даж-жолда раҳм-шафқат бўладими, мени тоза калтаклатди. Кечаси қочиб кетдим. Энди менинг қочиб кетганимни билиб одам юборади, ахтартиради. Яхшиси тезроқ бу ердан кетишимиз керак.

Халоскорларининг кутилмаганда етиб келиши болаларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшган, улар Яхши буванинг кетидан қолмай боришарди.

Қирқинчи боб

Н УРЛОВОЙДА тўпланган сон-саноқсиз одам ўқишга кетган талабалар ҳақидаги хабарни сабрсизлик билан кутишар, аммо ҳалигача бирон аниқ гап йўқ эди. Улар кундузи идора, муассасаларга кириб ҳадеб сўраб суриштиришарди. Ҳукумат ташкилотларида ҳам иш тўхтади.

Еқутой ҳар куни Нурловойга бир неча марта келиб, мусибатда қолган кишиларга далда берарди. Зотан унинг укаси, синглиси ёки бирор қариндоши ўқишга кетганлар орасида бўлмаса-да, ҳаммадан кўпроқ қайғурарди.

Еқутой Нурловойга борганда гоҳ маориф назоратига, гоҳ Марказижроком, гоҳ Нозирлар шўросига кириб сўрарди.

— Янги хабар борми?

— Йўқ...

Еқутой Марказкомга ҳам бориб у ердагилар билан сўзлашар, талабаларнинг тақдирини билишга тиришарди. Лекин ҳеч қандай маълумот йўқ. «Полвон оға ҳақида хабар бордир» деб Еқутой кўҳна аркада жойлашган Ҳарбий назоратга бориб, нозир Шайдаков билан учрашди.

— Полвон оға сизга хат-хабар юборгандир!

— Синглим, дарров хабарчи келиши қийин, қумда босмачиларни топиш осонмас. Агар бирор хабар бўлса Полвон дарҳол маълум қиларди. Бундан ташқари Тошовуз, Кўҳна Урганч ва бошқа гарнизонлардагиларга буйруқ берганмиз, улар ҳам душманни ахтаришяпти.

Еқутой эшитганларини Нурловойда тўпланган кишиларга етказди.

— Ота-оналар, акалар, опа-сингиллар,— халққа қараб гап бошлади Еқутой,— ҳамма талабалар босмачилар қўлига тушган, бари ўлдирилган, деган гапга ишонманглар! Булар Шўро ҳукуматига қарши айтилган иғво гаплардир. Мен назоратларда бўлдим, биродар Шайдаков билан учрашдим. Жумҳуриятнинг бор кучи, бутун эътибори ҳозир газандаларни йўқ қилишга, болаларни у ваҳшийлар панжасидан қутқазиб олишга сафарбар қилинган.

Тўпланган одамларнинг кўплари Еқутойни танишар, у ҳақда яхши гапларни эшитишган, Еқутой қўлида ўқиганлар, саводини чиқарганлар кўп эканлигини билишарди. Шу сабабдан халойиқ унинг сўзига диққат билан қулоқ соларди.

Матёз дев ҳам Нурловойга келган. Синглиси Назирадан ҳалигача дарак бўлмаганидан юраги ҳамон ғаш. Умрида кўз ёши тўкмаган забардаст йигитнинг кўзларида дам-бадам ёш айланарди. Еқутойнинг сўзларини тинглагандан сўнг қишки сарой тўғрисидаги ҳовуз ёнида тўпланган одамлар олдига борди. «Балки бирор янгилик бўлса керак», деб ўйлаган эди. Янгилик ўрнига Қутим қоранинг сассиқ гапларини эшитиб ҳайрон бўлди.

— Худо бизни жазолади, халқ диндан, шариат йўлидан чиққани учун бошимизга мусибат солди,— дерди Қутим қора.— Қани, айтингчи, ҳукумат на чора кўрди? Нага талабалардан ҳалигача дарак йўқ? Халойиқ, жим турасизларми?

Қутим қоранинг гапини қозикалоннинг одамлари қўллади. У кишиларнинг қалбига гулғула солиб қўйди. Ҳар қаер-ҳар қаерда норозилик овозлари эшитила бошланди:

— Халқнинг дардини емаган нозирлар!

— Болаларимизни топиб бермасангиз тошбўрон қиламиз!

Матёз дев қора гуруҳлар, бою савдогарлар ва уларнинг содиқ малайлари бирга ўнни қўшиб, бўҳтон гапларни тарқатаётганларини кўриб турарди. Шу тобда у Қутим қоранинг бўйнидан бўғиб, овозини ўчирмоқчи, адабини бермоқчи бўлди. Лекин уни урган, сўккан билан бошқаларга ёмон таъсир қилишини билиб, ичида: «Ҳали тўхтаб тур, санлар билан бошқача гаплашамиз!» деди. Матёз дев Марказижроком идораси ёнида таниши Какакни кўриб, унинг олдига борди-да, эшитган, кўрган, билганларининг барини айтиб берди.

— Матёз дев, элнинг бошига кулфат тушганда душманларимиз, ёниб турган ўтга лампа мойи тўкишаётир, улар халқни ғалаёнга келтиришмоқчи. Мен ҳозир Чекага бораман, у контрларнинг адабини беради,— деди Какак.

Мўйноққа келган хоразмлик талабалар икки кунгача пароход кутиб туришди. Мажидий юз ўн талабага билет олди. Мана, пароход ҳам келди. Уни кўргач Ойжамолнинг оғзи очилиб, ақли ҳайрон қолди. Талабалар пароходга чиқишди. Ойжамол эса пароходнинг палуба, каюталаридан кўзини олмасди. Ниҳоят пароход денгиз бўйлаб сузиб кетди. Кўм-кўк зилол сув... На қирғоқ бор, на бир орол...

Кўп ўтмай, шамол эсиб, одам бўйи тўлқинлар пайдо бўла бошлади. Улар пароходни бешикдай тебратар, арғамчидай учирарди. Бортда узоқларга қараб турган Ойжамол Шерниёзнинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Оға, қўрқиб кетаётирман. Пароходимиз чўкиб кетмаса эди.

— Қўрқма, ҳали катта, кучли тўлқинлар олдинда. Асло чўкмай-миз.

— Узимни беҳол сезаётирман,— деб Ойжамол бошини Шерниёзнинг кўкрагига қўйди.

— Пароходга биринчи марта тушган кишига шундай туюлади, бир оздан кейин ҳаммаси ўтиб кетади. Юр каютага тушамиз.

Қутурган шамол кечга бориб пасайди, тўлқинлар ҳам майдалашиб, пароход осойишта сузиб кетди. Кўкда тўлин ой ўз жамолини кўрсатди. Ойдин кечаларда денгиз ниҳоятда чиройли манзара касб этади. Ой ўз нури билан денгизни юваётгандай. Йўловчилар настрадаги хоналардан юқоридаги палубага чиқишди. Бир томонда ошиқ-маъшуқ Шодмоной билан Одамбой Иброҳимов, иккинчи томонда, бир-бирини севишган Раҳмат Мажидий билан Гулчеҳра... Ҳаммалари денгиз гўзаллигига маҳлиё бўлиб, унинг салқин, оромбахш ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишарди.

Гулчеҳра Мулла Жуманиёз Султонмуродовнинг қизлари ичида энг чиройли, уни сулув деб бекорга айтишмаган. Қадди-қомати келишган, исми-жисмига монанд эди. Унинг шеърлари газета-журналларда босилиб турарди. Қанча йигитлар унинг кетидан юрарди, лекин Гулчеҳра уларга парво ҳам қилмасди. Раҳмат Мажидийни табиатан жиддийлиги, камсухан, ақлли, донолиги учун севиб қолган, унинг сўзларига диққат билан қулоқ соларди.

Раҳмат энди ўн саккизга қадам қўйган бўлса ҳам, салобатли бўлгани, ўзини тута билгани, сўзлари маъноли бўлгани учун уни ёши каттароқ деб ўйлаш мумкин эди. У шу йили (1924) йил партияга кандидат бўлиб ўтди. Рус тилини ўзи мустақил равишда ўрганиб, бемалол гапирадиган, ўз фикрини қийналмасдан ёза оладиган бўлиб қол-

ди. Халқ ишига бутун вужуди билан берилгани учун кишиларнинг, айниқса, ёшларнинг муҳаббатини қозона олганди. Унинг акалари ва синглиси Раҳмат билан ғурурланишарди.

— Оға, Гулчеҳра, қани овқатга юринглар,— деб таклиф қилди Мажидийнинг синглиси Сорахон.

— Ҳозир борамиз,— деди Мажидий, Гулчеҳрани каюта томон бошлаб.

Пароходда ҳар бир йўловчи ўз ўртоқлари билан бирга овқатланиб, бирга суҳбатлашиб, узоқ манзилни яқинлаштирарди. Мажидийлар тўпида Гулчеҳра, Сора, Али Муллаёров, Қурёз Эшчоновлар бор. Улар овқатланишгач, ўз жўралари Машариф Полвонов ва бошқалар ҳақида гаплашиб ўтиришди.

— Аральскга борибоқ ҳамма нарсани аниқлаб, Хивага телеграмма юбораман,— деди китоб ўқийдиган Мажидий.

— Машариф Полвоновлар Тошкентга кетиб қолишган бўлсачи?— сўради Қурёз Эшчонов.

— Барибир телеграмма юбораман. Хоразмдагилар хавотирланиб ўтиришгандир,— деди Раҳмат Мажидий китобдан бошини кўтармай.

— Раҳмат, овқат еяётганда ҳам, суҳбатлашиб ўтирганда ҳам, юрганингда ҳам китоб ўқийсан, бирпас китобингни қўйсанг-чи,— Қурёз унинг қўлидан китобни тортиб олмоқчи бўлди, лекин Раҳмат эпчиллик қилиб унга тутқич бермади.

— Раҳмат оға китобсиз яшолмайди, бу кишига китоб бўлса бас, ҳамма нарсани унутади,— деб кулди Гулчеҳра.

— Раҳмат онадан туғилгану сут ўрнига китоб сўраган,— ҳазил қилди Али Муллаёров.

Раҳмат ўртоқларининг ҳазил-мутойиба сўзларига кулиб қўя қоларди-да, ҳамон китоб ўқишни давом эттирарди. Энди денгизнинг шамолу тўлқинларига кўниккан Ойжамол Шерниёздан бир нафас ҳам ажралмасди. Ойдин кечада у билан суҳбатлашиб, тонг оттиришни истарди.

Оға, қирғоқ кўринмайди, нишатиб манзилга боришаркан?— қизиқиб сўради Ойжамол.

— Пароход капитани, яъни дарға, ўқиган, тажрибали киши, йўл кўрсатадиган асбобларига қараб тўғри олиб боради.

— Сиз капитан бўлишни истайсизми?

— Мен темирйўлчи инженер бўлишни истардим. Хоразмга темир йўл келтирардим, сен-чи, Ойжамол!

— Мен доктор бўлишни истардим, касалларни даволардим.

— Ҳали Хоразмда хотин-қизлардангина эмас, эркаклардан ҳам доктор чиққани йўқ,— деб Ойжамол танлаган касбни мақтади Шерниёз.

— Инженер-чи?

— Инженер ҳам маҳаллий халқдан чиққани йўқ.

— Оға, мақсадингизга етинг.

— Мен сеvingанимдан теримга сифмаётирман. Сиз менинг энг қадрдон, энг меҳрибон...

Ойжамол луқма ташлади:

— Азиз синглим демоқчисиз...

— Ҳовва,— Шерниёз Ойжамолнинг сўзини бош ирғаб тасдиқлади. Аслида эса «энг севикли ёрим» демоқчи эди.

Шерниёз билан Ойжамол тонг отгунча сўзлашиб ўтирсалар ҳам зерикишмайди, чарчашмайди. Йўловчилар эса аллақачон уйқуга кетишган, ҳаммаёқ жимжит. Капитан улар ёнига келиб:

— Ухлаш керак, жуда кеч бўлиб қолди,— деди.

Ойжамол ўрнидан туриб хайрлашди:

— Оға, хайрли тун.

— Ойжамол, яхши тушлар кўринг.

Қирқ биринчи боб

МАТЕҚУБ Отажонов бош бўлган ГПУ отряди Амударёни ёқалаб, кишилардан талабалар ҳақидаги гапларни суриштириб, ҳамма томонга назар ташлаб бораверди. Турли овозлар, дув-дув гаплар уларни Хонёпи томон бошлади. Хонёпининг ҳар икки қирғоғида ҳам на бир босмачидан ва на бирор йўлтўсардан асар бор. Хонёпининг ўзи ҳам кўп сирларни яширади. Хонёпининг соқасини бўғиш қийин, техникавий иншоот, тўғон йўқ. Умуман анҳорни тўсиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас, пахта ва бошқа экинларга сув жуда зарур, бутун бир вилоятни сувсиз қолдириш номувофиқ эди.

Матёқуб чеканинг қидирув отряди қийинчиликларга дуч келар, бирорта жасадни топишолмасди. Шундай бўлсада, йигитлар умидсизликка тушишмади, улар навбатма-навбат Хонёпига тушиб анҳорнинг ҳар бир қарич ерини синчковлик билан текшираверишди. Уларнинг меҳнати денгизда марварид қидирувчиларникидан энгил эмас эди.

Яхши бува бошлиқ қумда кетаётган болалар анча йўл босишганди. Тонгга яқин шамол туриб қум саҳросини алғов-далғов қилиб юборди. Кучли шамол гўё денгиздаги тўлқинлардай қумтепалар ҳосил қилар, қуюнлар буралиб-буралиб осмонга чиқиб кетар, олдиндаги нарсани сира кўриб бўлмасди. Қум заррачаларидан тишлар гижирлар, ҳар ким қум ютиб, қум тупурарди. Олға юришнинг иложи йўқ, чанг-тўзон, қум қуюнидан кўзларни очиб бўлмасди.

Марям болаларни рўмоли билан ўраб, танаси билан гўдагини қумдан муҳофаза қилиб борарди.

— Ёмон бўлди-ку, энди нама қиламиз, Яхши бува?—сўради Тожддин.

— Бу бир томондан ёмон, фурсатдан ютқазамиз, лекин иккинчи томондан, яхши, шамол изларимизни йўқотади. Шамол пайсаёғач, яна йўлга тушамиз, катта йўлга чиқиб олсак бас, нарёғи Хўжайли!

Эрталаб уйқудан турган Дурди қилич хизматкори ўтовига қараб:

— Чилим!— деб қичқирди. Лекин садо чиқмади,— қулоғинг карми? Манглайи қора, чилим деяпман!

Жавоб бўлмагач, Дурди қилич ўрнидан сапчиб турди ва хизматкорининг ўтовига отилиб кирди. Яхши бува йўқ! Сардор ташқарига чиқиб қараса оти ҳам йўқ. «Қаерга кетган экан? Балки отларни суғоришга кетганми, фақат менинг отим турибдур, ўзиники йўқ, демак қочиб кетган», деб ўйлаган Дурди қилич қўшни ўтовдаги йигитларни уйғотди. У ёқ-бу ёқни қараб, Яхши бувани роса ахтаришди, лекин топишолмади. Дурди қилич қум саҳросини бошига кўтариб:

— Аблаҳ, қочиб кетибди!— деб қичқирди.

— У болалар кетидан борса керак,— деди кеча Яхши бувани савалаган забардаст йигитлардан бири.

— Мен ҳам шуни ўйлайман, у болаларга йўл кўрсатса керак,— деди иккинчи бир йигит.

— Тез отларинг! Топиб галинг! Болаларни қайтаринг! Барини отиб ташлайман.

— Анча ергача бориб қолгандирлар. Уларни қувиб етиш қийинов,— деди Нургалди.

— Айтдимми, бас! Отланинг! Гўштини иччон қиламан, кўзларини ўйиб оламан, қорнига сумба тиқаман.

Дурди қилич йигитлари бир зумда отларини эгарлаб, чоптириб кетишди.

Яхши буванинг қочиб кетгани ҳақидаги гап бирпасда ҳамма ёққа тарқалди. Буни эшитган асиралар беҳад хурсанд бўлишди, лекин унинг кетидан йигитларни юборгани учун Дурди қилични қарғашди. Жон-пони чиқиб кетган сардор ҳар қайси асирага ўнтадан қамчи уришга буюрди. Ҳатто ўзига хотин қилиб олган париваш Анабибини ҳам тутиб урди.

Асираларни бир-бири билан учраштирамай қўйишди. Анабиби Сафоева, Анабиби Муродова, Фотима Бекмуҳамедова, Анна Емильяновалар бир-бирлари билан гаплашолмай хуноб бўлишарди. Жазирама қумда бирорта хотин-қиз бўлмаган ўтовларда тўртта дугона ўзларини зиндонга тушгандан ҳам баттар ҳис қилишарди. Бир илож қилиб бир-бирлари билан учрашиш ва сўзлашиш имконини ахтаришарди, сув олиб келиш учун қудуққа боришганда бир-бирлари билан махфий суратда гаплашиб олишарди.

Тутқунликдаги бу тўртта аёл қандай йўл билан бўлса ҳам, қочиб кетиш ҳақида бир қарорга келишди, улар Анабиби Сафоеванинг режасига қўшилишди.

— Шундай қилиб бир фикрга галдик, босмачилар ухлаб ётганда ҳаммамиз қудуқ ёнига тўпланиб, шу ердан қочиб кетамиз, шундайми?

— Ҳовва, деб жавоб беришди дугоналар.

Қочиб кетган Яхши бувани тутиш учун Дурди қилич юборган йигитлар остларидаги зотли туркман отларига ҳадеб қамчи уришарди. Улар шундай суръат билан боришса Яхши бувани ҳам, болаларни ҳам ушлаб олиб келишлари ҳеч гапмасди. Бошда улар топган из кетидан боришди, лекин анча ерга боришгач, изни йўқотиб қўйишди.

— Энди нама қиламиз?— сўради бир отлиқ.

— Шамол изларни йўқотибди, энди топиш қийин. Кетга қайтиб кетишдан бошқа чора йўқ,— деди иккинчи отлиқ.

— Сардор оға уришса-чи? Қуруқ қайтдиларингми, мохов-песлар, деб сўкса, бизни ҳам Яхши бувадай савалатса нама қиламиз?— деди йигитлардан бири.

Уларга бир неча отлиқ босмачи, Болта шихнинг йигитлари дуч келди, ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгандан кейин:

— Талаба болаларни кўрдингизми?— деб сўрашди.

— Йўқ.

— Яхши бува деган чолни учратмадингизми? У Дурди қиличнинг хизматкори эди, қочиб кетди.

— Кўрмадик. Хабарларинг борми? Хивада қиёмат: йигитларимизни ўлдирган босмачиларни топиб берасиз, деб Нурловойга тўпланишганмиш. Ҳукумат кучли икки тўда тузипти, бирига Полвон бош, иккинчисига Матёқуб чека. Ҳамма ёқда дув-дув гап.

Дурди қиличнинг йигитлари бу гапни эшитиб, бир-бирларига қарашди, Полвон ботирнинг номини эшитиб ҳанг-манг бўлишди.

— Жўра, бу гапларни Дурди оғага айтмасак бўлмас,— деди биринчи отлиқ.

— Унта бола, бир хизматкор деб бутун жўраларимиздан ажралмайик, тезроқ сардорга хабар берайик.

Дурди қилич йигитлари Болта шихнинг навкарлари билан хайрлашиб орқага қайтишди.

□

— Яхши бува, қумдан қачон чиқамиз, охири борми бу дўзахни?— сўради боласини кўтариб кетаётган, юз-кўзидан қора тер оқиб бораётган Тожиддин Девонов.

— Ота, нон ҳам қолмади, сув ҳам, энди нишатамиз, болалар йиқилиб қолишаётир,— деди оқсоқланиб судралиб келаётган Марям Девонова.

Тожиддиннинг қўлидаги ўғилчаси онаси Марямга интилиб, қўлини чўзар, чинқириб йиғларди.

— Болалар, тўхтаб қолманглар, бўшашсак фалокат юз беради,— деди Яхши бува орқада қолиб кетаётган, ҳориб-чарчаб, беҳол бўлган болаларга — чаққон-чаққон юринглар.

Яхши бува ўзи шундай деди-ю, лекин уларнинг тез юришлари мумкин эмаслигини биларди. Бунинг устига Яхши буванинг ўзи ҳам ҳолдан тойиб, бели букчайиб қолди. Шу пайтда олдинда отлиқлар кўринди, ҳамманинг юраги така-пука бўлиб кетди. Отлиқларнинг сони борган сайин кўпаяр, бу эса Яхши бувани ваҳимага солар, «Дурдиқиличнинг одамлари етиб келди», деб лаблари титраб, оппоқ соқоли қалтирарди.

— Энди бизни ушлаб, ҳаммамизни ўлдиришади,— дейишарди болалар.

Тожиддин билан Марям узоққа тикилганича қотиб қолишди.

— Булар босмачиларга ўхшамайди,— деди Тожиддин Девонов.

— Бошларида шапка-шлемлари бор,— деди Марям Девонова янада узоқроқ тикилб қараб.

Болалар тўхташни ҳам, олдинга боришни ҳам билмай гаранг бўлиб турганларида отлиқлар анча яқинлашиб қолишди.

— Бизникилар!— деб қичқириб юборишди севинчдан болалар бирдан.

— Балки қизил аскарлар кийимини кийиб олган Дурди қиличнинг одамларидир. Уларда ҳам қизил аскарларнинг кийимлари бор,— деди Яхши бува эсанкираб.

Унинг бу сўзлари ёш ўсмирларни ўйлантириб қўйди. Отлиқлар яқин келиб қолишди. Ҳамма бараварига:

— Қизил аскарлар!

— Бизникилар!— деди.

Тожиддин, Марям олдинда келаётган командирни танишди.

— Полвон оға-ку!— ҳар икковининг кўзларида севинч ёшлари айланди.

— Тожиддин, саломатмисизлар? Бошқалар қани?— Полвон отдан сакраб тушиб ҳамма билан сўраша бошлади.

Полвоннинг йигитлари ҳам дарҳол отлардан тушиб, болаларни бирма-бир бағриларига босиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Тожиддин билан Марям бўлган воқеани қисқача айтиб беришди:

— Бир эмас, бир неча марта ўлимдан қолдик. Энди юришга ҳам мадоримиз қолмай, ўлар ҳолга келган пайтда бахтимизга сизлар габлиб қолдингиз, бўлмаса жазирама қумда ўлиб кетардик...

— Қани Хўжайлига кетдик, у ерда орқайин сўзлашамиз,— Полвон йигитларига буйруқ берди,— болаларни мингаштириб олинглар. Отахон, раҳмат сизга, қани биз билан юринг. Энди Дурди қиличнинг хизматкори эмас, бизнинг одамимизсиз.

Полвон отряди болаларни Хўжайлига олиб келганларида уларни бутун шаҳар севинч билан кутиб олди. Шаҳар партия ва совет ташкилотларининг раҳбарлари ёш талабаларни яхши жойга жойлаштириб, уларни меҳмон қилишди. Дарҳол Хивага телефон қилиб ҳамма воқеани батафсил сўзлаб беришди, бундан ташқари чопар ҳам йўллаб, унга бўлган воқеаларнинг мазмунини тўла-тўқис ёзилган мактуб ҳам беришди. Матёқуб чеканинг отрядига ҳам хат ёзилиб, унга қўшимча кучлар юборилди.

Хўжайлида ҳарбий нозир ўринбосари Миркомил Миршаропов Дурди қиличга қарши қандай операция уюштириш кераклигини Полвонга айтди.

— Мен Болта шихни қўлга тушириш учун Қўҳна Урганчга кетаяпман. Полвон, дўстим, бирорта ёрдам керак бўлса хабар қилгин, — деди кетар олдида.

Қирқ иккинчи боб

ПАРОХОД Аральск пристанига етиб келди, талабалар тезлик билан қирғоққа туша бошлашди. Мажидий билан Муллаёров қирғоққа тушиши билан пристан бошлиғи олдига боришди.

— Биздан илгари Хоразмдан қирқта талаба галдими? — шошиб сўради Мажидий.

— Йўқ. Сизлардан бошқа ҳеч ким келмади, — жавоб берди пристан бошлиғи.

— Ҳеч ким келмадими?

— Йўқ, ҳеч ким келмади.

Мажидий билан Муллаёров иккови тезда почтага бориб батафсил телеграмма ёзишди:

«Шошилич. Хива. Марказком секретари Хонсуворовга. 23 августда қирқ талаба Машариф Полвонов, Матназар Одамов, Қутлимуродов бош бўлган ҳолда алоҳида қайиққа тушиб Чолишдан Орол денгизи томон кетган эди. Қолган юз ўн талаба эртаси 24 августда йўлга чиқди. Хўжайлига яқин Хонёпи ёнида қирқ талабани босмачилар ушлаб олган, деган хабарни эшитдик. Уларнинг тақдири нима бўлганини билмаймиз. Ҳамманинг юраги ғам-алам билан тўла. Агар дўстларимиз босмачилар қўлига тушган бўлса, ҳукуратимиз уларни қутқазади, деган умиддамиз».

Аральскка келишган талабалар ўз шерикларининг бу станцияга келмаганидан ниҳоятда хафа бўлишиб, изтироб чекишарди:

— Наҳотки. Хоразмнинг ифтихори Машариф Полвоновни йўқотдик?

— Наҳотки, Хоразм қалдирғочларидан айрилдик?

— Газандаларга лаънатлар бўлсин! Дўстларимизнинг қасосини албатта оламиз! — дейишди талабалар.

Аральскка келган талабаларнинг баъзилари вагонларга ўтириб Москва, Ленинград, Қозонга, кўпчилиги эса, Тошкентга жўнаб кетишди. Пўлат изларда, бир маромда чошиб бораётган вагонларга қараб Ойжамол ҳаяжонда ўйларди: «Наҳотки, уйлар ҳам ўз-ўзидан юрса, издан чиқиб ағанамасмикин?.. Назира биз билан бўлганда эди, мана шу ажойиботларни кўрарди, эҳ, эсиз, у ёнимизда йўқ!» Шерниёз Ойжамолнинг ёнидан бир қадам ҳам силжимасди.

Хонсуворов босмачилар қўлига тушган талабалар ҳақида аниқ маълумот олгач, 28 августда РКП(б) нинг Урта Осиё бюросига теле-

грамма юборди. Унда ўқишга кетаётган талабалардан йигирма иккитасини босмачилар қатл қилгани ёзилган эди.

Мазкур телеграммадан кейин Тошкентдаги газета-журналлар биринчи саҳифаларда катта ҳарфлар билан бу оғир фожиа ҳақида хабар қилиб, таъзия билдирдилар. Хивада чиқадиған «Инқилоб қуёши» газетаси деярли ҳар куни ўз саҳифасини маърифат қурбонларига бағишларди. Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Бухоро ва бошқа шаҳарлардан узлуксиз оқиб келаётган таъзия телеграммаларини мунтазам суратда босиб турди.

Хоразм комсомол Марказкоми республиканинг барча шаҳар-қишлоқларида митинглар ўтказди.

Тошкентда ўқиб юрган Хоразм талабалари ҳам газеталардан фожиали хабарни ўқиб, бош консулхонага келиб суриштиришарди.

— Кимлар қурбон бўлган?— сўради Дўсимов шошиб-пишиб.

Консул Бобожон Ёқубов маърифат қурбонларини номма-ном айтиб турганида тўпланганлар дўппи-шапкаларини олиб чуқур таъзия билдиришди. Улдирилганларнинг ҳаммаси уларга таниш — Хоразмнинг кўзга кўринган комсомол йигитлари эди. Элчихонага қўлида «Туркистон» газетасини тутган ҳолда ҳовлиқиб Хадича Бекмуҳаммедова кириб келди.

— Синглим Фотима қўлга тушганми?— сўради у бош консулдан.

— Билолмадим, ҳали аниқ маълумот йўқ. Мажидийдан телеграмма олдик, лекин у ерда бу ҳақда ёзган эмас. Раҳмат Тошкентга келса, шунда тафсилотини биламиз.

Бош қонсул Фотиманинг босмачилар қўлига тушганини билса ҳам, буни айтишга оғзи бормади.

Нурловойга тўпланганлар тарқалмай, аниқ хабарни билиш учун тўп-тўп бўлиб ўтиришар, на нотиқнинг ўткир нутқи ва на раҳбарнинг тушунтириши уларга қор қилар, ҳар ким фарзанди, укаси, синглисининг тақдирини билишни истарди.

Аралскдан Мажидийлар йўллаган телеграммани Марказижроком раиси Султонқори Жуманиёзов Нурловойда тўпланганларга баланд овоз билан ўқиб берди. Телеграммани диққат билан тинглаганларнинг юзлари бир оз ёришди. Юз ўн талабанинг тирик қолиб Аральска келгани ҳақидаги хабарни қариндошларига етказишмоқчи бўлишди. Босмачилар қўлида ҳалок бўлган Заргаровнинг отаси Султонқори Жуманиёзовга қараб деди:

— Уғлимнинг жасадини топиш учун мен ҳам Хонёпига бораман.

Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилди. Султонқори Жуманиёзовнинг ёнида турган Нозирлар шўроси раиси Саъдулла Турсунхўжаев:

— Ҳалок бўлганларнинг жасадини қидириш учун тузилган махсус отряд ишга тушди, Хўжайлидан ҳам бир группа одам юборилди, жасадлари топилгач, Нозирлар шўроси уларнинг ота-оналарига хабар қилади,— деди баланд овоз билан.

— Ҳукумат сизларнинг ҳамма талабларингизни қондиради,— деди Султонқори унинг сўзини қувватлаб.

— Биз қаҳрамон комсомолларимизни, маърифат қурбонларини катта тантана билан дафн этамиз,— деди Қарим Болтаев.

— Асрликка тушган тўртта аёлни қутқазиб олиш учун бу иш билан биродар Хонсуворовнинг шахсан ўзи шуғулланаётир, у ҳозир Хўжайлида,— деди Ризаев. Султонқори овозининг борича:

— Биродарлар, энди ўз юртларингизга, уйларингизга бораверинглар!— деб илтимос қилди.

Халқ аста-секин тарқала бошлади.

Милиционер кўприк тагида туриб қичқирди:

— Матёқуб оға, мана бу ерда кўприк ўрасига¹ илинган бир жасадни топдим.

Матёқуб Отажоновнинг ёнидаги йигит кўприк томон юрди ва ечиhib ўзини сувга ташлади-да, кўприк тўсинига илинган жасадни йигитлар ёрдамида қирғоққа чиқарди. Бу кимнинг жасади эканини аниқлаш жуда қийин эди.

Жасадни авайлаб кафанга ўрашди. Йигитлар энди ишонч билан астойдил қидира бошладилар. Қайиқдагилар қўлларидаги узун ходалар билан анҳорнинг у қирғоғидан бу қирғоғи ўртасидаги жойларни санчиb, туртиb кўришди. Улар, балки йигитларнинг жасадлари шу ерларда сув тагида лойга ботиb қолгандир, балки бўйинларига боғланган тошлар уларни шу ерда ушлаb қолгандир, балки сув остидаги дарахт томирларига илингандир, деб ўйлар эдилар. Ҳар бошда ҳар турли хаёл, ҳар турли ўй бор эди. Баъзилар, сув тўлқинлари жасадларни узоқларга олиb кетгандир, деб фараз қилишарди.

— Мумкин. Мана кўринг, харсанг тош билан фақат арқон қолган, жасад шишиб сув юзасига чиққан, кейин кўл томон оқиб кетган.

— Балки шундайдир.

Агар ўша вақтларда Хонёпининг техника асосида қурилган тўғони бўлсайди, уни кечаси бўғиб, қуруқ анҳордан жасадларни топиш қийин эмасди.

Моҳир сузувчилар отрядда кўп бўлиb, улар анҳор тагига шўнғиб гавҳар ахтаргандай жасадларни қидиришди. Ниҳоят, дарахт томирига илинган, харсанг тош лойга ботиb, кўприк тўсинларида тўхтаб қолган тўртта жасадни топишди.

Ҳар бир топилган жасадни кафанга ўрадилар, кўмиш учун кўрпа тўшалган аравада Хўжайлига жўнатдилар.

Матёқуб чека бурпас тинмас, анҳор бўйлаб участкама-участка юрар, кемачилар, сузувчилар билан нималар кераклиги ҳақида сўзлашар, айтган нарсаларини топиb берарди.

— Акалар, укалар,— деди у,— энди бешта комсомолнинг жасадини топдик, босмачилар йигирма икки йигитни ўлдириб, сувга ташлаган. Ҳаммасини топмоқ зарур. Халқимиз маърифат қурбонларининг жасадларини улли тантана билан дафн қилмоқчи...

Матёқуб Отажоновнинг отрядида кечаси ҳам тиним йўқ эди. Ён-атрофга разведкачилар юборилди, босмачилар бирдан босиб келиб қолмаслиги учун ҳамма эҳтиёт чора-тадбирлар кўрилди. Атрофга қоровуллар қўйилган. Матёқуб чеканинг ўзи шахсан уларни текшириб турар эди.

— Ука, биламан, чарчагансан, лекин ухлаb қолма, ўзинг биласанку босмачилар кўпинча кечаси босади, яна ғафлатда ҳаммамизни ўлдириб жасадларимизни Хонёпига ташлашмасин,— дерди мулойимлик билан ГПУ раиси Отажонов. Қуни билан ишлаb, яна кечаси қоровулда турган йигит:

— Бу ера кўнгилли бўлиb галганмиз, хотиржам бўлиb, дам олаверинг, Матёқуб оға,— деди.

Қидирув ишлари жанг майдонини эслатарди.

¹ Тўсин

Қирқ учинчи боб

В РАЧЛАРНИНГ ёрдами билан ўзига келган Хадича кўз ёши тўкар, нима қиларини билмас эди. Унинг назарида бошига чақмоқ келиб урилгану миясини гаранг қилиб қўйган.

— Наҳотки уларни 'қутқазилмаса?— деди у бош консулга қараб.

— Хоразм ҳукумати ҳамма чораларни кўрган, ҳатто ўртага воситачи кишилар ҳам қўйилган. Ҳукумат комиссиясига Хонсуворов бошчилик қилмоқда,— деди бош консул Бобожон Еқубов.

— Мени Хоразмга юборинг, онам қон йиғлаб, адоий тамом бўлгандир.

— Синглим, Хиванинг йўли узоқ, қолаверса хатарли.

— Барибир кетаман. Мен оғир кунларда онам ёнида бўлишим керак.

— САҚУдаги ўқишингни ташлаб-а?

— Ҳозир барибир миямга ҳеч нарса кирмайди. Синглим Фотима қутқазилса, қайтиб галаман.

Бош консул тасалли бериб, тушунтириб Хадичани Тошкентда қолдирмоқчи бўлди. Бироқ уни кўндирилмагач, Хоразмга жўнатишга розилик билдирди. Поездга билет олиб бериб уни кузатиб қўйишди. Боши айланиб қолган Хадича нон, озиқ-овқат солинган тугунчасини ҳам эсидан чиқарди. Барибир унинг томоғидан шу кунларда сув ҳам ўтмас эди. Поездда ҳам на нон, на овқат еди. Унинг чуқур хаёл суриб, кўзларидан ёш оқизиб ўтирганини кўрган йўловчилар бир-бирига қарашиб: «Бечора қизнинг бошига оғир мусибат тушганга ўхшайди. икки кундан бери бир бурда нон ҳам оғзига олмади», дейишарди. Хадичага раҳми келиб ўтирган кампир сўради:

— Қизим, нега нон емайсан, ёки нонинг йўқми?

— Иштаҳам йўқ, онажон.

— Қизим, очдан ўлиб қоласан, ма, мана бунни егин!

— Раҳмат, онажон,— деб Хадича ийманиб нонни олди, кампирнинг илтимосидан кейин бўлган воқеани айтиб берди.

Йўловчилар Хадичанинг ҳикоясини эшитиб, босмачиларга нафрат ўқишди, сингисининг эсон-омон қутулишини тилаб қолишди.

Фотима асира қилиб олинган дугоналари қатори босмачиларнинг кирини ювиб, чойини қайнатиб, овқатини пиширар, топширилган ҳамма ишларни сўзсиз бажаришга мажбур эди. Хўжайин овқат егач, қолганини Фотимага узатар, у бир бурчакда етим боладай хўрсиниб-хўрсиниб овқатни чимчиларди.

Дурди қилич қароргоҳини тез-тез ўзгартириб турар, аёлларнинг қочиш ҳақидаги планлари ҳам амалга ошмас эди.

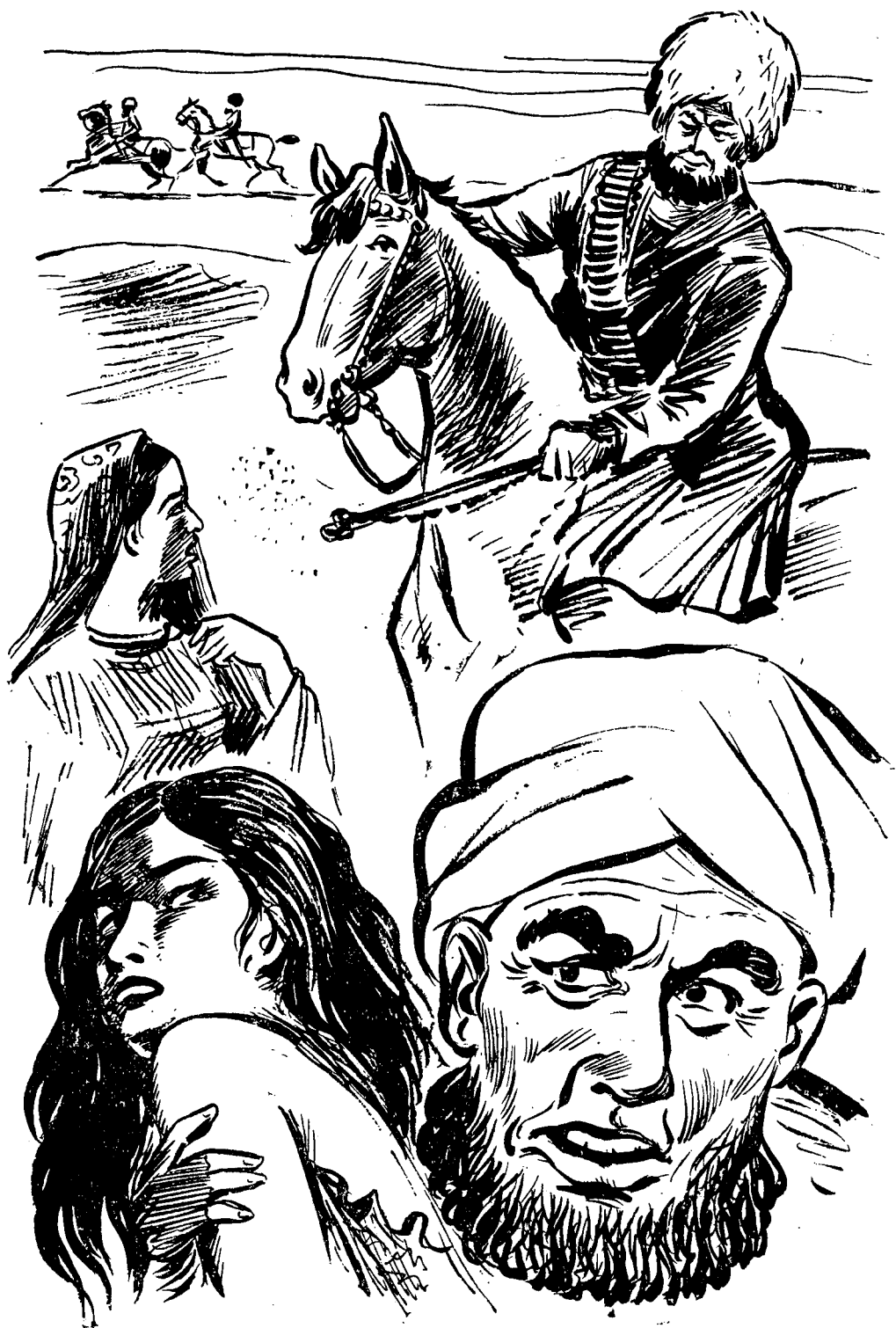
Бир куни чошгоҳ пайтида тўрт асира аёл қўлларида челақ, кўза билан қудуқ томон кетишди. Қуёш ҳаммаёқни қиздирар, босмачилар ўтовларда ухлаб ётишарди. Қудуқ олдига келгач, Анабиби Сафоева дугоналарига деди:

— Қани буларни ташлаб, кетдик!

— Қайси томонга?— сўради Фотима.

— Кечаги эшакли одам келиб кетган томонга. Балки шу йўл билан бирор овулга чиқармиз...

Дугоналар Анабиби Сафоеванинг гапига сўзсиз қўшилишди. Ахир тутқунлик, асирликнинг азоби жонга тегиб, суюқдан ўтиб кетган эди.

А. ХОЛИҚОВ чизган расм

да! Улар сув идишларини қўйиб, яктаklarини оғочга илиб (гўё чўми-лишаётгандай) аста-секин йўлга равона бўлишди.

— Йўлдан адашмасақ бўлди,— деди Анабиби Сафоева ёнида уни қўлтиқлаб келаётган дугонаси Анабиби Муродовага

— Кетимиздан қувиб келишса-чи?— сўради дугонаси.

— Қуёш ботгунча етиб олишмаса биз ютдик деявер,— жавоб берди Анабиби Сафоева.

Аёлларнинг ҳаммасидан кўра Анабиби Сафоевага жуда қийин, ҳомиладорлиги тез юришга халақит берар, куннинг ҳаддан ташқари исиб кетиши уни ҳолдан тойдирар эди. Аёллар ўзлари билан на сув, на нон олишган. Улар анча юришгач, тинка-мадорлари қуриб, йиқи-лай-йиқилай деб қолишди.

— Салқинда қочиб кетсак бўлмасмиди?— деди ғамгин оҳангда рангларидан қони қочиб, оппоқ қоғоздай оқариб кетган Анна Емиль-янова.

— Кечқурун ўтовдан чиқаришармиди?

Тўрт аёл очликка, сувсизликка, жазирама иссиққа, бўри қаш-қирларнинг чангалига тушишга рози, фақат ёвуз душман қўлига ту-шишни истамасдилар. Лекин бечоралар ўз орзуларига етишолмади. Кечга бориб, кун ботай деб турганда кетларидан икки отлиқ ўқ узди. Ўқ товушларини эшитиб ўнг ва чап томондан бирпасда яна тўртта отлиқ етиб келди. Асиралар ҳанг-манг бўлиб қолишди.

— Ҳа, манжалақилар! Қочиб кетмоқчимидиларинг? Осонликча қу-туламан дедиларингми?!

— Қани, кетга қайтинглар!— деди Қайдам оға номли Дурди қи-личнинг йигити.

— Тезроқ юринглар!— деди Дурди қиличнинг иниси Аннамурод оёғи билан гоҳ Фотиманинг бошига, гоҳ Анабибининг қорнига тепиб. Анабиби этикнинг зарбидан қорнини ушлаб ўтириб қолди. Шу пайт Дурди қиличнинг ўғли Сайид отда келиб уни қамчилай бошлади.

— Ҳали эрларингиз адабингизни беришади!

Дурди қилич олдида қочоқларни ушлаганларни сарпо, совға-со-лом кутаётган бўлса, асираларни қамчи, калтакларнинг заҳарли зар-баси кутарди.

Маърифат қурбонлари ҳақида РКП(б) Ўрта Осиё бюроси 2 сентя-брда махсус қарор қабул қилди. Унда йигирма икки комсомол ва ком-мунистларнинг қурбон бўлгани муносабати билан Хоразм халқига чу-қур таъзия билдирилди ва босмачиларни таг-томири билан йўқ қилиш учун ҳарбий қисмларни Хоразмга юбориш ҳақида Туркистон ҳарбий қўмондонлигига тегишли топшириқлар берилди.

Мазкур қарор чиққан куннинг эртаси, яъни 3 сентябрда Хоразм Социал Шўролар Жумҳурияти Марказижрокоми ва Нозирлар шўроси халққа хитобнома чиқарди. Хитобнома шундай бошланган эди:

«Хоразмнинг бутун аҳолисиға!

Сизнинг сайлаб қўйган ҳукуматингиз олий ният йўлида қурбон бўлган азиз болаларингизнинг мақсадларини рўёбга чиқармоқ, мамла-катни бахт ва саодатга етказмоқ учун бутун қувватини сарф этажак-дур.

Ҳалок бўлган қимматли биродарлар учун ҳукумат босмачиларни йўқ қилиб, осойишта турмуш қуриш учун бутун кучини сарф қилишга тайёрдур!»

Хитобномада Хоразм жумҳуриятига Россия ва Туркистон Совет Республикаларининг ҳарбий, иқтисодий, сиёсий жиҳатдан ёрдам бераётганликлари учун ташаккур билдирилганди. Хитобнома: «Хоин босмачиларга ўлим!» нидоси билан тугалланган эди.

Маърифат қурбонларининг жасадларини ахтараётган отряд Хонёпи ўзанини текшира бориб, Қоратеран кўлига етиб борди. Анҳорнинг лойқа суви кўлнинг кўм-кўк суви билан қўшилиб сариқ зангори тусга айланган эди. Қидирув отряди анҳор суви кўлга қўйиладиган жойдан бошлаб чап ва ўнг томонларни аста-секин синчиклаб қидира кетди. Қамишларни у ёқ-бу ёққа суриб, ичларини титкилаб кўришди. Кўл қирғоқлари икки кунгача сурункасига текширилиб, қидирилди. Лекин кутилган натижа чиқмади, икки-уч жасадгина топилди, холос.

— Энди кўлнинг ўртасини текширамиз,— деди Матёқуб Отажонов.

Бир неча қайиқ кўлнинг ўртаси томон йўл олди, сув юзида кўринган оқ нарсалар текшириб кўрилганда улар шишиб кетиб, сув юзига қалқиб чиққан жасадлар экани маълум бўлди. Яна олтига жасад авайлаб қайиққа олинди. Тезоқар сув уларни кўл ўртасига элтиб ташлаган эди. Кўлнинг ўртасидан яна учта жасад топилди, уларнинг ким эканлигини аниқлаб бўлмади.

Кўпчилик қурбонларнинг жасади топилди. Бир неча кун давом этган қидирув натижасида, 7 сентябрга келиб, Хонёпи ва Қоратеран кўлидан ўн етти йигитнинг жасади топилди, қолган бештасини топиш мумкин бўлмади.

7 сентябрда Қўша дарвозадан чиқаверишдаги Уртоқлар мозорида марҳумларни кўмиш маросими ўтказилди. Бутун Хива халқи тўпланган, қора лента тақилган қизил байроқлар эса қўйи эгилган. Дафн маросимида Исоқ Хонсуворов, Қарим Болтаев, Давлат Ризаев, Болта Шариповлар оташин нутқ сўзладилар.

- Қонхўр босмачиларга ўлим!
- Йўқ бўлсин газандалар!
- Душманга шафқат йўқ!
- Қасосга қасос!— хитоблари янгради.

Намойиш кеч оқшомгача давом этди. Намойишчиларнинг қўллариди машъалалар порлар, духовой оркестр узлуксиз мотам маршини чалар эди. Замбарак ва милтиқлардан бир йўла бир неча бор ўқ узилиб, салют берилди. Бошқа шаҳарларда ҳам мотам митинглари бўлиб ўтди.

Қирқ тўртинчи боб

Ё ҚУТОЙ маърифат қурбонлари оилаларига бориб, уларнинг ғам-ғуссаларига шерик бўлар, улар билан бирга аламли кўз ёши тўкар, уларга тасалли берар, қўлидан келганча ёрдам уюштирарди. Уйига келгач кўп вақтгача ухлаёлмай ётар, дард-алам тўла юраклардан чиққан нолалар қулоғи тагида жарангларди. Унинг кўз олдидан суюкли талабаси Назира сира кетмасди. Назиранинг акаси Матёз, келин ойиси Тожихоннинг дилни эзувчи фарёдлари Ёқутой юрагида газанда-ларга қарши нафрат оловини алангалатарди.

Жаллод Дурди қилични тутишга кетган қаллиғи Полвондан дарак бўлмаганидан турли-туман ўйларга борарди. Тўғри, Ёқутой бундай ҳолларга кўникиб қолган. Полвоннинг ўз шахсий манфаатларини унутиб, халқнинг бахт-саодати йўлида жон куйдиришини яхши билган Ёқутой уни орзиқиб кутар, тунларни уйқусиз ўтказарди. «Полвон оғани севдимми, бас, уни ўла-ўлгунимча кутаман. Усиз ҳаёт менга ҳаёт эмас. Усиз чамандаги гуллар гул эмас. Усиз еядирган овқатим ҳам захар бўлиб туюлади. Ер хаёли билан яшаш бахт-саодат-ку! Бахтимга Полвон оғам бу гал ҳам душманни енгиб эсон-омон келгай, ёшлигим ўтса ўта берсин, ёрни кутаман. Ҳижрон, ёлғизлик нақадар қийин бўлса ҳам, барига чидайман!»,— дерди Ёқутой ичида.

Матёз қурбон бўлган синглиси Назиранинг гамида куйиб ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Кечаю кундуз Назира кўз олдида гавдаланарди, йиғини билмаган Матёз шу кунларда бўкириб йиғлагиси келар, ғазаб ўтида ёнар эди. «Синглимни ўлдирганлардан ўч олсам армоним йўқ. Қутим қора менинг юрагимни яралади, ҳамма гапни ўзим шахсан ГПУга бориб айтаман», деб Матёз дев ўрнидан туриб кетди.

— Биродар Турсунхўжаев, ўзингизга маълум, босмачилар қўлига тушган асирларни қутқазиш ҳақида музокара олиб борилмоқда. Бу иш учун оқча керак,— деди Хонсуворов Нозирлар шўроси раиси билан гаплашиб.

— Қанча пул керак?

— Ҳозир икки минг сўм.

— Исҳоқ ака, шу бугуноқ Нозирлар шўросининг қарорини чиқарамиз,— ваъда берди Саъдулла Турсунхўжаев.

У Хонсуворовнинг шахсан ўзи уруғ бошлиқлари, муҳрдорлар билан асирларни қутқазиш ҳақида музокара олиб бораётганлигини, бу иш партия Марказкоми ва Марказижрокомининг қарори билан бўлаётганини яхши биларди. Шунинг учун Турсунхўжаев Нозирлар шўросининг фавқулодда мажлисини чақириб, икки минг сўм пул ажратиш ҳақида қарор чиқартирди.

— Ўртоқ Турсунхўжаев, икки минг сўмга қанча қўй келишини биласизми?— сўради Молия нозир.

— Хўш, гапингизни давом эттиринг?— Турсунхўжаев унга тикилиб қаради.

— Икки минг қўй беради. Ҳар бир асирага беш юз қўй. Қалин мол ҳам ўн қўйдан ошиқ бўлмайди,— кулди Молия нозир.

— Нима, сиз бу тадбирга қаршимисиз?

— Йўқ, йўқ. Мен фақат Дурди қилич куппа-кундуз кун икки минг қўйни ўғирлади, демоқчиман.

— Ўртоқ Нозир, одамларнинг ҳаётини, болаларимиз ҳаётини, шу болаларнинг ота-оналари осойишталигини пул, олтин билан ўлчаб бўлмайди. Биз, ҳар қанча маблағ бадалига бўлса-да, у қизларнинг ҳаётини сақлаб қолишимиз, уларни хорликдан қутқаришимиз лозим.

— Дурди қилични қўлга тушириб бўлмасмикин?

— Полвон ботир барча чораларни кўрмоқда. Вақти келиб у ҳам қўлга тушади. Аммо ҳозир, тўрт асирани дарҳол, иложи бўлса шу кун, шу соат қутқазиб қолишимиз керак. Икки минг сўмни ҳозироқ ўртоқ Хонсуворовга етказинг.

— Хўп бўлади.

Нозир чиқиб давлат кассасидан икки минг сўмни Хонсуворовга етказди. Пулни олган Хонсуворов музокаралар олиб боришда ўртада турган воситачи, уруғ бошлиқлари олдига ўзи кетди. Бу муҳим ишни, асираларни ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам қутқазиб ишини бошқа бир кишига топшириш мумкин эмаслигини билган Исҳоқ ака хатарли ишни ўз зиммасига олган эди. Хонсуворов уруғ бошлиғи олдига бориб:

— Биз ваъдада турдик. Мана, олтин ақча. Дурди қиличнинг одамлари билан гаплашишингиз мумкин,— деди.

— Биродар Хонсуворов, оқибати ёмон бўлмайдами, бизларга гап тегмайдами?

— Асло! Бу ниҳоятда махфий сақланиши керак. Музокара олиб бораётган кишиларга ҳеч қандай гап-сўз бўлмайди. Ҳукумат сизларнинг хизматларингизни унутмайди.

— Шундай дейсизу...

— Нима, менга ишонмаяпсизларми? Гаров хати ёзиб берайми?

— Йўқ, йўқ, биз сизга тамом ишонамиз, сизни ниҳоятда ҳурматлаймиз,— дейишди ўртада турган кишилар.

— Қизларимизни қутқазиб олайлик, сизларга аталган бош-оёқ сарпомиз ҳам бор...

— Раҳмат, раҳмат, биродар Хонсуворов.

Йўл азоби — гўр азоби, дегандай Хивага келаётган ғамбода Хадича ориқлаб, қоп-қора бўлиб кетди. У Хивага келиб, уйига кираркан, уйдагиларнинг чуқур мотам ичида эканлигини кўрди. Онаси Моможон опа бағрини захга бериб, бошини кўтармай инграб ётарди.

— Онажон!— деб қичқириб юборди Хадича эшикдан кириши билан.

— Қим келди? Фотимами ёки Хадича?— сўради Моможон опа кўкрагини зах ердан кўтармай.

— Менман, онажон, Хадичаман!

— Қизим, синглингдан ажралдик, энди менинг ўлганим яхши, ёруғ дунёни кўзим кўрмасин.

Хадича онасини бағрига босди. У эса йиғлай бериб қовоғи шишиб, қизариб кетган кўзларини очолмасди.

— Онажон, йиғламанг, Фотимани албатта қутқазिशади.

— Шунча кундан бери галмаган қизим энди галмайди. Севикли кенжа қизимни босмачилар ўлдирди.

— Йўқ, йўқ, онажон, синглим тирик, ҳукуматимиз ҳамма асираларни қутқазди,— Хадича онасининг юзидан ўпиб, бағрига босиб тасалли берди.

Қизи Хадичанинг товушини эшитиб, мункайиб хафа бўлиб ўтирган отаси чиқиб келди. Чол энтикиб-энтикиб деди:

— Қизим Хадича, сен галдинг, балки синглинг Фотима ҳам галар, ноумид шайтон...

Қирқ бешинчи боб

ҚУЛЛАРИ боғланган тўрт аёлни ўтов олдидаги гилам устида ўтирган Дурди қиличнинг олдига келтиришди.

— Оға, буйруғингизни бажардик,— деди қўлини қовуштириб турган сардорнинг укаси.

— Чўх яхши, йигитларга сарпо беринг.

Дурди қиличнинг буйруғи шу замониёқ бажарилиб, қора уйдан олти қизил олача чепон чиқариб уларга кийгизилди. Дурди қилич ўрнидан аста турди, қўлидаги қамчисини кўтариб аёллар олдига келди ва хўмрайиб қаради-да, аввало Анабиби Сафоевага зарб билан қамчи урди, сўнг навбатма-навбат Анабиби Муродова, Анна Емильянова, Фотима Бекмухамедоваларни савалай кетди.

Йигирма иккиларни қатл қилган душманга жавобан Хоразм Республикаси бўйлаб маданий инқилобнинг забардаст ҳужуми кенг қулоқ ёйди. Ёшлар, комсомоллар, қизлар-йигитлар ариза ёзиб Тошкент, Москва шаҳарларига ўқишга юборишларини сўрашди. Бу эса душманларга берилган қашқатқич зарба бўлди.

Тез вақт ичида Урганч шаҳри ўртасида маърифат қурбонларига ёдгорлик ҳайкали қурила бошланди.

— Биродар Хонсуворов, жумҳурият бўйлаб қизғин намоишлар ўтказилмоқда. Ўқишга кетаман деганларнинг сон-саногии йўқ,— деди Давлат Ризаев Марказком секретари кабинетида ўтирган республика раҳбарлари олдида.

— Жуда соз! Душманга энг яхши жавоб. Биз йигирма иккилар хотирасини абадийлаштиришимиз керак, қандай таклифлар бор?— сўради Хонсуворов ўтирганлардан.

— Хоразмда якка-ягона педтехникум бор, уни маърифат қурбонлари номига қўйсак,— деди Султонқори Жуманиёзов.

— Тўғри, яна бир таклиф бор. Хоразм жумҳурияти театри Муҳаммадшариф Полвонов номига қўйилсин.— Давлат Ризаевнинг бу таклифини Карим Болтаев маъқуллади. Саъдулла Турсунхўжаев ҳам ўз фикрини айтди:

— Талабалар қурбон қилинган кун — 25 августни бутун жумҳуриятда мотам куни деб ҳар йили нишонлансин!

Хоразм қизил аскарларининг бош қўмондони Шайдаков ҳам махсус буйруқ чиқарди, унда: «Мотам кунлари бўлимларда йигирма иккилар фожиаси ҳақида суҳбатлар ўтказилсин, уларнинг ёрқин хотираси эсга олинсин. Шонли қизил аскарлар! Душмандан қасос олишни қасамёд қилинглар!» дейилган эди.

Полвон отряди Дурди қилични ахтариб, қум ичига кириб борган сари қудуқларнинг атайин қасддан кўмилганини кўрдилар. Кўмилган қудуқларни очиш осон дейсизми? Қанча куч, қанча вақт керак. Лекин жангчиларга ҳам, отларга ҳам сув керак, уларни очмасдан илож йўқ. Сув учун кураш ҳам катта жангдай эди.

Ниҳоят Полвоннинг йигитлари очилган қудуқдан муздек сув билан отларни тўйдириб сугоришди, бир неча мешкобни сувга тўлдириб, тонг пайтида разведка маълумоти бўйича Дурди қилич турган жойга томон йўл олишди. Полвон қудуқ атрофига қоровуллар қўйиб кетди.

Унинг кўнгли тўқ, қумда олтиндан ҳам қимматли нарса — сув, яъни қудуқ ўз қўлида. Сув керак бўлиб қолса истаган вақтида карвон юбориши мумкин.

— Эҳтиёт бўлинглар, ғафлатда қолманглар, биз кетгач босмачилар келиб қудуқни эгаллаб олмасин,— деб Полвон қоровулларга тайинлади.

Дурди қиличнинг янги кўчиб ўтган қароргоҳи тўрт томони баланд-баланд қум тепалар билан ўралган, ўртада кенг майдон, тақир. Ўртада

катта қудуқ бор. Майдонда бир қанча ўтовлар тикилган. Қудуқ атрофида отлар суғорилмоқда. Асира хотинлар турли ишлар билан банд. Фотима кир юваётир. Анабиби Муродова овқатга ўринган. Анна Емильянова чой қайнатмоқда, Анабиби Сафоева кўмоч пиширмоқда. Асиралар бир-бири билан гаплаша олмас, бир-бирининг ўтовига кира билмас эдилар. Улар қочиб кетиб, қайта қўлга тушишгач, қаттиқ назорат остига олиндилар. Фотиманинг эри эса унинг ҳар бир ҳаракатини кузатар, дугоналари олдига бормасин, яна қочиб кетмасин, деб муттасил пойлаб юрарди.

Бир маҳал Фотима дугоналарининг қудуқ ёнига бориб сув олаётганини кўриб, қўлига челақ олди-да, ён-атрофига қаради, эри йўқ. «Қандай яхши, бир лаҳза дугоналарим билан кўришиб, бир оғиз сўзини эшитарман, яна дарров ўтовга қайтарман», деб ўйлаб қудуқ томон бораверди. Шунда бирдан унинг орқасидан кимдир ўқ узди, ўқ унинг боши узра визиллаб ўтиб кетди. Фотима яна юрди, бу гал ўқ унинг қулоғи тагидан ўтди.

— Фотима, орқангга қайт!

— Жон Фотима, бу ёна галма, ҳозир эринг ўлдиради,— дейишди дугоналари Фотиманинг эри ўқ отаётганини кўриб.

Фотима орқасига қаради, унинг кўзи қўлида наган ушлаб, ўтови ёнида турган эрига тушди. Агар Фотима дугоналари олдига боришда давом этса, эри хойнаҳой отиб ўлдиарди. Фотима ноилоҳ орқасига қайтди ва йиғлаб юборди.

— Ахир, сув олиб галмоқчи эдим.

— Анови алвастилар йўқ вақтида борасан.

Бечора Фотима ўзини кигизга ташлаб ҳўнграб юборди.

Орадан кўп ўтмай Дурди қиличнинг қароргоҳига икки отлиқ келиб, тўғри сардорнинг ўтовига кирди. Дурди қилич уларни яхши қарши олиб, ҳамма гапларини диққат билан тинглади. Мазкур кишилар ҳукумат комиссияси билан музокара олиб боришда ўртада турган катхудолар эди.

— Дурди қилич тўрт аёл учун икки минг манат оласан, бунга икки минг қўй беради. Сенга бу хотинларнинг кераги йўқ. Овулларингда хотинларинг бор-ку?

Дурди қилич ўйланиб қолди: икки минг қўй... Истаса юзлаб от олиши мукин. «Хўп» демоқчи эди-ю...

— Сардор нага ўйланиб қолдинг?

— Биз турган жойни ҳеч ким билмайдами? Яна алдаб қўлга туширишса...

— Бу ерни ҳеч ким билмайди, қолаверса, бундай жаҳаннамга ким ҳам гала олади,— деди воситачилардан бири.

— Галса ҳам этини иччон қиламан,— деди гердаийб чилим тортар экан сардор.

— Келишдикми, бориб айтайликми?

— Бўлер,— деди сардор.

Қирқ олтинчи боб

АЛИ МУЛЛАЁРОВ, Раҳмат Мажидийлар Тошкентга келибоқ Хивага яна телеграмма юборишди. Бош консул талабалар олдига келиб тезда ўз оилаларига хат ёзишлари ва суратларини юборишларини илтимос қилди. Хоразмдан келган талабаларни тошкентликлар ниҳоятда яхши қарши олиб, ҳаммасини турли мактабларга, чунончи, САҚУ, Рабфак, Алмай номидаги иш мактаби, Навоий номидаги техникум, эрлар билим юрти, хотин-қизлар билим юрти, Зебинисо номидаги қизлар ин-

тернати ва бошқа ўқув юртларига жойлаштиришди, стипендия тайинлашди.

Ойжамолга Тошкентдаги ҳар бир нарса: кенг, адил кўчалар, трамвай, машиналар — бари мўъжизадай кўринарди. Шерниёз ўқиб юрган иш мактаби — интернатга кирганидан мамнун. Шерниёз унга энг яқин дўст, меҳрибон ака. У акаси билан келин ойиси Султонпошша турган Шайхонтовурдаги квартирага боришди. Султонпошшанинг чақалоғи жудаям ширин бўлган, гоҳ Ойжамол, гоҳ Шерниёз кўтариб юрарди. Келин ойиси дарҳол Хоразмнинг яхши овқатларидан гўмма пишириб келди, сўнг Эскижўвага бориб, ҳаммалари бирга суратга тушишди.

□

Ёқутой Полвондан хат-хабар бўлмагач: «Балки онасига ёзгандир, Ойша холанинг ҳолидан хабар олай», деб йўлга чиқди.

Ёқутой ҳали ҳам мотам кийимида. Гарчанд унинг қариндоши, синглиси, укаси ўлмаган бўлса ҳам, ҳалок бўлган талабаси Назира учун, ҳамма қурбонлар учун мотам тутмоқда эди.

У Полвоннинг ҳовлисига кирганида айвонда Ойша хола билан бирга Ойжамолнинг онаси Мастура хола гаплашиб ўтиришган экан. Иккови ҳам Ёқутойни кўриб:

— Қизим, севинчи беринг!— дейишди.

— Жоним билан, айтинглар, ўзи на гап?

— Шерниёзимдан, Шерзодимдан хат галди,— деди севиниб, хурсанд бўлиб кетган Ойша хола.

— Қизим Ойжамол тирик экан, мана хати. Ойжамолдан хат олдим бу ёна югурдим. Хатини ўқиб беринг,— Мастура хола лачагидан хатни олиб Ёқутойга узатди.

Ёқутой аввало Шерниёзнинг, сўнг Ойжамолнинг хатини шошмасдан, дона-дона қилиб ўқиб берди.

Мастура хола Ёқутойнинг ёнига келиб, елкасига қоқиб қўйди:

— Барака топ, қизим. Ойжамолнинг хатини ўқиб, бошимдан олтин сочгандай бўлдинг. Мурод-мақсадинга етгайсан. Қизим, илоё бахтинг очилгай!..

□

Полвон ўз отряди билан бепоён Қорақум саҳросида Дурди қилич тўдасини қидириш билан овора, қудуқма-қудуқ, бекатма-бекат душманларни излаб, кетидан қувиб борарди. Дурди қилич унга рўбарў келишдан қўрқар, тутқич бермай қочиб юрарди.

— Полвон оға, балки Дурди қилич Афғонистонга қочиб кетгандир?— деди бир аскар.

— Неча кундан бери ахтарамиз, чексиз, чегарасиз Қорақум саҳросидан уни тутиш амри маҳол,— деди яна бир аскар.

— Афғонистон, Эрон чегарасигача ахтариб борамиз, қумдаги ҳамма қудуқларни бирма-бир текширамиз, барибир душманни топамиз. Агар бирор киши чарчаган бўлса кетишга рухсат,— деди Полвон отда кетатуриб.

— Кетамиз деяётганимиз йўқ. Неча кундан бери Дурди қилични ахтараяпмизу, лекин уни топа олмаяпмиз, шунга ҳайронмиз.

— Бир ойми, икки ойми, уч ойми, барибир топилмагунча ахтараверамиз. Агар орқага қайтсак у яна талай кишиларни қурбон қилади. Ахир, маърифат қурбонлари учун қасос оламиз, деб қасамёд қилганмиз-ку!

— Ўртоқ командир, қасамимиз қасам!

— Хотиржам бўлинг,— дейишди қизил аскарлар.

Жойини тез-тез ўзгартириб турадиган Дурди қилич қароргоҳини воситачилар зўрға топиб келишди. Улар билан Дурди қилич сўнгги бор гаплашиб олди. Тўрт аёл учун икки минг сўм пул олиб, уларни бўшатишга рози бўлди.

— Бўлер, кетишсин,— деди қатъий қилиб Дурди қилич қамчисини ўйнатиб.

— Йўловчи қўшиб беринг.

— Икки отлиқ қўшиб бераман, йўлга солиб дарҳол қайтишади.

Воситачилар пулни бериб, сардорнинг қатъий ваъдасини олиб кетишди.

Асираларни Дурди қиличнинг ўтови ёнига тўплашди.

— Куз бўлиб қолди, биз ўз юртимизга қайтамиз. У ерда хотин, бола-чақаларимиз бор, Дурди қилич сизларни озод қилди,— деди сардорнинг яқин кишиси Нургалди.

Нургалди ҳақиқий воқеани, яъни Хоразм ҳукумати икки минг олтин сўм эвазига уларни Дурди қиличнинг чангалидан қутқазиб олаётганини яширди. Дурди қилични гўё раҳмдил, инсонпарвар қилиб кўрсатди.

— Қани кетимиздан юринглар!— дейишди.

Асиралар кўрқиб-кўрқиб йўлга тушдилар.

«Синглим Фотимани босмачилар қўлидан озод қилишмагунча Тошкентга ўқишга қайтиб кетмайман», деб онасига сўз берган Хадича Хивада қолиб кетди. У ҳозир Марказком аппаратига техник секретарь вазифасида ишларди. Марказкомда иш қизғин. Тўртинчи партия съезди очилишига sanoқли кунлар қолган. Марказкомнинг масъул саркотиби Исҳоқ Хонсуворов қабулхонада ишлаб ўтирган Хадичага қувончли хабар етказди:

— Хадичахон, яқин кунларда синглингиз Фотима, Анабиби Сафоёва, Анабиби Муродова, Анна Емильяновалар Хивага келишади. Уларни бир неча минг сўм тилла бадалига Дурди қиличдан қутқазиб олдик.

— Исҳоқ ака, ростданми?

— Ишонмайсизми?

— Сизни гапингизга ишонмасдан бўладими? Раҳмат сизга, Исҳоқ ака. Хоразм ҳукуматига раҳмат айтинг, у ўз фарзандларидан олтинни ҳам аямади. Ҳозир бюро мажлисини чақирамиз, бюро аъзоларига хабар қилинг.

— Ҳозир телефон қиламан.

Хонсуворов кабинетига кириб кетди. Хадичанинг қувончи ичига сиғмасди.

Дурди қилич Полвон отрядининг қидириб келаётганини яхши билар, айғоқчилари ҳамма нарсани унга етказиб турарди. У тўқнашиб жанг қилишни хоҳламасди: чунки у Полвондан ажалдан кўрққандай кўрқар, шунинг учун қум денгизига шўнғиб борарди.

Полвон чарчаган, толиққан йигитларга деди:

— Йигитлар қирқига чидадингиз, энди қирқ бирига ҳам чидаш керак, кечаси ҳам йўл юрамиз.

Йигитлар ўз командирига худди туғишган акасидай ишонишар,

буйруғини сўзсиз бажаришарди. Мана улар кечаси билан юриб тонгга яқин бир қудуққа яқинлашиб қолишди. Қудуқ яқинида Дурди қиличнинг қарорғиҳи жойлашганди. Полвон отряди тез ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиб, қароргоҳни икки томондан ўраб бирдан ҳужумга ўтди. Буни сира кутмаган, ширин тонг уйқусида ётган босмачилар саросимага тушиб, тартибсиз ҳолда қоча бошладилар.

Полвон гоҳ от чоптириб, гоҳ қилич ўйнатиб душман устига арслондай ҳамла қиларди. Тезда ўзини ўнглаб олган душман қум довлари орқасига ўтиб, қизил аскарларни ўққа тута бошлади. Жанг натижасида Дурди қиличнинг йигитлари Қайдам оға Мамед ўғли, Анна Мурад Анна Мамед ўғли, Байрам оға Сўфи ўғли ва Дурди қиличнинг ўғли билан укаси асир олинди. Асирларнинг айтишича, Дурди қилич ҳужум бошланиши биланоқ сардори Нургалди ва бир гуруҳ йигитлари билан Балиқли қудуқ томонга қочиб кетган экан.

Қирқ еттинчи боб

О КТЯБРДА Хоразм Компартиясининг IV қурултойи Нурловойда очилди. Съездга олти юзта партия аъзоси, икки мингта аъзоликка кандидатдан тўқсон еттита вакил сайланиб, муҳим масалаларни ҳал қилишмоқда эди. Чунончи: халқаро аҳвол, СССРнинг ички аҳволи. Хоразм Марказкоми ва Марказий Контроль комиссиясининг ҳисоботлари, давлат, миллий чегараланиш масалалари... Ҳар бир масала юзасидан доклад ва музокаралар бир неча кунгача давом этди. Миллий чегараланиш масаласи ҳаммани қизиқтирарди. Тошовуз область Туркманистон ССР таркибига, Хўжайли области Қорақалпоқ автоном областига, Урганч области эса (Унга кейинчалик Хоразм области деган ном берилди) Ўзбекистон ССР таркибига кириши маъқулланди.

Қурултойда Ҳарбий нозир Шайдаков хушхабар айтди:

— Хоразмнинг қаҳрамон қизил аскарлари сўнги босмачи тўдаларини тугатишда катта муваффақиятларга эришди. Полвон ботир Дурди қиличнинг бир қанча аскар бошлиқларини қўлга туширди, яқин ўртада унинг тўдасини бутунлай яксон қилажак!

Делегатлар бу хабарни гулдурос олқишлар билан қарши олдилар.

Бир неча кун давом этган Умум Хоразм IV қурултойи ўз ишини муваффақиятли суратда тамомлади. Ўзбекистон Компартиясининг биринчи қурултойига йигирма вакил сайланди. Хоразм Компартиясининг қурултойи байналминал садолари остида ёпилди.

Собиқ Марказижрокомнинг раиси, шу кунларда адлия назоратида ишлаётган Карим Сафоев босмачилар қўлига тушган ва олтин пул эвазига қутқазиб олинган аёлларни кутиб олувчи комиссиянинг раиси этиб тайинланганидан хурсанд. У суюкли хотини Анабибини кутиб олади, қанча кунлардан бери чеккан ғам-ғуссалари йўқолади, мана шунинг учун у ўзида йўқ хурсанд. Сафоев комиссия аъзолари Матёқуб Девонув, командир Емильновларни ўз олдига чақириб, нималар қилиш кераклиги тўғрисида сўзлашиб олди.

Асиралар бир неча кун қийналиб, қум саҳросидан эсон-омон чиқишди-да, катта тўқайзор ичига кириб кетишди. Юриш яна қийинлашди, чунки тиканли дарахтлар уларнинг кўйлақларига илиниб йиртар, оёқ-қўлларига қадалиб, қонатар эди. Айниқса ҳомиладор Анабиби Сафоева жуда ҳам қийналиб кетди.

- Қўнғиротга яқинми?— сўради отлиқлардан Анабиби Муродова.
- Яна икки кеча-кундузлик йўл қолди.— деди биринчи отлиқ.
- У ерга етолмай ўлиб қоларканмиз.
- Биз сизларни мана шу тўқайдан чиқариб, катта йўлга соламузу қайтиб кетамиз,— деди иккинчи отлиқ.
- Қўнғиротга олиб бормайсизми?
- Йўқ, бизга ундай буйруқ бўлмади.
- У ёна нишатиб борамиз?
- Ҳозир ничик бораётган бўлсаларингиз, шундатиб борасизлар. Кеч кирди, тўқайни қоронғилик босди, ўн қадам наридаги нарса-ни таниб бўлмасди.
- Эрталабгача шу ерда бўламиз, тонг отмасдан яна йўлга чиқамиз,— деди биринчи отлиқ.
- Ҳар ким хоҳлаган ерига чўзилди.

ГПУ ходимлари Қутим қоранинг Хоразмда Совет тузумига қарши олиб борган акслинқилобий ҳаракатларини жиддий кузатиб уни қамоққа олдилар. ГПУ раиси Матёқуб Отажонов уни сўроқ қила бошлади:

- Сиз, Қутим қора, йигирма икки коммунист, комсомолнинг фажиали ўлимида асосий айбдорлардан бири ҳисобланасиз. Айбингизни бўйнингизга оласизми?
- Менинг ҳеч қандай айбим йўқ.
- Мана бу хатни Дурди қиличга ким олиб борди?
- Улимдан хабарим бору бундан хабарим йўқ. Мен оми одамман, хат ўқишни билмайман.
- Бу хатни сиз Дурди қиличга олиб бориб бергансиз.
- Мен ҳеч қандай хатни кўрган эмасман, Дурди қилични ҳам билмайман.
- Билдим дедим тутилдим, билмадим дедим қутулдим, нақлига амал қилаётирсиз.
- Матёқуб Отажонов хатни Қутим қорага кўрсатди. Қутим қора хатни таниди, лекин билмасликка олди.
- Дурди қиличингиз ўзи ким? У не ерлик? Танимаган, билмаган одамни менга пеш қиласиз.
- Бу хат Дурди қиличнинг ўғлидан топилди.
- Қутим қора хатни Дурди қиличнинг ўзига берган, у қандай қилиб ўғлининг қўлига тушганига ҳайрон эди. Агар Дурди қиличнинг ўғли билан юзлаштирилса: «Мен бу одамни биринчи марта кўряпман», деб жавоб бермоқчи бўлди. Лекин бахтига уни Дурди қиличнинг ўғли билан юзлаштиришмади.
- Қутим,— деди мулоим оҳангда Отажонов унинг олдига келиб,— агар бу хатни ёзган кишини айтиб берсангиз жазо енгиллашадди. Бу ҳақда мен сизга ваъда бераман.
- Бу хатни кўрмаганимдан кейин уни ёзган одамни мен не ердан билай?
- Демак, сизда ҳеч қандай айб йўқ.
- Ҳовва. Елғон айтаётган бўлсам каломуллойи шариф урсин, пайгамбарнинг қаҳрига дучор бўлай.
- Сиз Елмонбойнинг содиқ хизматкорисиз, шундайми?
- Шундай, умр бўйи у кишининг хизматини қилиб галдим, хиёнат қилмадим, тузини ҳалол еяётирман. Тўғри, гапни айтмасам кўрмак бўламан.
- Балки у киши хатни сиз орқали Дурди қиличга юборгандир.

— Асло! Пок дилли кишига бўхтон гап бу. У киши жаннати одам, гуноҳдан қўрқадиган, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайдирган худо-жўй киши.

— Демак, сиз на хатни, на Дурди қилични, на Ёлмонбойнинг ёмонликларини биласиз?

— Ҳовва. Тўғри гапни айтаётирман.

Матёқуб қанча далил келтирса-да, Қутим қора ҳаммасини рад қилди.

□

Хонсуворов ўз кабинетига Марказкомнинг бўлим бошлиқларидан Собиржон ака билан Иван Гавриловични чақирди.

— Умумхоразм республикасининг бешинчи қурултойи очилишига оз вақт қолди. Қурултойда миллий чегараланиш масаласи узил-кесил ҳал бўлади. Шунгача Хоразм республикасидаги саноат молларини, техника, транспорт воситаларини, пул, маблағ ва кредитларни миллий областлар ўртасида тўғри ва ҳаққоний тақсимлаш вазифаси турибди. Шу вазифаларни сизларга юкламоқчимиз. Хушхабар. Қаҳрамон йигитимиз Аҳмаджон Иброҳимов Тошовуз томонда катта бир босмачи тўдасини тутиб олибди.

— Полвондан хат-хабар борми?— сўради Собир ака.

— Ҳозирча хат-хабар йўқ. Шайдаковдан сўраб билмоқчиман.

□

Ҳарбий нозир Шайдаков тажрибали разведкачини олдиға чақириб, унга жанговар вазифа топширди:

— Полвон отряди Қорақумнинг қоқ белида жанг қилиб турибди, самолётга ўтириб, Дурди қилич турган ерни топиб, Полвон отрядига маълум қиласан, бизнинг топшириқларимизни унга етказасан.

— Самолётни қумда қўндириш қийин-ку?

— Виприх тажрибали учувчи.

— Есть!— честь бериб чиқиб кетди разведкачи.

Виприхнинг самолёти Қорақум устидан учиб ўтиб, Полвон отряди турган жойни топди ва устидан бир неча марта айланиб ўтди. Кейин пастлаб вимпел ташлаб учиб кетди. Вимпелдаги хатда:

— Аэроплан яна қайтиб галади!— дейилган эди.

Полвон аскарлари жойлашган ерга яқин тақирни текислаб, аэроплан қўниши учун жой тайёрлашни буюрди.

Қирқ саккизинчи боб

— ШЕРИК, Қутим қорани қамашипти, сиз билан бизга гап тегмасмикен?— сўради Ёлмонбойнинг уйига шошиб кирган Оллоқулибой.

Гарчанд, ҳозир кеч куз, аёз бўлса ҳам, Оллоқулибой ҳамон терлар, семиз гавдасини кўтаролмасди. Дўстининг меҳмонхонасига кириб, тўрга ўтди-да, узала тушиб баҳмал болишга суянди.

— Нага бизга гап тегсин? Қутим қора содиқ хизматкорим, ундан хотиржам бўлаверинг. Бошини кесишганда ҳам у сиз-бизни сотмайди.

Оллоқулибой ўзини босиб олиб, гапини хотиржам давом эттирди:

— Менинг хизматкорим Матёз дев ёмон одам чиқди, у кўрнамак тузимни еб, тузлуғимга тупурди. Синглиси ҳам диндан чиқиб кофирларга қўшилиб кетган эди, мана худо урипти, жойи жаҳаннам бўлипти.

— Ҳа, шерик, Матёз дев бизга тишини қайраши мумкин.

- Қайраб кўрсин-чи, ўттиз икки тишини суғуриб оламан. Айтгандай, эшитдингизми, яқинда Хоразм жумҳурияти тугатилармиш.
- Тугатилса сиз билан бизга нама?
- Шундай дейсизу, Хоразмдай жумҳурият парчаланиб, кичик вилоят бўлиб қолса-я?!
- Жумҳуриятим, вилоятим бизга фойда бермайди. Савдо-соти-фингизни ўйланг, шерик.
- Азизим, гапингиз тўғри, лекин сир очилса-чи?!
- Ундай бўса туя кўрдингми йўқ, тарзида иш кўрамиз, қолаверса, жазоси пул.
- Ҳақ гап.

Баланд тепаликка чиқиб, Қўнғирот қалъаси қўрғонларини кўриб туришган аёллар энди шаҳарга йўл олаётган пайтда Анабиби Муродова қичқириб қолди:

— Қаранглар, ёввойи тўнғизлар!

Ҳаммаларни дарҳол узала тушиб ётишди.

Тепаликнинг пастида тўнғизлар галаси кўринди, аёллар уларни кузатиб туришди. Қўрқиб кетган аёллар тўнғизлар яна қайтиб келмасмикин, деб кутиб туришарди. Лекин улар қайтмади. Аёллар эркин нафас олишди.

— Ҳув анави хирмонни кўраётирсизларми?

— Ҳовва,— дейишди Анабиби Сафоева саволига жавобан.

— Уша томонга борамиз.

Аёллар хирмон кўтараётганлар томон юриб кетишди. Хирмонга яқинлашганларида буларни кўрган деҳқонлар нимагадир ура қочишди. Бир оздан кейин узоқда отлиқ қизил аскарлар пайдо бўлди. Анабиби Муродова дугонаси Емильяновага қараб:

— Қизил рўмолингни менга бер,— деб ундан рўмолини олди-да, калтак учига боғлаб, қизил байроқ каби ҳилпиратди.

Буни кўрган қизил аскарлар ўз отларини аёллар томон чоптиришди. Уларнинг ёнларига етиб боргач, отларидан сакраб тушиб суриштира бошлашди:

— Сизлар ким бўласизлар?

— Бизлар босмачи Дурди қиличнинг қўлига тушган асирларимиз. Қанча кундан бери йўл юриб, азоб-уқубатлар чекиб бу ера галиб қолдик. Мана бахтимизга сизлар учрадингиз,— деди Анабиби Сафоева.

Қизил аскарлар аёллар билан қўл беришиб дўстона кўришишди, кейин отлари орқасига миндириб Қўнғирот томонга жўнашди. Асирликдан озод қилинган аёллар ўтирган фйтон баъзи бекатларда бир оз тўхтаб, кеча-кундуз йўл босарди. Эрта билан фйтонлар Урганчга кириб келди. Шаҳар халқи уларни музика садолари остида кутиб олди. Улар бу ерда бир оз дам олишгач, пойтахт Хивага равона бўлишди.

Қанчадан-қанча оғир жанглارни кўрган Полвон ҳийла ишлатиб босмачиларни чалғитди, унинг йигитлари ёвга сездирмай Дурди қиличнинг орқа томонига ўтиб олгач, командир барча қурол-аслаҳалардан ўт очишга буйруқ берди. Бирпасда қум ичи тўс-тўполон бўлиб кетди. Дурди қилич ҳайрон: «Наҳотки қуршовга тушиб қолдик?» деган хаёлда гаранг эди. Унинг йигитлари жанг майдонидан чиқиб, от-

лари турган жойга чекина бошлашди. Саросимага тушиб колган Дурди қилич ҳаммадан илгари ўзи қочиб қолди.

— Олга!— команда берди Полвон. Қизил аскарлар отларига ми-ниб, қиличларини яланғочлаб қочиб кетаётган босмачиларни қува кетишди. Жанг майдонидан қочиб кетаётган йигитларни кўрган Нургалди телбаларча қичқирарди:

— Қўрқоқлар, қочманглар, ўлсангиз шаҳидсиз!..

Қочиб кетаётганларнинг қулоқларига гап кирмасди. Босмачиларнинг кўплари қўлларини кўтариб, қизил аскарларга таслим бўла бошлади. Полвоннинг қўлида қилич ялтираб турганини кўрган Нургалди ҳам иложсиз таслим бўлди.

— Сардор, Дурди қилич қани?— сўради Нургалдидан Полвон.

— Қочиб кетипти.

— Қани олдимга туш!

Икки қўли юқорига кўтарилган, боши ерга эгилган Нургалди Полвон олдига тушиб, бир-бир қадам ташлаб борарди.

Октябрь ойининг йигирма тўққизинчи кун, Умумхоразм жумҳуриятининг сўнгги бешинчи қурултойи Нурловойда очилди. Қурултой очилишидан сал илгари йигирма икки коммунист ва комсомолларнинг қотиллари Нурловой олдидан ўтказилди. Олдинда Нургалди, кетида олтмиш икки навқари бўйинларини эгиб, бошларини кўтармай аста-секин боришарди. Кўчанинг ҳар икки томонида сонсиз-ҳисобсиз одам. Мактаб болалари ва пионерлар саф тортган. Нурловой деразаси ёнида, Сирчали ёпининг кўприги олдида партия ва совет марказий ташкилотлари раҳбарлари, бешинчи қурултой вакиллари туришарди. Вакиллар қаторидаги Полвонни ҳамма ғалаба билан табриклар, унинг ёнида ўғли Баҳодирнинг бошини силаб Ёқутой турарди.

Тўлқинланиб турган халқ Нургалди ва унинг каллакесар иигитларига лаънат тоши отар:

— Газандалар!

— Одамхўрлар!

— Қонхўрлар очиқ суд қилинсин!

— Босмачиларга ўлим!— дейишарди.

Бешинчи қурултой бўлиб турган кунлари Полвон билан Ёқутойнинг ҳаётида унутилмас воқеа содир бўлди. Полвон дўстлари Сафаргалди, Қўсберган ва Аҳмаджонларни, Ёқутой эса дугоналари Хайриманот, Анаш халфа, Олмахонларни олиб ЗАГСга боришди. Хива шаҳридаги якка-ягона ЗАГС Нурловой дарвозасидан кираверишда, ўнг томонда жойлашганди. У ерда инқилобдан илгари ясавулбоши Шихназарбойнинг маҳкамаси, айвонда эса хоннинг арзгоҳи бўлган ЗАГСдан ўтиш маросими Хоразмда эндигина расм бўла бошлаганди. Ёқутой ўз хоҳиши билан эри Полвоннинг фамилиясига ўтди, ЗАГС бошлиғи, келин билан куёвни янги ҳаётга қадам қўйишлари, оила қуришлари билан табриклади. Тўйга тайёргарлик қизиб кетди.

Умумхоразм бешинчи қурултойида қурултой ҳайъати раиси Султонқори Жуманиёзов кун тартибидаги муҳим масала — миллий чегараланиш ҳақида доклад қилиш учун сўзни Саъдулла Турсунхўжаевга

берди. У Хоразмнинг яқин ўтмиши, инқилобдан кейинги аҳволи ҳақида муфассал гапиргач:

— Яқинда бўлиб ўтган Хоразм Компартиясининг IV қурултойи миллий чегараланиш ҳақида жуда тўғри ленинча қарор қабул қилди,— деб унинг мазмунини баён қила бошлади. Хоразмдаги миллий областларнинг чегараси ва қайси республика таркибига кириши ва уларнинг истиқболи тўғрисида гапирди.

Миллий чегараланиш ҳақидаги қарорни Исҳоқ Хонсуворов ўқиб эшиттирди:

«Хоразм Социал Шўролар жумҳурияти қарор қилади:

1. Ўзбек ишчи ва деҳқон оммасининг умумий хоҳиши билан Хоразм Социал Шўролар жумҳуриятига Ўзбекистон Социал Шўролар жумҳурияти составига кириш ҳуқуқи берилсин.

2. Туркман ишчи ва деҳқон оммасининг умумий хоҳиши ва истакларини назарга олиб, туркман халқига Хоразм Социал Шўролар жумҳуриятидан чиқиб, янги барпо қилинадирган Туркменистон Социал Шўролар жумҳурияти составига кириш ҳуқуқи берилсин.

3. Қирғиз ва қорақалпоқ ишчи ва деҳқон оммасининг умумий хоҳиши ва истакларини назарга олиб, қирғиз ва қорақалпоқ халқига Хоразм Социал Шўролар жумҳуриятдан чиқиб, янги ташкил қилинадирган Қирғиз Автоном Социал Шўролар жумҳурияти составига кириш ҳуқуқи берилсин.

4. Янги барпо қилинадирган Ўзбекистон Социал Шўролар жумҳурияти ва Туркменистон Социал Шўролар жумҳуриятларининг Социал Шўролар жумҳуриятлари Иттифоқи — СССРга киришлари шарт деб қўйилсин.

5. Ушбу кундан эътиборан Хоразм Социал Шўролар Жумҳурияти тугатилди, деб ҳисоблансин.

6. Янги сайланган Вақтли ҳукуматга мазкур қарорни амалга ошириш вазифаси юклатилсин».

Раис қарорни овозга қўйганида, бу бир оғиздан қабул қилинди. Умумхоразм бешинчи қурултойи ўз ишини муваффақиятли тамом қилгач, залда «Интернационал» янгради.

Қирқ тўққизинчи боб

ПОЛВОННИНГ тўйи ҳақидаги хабар Хивага тез тарқалди. Унинг яқин жўралари, ёр-биродарлари ишга шўнғиб кетишганди. Бири ўчоқ қазинётган, бири тахталарни стол қилаётган, бири қўй сўяётган, бири сув сепиб, бири ҳовлини супураётган эди. Аҳмаджон Иброҳимов бир қўй, Сафаргалди бир семиз бузоқ, Қўсберган бир қўчқорни етаклаб келиб, молхонага боғлаб қўйишди. Полвоннинг бошқа ўртоқлари ҳам баҳоли-қудрат унга совға-салом келтиришди.

Бекжон ҳам акасида телеграмма олиши билан хотини Султонпошша ва чақалоғи билан Тошкентдан етиб келди. Ойша холанинг оғзи қулоғида. У доимо ўғлига: «Еқутойга уйлан, бўйи бўйингга тенг, ақли-хусни Хоразмда йўқ» дерди. Мана, унинг айтганлари рўёбга чиқаётир.

— Ойша хола, тўйингиз байрамга айланиб кетди-ку?—деди хизмат қилиб юрган Қакак.

— Боламни хоразмликлар яхши кўраркан. Беш қалъадан дўстлари галипти.

Полвон билан Еқутойнинг тўйи янгичасига бўлди. Келин билан куёв тўрда ўтиришибди. Тўй тантанасини Полвоннинг энг яқин дўсти

Аҳмаджон Иброҳимов очди. Жумҳурият раҳбарлари куёв билан келини табриклашиб, уларга бахт-саодат тилашди.

— Дўстлар,— деди Карим Болтаев,— Фарғонадан, Ҳамза оғадан телеграмма келди, рухсатларингиз билан уни ўқиб берсам:

«Қадрдон Полвон, меҳрибон Еқутой!

Қизил тўйларингизни чин юракдан табриклайман. Хоразм узоқ, лекин, юракларимиз яқин. Тўй тантаналарингизда мени ҳам иштирок этди, деб ҳисоблайсизлар. Сизларга чексиз бахт-саодат тилайман. Энг ёмон кунларингиз шу тўй тантанасидай бўлсин, юзларингиздан табассум аримасин. Ҳаётингиз қуёш нуридай порлаб турсин. Истиқболингиз порлоқ, иқболингиз нурафшон бўлсин. Тўйларингизни муборакбод қилиб: Ҳамза».

Тўйда Хоразмнинг энг моҳир санъаткорлари: Шерозий, Сафо Муғанний, Қурбон ота, Анаш халифа, Қаландар бола, Ҳожи болалар ўтирибди. Даставвал гармонни кўтариб Анаш халифа келин билан куёв ёнига келди.

— Келинимиз Хоразмнинг энг илғор аёлларидан, биринчилар қатори Тошкентда ўқиб галган, биринчи бўлиб паранжасини ташлаган муаллималаримиздан. Бу тўй тантанаси аллақачон бўлиши керак эди. Лекин йигитимиз командир бола гоҳ қумда, гоҳ чўлда босмачиларга қарши жанг қилди. Биз санъаткорлар ҳар икки ёшни бахтли айём билан табриклаймиз.

Сўнг Анаш халифа гармон пардаларини босиб «Ёр-ёр» бошлади:

Боғ ичида қизил гул, полазорим, ёр-ёр,
Баҳор фасли очилган чин гулзорим, ёр-ёр.
Қизил гулнинг шохинда чин булбулим, ёр-ёр,
Чин булбулнинг ишқида ёнган дилим, ёр-ёр.

Унг ёнингда ўйнаган ўғлинг бўлсин, ёр-ёр,
Қизил гулдай очилган қизинг бўлсин, ёр-ёр.
Ленин чироғи ёнган айвонда бўл, ёр-ёр,
Куёв билан ҳамиша давронда бўл, ёр-ёр.

Ўртага рубобини кўтариб Ҳожи бола тушди. Шу кунларда у ҳаманинг оғзига тушган. Устози Шерозий қатори уни ҳамма тўй-томошаларга таклиф қиларди. У Хоразм халқ дostonларидан жозибали термаларни айтиб булбулдай сайрай кетди:

Дўстлар эшитинг, бир гули раънога йўлиқдим,
Қошлари қора, лаблари болга йўлиқдим.
Ақлимни олиб ўзига банд этди бу кўнглимни,
Шу дилбар учун ошиғи савдога йўлиқдим.

Мажлис ичида учрадиму гўрдим юзини,
Кўнгил топди баҳра, эшитиб ширин сўзини,
Ул меҳрибоним боқса менга шахло кўзини,
Чин ваъда бериб охири ёлғона йўлиқдим.

— Барака топинг!

— Сира дард кўрманг,— дерди меҳмонлар.

Тўйда қўшиққа қўшиқ улашиб борарди. Навбат ўйинчиларга келди. Вовоқ, Раис қайроқчилар мўъжизали ҳаракатлар қилиб, кишиларни ҳайратда қолдирди, ўйинга тушмаган йигит-қиз камдан-кам эди.

— Бекжон, акангнинг тўйида ўйнамасанг не ерда ўйнайсан?— деди ўртада ўйнаб турган Полвоннинг дўсти Солижон,— қани ўртага туш! Бекжон ҳеч нарса демай турган еридаёқ қўлларини кўтариб ўйинга тушди. Қулги, қаҳқаҳа ҳовлини қоплаб олди.

— Шерозийдан сўраймиз,— дейишди тўйга келганлар. Навбат келишини кутиб ўтирган Шерозий куйлай кетди:

Қизил гул очилар терганим сайин,
Хайрона бўласан кўрганим сайин.
Қизил гул оралаб ёрим ўтади,
Ишқида бу ширин жоним ўртади...

Қўшиқлар дарёдай жўшиб тошарди. Катта ҳофизлардан тортиб ҳаваскорларгача, ёшлардан тортиб қариларгача қўшиқ айтиб ўйинга тушар эди. Тўй ярим тунгача давом этди.

Эллигинчи боб

Ўзбекистон республикасининг шонли тарихи олтин саҳифалар билан ёзилмоқда. 1925 йил 13 февралда Бухорода очилган Ўзбекистон ССРнинг биринчи тарихий қурултойи ўз ишини қизгин давом эттирмоқда. Қурултой ҳайъати раёсатида фарғоналик батрак Йўлдош Охунбобоев, тошкентлик дегрез ўғли Акмал Икромов, бухоролик зиёли Файзулла Хўжаев, хоразмлик камбағалнинг боласи Султонқори Жуманиёзов ва бошқалар жой олганлар.

Минбарга Михаил Иванович Калинин чиқди. Вакиллар Бутуниттифоқ оқсоқолини ўринларидан туриб, гулдурос олқишлар билан қарши олдилар. Қарсак садолари анча вақтгача тинмади. Михаил Иванович шаънига айтилган илиқ сўзлар ҳамон катта залда янграрди. Калинин бу олқишларга жавобан бошини эгиб таъзим қилар, қайта-қайта ўзбекча «Раҳмат» сўзини айтарди. Бир неча минут давом этган олқиш садолари остида Калинин ўз нутқини бошлади.

Калинин тарихий қурултойни СССР ҳукумати ва Бутуниттифоқ Коммунистлар партияси Марказкоми номидан табриклагач, ёш Ўзбекистон жумҳуриятининг вазифалари ҳақида дона-дона қилиб гапира кетди. Вакиллар ўртоқ Калининнинг ишчига ҳам, деҳқону қосибга ҳам тушунарли, маънодор сўзларини диққат билан тинглашарди.

Михаил Иванович кўз ойнагини ора-чора тўғрилаб, кичик, чўққи соқолини силаб, яна сўзида давом этар, у на қоғоз ва на хатга қарар, залга йиғилганларни аллақачон сеҳрлаб қўйганди. У нутқини:

— Яшасин Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси! Яшасин СССР халқлари дўстлиги!— деб тугатганида вакиллар ўринларидан туриб, бараварига қарсак чалдилар. Чапак садолари Лабиҳовуздан ўтиб, баланд миноралар оша узоқ-узоқларга таралди.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг биринчи қурултойини табриклаганлар кўп бўлди. Минбарга Хадича Бекмуҳаммедова ҳам чиқди. У Хоразм қизларининг миллий кийимида эди. Бошда Хадичани залда ўтирганларнинг салобати босди. У қалтираб, титраб табрик сўзини ўқий бошлади:

— Сиз азиз вакилларга Хоразм меҳнаткашларининг алангали саломини етказишга ижозат этгайсиз! Хоразм дим узоқ ўлка. У ерда на темир йўл бор ва на бошқа обод йўл. У ердан бу ерга қум тепаларни кечиб галинади, хуллас, галиш дим қийин. Биз вакиллар бир ойга яқин йўл юриб галдик. Ўзбекистон халқи бир жумҳуриятга бирлашаётир. Орзу-ҳавасларимиз рўёбга чиқаётир. Яшасин Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар жумҳурияти ва унга бошчилик қилаётган большевиклар фирқаси!

Хадича чапак садолари остида минбардан тушди.

Қурултой давом этиб турган кунлари Калинин Хоразм вакиллари қабул қилиб, суҳбат ўтказди. Вакиллар халқларнинг севимли раҳбари, атоқли ленинчига ўз илтимосларини баён қилишди.

— Биродар Калинин, Хоразмда темир йўл йўқлигидан дим қийналмоқдамиз. Хоразмга мол олиб бориш, мол олиб келиш ўлимдан қийин,— деб сўз бошлади Султонқорӣ Жуманиёзов,— Хоразмга темир йўл қурдириб беришингизни сўраймиз!

— Тўғри, Хоразм узоқ, марказ билан боғланиши қийин. Қўйган талабларингиз ҳақли талаблар, ўртоқлар. Биз Хоразмга темир йўл олиб боришга ваъда қиламиз.

— Автомобиль йўли очилса...— деди Полвон.

— Бу ҳақли талаб. Мен СССР ҳукумати номидан аниқ ваъда берманки, бир йил ичида Хоразмга автомобиль йўлини очамиз,— деди Калинин. — Энди Хоразм халқи улуғ оилада яшайди. Ўзбек халқи СССР халқларининг улуғ оиласида эркин яшайди. Хоразм халқига жаҳон империалистларининг малайлари, босмачилар кўп зиён-заҳмат етказганини яхши биламиз. Босмачиларни тағ-томири билан йўқ қилиш учун Марказий ҳукумат албатта ҳамма ёрдамни беради. Хоразм халқ хўжалигини тиклаш учун алоҳида маблағ ажратамиз.

Хоразм вакиллари Калининга Хоразм чопони ва чўғирмасини кийгизишди. Бу тарихий маросимни қурултой вакили, Хоразмдан чиққан биринчи фотограф Худойберган Девонов суратга олди.

— Хадичахон, бирпас тўхтаб туринг, айтадирган гапим бор,— деди Давлат Ризаев қурултой залидан чиқа туриб. У Акмал Икромов, Турсунхўжаевлар билан гаплашиб, Хадичанинг кетидан етиб олди.— Дим яхши гапирдингиз, комсомол тарафидан ташаккур!

— Қўйинг, кўп ҳам қизартирманг.

Тўғри гапни айтаётирман. Нутқингиз Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевларга ҳам ёқпти. Сиздан яхши нотиқ чиқади.

— Мақтанг-а.

— Калинин отамиз бизларни тўплаб: «Шарқ хотин-қизлари уй-фонди, улуғ ҳаракат бошланди. Аёлларни катта ишларга жалб қилингллар» деб маслаҳат бердилар. Сизни Самарқандда ишга олиб қолсалар керак.

— САКУ даги ўқишим-чи?

— Самарқандда ўқишни давом эттирасиз.

Улар Бухоронинг тор, айланма кўчаларидан ўтиб, катта боққа чиқишди. Кечадан бери ёққан қор ерларни оқ чойшабга буркаган, дарахтлар оқ бахмалдан кўйлак кийган. Сокин, гўзал кечада икки ёш юрак суҳбатлашиб борарди. Кўкдаги ой уларга бахт тилагандай йўллари эритиб турарди.

Ўзбекистон ҳукумати ва партия Марказкоми пойтахт Самарқандда иш бошлаб юборди. Биринчи қурултой хоразмликлардан Давлат Ризаевни Ўзбекистон Маориф комиссарининг муовини, Вайс Раҳимийни Ўзбекистон ССР Марказижрокомининг масъул саркотиби, Исмоил Вайсов МИК Президиуми аъзоси, Султонқорӣ Жуманиёзов, Қарим Болтаев ва бошқаларни ҳукумат аъзоси қилиб сайлаган эди. Булардан бошқа яна бир қанча хоразмликлар ҳам марказий идораларга раҳбарий ўринларга тайинланди.

Орадан кўп ўтмай Самарқандда Ўзбекистон комсомолининг биринчи қурултойи бўлиб, унга Хоразмдан йигирма беш комсомол вакил бўлиб келди. Вакиллар ичида Фотима Бекмуҳамедова ҳам бор эди. Қурултой Матёқуб Девоновни Ўзбекистон комсомоли марказий коми-

тетининг секретари қилиб сайлади. Фотима пленум аъзоси бўлиб ўтди. Матёқуб Девонов билан Фотиманинг сўнги учрашуви Абрамский бульварида бўлди. У чиройли, хушманзара сайилгоҳ жой эди. Иккови скамейкага ўтиришди.

— Давлат оға билан опангиз Хадичанинг тўйлари Тошкентда бўларкан, бизнинг тўйимиз ҳам бирга бўлса?..

— Матёқуб оға, бизнинг тўйимиз бўлмайди.

— Нега?

— Ҳамма нарса ўзингизга маълум, ахир, мен илгариги Фотима эмасман. Босмачи гулимни ҳазон қилди, менга ит теккан.

— Фотима, буни аллақачон унутганман, сизни умрбод севаман.

— Оға, мени тўғри тушунинг, уйланмаган йигитсиз...

— Фотима...

— Оға, ҳамма гаплар айтилди, мен Тошкентга ўқишга кетишим керак, поездга кечикмайин.

Фотима ўрнидан туриб, тез-тез юриб кетди.

— Фотима, мен узатиб қўяй?..

— Кераги йўқ, овора бўлманг, хайр-хўш...

Бу ошиқларнинг бир-бирлари билан мангу хайрлашиши эди.

Полвон Хивага ўз уйига келганда уни биринчи бўлиб ўғли Баҳодир «акажоним»¹ деб қарши олди. Хотини Ёқутой ўзини Полвоннинг бағрига отди. Ошхонадан чиқиб келган онаси Ойша хола: «Болажоним, Полвоним!» деб ўғлининг пешонасидан ўпди. Полвон олиб келган совғаларини улашди. Баҳодир отаси олиб келган шим, гимнастёрка, ботинкани кийиб олди. Ойша хола эса ўз совғасини сандиғига солиб қўйди.

— Оға, менга бунча кўп совға олибсиз.

— Ёқутой, устингиздан олтин сочсам ҳам камлик қилади.

Кеч пайтда Ёқутой дамлаган паловни маза қилиб тановул қилишди. Сўнг Ойша хола набираси Баҳодир билан ухлагани бошқа хонага чиқиб кетди. Полвон билан Ёқутой ёлғиз қолишди. Полвоннинг кўзлари Ёқутойда. Назарида ёрининг оппоқ юзларидаги ҳомиладорлик доғлари уни янада гўзалроқ қилиб, чиройини очиб юборгандек. Ёқутой Полвоннинг қўлини кўксига қўйиб:

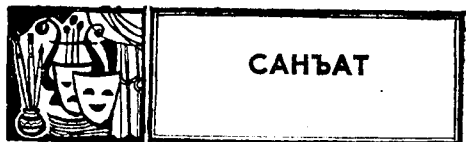
— Сезаётирсизми?— деб сўради.

— Сезаётирман. Сизга ўхшаш соҳибжамол туғилади.

Осуда, тотли ва бахтли ҳаёт қўйнига кирган келин билан куёв янги фарзанд — янги авлодни баҳор куёшидай интизорлик билан кутишарди.

1972—1977 йиллар.

¹ Хоразмда болалар отасини «ака» ҳам дейишади.

САНЪАТ

Людмила Жукова

ДОҲИЙГА ҲАЙКАЛ

«Пролетариат ўртоқ Ленинга мингларча Ҳайкал қўроқда...»

(„Правда“, 1926 йил, 27 январь)

Ўзбек совет Ҳайкалтарошлиғи Ленинномасини яратиш 1924 йилда бошланди. Ушанда меҳнаткашларнинг кўп сонли йигинларида республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларида пролетариат доҳийсига Ҳайкаллар ўрнатиш ҳақида қарорлар қабул қилинди. Заводлар, муассасалар ва қишлоқ жойларда тегишли тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди.

Совет Ўрта Осиёсида доҳийга ўрнатилган дастлабки Ҳайкаллардан бирини Қизил Шарқ устахоналарининг ишчилари ўрнатганлари чуқур рамзий маънога эгадир. Бу устахона ишчилари Тошкентдаги Октябрь қурулди кўзғолони кунларида баррикадаларда биринчилардан бўлиб кураш бошлаганлардан эдилар. Улар ўрнатган Ҳайкал муаллифлари КИМ номидаги темир йўл билим юртининг ўқувчилари ва оддий темир йўл ишчилари эдилар. Улар Ҳайкалнинг эскизидан тортиб, то қуйилишигача бўлган ишларни ўзлари амалга оширдилар.

Бу Ҳайкал ғоявий нияти ва бадий ечимига кўра алоҳида ажралиб туради. Ҳайкалтарош С. Д. Меркулов модели бўйича қуйилган бу бронза Ҳайкал постаменти ҳам бошқача — у паровознинг жуфтланган ва бир-бирига поршень, ричаг ва регуляторлар билан уланган, саккизта чўян ғилдираги устига ўрнатилганди. Ишчилар синфининг илғор отряди ана шу рамзий композиция ёрдамида жаҳон революцияси ғоясини ифода қилишга интилгандилар.

...Ўзбекистонда Ильичга ўрнатилган дастлабки Ҳайкаллар кенг ва очиқ майдонлардан жой олди. Бу бежиз эмас. Машҳур совет Ҳайкалтароши, Ленин мукофоти лауреати

Сергей Коненков айтганидек: «Шаҳар майдонидаги Ҳайкалдек ҳеч бир нарса бунчалар оммавий аудиторияга эга бўлолмади». Ҳайкал ёнида коммунистик мафкурани пропаганда қилиш ишлари амалга оширилади, монументал Ҳайкалтарошлик асарлари шунда «кўча кафедраси» вазифасини бажаради.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида монументал санъат асарларини яратишда жуда кўп қийинчиликларга дуч келинарди. Чунки ўша пайтларда Ўрта Осиёда профессионал Ҳайкалтарошлар ва Ҳайкаллар қуйиладиган тегишли база деярли йўқ эди. Шунинг учун ҳам Тошкент, Бухоро, Қўқон, Андижон ва Гулистон шаҳарларида ўрнатилиши мўлжалланган Ҳайкаллар Россияда тайёрланди. Бу Ҳайкалларни яратган муаллифлар орасида таникли Ҳайкалтарошлардан В. В. Козлов, С. Д. Меркулов, М. Харламов ва бошқалар бор эди. Бронза Ҳайкаллар Ленинграддаги «Красный выборжец» заводда олий сифатли металдан қуйилди. Бу заводда 1924—1928 йилларда Бадий-қурулди бўлими мавжуд бўлиб, у техниканинг сўнги ютуқлари бўлган ускуналар билан жиҳозланган эди. Ҳайкалларнинг композицион ечимида маҳаллий архитекторлар ва инженерлардан Е. Бистров, Г. Сваричевский, А. Ровинский ва бошқаларнинг лойиҳалари асосий роль ўйнади.

В. И. Лениннинг Ўрта Осиё учун бронзадан ишланган биринчи монументи Ҳайкалтарош В. В. Козлов модели бўйича Петрограддаги заводда тайёрланди. Бу Ҳайкал 1925 йилнинг январиде Тошкентнинг эски шаҳарида ўрнатилди. Уша биринчи Ҳайкал-

нинг кўплаб суратлари сақланган. В. В. Козлов модели буйича тайёрланган ҳайкаллар ўша йилларда Россиянинг ўн бешта шаҳрида ҳам қад кўтарганди.

Ўзбекистонда В. И. Ленинга ўрнатилган ҳайкалларнинг вариантлари мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, ҳайкалтарош В. В. Козлов модели буйича Андижонда ўрнатилган санъат асарлари Армавир, Ленинград, Нижний Тагил шаҳарларида ҳам бор. Уларнинг лойиҳаси ҳам, ишланиши ҳам бир хил.

«Красный виборжец» заводининг ветеранларидан бири, собиқ размётчи Г. М. Дубинин ўз эсдаликларида шундай ёзади: «1924 йилда Бухоро Совет Халқ Республикасидан заводимизга Ленин ҳайкалини тайёрлаб беришимизга буюртма келди. Мутахассисларимиз бу фахрли вазифани бажаришга астойдил киришдилар. Ҳайкал уч нусхада тайёрланди. Ушалардан бири, Бухородаги ҳайкалнинг бир варианты ҳозирда заводимиз территориясида қад кериб турибди. Биз бухоролик дўстларимизни хурсанд қилиш учун ғайрат билан ишлаганимизни сира ҳам унутмаймиз. Чунки биз, питерлик ишчилар озод бўлган Бухоро халқини севардик, уларнинг илк муваффақиятларидан қувонардик».

Ильичга ўрнатилган дастлабки ҳайкаллар турлича миллатга мансуб бўлган ва хилма-хил касбдаги кишиларни ана шу тарзда ғайратга солган ва ҳар жиҳатдан яқинлаштирган эди.

Революциядан кейинги дастлабки йилларда доҳий образини яратишда ҳайкалтарошларимиз, рассомларимиз ва ёзувчиларимиз зўр илҳом билан меҳнат қилдилар. Чет эллардаги тараққийпарвар санъаткорлар ҳам улуг доҳий В. И. Ленинга муносиб бадий ҳайкаллар яратиш ишида самарали меҳнат қилдилар.

Фарғона водийсидаги районлардан бирида доҳий Ленинга ҳайкал ўрнатиш муносабати билан олиб борилган тайёргарлик ишлари Германиянинг Франкфурт-Майн шаҳрида чиқадиган «Франкфурт унд Хандельсблатт» газетасининг 1929 йил, 30 октябр соҳида босилган мақолада ҳикоя қилинган эди. Бу мақола социалистик тузум тарафдори бўлган машҳур адиб Бертольд Брехтга кучли таъсир кўрсатди. Шунинг натижасида у «Қуёнбулоқ гиламчилари Ленинни эъзозлайдилар» деган шеърини яратди. Бу шеър кўп йиллардан бери халқ орасида севиб ўқилади ва жуда кўп тўпламлардан жой олгандир.

Газетада қуйидаги воқеа ҳикоя қилинганди. Қуёнбулоқ станцияси мўъжазгина разъезд бўлганидан поезд бу ерда икки ҳафтада бир марта, ўшанда ҳам бир неча минут тўхтаб ўтадиган жой эди. Станцияда бор-йўғи тўрт киши туришарди. Улар бошлиқ Семен Никитич Пробка, унинг хотини Агриппина Львовна, қизил аскар Степан Гамалеев (у темир йўлни қўриқларди) ва этикдўз Василий Солнцевлардан иборат эди.

1927 йилда қизил аскар Степан станция бошлиғи билан бамаслаҳат қишлоқ кишиларини йиғди-да, уларга бутун мамлакатимиз

халқи Ленинни ёдга олиб, унинг хотирасига бағишланган тадбир ўтказадиган кун яқинлашаётгани ҳақида сўзлаб берди... «Ўша кунни Москва ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида,— деди Степан,— Лениннинг ҳаёти ва ишлари ҳақида ҳикоя қилинади, унинг Калуга яқинидаги она қишлоғидаги қироатхонага деҳқонлар тўпланадилар. Наҳотки Қуёнбулоқ кишилари бу ишдан четда қолишса?» «Йўқ!»,— дейишди Қуёнбулоқ тўқувчилари бунга жавобан.

Тўқувчилар бир ҳафтадан кейин кечаси билан ишлаб гонган пулларини олиб келдилар. Сўнгра тўқилган гиламларини сотгани шаҳарга кўп марта бориб келдилар. «Манави пулларни Ленинга ҳайкал қуришга сарф қиламиз»,— дейишди улар. Семен Никитич билан Степан Гамалеев тўқувчиларнинг заҳил юзларига боқиб, булар қандай дард билан оғришган экан, деб ҳайрон бўлишарди. Шунда тўқувчилар оқсоқоли, қишлоқ ёнида ботқоқлик бор, безгак одамларнинг силласини қуритапти, деб тушунтирди.

Степан билан Василий январда ҳайкал келтиргани шаҳарга жўнаб кетишдан олдин уюштирилган митингга сўзладилар. Ушанда қизил аскар Гамалеев: «Ленин оддий кишилар илгариги замонлардагига қараганда яхшироқ ҳаёт кечиришсин, дард кўришмасин, деб курашган. Биз ҳам доҳий Ленин васиятларига амал қилиб, бу ерда безгакка барҳам беришга киришамиз»,— деди. Митингдагилар йиғилган пулга бир цистерна керосин сотиб олишга қарор қилишди...

Икки ҳафтадан кейин, 21 январда Қуёнбулоққа бир цистерна керосин келтирилди. Одамлар Туямозор ортидаги ботқоқликка керосин сепиб, ўт қўйишди. Безгак ўчоғи шу тариқа тугатилди. Станцияга қизил плакат осиб қўйилди. Йўловчилар поезд тўхтайдиган қисқа дақиқаларда Қуёнбулоқликлар амалга оширган ишлардан шу тариқа хабардор бўлдилар...

30-йилларда қишлоқ марказлари ва колхозларда Ильичга ҳайкаллар ўрнатилди. Оққўрғон районидаги «Ленин-обод» колхозининг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Мадраим Юнусов 1930 йилда доҳий номи билан аталган колхоз аъзолари Лениннинг гипсдан ясалган бюстини ўрнатишга қарор қилганларини қизиқarli ҳикоя қилади.

Монументал пропаганда ҳақидаги декрет амалга оширилиши фақат маблағ эмас, гоҳида чинакам қаҳрамонликлар кўрсатиши ҳам талаб этарди. Шохимардонлик кексаларнинг ҳикоя қилишларича, 1929 йилда оташин шоир ва революционер Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бу ерга келганида буюмлари орасида Лениннинг кичкинагина бюстини ҳам олиб келганди. Халқ бахтининг оташин курашчиси бўлган шоир колхоз активлари билан қизил чойхона олдига унча баланд бўлмаган шохсупа ясаб, бюстини унга ўрнатиб қўйди. Область марказидан олис ва чекка жой бўлган Шохимардонда улуг доҳийга ҳайкал шу тариқа ўрнатилганди. Кечаси Ҳамза ёки колхозчилардан бирортаси

бюстни ичкарига киритиб қўйишар, нега деганда кўзларига қон тўлган босмачилар ва муллалар унга зарар етказишлари мумкин эди.

Ўзбекистоннинг илк сураткаши ва кино-операторларидан бўлган Худойберган Девонунинг бизга қолдирган бадиий бисотида ҳам доҳийга ўрнатилган ҳайкаллар очилиш маросимини мангуга муҳрлаган нурли лавҳалар бор. Улардан бирида 1925 йилда Хивада доҳий Ленинга ўрнатилган ҳайкал очилиш маросими акс эттирилган. Босмачиларга қарши кураш қатнашчиси А. Журавлев Улуғ Октябрь социалистик революциясининг тўққиз йиллиги арафасида Қаршида Ленин ҳайкали очилган маросимни суратга туширган. Суратда область ижроия комитетининг бир қаватли биноси олдидаги шiorлар ва байроқлар билан безатилган майдон акс эттирилган. Ҳайкал яқинига ўрнатилган минбар қизил алвон билан безатилган. Олдидаги столда гуллар. Ўша пайтларда минбарлар гуллар ва гиллавлар билан безатиларди.

Расмда доҳийнинг қўлини олдинга чўзиб турган ҳолдаги ҳайкали ҳам акс эттирилган. Ҳайкал постаменти ўша пайтлар учун характерли бўлган бурама шаклда эди.

...Эски фотосуратлар. Мангуга кўчган лаҳзалар. Уларни кўздан кечирсангиз, шонли ўтмиш манзаралари кўз олдингизда жонланади. Шунда митингларда нутқ ирод қилаётган тажрибакор, жўшқин ва моҳир нотикларнинг сўзлари ҳам қулоғингиз остида жаранглаётгандай бўлади.

Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган қурувчи Мадумар Саркоров уйда табаррук Қизил ёрлик сақланади. Бу ёрлик унинг отасига Наманган шаҳар ижроия комитети томонидан Ленинга монументал ҳайкал ўрнатишда иштирок этганлиги учун берилган.

Ёрликда халқ устасининг мухтасар таржимаи ҳоли ҳам бор.

1929 йилда Наманган шаҳар раҳбарлари Зиёҳожига суратда тасвирланган ҳайкалдан андоза олган ҳолда доҳий ҳайкалини ясашни таклиф қиладилар. Уста зўр иштиёқ билан бу ишга киришади. Бу ишда устага ёлғиз ўғли қарашади (Ўғлининг тўрт қизи ҳозир Наманганда истиқомат қилишади).

1930 йилнинг 9 августида қизил чойхона олдидаги майдонда ҳайкал очилиш маросими бўлди. Жуда кўп киши иштирокидаги митингга устага қимматбаҳо совға ва ёрлик топширилди. Устага етмиш беш минг наманганликнинг, доҳий ҳайкали худди ўзидай чиқибди, деган баҳоси юксак мукофот эди. Ёрликда худди ана шундай деб қайд қилинган.

Мадумар Саркоров оиласида яна иккита гувоҳнома ҳам сақлаб келинади. Бу гувоҳномаларда унинг отаси 1932—1933 йилларда Лениннинг иккита бюстини тайёрлагани, улар цементдан қўйилгани ва Фарғона водийси районларида ўрнатилгани қайд этилган.

Моҳир уста ва ҳайкалтарош Зиёҳожига Саркоров 1937 йилда вафот этди. Халқимиз унинг олижаноб ва фидокорона меҳнатини унутмайди, хотирасини эъзозлаб келади. Наманганликлар доҳий Ленин образини биринчи бўлиб яратган бу мўътабар устоз ҳайкалтарош номини зўр эҳтиром билан тилга оладилар.

Сўнгги йилларда, айниқса кейинги ўн йилликда республикамизда буюқ доҳийга қатор ҳайкаллар яратилди. Мамлакатимизнинг таниқли ҳайкалтарошлари Н. Томский, Е. Вучетич, Ю. Колесниковлар томонидан яратилган бу ҳайкаллар серқуёш ўлкамизнинг Тошкент, Нукус, Гулистон каби чароғон шаҳарларида қад кериб турибди.

Ҳамид Ғулом ~ 60 ёшда

Воҳид Зоҳидов,

академик.

СЕРҚИРРА ВА СЕРМАҲСУЛ ИЖОД

Узбек совет адабиёти олтимиш ёшга кира бошлади. Унда авлодлар силсиласи ҳам пайдо бўлди. Шу силсиланинг учинчисига мансубдир фахримиз Зулфия ва Мирмуҳсин, Асқад Мухтор ва Раҳмат Файзий, Туроб Тўла ва Саид Аҳмад, Қуддус Муҳаммадий ва Рамз Бобоҷон. Шулар билан даярли ёшдошдир ва ўзига хосликлар билан ажралиб турадигандир ажойиб санъаткор Ҳамид Фулом ҳам. Бу силсила вакиллари ижоди шу қадар бёй ва муҳимки, уларсиз ҳозирги адабиётимиз тарихини бир даражада бўлсада етарли тасаввур қилиш асло мумкин эмасдир. Улар иккинчи авлодга ҳам маълум маънода ета бошлаб, ҳозирги адабий ҳаётимизнинг етакчи ижодкорлари қаторидан аллақачонлар мустақкам ўрин олдилар.

...Ўз болалигининг, болалигида ўтган ҳаётининг, болалиги кечган шароитнинг чўнг характерли ва ажойиб реалистик лавҳасини чизиб, ёзган эди Ҳамид Фулом «Қитъалар уйғоқ» номли асариде:

Болалик чоғимни эслайман ҳамон,
Мен учун маҳаллам эди бир жаҳон:
Бир ёни — Бешёғоч, бир ёни — Зевак,
Толзорда обжувоз — кўчамга безак.
Тўртта Арпапоя ва битта мачит,
Мачит орқасида — гавжум Эгарчи.
Ундан нарисини кўрмаган эдим,
Ўзга шаҳарларда юрмаган эдим.
Қайрағоч тагида, эски гузарда,
Чоллар ўлтирарди сокин гузарда.
Суҳбат бошланарди қадим замондан,
Жангу жадаллардан, Мозандарондан.
Бобомнинг пинжида даҳшатга тўлиб,
Ривоят тинглардим мен маъюс бўлиб.

Менга жуда танишдир бу манзара ва «можаро»; бу маҳалла бизга орада бир девор бордек кўшни эди, шу маҳалладаги кўзимга ҳали ҳам оловдек кўриниб турадиган Форобий мактабида Ҳамид билан бирга икки-уч йилгагина фарқ қиладиган синфларда ўқирдик, гурунгларида бўлардик, ўша чоллар чой ичган чойхоналарга бирга борган айрим пайтларимиз ҳам ҳамон ёдимда...

Йиллар ўтди, ўшандан бери ва Ҳамид ҳаётида мўъжиза рўй берди: у жаҳонни кезган, халқаро муаммолар билан машғул бўлган бутун башарият тақдири билан катта ақл ила қизиққан, шу тақдир ва муаммолар юзасидан ўзининг жуда муҳим фикрларини ифодалаган, ўз ҳукмини чиқарган, беш қитъадаги қатор-қатор халқларнинг ҳаёт ва курашлари ҳақида зўр ва умри боқий асарлар яратган, шу билан номи, шуҳрати узоқ-узоқларга етиб борган атоқли сўз санъаткорига айланди, кенг кўламли жамоат арбоби бўлиб етишди.

Бу, аввало халқимиз ҳаётида юз берган буюк мўъжизанинг — Ленин партияси иродаси ила рўй берган тубдан ўзгаришнинг «қатрада кўёш...» қабилидаги кўриниши ва ифодасидир, албатта!

Масаланинг иккинчи ғоят муҳим томони ҳам бор. Мен улўғ ёзувчимиз Ойбек тўғрисидаги хотираларимдан бирида ёзган эдим: ҳар бир халқнинг бахти унинг қанча заводи ва қанча ери борлиги билангина ўлчанмайди, балки, унинг қанча улкан фарзандлари — унинг шу халқ билан ўз тақдирини чамбарчас боғлаган, дардига дардкаш ва севинчига севинчдош бўлган, ҳар ишида кўмакчи ва елкадош ҳисобланган,

уни бу соҳада эзгу баҳодирликларга илҳомлантирган ва ажойиб фазилатларини куйлаган, шуҳратини ёйган, ҳаёти ва руҳий оламини безаш ҳамда бойитишда актив иштирок этган йирик олим ва ёзувчилари умуман кенг маънодаги улкан маданият арбоблари билан ҳам ўлчанади унинг бахти...

Ҳамид Ғулом халқимизнинг ана шундай, ҳа, ана шундай ардоқли, эъзозли ижодкорларидан бири бўлмиш даражасига кўтарилди. У мана қирқ йилдики, инсоният тарихида янги, ақл ва адолат тантанаси даврини бошлаб берган беҳад баҳодир совет халқлари ва бепоен совет Ватани билан ҳамнафас бўлиб, Ленин ва ленинча партиядан таълим олиб, илҳомланиб, социализм қуришга фаол хизмат қилиб, ғанимлар ила изчил олишиб келмоқда. Агар бу янги дера бошлаш нақадар улуғ ва улуғвор воқеа эканлигини, бу йиллар нақадар мураккаб ва мазмундор эканлигини, бу социализм қуриш нақадар қийин ва саодатли эканлигини, ғаддор душманлар билан олишиш машаққатлари қанчалик оғир бўлганлигини ва оқибати қанчалик ўлкан бўлганлигини ҳисобга олсак, шу эпоҳал ва эпопеяли ишларда актив иштирок этган, айниқса атоқли санъаткорларимизнинг, шу жумладан Ҳамид Ғуломнинг меҳнати албатта юксак таҳсин ва тасаннога сазовордир.

Унинг бу хизмати ҳам халқимизнинг чўнг серқирра ва баҳодирона фаолиятининг «қатрада куёш...» қабилдаги кўринишидир, ифодасидир, натижасидир...

Ҳамид Ғуломнинг шундай мураккаб ва шунча кўп йиллар мобайнида, шундай ва шунча катта иш ва курашларда, шунча ва шундай ўта мураккаб ва масъулиятли шароитларда тик бош кўтариб, баралла овоз билан, куч, ғайрат ва пафосга тўлиб, тўхташ ва тиним билмай, борган сари камол топаётган ижодда юз берган нуқсонларини тугатиб ва тугатишга уриниб, кучли ва пурхикмат асарлар яратиб келишининг ва бу асарлари шуҳрати узоқ-узоқларга кетишининг катта сирлари ва узун илдиэлари бор, албатта.

Ҳа, у ўзини чароғон улуғ совет Ватани билан узвий боғлиқ кўриб, ўзида улуғ куч сезди, ўзини минг-минг бахтиёр ўртоқлари билан, миллион-миллион кўраги тоғ дўстлар билан, қўлида асло сўнмас чироқ тутган биродарлар билан узвий бирликда деб ҳис қилди, куёш каби қудратли ва осмон каби баланд Қизил байроқлар билан бирга бўлди. Шу боисдан ва шундай қилиб унинг энг яхши асарларидаги кенглик ва теранлик, бахт ва шодлик, фараҳ ва ғурур, ҳужумкор ва ўзгартувчанлик, куч ва қудрат, ёрқинлик ва яратувчанлик, ватанпарварлик, гуманизм ва интернационализм мана шу юқорида санаб ўтилган омилларнинг яна ўшал «қатрада куёш...» қабилдаги кўриниши ва ифодаси бўлди... Ана шунинг учун унинг ижодининг аксар маҳсули қарийб барча ўзбек китобхонларининг муҳаббатини қозонди ва бир қанча бошқа тилларга таржима қилиниб,

республикамиз чегараларидан, Иттифоқимиз сарҳадларидан анча ташқариларга чиқиб, бир қанча бошқа халқларнинг ҳам чуқур ҳурматиға сазовор бўлди, уларнинг ҳам мулкига айланди, уларнинг ҳам эзгулик учун қилаётган ҳаракатларига кўмакдошлик ва қўлдошлик вазифасини ўтаб келаётганлардан бўлди.

Шоирнинг қуйидаги мисралари ҳам асло тасодифий эмас эди, унинг бунчалик катта кучни қаердан олишини кўрсатадиган эди:

Мен шу чироқларнинг пок шуъласини
Қоғозим бетига аста нақш этдим.
Севгучи дилларнинг ашуласини
Яхши дўстлар билан жўр бўлиб
айтдим...

Ҳақиқатан ҳам, ҳамма гап мана шу кенг маънодаги ва умумлаштирувчи характердаги жўраликдадир!..

Шоирнинг Ватанга қарата айтган қуйидаги виқор тўла сўзлари ҳам асло бежиз эмас эди, албатта:

Сенинг ҳар япроғинг айламиш
мафтун,
Шунинг учун умрбод фидойи-жонман.
Шунинг-чун бўлмайман зиндонда
тутқун,
Ҳурлик шаробига қонган инсонман.

Ҳа, бу Ватанда барча каби:

Руҳим қушдай енгил,
Кўнглим беҳад шод.
Ваҳор кўчасида юраман,
Ишончларим қомил,
Мудом, умрбод,
Лола чехраларни кўраман.

Ҳамид Ғулом асарларидаги ғоялар қудрати, гўзаллик ва пафос мана қаердан ва нимадан!..

Тасодифий эмас, Совет Ватанига ва унинг халқига чексиз муҳаббат ҳамда юксак эҳтиросли ҳурмат, уларнинг тараққиёти ва саодатини таъмин этишга ҳисса қўшишга сидқидил уриниш орзуси Ҳамид Ғулом ижодида бутун бир система тусини олган, тўла бир концепция характерига эга. Шундай муҳаббат, ҳурмат, шундай орзу ёзувчини ҳамиша шу Ватан ва шу халқ билан якқадам бўлишга чорлади ва енг шимариб қатор-қатор асарлар ижод этишга йўллади.

Ҳа, шу муҳаббат, ҳурмат ва орзу билан изоҳ этилади, тақозо қилинади:

ёзувчи талантининг, айниқса, Улуғ Ватан уруши йилларида қайнаб, камолот касб эта бошлаши, босқинчиларга нафрат олови билан тўлган ва уларга қарши курашга ундаш нидосидан унган, ғалабага ишонч ҳиссиётдан тўқилган, чунончи, «Қасосим бор», «Ҳайкал» ва «Салют» номли китобларнинг пайдо бўлиши;

урушдан кейинги улкан ва долзарб вазифаларга бағишланган ажойиб «Янги боғ» (1951), «Ватан куйлари» (1949), «Қўшиқларимиз» (1949), «Даламизга келинг» (1954) китобларининг яратилиши;

кичик шаклдаги асарлар торлик қилиб, воқеликни кенг қамраб оладиган йирик, эпик шаклларга мурожаат қилиш ва Октябр инқилобидан кейинги илк йилларда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун олиб борилган қаттиқ олишувлар, умуман шу йиллардаги шиддатли синфий кураш ҳамда ғалабалар акс эттирилган «Машъал» (1958—1962) романининг, кейин республикамиз тараққиёти учун ниҳоят даражада муҳим ҳамда актуал нарса — чўлқувиш ва чўлқуварларга бағишланган «Сенга интиланман» (1963) романининг, сўнгра, ўзбек халқининг, ҳар хил миллатларга мансуб бўлган тошкентликларнинг Улуғ Ватан ўруши йилларидаги ҳайратомуз қаҳрамонликларига бағишланган «Тошкентликлар» (1965—1967) романининг, кейин, республикада халқимизнинг пахта учун олиб бораётган кураши ва бу улуғ ишда одамларимизнинг ҳар томонлама равнақи ҳамда чиниқиши ифодаланган «Бинафша атри», кейин Совет ҳокимиятининг биринчи йиллардаги маданий инқилоб ва Совет ҳукумати ни мустаҳкамлаш, унинг ички душманларига қарши курашиш масалаларига бағишланган «Мангулик» (1978) романининг ёзилиши;

ҳозирги кунимизнинг гоят актуал масалаларига бағишланган ва ҳамон сахна ҳамда экрандан тушмай, жуда кенг омманнинг мақтовига сазовор бўлиб келаётган ажойиб комедиялар ва сценарийларнинг майдонга келиши...

Қолаверса, Ҳамид Ғулом ижодининг анчагина ёзувчиларимиз ижодидан фарқлайдиган жуда муҳим фазилатларидан бири унинг чўнг серқиррали ва сербўёқли бўлганлигидир, унинг гўзал лирик шеърлар ва жанговар балладалардан, эпик роман ва мазмундор дostonлардан, жуда ўқимишли повесть ва ҳикоялардан, сахна ва экран асарларидан, қатор публицистик ва илмий мақолалардан, жаҳон адабиёти классиклари Пушкин ва Лермонтов, Лопе де Вега ва Шекспир, Горький ва Маяковский асарларининг ўзбек тилига қилинган пишиқ таржималаридан таркиби топганлиги ҳам юқорида айтганимиз муҳаббат, ҳурмат ва орзу билан, Ватан, халқ ва партияга ҳар томонлама актив хизмат қилиш иштиёқи ҳамда пафоси билан изоҳ этилади, тақозо қилинади...

Хуллас, ёзувчимизнинг олтмиш йиллик тўйи тантаналари айёмида баланд овоз, самимий мамнуният ва ажиб ҳайрат, шукроналик билан айтиш мумкинки, Ҳамид Ғулом ўзининг қирқ йиллик ижодий фаолияти оқибатида улкан ва ажойиб бадий бойликлар хазинасини яратди. Бунга у, тунларини бедор ўтказиб, кунларини ҳам ижод ташвишида кечириб, туну-кун сюжет қидириб ва қофия ахтариб, ёзилганга қайта-қайта сайқал бериш азобларини тартиб, мўл-кўл тўкилган тердан ажабланурли дурдоналар яратиб, қийинчиликлардан қийналиб, ютуқлар севинчидан юксакликларга парвоз қилиб эришди. Бунда ўша унга муҳаббати, ҳурмати ва орзуси мадад беришди, қўллаб-қўлтиқлашди...

Ҳа, у хазина уммономуз муҳаббат, ҳур-

мат ва эзгу орзу, қирқ йиллик меҳнат, бир олам матонат ва ҳайратланарли талант маҳсулидир, қисқа қилиб айтсак, ярим асрча вақт мобайнида игна билан қудуқ қазиш азоблари оқибатидир... Бу, шубҳасиз, улкан бадий маданият арбобининг баҳодир халқи олдидаги кўрғазган баҳодирлигидир, албатта!

Бу, масаланинг бир томони. Яна бир ниҳоят даражада муҳим нарса: мазкур хазина, албатта, бир халққагина мансуб эмас. Биз юқорида ёзувчимизни бутун башарият тақдир қизиқтиради, дедик, унинг ижоди том маънода интернационалистик мазмун ҳамда гуманистик характерга эгадир, дедик, халқлар дўстлигини, ҳамкорлигини, бирлигини куйловчи, тарғиб ҳамда ташвиқ этувчи, дедик. У бунда ҳам юксак талабли, жуда мураккаб ва масъулиятли, бутун инсоният ва унинг цивилизацияси тақдир шиддатли олишувларда ҳал бўлаётган ўта жиддий замонамиз савиясидадир. У бу мавзуда қатор-қатор махсус асарлар ҳам яратди. Унда тамомила асосланган ва қонуниятли тарзда улуғ рус халқига бўлган севги ва миннатдорчилик ҳиссиёти жуда зўрдир, у яратган Сергей Иванович, Мария Николаевна, Орлов («Машъал»), Попова, Филатов («Тошкентликлар»), Иван Федорович («Сенга интиланман»), Трошин («Мангулик») ва бошқа ажойиб рус кишилар образлари ёрқин ва ёқимлидир.

Гитлер газандалари жонажон Украина сийнасини ғам-алам билан қоплаган ва бу азиз диёр халқи бошига бало ҳамда таҳқир тошларини ёғдирган вақтларида шоир қатъий мурожаат тарзида ёзди:

Украина елларини севсанг,
Сарин еллар юрсинлар, десанг,
Сарин еллар юриб,
Ветларимга
Шўхлик қилиб урсинлар, десанг,
Фашистни от,
Меҳмон бўлиб яна
Украинага келайин десанг,
Фашистни от!

Шоир бошқа қардошлар — литвалик ва тожикнинг тинчлик йилларида қозонган буюк ютуқларидан беҳад хурсанд, қозоқ чўлларидаги ва қирғиз тоғларидаги биродарлари кўлидаги бахт чироқларини кўриб чексиз шод.

Шимол музликларидан тортиб то жануб яшилликларига қадар чўзилган Бутуниттифок — ўн беш республика унинг учун бир-биридан азиз ва жонажон!..

Ҳамид Ғуломнинг меҳри нигоҳи узоқ-узоқларга ҳам етиб боради. У, Кубадаги тарихий Фидель Кастро инқилоби — табaddулотидан, Куба халқи озодлигидан жуда севинади, бу диёр ва халққа янги ҳаёт яратишда янгидан-янги муваффақиятлар тилайди, уларнинг қаҳрамонликларини юксак эҳтирос билан кўйлайди.

Мисрдаги дарбадар «яланғоч болалар» ва «хассага суяниб» турган бечора қарияларни, дардли оналарни, тунда танасини сотишга мажбур бўлган нотавон аёлларнинг «қорин уйинини», фожиасини кўриб

жуда ачинади, ёқа чок қилиш даражасида ҳаяжонланади, юраги тирналади, уларга бутун самимияти ва қатъияти билан озодлик ҳамда бахт орзу қилади. Япониядаги Хиросима ва Нагасакини бомбардимон қилиниши даҳшатларини, яъни Америка атом бомбаси қурбонларини бениҳоя қаттиқ алам ва андуҳ билан тилга олади, ҳикоя қилади.

Мана, чунончи, бир японнинг саволга жавоби:

— Азизим, менинг ҳам уйим бор эди,
Бутун бир оила бахтиёр эди,
Яна укаларим бор эди тўртта.
Хуллас, уй, оилам бор эди, Хотта!
Энди йўқ. Қора ер қаърига ютди.
Хиросима эди шаҳримнинг оти.
Бомба чинқириғи эсимда ҳамон,
Ҳамон босилмайди мудҳиш ҳаяжон.

Шундан кейин қуйидаги мисралар келадилар:

Шунинг учун сен менга берган саволлар —
Қайта янгилайди ярамни ҳар гал —
Гўё ёпишгандай ёқамга ажал...

Бу, шоиримизнинг ҳам ўртаниши ва ҳам ҳаяжони эди, чеккан беҳад зўр руҳий азобининг ифодаси эди...

Ҳамид Фуломнинг бу ғамхўрлик, меҳрибонлик ҳиссиётлари, орзулари, мазлумларга бўлган самимий муносабатлари асло пассив характерга эга эмас. Аксинча, актив ва оловлидир, уруш очувчиларга, даҳшат ва фожиаларга қарши, капитализм ҳамда мустамлакачиларга қарши, пулдор ва қуролдорларга қарши, зулм ва зулмат асосига қурилган жамиятларга қарши қаратилган чексиз нафрат ҳамда ғазаб билан тўладир, шулар билан муросасиз курашларга қақирадигандир. У ўз вақтида Жазоирда француз мустамлакачилари билан шиддатли олишган фидойи журналист Буалам Халфа ва ёзувчи Анри Аллегларни («Жазоир ҳикоялари»да) эъзозлайди, шу жангларда, реакция билан олишувларда баҳодирлик кўрсатган Оққош, Морис, Оден («Жазоир фожиаси»да) ларни ардоқлайди, нигериялик халққарвар мубориз Воттун («Қон бўлган юраклар»да) ни қуйлайди. «Гомер қаламига лойиқ жасорат» номли асарида шоир Грецияга ўтади ва у ердаги фашизм билан олишув қаҳрамонларини мақтайди, бошқаларни шулардан ўрнак олишга ундайди...

Асосий гап бундагина эмас. Ёзувчимиз интернационализи ва гуманизмининг ғоят муҳим яна бир томони бор. Ҳамид Фулом замон руҳининг томири уришини яхши билади, разиллар умри туғаб бораётганлигини тушунади, халқлар ва уларнинг империализм таҳдиди натижасида кучаяётган бирлиги, эзгу интилишлари, орзулари давр тақдирини ҳал қиладиган буюк кучга айланаётганлигини чуқур сезади, қайд қилади, шунга умид боғлайди ва ер юзи бўйлаб келажак шуларга, озодлик, ақл ва адолат тантанасига мансуб эканлигига ишонч билдиради, шунга суюнади, шундан

тасалли ҳам топади, шуни тарғиб ҳам қилади.

Ҳа, актив жамоат арбоби ва коммунист, уташин интернационалист ва ёрқин гуманист ёзувчи Ҳамид Фулом ўз сафдошлари билан биргаликда курашдадир ва курашаётган ҳамда тубдан янгиланаётган жаҳонни қуйлашдадир.

Ўз бурчини виждонан адо этиб келмоқдадир!

Ҳамид Фулом ижоди ва фаолияти ҳақида сўз кетганда унинг яна бир ниҳоят даражада муҳим қимматли фазилатини алоҳида қайд қилиб ўтмасликка асло илож йўқ. Унинг яратувчанлик юксаклигига кўтарилганини кенг жамоат орасида улкан мақтов ҳамда эътиборга сазовор бўлишини тақозо қилган, бундай ютуқларга эришишга сабаб бўлган асосий ҳамда ҳал қилувчи омиллардан бири шундан иборатки, у биринчидан, юқорида айтганимиздек, қатор жаҳон бадиияти классикларининг бир қанча ўлмас асарларини ўзбек тилига катта маҳорат ила таржима қилиб, шу билан ҳам ўз халқи маданиятини бойитишга ҳавасланарли ҳисса кўшди, классиклар яратган равнақ мактабини ўтди ва ўзгаларга ўрнак бўларли ҳамда таълим берарли ажойиб иш қилди. Иккинчидан, у умуман, Шарқ ва Ғарб адабиётини, айниқса, рус ва ўзбек бадиий санъатини чуқур, атрофли билади, билиб, билгани қолмай, мазкур жаҳон адабиёти университетиде жуда фойдали ҳамда маҳсулдор ижод таҳсилини олади ва оқибатда ўзи шу йўл билан ҳам ўзгаларга, хусусан ёшларга ўрнак бўларли ҳамда таълим берарли мактаб яратади.

Бу нарса унинг, масалан, Михаил Александрович Шолохов ҳақида айтган қуйидаги ҳайрат ва ҳаяжонли эътироф ҳамда миннатдорчилик сўзларида шундай ифодаланган:

«Ўзбек реалистик прозасининг шаклланиши ва равнақ топишида Шолоховнинг ижодий тажрибаси муҳим роль ўйнади. Менимча, Шолоховнинг самарали таъсирини ўз ижодида сезмаган ёзувчи бўлмас керак...

Мен Шолоховдан кўп нарса ўрганганман. Айниқса, «Машъал» романини ёзаётган йилларимда Шолоховнинг «Тинч оқар Дон» эпопеясига доир ижодий тажрибасига кўп марта мурожаат қилганман. Мураккаб воқеаларни бутун зиддияти ва шиддати билан рўйроқат тасвирлаш, мураккаб ва зиддиятли характерлар яратиш каби масъулиятли вазифани адо этишда Шолохов мислсиз муаллимдир...

Ҳа, Шолохов тарихий ҳақиқатни ошқора, ҳаққоний тасвирлашдан, мураккаб, зиддиятли характерларни яратишдан чўчимайди. Зотан, социалистик реализм адабиёти ҳаёт ҳақиқати хар қанча аччиқ бўлса ҳам, ундан кўз юммаслиги, аксинча ана шу ҳақиқатнинг заминига етиши керак. Одамлар, воқеалар ҳақидаги бор ҳақиқат баъзи ўқувчиларга ёқадими-йўқми, бундан қатъи назар, ҳаёт ҳақиқати ҳаммиша ҳаққоний тасвирланиши лозим» (Асримизнинг буюк

адиби. Шолохов таваллудининг 70 йиллигига. Тўплам. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1975, 39—40-бетлар.)

Улуғлардан ўрганишга бундай муносабат ҳар бир ёзувчи учун чиндан-да ҳал қилувчи ва принципиал аҳамиятга эгадир.

...Бирин-кетин келган ва бир-биридан машҳур, мазмундор бўлган йиллар ўтди. Уша жар ёқасидаги чойхонада, ўша меҳрибон бобо пинжида титраб эртак эшитган ва ўша Форобий мактаби майдонида

пилдираб юрган Ҳамид, қарангки, энди замонамизнинг забардаст ижодкори даражасига кўтарилди. Олтмишинчи баҳорига ҳам етиб келибди. Уни шу ажойиб тантанаси ва улкан ютуқлари билан табриқлаймиз, етарли баҳо бериш ва ўлчаш ўта маҳол бўлган серқирраю маҳсулдор хизматлари учун унга ташаккур айтамиз ва янги, янада баланд парвозу узоқ умр тилаймиз!

Бор бўл, оқ йўл, азизим ва қадрдон дўстим!

Олег Шестинский,

СССР Ёзувчилар союзи правленийсининг секретари.

ҲАЁТ ИШҚИ

Ҳамид Ғуломнинг «Ҳаёт ишқи» деб аталган шеърлар китобини ўқиб чиқарканман шеърлардан олган таассуротларим, улардаги муқоясалар ва мулоҳазалардан ҳаяжонландим, тўлқинландим.

Бу китоб, аввало ҳозирги замон поэзияси оламдан кенг кўламда эмоциональ таъсирланиш поэзиясидир, деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Китобда илк севгининг нозик ҳаяжонларидан тортиб, ёмонлик ва зўравонлик чуқур пафос ва зўр куч билан фош этилган ўринлар ҳам кўзга ташланади. Оқибат натижада ҳаётдан тасирланиш диапазоли — поэтик истеъдод аҳамиятининг мезонидан бирига айланади.

Ҳамид Ғулом шеърини бизга инсоний кечинмалар хазинаси билан танишиш имконини беради. Биз улар орасида шахсий кечинмалардан тортиб, халқлар қалбини забт этиб, туғёнга солаётган улкан ҳис-туйғулар, ўйлар ва фикрларни ҳам кўраемиз.

Тўпламдаги Константин Симонов томонидан русчага таржима қилинган балладалар энг таъсирчан асарлардир. Уларнинг бари империализмга қарши руҳда ёзилган.

Мана улардан бири — «Сўнги кўприк» балладаси. Бу асар ўз озодлиги йўлида ғалабани қўлга киритган Африка халқининг кўшиги, унинг шаънига айтилган муносиб мадҳиядир:

Унинг на кўрни бор, на чироқлари,
На неон нуридан оқ белбоғлари.
Бироқ арабларга азиз кўприк бу,
Унинг қутлуг номи сочоди ёғду.
Ундан инглизлар кетган юртига:
Тарихда биричи марта ортига...

Ҳамид Ғулом дунёни кўп кезадиган ижодкорларимиздан. Бироқ у турист сифатида жаҳонгашталиқ қилмайди. У қаерда бўлмасин кўп миллатли совет адабиётининг мухтор вакили сифатида иш тутади, совет адиблари билан хориждаги тараққийпарвар қаламкашлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Ана шундай олижаноб вазифа билан жаҳоннинг элликдан ортиқ мамлакатига бўлган адиб сайёрамизда рўй бераётган ажойиб ўзгаришларни ўз кўзи билан кўрди, талай воқеаларнинг шоҳиди бўлди. У Осиё ва Африка мамлакатлари халқлари империализм ва мустамлакачилик асоратидан халос бўлганларни кўраркан инсон шахси маънавий зулмдан қутулганидан чуқур таъсирланди. Шунинг учун ҳам бу мавзудаги балладалари драматизмга тўлиқ бўлиб, Н. Тихоновнинг илк балладаларини, айниқса «Сами» балладасини ёдимизга туширади.

Бундан бир неча йил муқаддам Ҳамид Ғулом икковимиз Перуда бўлгандик. Ушанда мамлакатнинг шимолига, Амазонкага, ҳиндуларнинг қўналғаларига, қишлоқларига бордик. Урмон кесувчи ҳиндуларни яқин вақтларга олиб-сотарлар раҳмсизларча эксплуатация қилиб келишар ва бунинг оқибатида жуда кўплаб бойликлар тўплашганди. Округ коммунистлари ҳиндулар орасида тушунтириш ишлари олиб бориб, уларни олиб-сотарлардан қутқардилар, тайёрлаган ёғочларини ўзлари сотишларини таъминладилар. Бунинг оқибатида Амазонка чангалзорларидаги ҳиндуларнинг моддий аҳволлари тез орада яхшиланди. Жамоа аъзолари ўз меҳнатлари билан топган маблағларига балиқ тутадиган тўрлар, моторли қайиқ-

лар сотиб олдилар... Энг муҳими, ҳиндулар болаларига парталар сотиб олдилар, мактаблар қурдилар ва маҳаллий маъмурларга қишлоқларга муаллимлар юбориш масаласида мурожаат қилдилар. Ёғоч-фурушлар ва олиб-сотарлар яқиндагина ҳуқуқсиз бўлган ҳиндуларнинг ҳаёт ва меҳнатдаги бундай дадилликларига қаттиқ қаршиликлар кўрсатдилар. Бироқ ҳиндулар сира чекинишмади. Бу эса янги ҳаёт, бунёдкорлик ғояларининг тантанаси эди. Ҳамид Ғулом ўшанда ҳиндулар ҳаётида рўй берган ўзгаришларни синчиклаб ўрганар, уларга тегишли саволлар бераар, кичик-китойларни меҳр билан эрқаларди. Мен шоир дўстим бу ерда — Амазонка соҳилида ўз мавзуси — золимларга қарши кураш мавзуси билан учрашганини кўриб турардим.

Орадан кўп ўтмай ана шу сафар натижаси сифатида шоирнинг Латин Америкаси халқларининг қаҳрамонона курашлари гимни бўлган «Амазонка қўшиғи» асари вужудга келди. Бу асарда буюк шоир ва гражданин, Советлар мамлакатининг содиқ дўсти Пабло Неруданинг ёрқин образи яратилган.

Перу сафаридан кейин Ҳамид Ғуломнинг ажойиб балладаларидан бири бўлган «Кулба узра тутун» балладасини яна бир бор ўқиб, қойил қолдим. Бу баллада миллий уйғониш ҳақидаги таъсирчан асардир.

Асар қаҳрамони нигериялик деҳқон Воттун. У турмага ташланган, қутқармоқчи бўлган юртдошлари ўққа тутилган. Шунга қарамай Воттун қабиладошларининг озодлик йўлидаги аҳдлари қатъий ва мустаҳкам, улар бўйсуннишни, асоратда қолишни истамайдилар.

Қамоқда умр бўйи ишлайди Воттун.
Аммо туйнугидан аримас тутун:
Тамани тутатиб бутун қабила —
Воттун уруғлари, Воттун кабилар,
Қон бўлган дилларни ёзади секиң.
Юраклар аламда ёнади...

Яхши ёзилган бир неча шеър муаллифни шоир қилиб қўймайди. Шоир даврига маънавий ҳамоҳанг бўлиши, ҳамнафас яшаши ва ҳамқадам бўлиши, давр, жамият сиёсий тараққиётига ўз қарашига эга бўлмоғи лозим. Шоир ўзининг овозидан ташқари гражданлик концепциясига эга бўлган тақдирдагина унинг поэзияси аҳамият касб этади. Буни у ўз санъати воситалари ёрдамида қанчалар зўр ифодалай олса, ижоди замондошлари учун шунчалар қадрли ва аҳамиятли бўлади.

Ҳамид Ғулом ўзининг шаклланган гражданлик қарашларига эга бўлган шоирдир. Бу ватанпарвар ва коммунист шоирнинг қарашларидир:

Коммунист бор ерда мардлик,
маҳорат,
Иш қайнар, орзулар амалга ошар.
Рейхстагга зафар байроғин ёшлар —
Коммунистлар тинди — будир
жасорат.

Ҳамид Ғулом шеърларида Ангола кураши, Олстер фожиаси, Бангладеш халқининг зафари ҳам ўз ифодасини топади, бу интернационал мотивларни ҳам унинг гражданлик позицияси белгилаб беради:

Виз — Совет дёри, мудом сиз билан
Вьетнам жангчилари, араб мардлари!
Булоқдек мусаффо тонгимиз билан
Ювилур ерингиз қонли гардлари!

Таниқли совет шоирларидан бири бўлган Сергей Орлов бундан бир неча йиллар муқаддам, шоир дилидаги гапларини айта олишидан ташқари уларни айтишга ҳуқуқли ҳам бўлмоғи керак, деб ёзганди. Мен Ҳамид Ғуломнинг бугунги фаолиятини кўздан ўтказарканман шоир оламдаги ишлар ва ташвишли дамлар борасида сўз айтишга ҳақли деб биламан.

Мен Ҳамид Ғулом билан Ўзбекистон дёирини айланиб, кўп хонадонларда бўлганман, пахтазорларни кезганман. Терим мавсуми айна қизиган кезларда деҳқонлар хирмон кўтарайётган, ёз бўйи қилинган меҳнат самаралари сарҳисоб қилинаётган кунларда ҳам бўлганман. «Оқ олтин»дан бунёд бўлган улкан хирмонлар, полизлардаги эски замбаракларнинг ўқларини эслатувчи қовунлар, шолиторларда жавлон ураётган комбайнлар, пахтазорлардаги «зангори кема»лар кимни қувонтирмайди дейсиз! Далаларда етиштирилган мўл-кўл ҳосил меҳнат аҳлининг мардлиги ва жасоратидан далолат бериб туради. Қазилган ариқлар, коллектор системалари, шўри ювилган ерлар Мирзачўл манзарасини жуда бошқача кўрсатар, у тобора гуллаб-яшнаётган водийга айланиб бораётганидан дарак беради. Ҳамид Ғулом икковимиз Мирзачўлни ҳам хўп айландик, кездик, ундаги яккам-дуккам янтоқларни ҳам, қум бўронларини ҳам ўз кўзимиз билан кўрдик. Чуқур билимли ва ҳозирги замон техникасидан яхши хабардор бўлган замондошларимиз саҳронинг аёвсиз қум бўронларидан ҳам устун келиб, уни гулистонга айлантирганлари ҳозирги кунда барчани ҳайратга солмоқда. Мирзачўл колхозлари полизларидаги тилими тилни ёрадиган қовунларга кимлар қойил қолмаган. Улар ҳам «оқ олтин» сингари мардонавор совет кишиларининг азму қарорларини фидокорона меҳнатлари самарасидир:

Кўзингни оч, шоир!
Атрофга қара!
Кўм-кўк маржонлар-ла яшнайдди дала!
Сен ҳам сўзларингни шундай раvon
тер,
Шеърингга шу баҳор каби жило бер!

Кўп тунларни бедор ўтказадиган деҳқоннинг бунёдкор меҳнати Ҳамид Ғулом шеърларида инсон фазилати, маданияти, кадр-қийматининг мезонидир.

Ўзбек пахтакорларининг фидокорона меҳнати, уларнинг руҳий дунёси шоир ижодидан мустаҳкам ўрин олганлиги бежиз эмас. У ўзбек пахтакорларининг яқин ва жонанжон дўстидир. Ҳамид Ғулом билан Сирдарё районидаги «Правда» колхозида бўя-

ганимизда шоир кекса колхозчи билан гаплашиб қолди.

— Кейинги пайтларда камроқ кўриняпсиз-да, — деди кекса колхозчи шоирга.

— Ишлар кўп, отахон, бош қашишга ҳам қўл тегмаяпти...

— Бу йил ҳосилимиз яхши, шукур, бадавлатмиз, аммо ўрнингиз жуда билинаяпти-да.

Бу гапларнинг асл маъносига Ҳамид Ғуломнинг «Правда» колхозининг фахрий аъзоси эканлигини билганимдан кейин тушундим. Колхоз кутубхонасига кираверишдаги тахтачада эса: «Бу кутубхонадаги китоблар ёзувчи Ҳамид Ғулом томонидан совға қилинган» деган ёзув кўзга ташланарди.

Шоирнинг она халқи билан маънавий алоқаси, мулоқоти ранг-баранг шаклларда кўзга ташланади. Ватан мавзуси унинг публицистик мақолаларида ҳам, гўзал лирик манзараларида ҳам асосий ўрин эгаллайди. У Ватан ҳақидаги ўй-фикрларини яқин дўсти ва суҳбатдоши бўлган китобхон билан баҳам кўради, дил розларини унга ишонади. Шунинг учун ҳам Ватан унинг асарларида гўзаллигини кўз-кўз қилади, ҳафт рангга жилоланади, ажиб манзаралар қуёш нурида товланади:

Ўрикзор, олмазор — адирга сизмас,
Мева тераберсак — ҳеч ерга сизмас,
Ҳеч бир омбор, ҳеч бир қасрга
сизмас...

Шарбат-шаробимиз тасвирга сизмас...
Ез келди, далага юринг, ёронлар,
Меҳнат нашъасини сурунг, ёронлар,
Гўзаллик бу бўлур, кўринг, ёронлар,
Меҳнат нашъасини сурунг, ёронлар,
Бу — бизнинг ёзимиз, бизнинг
ёзимиз,

Даврага чақирган шод овозимиз!

Ҳамид Ғулом лирикаси — инсоний лирикадир. У инсоний туйғуларнинг ажиб ифодасидир. Шоир севги ҳақида қалам тебратаркан ажиб образлардан усталик билан фойдаланди:

Ўртаган кўнглимни, жоно, лабдаги
холингмикан,
Еки тилда тутганинг пинҳон ширин
болингмикин?

Ёки, ҳижрон қон қилиб бағрингни,
чеҳранг ёндириб,
Иффатингдан лола бўлган
ул ёноқ олингмикан?

Ҳамид Ғуломнинг лирик шеърларида севги ёр гўзаллигидан ана шундай ҳайратланиш, лол қолиш ҳолатлари гўзал ифода этилганини кўраемиз.

«Ҳаёт ишқи» тўпламида шоирнинг фалсафий ўнликлари алоҳида ўрин тутади. Уларда шоирнинг бой ҳаётий тажрибаси, кузатишлари, мулоҳазалари бадий ифода этилади:

Ҳаёт ташвишлари гарчанд буюк юк,
Толмадим,

чиниқдим,

мен — инсон буюк.

Шоир «толмадим, чиниқдим» деганида тамомила ҳақли. Унинг лирик қаҳрамони халқ орасидан чиққан, у билан бирга вояга етган нозик қалб соҳибидир. Бунга шоирнинг бутун ижоди ҳам гувоҳлик бериб туради, унинг асарлари халқ ҳаёти ва меҳнатининг ёрқин ифодасидир:

Халқимга қўшилиб ўтаман шодон
Тошкентимнинг обод кўчаларидан.
Қуёш — илҳомимда,

юзим,

кўзимда,

Денгиздай оломон ҳайқиришида.

Унинг зарралари —

шеърим, сўзимда,

Қувноқ набирамнинг қийқиришида!

Тўпламдаги шеърларнинг аксариятини Римма Казакова таржима қилган. Шеърлар таржимаси ҳар жиҳатдан муваффақиятли чиқишида иккала ижодкорнинг ижодий яқинлиги, дўстлиги ва ҳамкорлиги ҳам самарали роль ўйнаган, албатта. Римма Казакова таржималари эса кўп йиллардан бери китобхонларга яхши танишдир.

Ҳамид Ғулом поэзия ва прозада самарали ишлаётган етук санъаткордир. У таниқли драматург, публицист ва жамоат арбоби сифатида ўзининг олтмиш йиллик тўйини янги ижодий армуғонлар билан кутиб олмоқда. Мен дўстимиз ва биродаримиз бўлган Ҳамид Ғуломга бундан буён ҳам юксак ижодий парвозлар тилайман!

ДЎСТЛИК МАКТУБЛАРИ

Совет дўстима мактуб

ҚАДРЛИ ҲАМИД ҒУЛОМ

Уша фусункор кеча, биз Сизнинг қизингиз тўйига таклиф этилган ва биз, Ғарб кишиларига чинакам шарқ жаннати бўлиб кўринган боғингизга ташириф буюрган чоғимиз ҳамон эсимда. Мен ўша кундан буён Сиз ва Сизнинг Ватанингиз ҳақида тез-тез ўйлаб тураман. Қадимий танбур-даторлар куйи янграган, вазмин-вазмин узум бошлари тепамизда осилиб турган ўша боғда бизга жами инсоний туйғуларнинг энг гўзали — оға-инилик руҳи ёр бўлган эди. Бу эзгу ҳисга шарқнинг машҳур меҳмоннавозлиги сайқал берди. Орадан бир неча ой ўтган, ер куррасининг бошқа бурчида истиқомат қилиб турар эканман, мен бу биродарлик туйғуси ҳароратини ҳамон ўша ондагидек ҳис этмоқдаман.

Мен Сизни кўпдан буён танийман. Бизнинг дўстлигимиз (биз бир-биримизга муносабатимизни шундай атай оламиз, албатта) — гавжум лимандаги қаҳвахонада тасодифий учрашув пайтидан бошланди. Гаванадаги у лиманда Совет пароходи турар, ундан янги Куба учун олиб келинган тракторлар туширилмоқда эди. Совет Иттифоқининг қардошлик ёрдами, Хемингуэй ҳамда Сизнинг ва Бизнинг мамлакатларимиз бошқа ёзувчилари ўша суҳбатимизга мавзу бўлган эди. Мен Кубага қизим билан келган эдим. Менинг қизим ўша вақтда тахминан Сизнинг қизингиз ёшида, биз ташириф буюрган тўйнинг эгаси бўлмиш келинчак ёшида эди.

Менинг Сизга, қадрли Ҳамид Ғулом, мазкур мактубни ёзишимдан муддао — Улуғ Октябрнинг 50 йиллиги муносабати билан Сизга чин юракдан энг самимий саломларимни йўлламоқдир. Саломимни матбуот орқали етказишдан мурод шулки, бу мактубда Сизга айтмоқчи бўлган гапларимни ҳар бир тоғ чўққисидан туриб баралла такрорлашга ҳозирман.

Сизнинг мамлакатингиз — Ўзбекистонда ва бинобарин, Совет Иттифоқининг ҳамма-ҳамма ерларида кўрганларим шу ҳақиқатни мукамал равишда исбот қилар эдики, сизлар қўлга киритган муваффақиятлар инсон ўз ибтидосидан то космик истиқболга қадар босиб ўтган машаққатли довлар сўнгида эса юксак чўққидир. Таҳдидлар исканжасидаги бечора одамнинг қалбида орзу яшар эди. Бу — озодлик орзуси, атрофини қуршаган адолатсизлик муҳитидан халос бўлиш орзуси, очликдан қутулмоқ учун нон топиш орзуси, ёғиндан, тун изғиринидан бекинмоқ учун, саҳрода олазарак ёвдан (у хоҳ одам, хоҳ йиртқич бўлсин) паналанмоқ учун бошпана топиш орзуси эди. Жониворларга бирдан-бир макон бўлган шу куррамизда якка-ёлғиз қолиб кетмаслик учун одам ўзига ҳамроҳ, жамоа излади. У онгини эговлаган саволларнинг ҳаммасига жавоб қидирди.

Ниҳоят, 1917 йилнинг 7 ноябрь кунини туғилди. Уша кун ўша эзгу орзу рўёбга чиқа бошлади. У орзу даставвал Карл Маркс таълимотида ифодаланган ва кейинчалик уни Ленин ривожлантирган эди. Одамзод учун янги кун туғди.

Сизнинг халқингиз тақдири кўп машаққатли бўлган эди. Илк кашфиётчининг йўли ҳеч қачон осон бўлган эмас.

Совет халқи граждандар уруши машаққатларини мардона енгди, босқинчиларнинг қўшинларига қақшатқич зарба берди, шундан кейин бошланган очликка чидади, кейин эса тинимсиз яратувчилик меҳнати-га бел боғлади, шундан сўнг, жаҳон уруши тугагач, уруш вайрон қилган нарсаларнинг ҳаммасини қайтадан тиклашга тўғри келди.

Мен Тошкентда бўлдим ва зилзила қолдирган харобаларни ўз кўзим билан кўрдим. Шаҳарни тиклаш учун қилган меҳнатингиз гувоҳи бўлдим. Мамлакатингизнинг ҳамма республикаларида бинокорлар армиясига одамларнинг кўнгилли бўлиб ёзилганликларини, улар шаҳарни янгидан бунёд этиш учун худди оғанилардай дарҳол етиб келиб иш бошлаб юборганликларини кўрдим. Улар Киев ва Ленинграддан, Москва ва Тбилисидан, ҳамма-ҳамма шаҳарлардан келдилар, қурилишга зарур нарсаларнинг ҳаммасини олиб келдилар ва ҳамшаҳарларингиздан бирининг менга айтишича, ҳатто миҳни ҳам ола келдилар. Утган замонларда «дарёнинг нарёғидан» кишилар «дарёнинг бу ёғига» талаш, ўлдириш учун келар эдилар. Эндиликда эса, бу одамлар мадад бериш учун келдилар. Мен Сизнинг шаҳрингизда сайр этиб юрар эканман, юртимдан мудҳиси мужда келди: Нью-Йоркда Америка маъмурлари негрларни, фақат эркакларнигина эмас, хотинлар ва болаларни ҳам ўққа тутибдилар. Бундай воқеалар шу ёз давоми мамлакатимнинг 65 шаҳрида содир бўлди.

Мен бу хабарни эшитиб аччиқ йиғладим. Мен Сизнинг мамлакатингизда инсон қадри ниҳоятда баландлигини кўрдим. Мен, қадрли Ҳамид Ғулом, Сизнинг гўзал мамлакатингиз Ўзбекистонда бўлган чоғимда, қизингиз тўйида дилрабо куйларни тинглаб ўтирганимда ана шуларнинг ҳаммасини ҳаёлимдан бир-бир ўтказдим.

Мен Сизга саломимни йўллар, дўстлигимни изҳор қилар эканман, шунга амин бўлингизки, бу — тинчлик шайдосининг саломидир, орзуманд кишининг саломидир, орзу эса шуки, Сизнинг ва Менинг қизларимиз истиқболи боғингиздаги сарин гуллар қадар гўзал бўлсин.

Ҳамиша Сизнинг америкалик биродарингиз

Жозеф Норт
(АПН)

Нью-Йорк, 30 август, 1967 й.

Америкалик дўстга мактуб.

ЎРМАТЛИ ЖОЗЕФ НОРТ!

Улуғ Октябрнинг 50 йиллиги муносабати билан узоқ Америкадан йўллаган саломингиз — матбуот орқали юборган байрам мактубингиз етиб келди. У газеталаримизда босилди. Самимий юрак сўзларингиздан биргина мен эмас, юртимдаги ҳисобсиз дўстларим ҳам, сиз таърифлаган ажойиб халқим ҳам баҳраманд бўлдилар. Саломингизни Сиз тўйида қатнашган қизимга ҳам етказдим, ниҳоятда шод бўлди. Зеро, ёшларнинг бахтли ҳаётига Сиз каби доно оғаларининг хайрихоҳлиги, орзулари, насихатлари олтин узукка гавҳар кўздек ярашиқдир.

Мен, қадрли Жозеф Норт, иккимиз орамиздаги, бир вақтлар Кубада бошланган ва кейинги йилларда тобора мустаҳкамланиб бораётган дўстликни совет ва америка халқлари дўстлигининг бир учқуни деб,

тараққийпарвар америка ва совет адабиётлари дўстлигининг бир парчаси деб биламан. Бизнинг дўстлигимиз чинакам интернационал қардошлик руҳи билан суғорилгандир.

Серфайз ва сершавқ ёз кунларининг бирида, менинг оилам учун бахтли тўй оқшомида Сиз, Жозеф Норт, америкалик ватандош ҳамкасбларингиз билан биргаликда меҳмон бўлиб келдингиз. Уша кеча мириқиб суҳбатлашдик. Суҳбатда ўзбек ёзувчилари ва менинг қўшиқчиларим — ишчилар, ўқитувчилар, кекса большевик оталаримиз қатнашдилар. Вьетнамдаги уруш даҳшатлари, Родезиядаги мудҳиш ҳарбий тўнтариш, АҚШда негрларнинг аянчли аҳволи ҳақида ҳаяжонланиб гапирилди. Америкаликлар ва ўзбеклар — оддий кишилар бу масалаларда ҳамдард, ҳамфикр эканлиги маълум бўлди. Сиз Жонсон бошлиқ Америка ҳукмрон доираларининг зулм, зўравонлик сиёсатини қаттиқ қораладингиз.

Ҳа, биродар, инсон ҳаёт учун, яратиш учун, саодатли истиқбол учун туғилади, меҳнат қилади, курашади. Улуғ Ленин асосини қурган Советлар давлатида, социализм Ватанида инсон қадр топди, озод бўлди, ўз тақдирини ўзи яратиш бахтига эришди. Сиз Тошкентда кўрган нарсаларнинг ҳаммаси — совет ҳақиқатини, одамлар, халқлар ўртасидаги буюк дўстликни тиниқ кўзгу каби рўйи рост кўрсатиб турибди.

Биз улуғ байрамни шод-хуррам ўтказдик. Шаҳримизнинг янгидан тикланган, кенгайтирилган, обод Қизил майдони — В. И. Ленин номидаги майдон ўша тонг тиниқ куз қуёши шуғллаларига фарқ бўлди. Намойишчилар тинчлик, озодлик, тенглик, бахт, қардошлик, коммунистик меҳнат зафарлари ҳақидаги гўзал шиорларни баланд кўтариб ўтдилар. Қушлардай қувноқ болалар шовқини, ёшларнинг янгроқ қўшиқлари, халқ шодиёнаси майдонни, шаҳарни тўлдириб юборди. Кейин уйларда байрам дастурхонлари тузалди. Бизнинг хонадонимизда ҳам — ёз оқшоми Сиз таширф буюрган боғимизда — яна дўстлар йиғилишди. Уша сиз кўрган қўшиларнинг кўплари келишди. Дутортанбурлар чалинди, қўшиқлар айтилди. Суҳбат асноси биз Сизни, бошқа америкалик дўстларимизни ҳам эсладик, шахсан Сизнинг, америкалик курашчи дўстимизнинг саломатлигига қадаҳ кўтардик. Сизнинг ўз мамлакатингизда чиқараётган «Диалог» журналингиз, жаҳон матбуотида урушга қарши, негр халқининг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этиб эълон қилаётган оташин публицистик мақолаларингиз маълум ва машҳурдир. Сиз америка халқининг чин фарзандисиз, содиқ дўстимизсиз.

Америкада бўлаётган воқеалардан озми-кўпми хабаримиз бор, муҳтарам Жозеф Норт, Жонсон ҳукуматининг вьетнам халқига қарши даҳшатли урушни кучайтиришга қаратилган қонли сиёсати соф виждонли бутун одамзоднинг қаҳр-ғазабига дучор бўлмоқда, унинг араб давлатларига қарши Исроил агрессиясига очиқдан-очиқ мадади ва ер юзининг бошқа ерларидаги очиқ ва ёпиқ ҳарбий найранглари эндиликда ҳеч ким учун сир бўлмай қолди. Американинг ўзида эса миллион-миллион негрларни хўрлаш, қиришга қаратилган мудҳиш зўравонлик империализмнинг аянч башарасини бутун дунёга кўрсатиб қўя қолди.

Шундай шароитда Сизнинг ва Сиз каби минг-минглаб софдил америкаликларнинг империализмга, урушга, ирқий адоватларга қарши тинчлик, демократия учун, халқларнинг интернационал қардошлиги учун тинмай олиб бораётган муросасиз курашингиз чинакам қаҳрамонликдир. Сизнинг бу курашингизда биз, совет кишилари, совет ёзувчилари ҳар доим Сиз билан биргамиз.

Биз икки Американи аён кўриб турибмиз. Бири — Линкольн ва

Драйзер, Хэмингуэй ва Нортлар Америкаси, меҳнаткаш, тинчликсевар оқлар ва қоралар Америкаси, бизнинг дўстимиз ва иттифоқдошимиз буюк мамлакат. Иккинчиси — Жонсон ва урушқоқ генераллар, уларнинг миллиардер ҳомийлари Америкаси. Биз биринчи Американи севамиз, унинг истиқболига ишонамиз. Биз иккинчи Американинг ўта тескаричи, одамқушлик сиёсатини фош қиламиз, уни бутун вужудимиз билан нафратлаймиз.

Ҳурматли Жозеф Норт, Сизнинг бутун фаолиятингиз жумладан, бизга йўлаган самимий мактубингиз Совет мамлакатидagi дўстларингизни, Сизни яхши биладиган бутун халқимизни қувонтирди. Улуғ байрам кунларида ҳам биз Сизни ўз ёнимизда, ўз хонадонимизда ҳис қилдик, шу туйғудан бағримиз яна ҳам тўлди.

Мактубингиз, дўстлигингиз учун, мамлакатимиз, халқимиз, Тошкентимиз ҳақидаги юрак сўзларингиз учун самимий ташаккуримизни қабул қилгайсиз.

Сизга, Хэмингуэй ҳақида китоб ёзган истеъдодли қизингизга, гўзал курашчи оилангизга ва жами мард дўстларингизга шу улуғ айёмда биз, совет биродарларингиз сиҳат-саломатлик, улкан муваффақиятлар тилаймиз.

Ҳамиша Сизнинг ўзбек дўстингиз.

Ҳамид Фулом.

Тошкент, 27 ноябрь, 1967 йил.

Пирмат Шермуҳамедов

ИЖОД БАҲОРИ

1. Ғаройиб «Уй дафтари» ҳақида

Ижоднинг ҳали ҳеч бир луғатларда тилга олинмаган, изоҳи берилмаган юлдузли онлари бўлади. Бу онлар кимларнингдир доимий «меҳмони» бўлган, кимларгадир умр бўйи тер тўкиб меҳнат қилса ҳам кулиб боқмаган. Юлдузли онлари билан яшаб юрган адиб энг бахтиёр адибдир. Негаки, бу онларда унинг қалбида ардоқлаб юрган энг гўзал туйғулар қалқиб юзага чиқади, сатрларга тўкилади. Йиллар ўта шафқатсиз, у доимо ҳисоб-китоб қилиб юради. Фақат ижодкорнинг юлдузли онларида битилган сатрларгина вақт шамолларини писанд қилмайди, холос. Юлдузли онларда оппоқ қоғоз юзига қуйилиб тушган сатрларда ҳаёт нафаси уфуриб туради. Бу хилдаги мағзи тўқ сатрлар бировларда озроқ, бировларда кўпроқ, яна бировларда умуман бўлмаслиги мумкин. Гоҳо юлдузли онлар Сизни излайди, гоҳо Сиз юлдузли онларингизни излайсиз. Бу илҳомли ва айни бир пайтда ўта машаққатли ижодий

дақиқалар умр бўйи давом этади. Шу сабабли адибларнинг юлдузли онларига нимаки дахлдор бўлса, биронтаси ҳам унутилмаслиги, аксинча шу ҳақда кенгроқ, батафсилроқ ҳикоя қилиниши лозим.

Мана, Ҳамид Фулом умрининг олтиншинчи баҳори ҳам жилва қилди. Баҳори? Нега кузи ёки қиши эмас? Ҳа, баҳори! Босиб ўтилган йўллар нақадар узун, орда қолган йиллар нақадар сермеҳнат ва сермашаққат... Ижоднинг ўзини яраша кузи ёки қиши бўлмайди, деб айтиб бўлади-ми? Табиат баҳор фасли билан тирик, баҳор қелиши билан борлиқ ёшариб кетади. Ижод баҳори билан табиат баҳори орасида ҳам қандайдир ўзига хос ўхшашлик, ҳамоҳанглик бор. Тўғри, бу ўхшашлик сирдан қараган одамга унчалик сезилмайди. Ахир, баҳорнинг кўрки, латофатини тилга олган, қуйлаган адиб, бошқа фаслларни, айтишлик куз-у қишни унута олармикан! Ижоднинг шу пиллапоясига етиб келгуни-

ИЖОД БАҲОРИ

га қадар адиб не-не қағир йўллар-у, пасти-баланд ҳаёт сўқмоқларидан юриб ўтмаган дейсиз.

Орқада қолган йиллар, босиб ўтилган йўллар, устозлар билан қилинган мулоқотлар, ижод ташвишлари, унинг юлдузли онлари, адибнинг уйи, оиласи, фарзандлари ва бинобарин соғлиғи-ю, кайфияти билан боғлиқ бўлади. Уй — қувончингизга шерик, қайғули кунларингизга ҳамдам, илҳомли дақиқалар шоҳиди. Уй — эъзозлаб юрган сирларингизга шерик. Уй — Сизни катта ҳаёт йўлига олиб чиқувчи сўқмоқлардан бири. Уйингизнинг ғаройиб тарихини битувчи махсус «Уй дафтари» бўлса яна ҳам зебо...

Мана, бугунги кунда муборак ёшени қарши олаётган Ҳамид Ғулом ишдан чарчаб келиб, «Уй дафтари»ни аста варақлаёттир. Бу дафтари 1959 йилда Қичқирик анҳори бўйидаги янги уйга кўчиб ўтганида К. М. Симонов ўз дастхати билан очган: «Уйнинг чала қолган подвал қаватида анча-мунча чала ишлар бор. Шаробхонанинг битказилиши муддати масъулиятсизларча иккинчи навбатга суриб қўйилганки, уй аҳолиси ҳамда болаларнинг кундалик маиший эҳтиёжлари ҳақида етарли даражада қайғурилмаганини билдириб туради.

Таклиф: С. П. Бородин ва П. Антокольский иштирокида тузилган дастлабки лойиҳага қайтилсин ва соҳибнинг хонаси подвалига кўчирилиб, К. М. Симоновнинг ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ҳар кун шаробхона хизматидан баҳраманд бўлиши таъминлансин.

Адрес: Полиграфия кўчаси, 113-уй, 2-квартира...

Адибнинг «Уй дафтари»га адабиёт, санъат, жамоат арбобларининг дил сўзлари битилган. Улар орасида Ғафур Ғулом, Ойбек, Сергей Герасимов, Евгений Долматовский, Марк Бернес, Файз Аҳмад Файз, Пабло Неруда, Михайл Луконин, Сергей Бородин, Зулфия, Аллан Маршал, Жозеф Норт, Саҳжод Зоҳир, Меҳди Ҳусайн, Мирзо Турсунзода, Берди Кербобоевларнинг номлари...

Ҳамид Ғулом дўстларидан айримларининг дил сўзларини бу ерда келтириб ўта-миз.

Сергей Бородин:

«Бу уй дўстларга ўз эшикларини ланг очган ва биз очиқ эшикдан юрагимизни очиб кириб келган дақиқада, мен шундай таклиф киритаман:

1. Бу уйнинг биринчи қавати — подвали ўтхонаси хоналарни қиздирсин, шаробхонаси эса дўстларни иситсин ва иморатсоз Ҳамидни шарафлаган ҳолда бу уйда яшасин керак бўлган ҳамма авлодларга ўз бисотини авайлаб етказсин; 2. Биринчи қават бир умр соҳибнинг содиқ ва эзгу ниятли дўстларига ором бахш этсин, ошхонанинг ўчоғидаги қозонда ҳаммиша палов дамлансин, кўмир чўғида баайни танқидчи назоратидагидек, — кабоблар пишин; 3. Меҳнаткаш Ҳамид сиёҳдони билан юзма-юз қоладиган, унинг асарлари секинлик билан, фарзандлари шодмонлик билан

камолга етадиган иккинчи қават ҳар доим ёруғ ва шодликка тўла бўлсин, чунки бутун уйнинг келгуси бахти шу ерда жамлангандир; 4. Биз том масаласидаги ўз мулоҳазамизни айтадиган бўлсак, ушбу истак кўнгилда етилади. Ҳамиднинг уйи қорни ҳам, ёмғирни ҳам, муздек танқидни ҳам, елимшиқ ялтоқликни ҳам ўтказмасин. Бу уйга ўта файзиёблик ёр бўлғай».

СССР халқ артисткаси Зинаида Кириенко: «Бу гўзал хонадонда бахт, муҳаббат ва садоқат пиёласи ҳаммиша тўла бўлсин. Дўстлар учун эса, худди шу бугунгидай тўлиб тошин!»

Сергей Баруздин:

«Мен авваллари шоир Ҳамид Ғуломни севаар эдим, энди шоир Ҳамид Ғуломни ва плус инсон Ҳамид Ғуломни жуда яхши кўраман».

Римма Казакова:

Бу тортиниш аро секин пичирлаш, Жой сўраб қилинган илтижо эмас — Илтимос мен учун мушқул иш мудом, Уйингиз севаман, хулласи калом.

«Подшо бўлган афанди тахтиравон пештоқига осиб қўйган чоригига тез-тез қараб турганидай, — деб ёзади Ҳамид Ғулом «Йиллар, йўллар, устозлар» номли мақоласида, — мен ҳам бу «Уй дафтари»ни тез-тез варақлаб тураман ва кейинги йиғирма йил мобайнида хонадонимга ташриф буюрган меҳмонларнинг ёзувларини кўздан кечираман».

Биз ҳам «Уй дафтари»ни варақлар эканмиз, кўз ўнгимизда Ҳамид Ғуломнинг болалик ва ёшлик йиллари, айрим асарларининг ёзилиши жараёни, унинг шахсий ва ижтимоий фаолиятига дахлдор айрим тафсилотлар, сирдош тутинган дўстлари, адибнинг инсон сифатида камол топишига таъсир кўрсатган устозлари қиёфаси гавдаланади.

«Устозлар соясида туриб ижод қилиш, ижод машаққатларидан чўчиш демак».

Бу қанотли ибора ҳам «Уй дафтари»нинг энг сўнгги саҳифаларидан ўрин олган. Устоз ва шогирд... Бу ўзига хос анъана ва айна замонда етарли даражада чуқур ўрганилмаган муаммо асрлар давомида ўзининг ҳозиржавоблигини сақлаб келмоқда. Тарихда бўлиб ўтган кўпгина воқеалардан маълумки, шогирдининг илк қадамларини қўллаб, сўнгра унинг ютуқлари олдида гавраңгсиб, қилич кўтарган устозлар ҳам оз бўлмаган. Лекин бу ерда гап жони жаҳонини фидо қилувчи устозлар таърифида бораёттир. Истеъдодсиз шогирдларини тиштирноғи билан қўллаб-қувватлаган устозлар камми? Ёки, аксинча, меҳрибон, саҳий устозининг юзига оёқ қўйиб кетган шогирдлар оз дейсизми? Ҳазрати Навоий айтганларидек: «Шогирди устозиға, устози шогирдиға ярашиб тушсин».

Бир пайтлар Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғуломнинг меҳр-муҳаббати, устозлик таълимидан баҳраманд бўлган Ҳамид Ғулом бугунги кунда кўпгина ёшларга устоз. Бу борада Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзодалар

анъанаси уларнинг шоғирдлари тажрибасида давом қилинмоқда.

«Уй дафтари»нинг бир қисми хатлар учун ажратилган.

Адибнинг номига келган сон-саноқсиз хатлар. Сирдарёлик механизатор қиз, наманганлик боббон, андижонлик ирригатор, фарғоналик юрист, самарқандлик олий ўқув юрти талабаси, тошкентлик архитектор хатлари... Уларнинг ҳаммасини номманом санаб чиқиш қийин. Хатларнинг авторлари ҳам турли хил онг, турли хил тушунча ва турли хил ёшдаги китобхонлар.

«Бинафша атри» деган қизиқарли романингизни ўқиб чикдим,— деб ёзади қашқадарёлик Гулчеҳра Норбобоева.— Мен Китоб районидаги Ленин номли 45-мактабнинг тўртинчи синфида ўқийман.— Менда романдаги Дилдор ва Нафиса опаларнинг

образлари чуқур таассуротлар қолдирди. Ҳаёлан улар билан сўзлашаман, маслаҳат сўрайман ва маслаҳат оламан. Ҳозир бизнинг ўлкамизда баҳор, бинафшалар очилган. Дарахтлар ҳали куртак очиб улгурганларича йўқ. Назаримда ҳаммаёқни бинафшанинг атри тутиб кетгандек. Романи иккинчи бор қайта ўқияпман. Уқийман-у ҳам куламан, ҳам йиғлайман. Яна шу каби сеvimли ва қизиқарли китоблар ёзиши-нгизни талаб, нотаниш наварангиз Гулчеҳра Норбобоева».

Хатларда миннатдорчилик туйғулари, талаблар, истаклар... Бу хатлар ёнига шоғирдларининг хатлари ҳам ёнма-ён тахлаб кўйилса, адиб ўқувчиларининг сони тобора ортиб борганини кўраимиз. Йўлдош Сулаймон, Уткир Ҳошимов, Ҳабибулло, Омон Матжон хатлари.

Йиллар ва йўллар излари

Ноябрь ойининг сўнгги кунлари. Сурманг ҳаво... Совуқ шамол баданларни жунжитади. Ҳамид Фулом бугун ҳам одатдагидай барвақт уйғонди. Янги романининг айрим саҳифаларини қоралади. Соат тўққизда оиласи билан нонушта қилиб, нашриётга отланди. Мана етти йилдирки, у нашриёт директори. Нашриётнинг ўзига яраша ғалваси кўп. Ёзувчилар билан муомала қилишнинг ўзи бир олам ташвиш. Гоҳ шундай бўладики, у ёки бу китобнинг тақдири жиддий ўйлашни, адолат билан муомала қилишнинг адо қилмасин, у барибир ёзувчилар бурчини унутмаслиги зарур... Ҳар кўни тинимсиз ижод қилиши... Ижод қилганда ҳам енгил-елли, фақат ёзиш, шунчаки оппоқ қоғозни қоралаш учун эмас, балки жиддий, маънавий ҳаётимизда воқеа бўлаган асарлар битиши, нашриёт ишларини ҳам бўшаштирмаслиги, ўрни билан кўли қаттиқ бошлик, ўрни билан ипақдек юмшоқ, ўрни билан...

Машина секин тўхтади. Унинг хаёллари бўлинди. Ишхонасига кириши билан секретарь қиз директорга телеграмма тутқазди.

«Отклик товарища Ҳамида Гуляма на книгу «Целина» получил высокую оценку Главпура и редколлегии. Передайте писателю, что автор книги высказал удовлетворение рецензией «Чўлқувар — по узбекски целинник». У жилмайиб кўйди. Демак,— ҳаяжон билан ўйлади адиб.— Менинг «Красная звезда» газетасида босил-

ган («Чўлқувар — по узбекски целинник», газ. «Красная звезда», № 272, 26 ноябрь, 1978 г.) мақолам «Кўриқ» муаллифининг эътиборини ўзига торттипти. Адиб учун бундан ортиқ муқофот бўладими?!

Телеграммага тикилиб ўтирар экан, шу пайт кўз олдида адибнинг бобоси, ойиси, болалик, ёшлик йиллари, ҳаёт йўлининг айрим саҳифалари жонланди... Эрта етим қолиб, бобоси кўлида тарбия топган. Ҳаёт йўли, орқада қолиб кетган сермеҳнат, сермашаққат йилларни бобосининг маънавий мададсиз тасаввур қилолмайди.

— Ҳа, бобом мулла Фулом мени ҳам адабиёт оламига, ҳам бевосита қайноқ ҳаёт кучоғига олиб кирган муҳтарам зот эди,— дея эслайди Ҳамид Фулом,— танқидчи Умарали Норматов билан қилган суҳбатиде.— Бобом ишдан бўш пайтлари нуқул китоб мутолаа қилар эди. Уйимиз тоқчасида девонлар, баёзлар тизилиб турарди. Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», Навоийнинг «Ҳамса» ва «Ҳазоинул маоний»-си, Ҳофиз, Бедил девонлари, Фузулийнинг Лайли ва Мажнун, «Девони Машраб», яна бир талай китоблар бўларди. Ҳали ҳарфларга тишим ўтмаган пайтларимданоқ бобом меҳмонхонасида бу китоблар устиде кетган суҳбатлар, улардан ўқилган сатрлар мени ўзига мафтун этиб қўйган, кўнглимда сўз сеҳрига шайдолик уйғотган эди.

Мана шу воқеанинг бўлиб ўтганига ҳам ярим асрга яқин вақт ўтибди. Йиллар кетини қувиб, йиллар ўтиб бораётир. Аминманки, қайноқ ҳаёт ичида юрган, кўпни кўрган, кўп билган, кўп ўқиган ёзувчи учун мавзу, қаҳрамон излаб, узоққа боришининг ҳожати йўқ, бой таассуротлар, кўнгилдаги гаплар, таниш чеҳралар унга тинчлик бермай, ёзишга ундайверади.

Ҳа, кўрган-кечирганлар, кўнгилдаги гаплар, таниш чеҳралар ёзишга ундайверади. Кўрган-кечирганлар озмунчами...

У Советлар юртининг вакили сифатида Хиндистон, Япония, Индонезия, Шри-Ланка, Непаль, Миср, Ливан, Жазоир, Мали, Сенегал, Куба, Перу, Франция, Туркия, Швеция, Голландия, Италия, Испания, Греция, Югославия, Болгария, Руминия сингари мамлакатларда бўлди. Шу сафарлар таассуротлари таъсирида «Европа таассуротлари», «Куба ҳақида ҳикоялар», «Япония ҳақида ҳикоялар», «Жазоирда тонг» йўл хотиралари майдонга келди.

«Куба ҳақида ҳикоялар» китобингизни зўр қониқиш билан ўқиб чиқдим,— деб ёзади К. Симонов Ҳамид Ғуломга йўллаган дўстона мактубида.— Назаримда Куба халқининг ўзига хос ҳаётини анча мукамал ўрганибсиз. Мен ҳам яқинда рафиқам Лариса Алексеевна билан Кубага бориб келдим.

Келаси йил баҳорида Кубага иккинчи марта саёҳатга чиқмоқчимиз. Ана ўшандан кейин бу ажойиб мамлакат ва унинг ажойиб одамлари ҳақида бирон нарса ёзиш ниятим йўқ эмас. 7 февраль, 1962 йил.

«Қадрли Ҳамид!

Узоқ пайт жимиб кетганим учун узр сўрайман. Сўнгги ойлар ичида ишларга анча ўралашиб қолдим. Гапнинг рости, сенинг «Япония ҳақида ҳикоялар» китобинг менда кучли таассурот қолдирди.

Юрий Барабаш. 7. 04. 1968».

Шу пайт эшик очилиб, хонага секретарь қиз кириб келди, адабнинг хаёли яна бўлинди.

— Қабулхонада Сизни бир киши кутиб ўтирибди, совхоз директориман, Мирзачўлдан келдим, зарур ишим бор,— дейди. — Айтинг, кираверсин.

Директорнинг хонасига ўрта бўйли, кундуз ёқали пальто кийган одам салобат билан кирди.

Ошнарлар бир-бирлари билан кучоқлашиб кўриша кетишди. Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлишганидан кейин меҳмон дўстига чўл-

қуварларнинг орзу-истакларини айтиди, агар имкони бўлса «Бинафша атри» романи бўйича ўтказилаётган конференцияга қатнашишини илтимос қилди.— Ҳай, вақтингизни олмай бўлмасе,— деди-ю меҳмон қандай шиддат билан кирган бўлса шундай шиддат билан чиқиб кетди. Меҳмон чиқиб кетди-ю, адаб яна хаёллар гирдобига кўмилди.

...Нега бормасин, албатта боради Мирзачўлга. Бўш пайт топилиб қолса борми, у албатта Мирзачўлга боради. У бормаган колхоз ва совхоз йўқ Мирзачўлда. Ҳар борганда бир олам таассурот билан қайтади. Сарҳисоб қилиб кўрилса, ёзувчининг пахтани меҳр билан авайлаб ўстираётган одамларни куйловчи не-не йўл хотиралари, очерклари, драмалари, романлари ёзилмаган.

Токи, эллигинчи йилларнинг бошларида ёзилиб, «Сизни сайладик» (1951), «Буюк оила» (1954) номи билан нашр қилинган очерклар тўплами. «Олмос қизи» «Ёзёвон қиссаси» повестларидан бошлаб, яқингинада В. Тюриков билан ҳамкорликда ёзган «Бош йўл» очеркига қадар ҳаммасида қишлоқ одамлари, уларнинг оламида юз бераётган ўзгаришлар асосий, бош мавзу бўлиб келди. Тўғри, бу очеркларнинг савияси бир хил эмас. Лекин бу очеркларнинг айримлари адабнинг «Сенга интиламан», «Бинафша атри» романлари учун «хамиртуруш» роляни ўтаганлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Айниқса, Константин Симонов билан Мирзачўлга қилинган сафарлар адаб ҳаётидаги унутилмас воқеалардан бири бўлиб қолади. Ана шу сафарлар самараси сифатида «Мирзачўл» номли ҳужжатли фильм яратилди. Сафарларда нималар бўлмайди, дейсиз. Сафар ўз номи билан сафар. Кунларнинг бирида Тошкентдан Мирзачўлга хушхабар келади. Константин Симонов шу хушхабар муносабати шеър ёзади.

Дўсти ёзган сатрларни хаёлан ўқир экан, адаб жилмайиб қўйди.

Тарих садоларини тинглаб:

1. «Машъала»нинг машъалга айланиши

Адабнинг ҳикоя қилишича, Ғафур Ғулом дилогияни ўқиб чиқиб, «одатда машъала» дейиларди, сен эса «машъал» сўзини қўллаб тилга янгилик киритибсан. Жуда яхши. Бу ном инқилобнинг тарихий садоларини акс эттиради, деган экан.

Тарих садоларига қулоқ тутиб замондошларига маъқул гап айтиш, уларнинг маънавий дунёсини бойитиш камдан-кам адабларга насиб бўлган. Машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтар Аvezов тарихий мавзуга қўл урган адаблар меҳнатини кул орасидан чўғ изловчи ва топган чўғини кифтига олиб, унинг ҳароратидан барчани баҳраманда қила олувчи инсон меҳнатига ўхшатади. Бу гап замирида жуда катта маъ-

но бор. Утмиш садолари ичидан чўғ излаган адаб ўзига хос файласуф, археолог, этнограф, социолог, тарихшунос бўлишидан ташқари яна бир нозик санъатни эгаллаган бўлиши зарур. Бу — тарихий воқеалар ва ҳодисаларнинг энг драматик ҳолатларини танлай билиш санъатидир.

Масаланинг яна бир муҳим, унутиб бўлмайдиган қирраси ҳам мавжуд. Одатда маънавий камолот палласига эришган, тарих ва янги замон проблемалари бўйича аниқ ва чуқур нуқтаи назар соҳиби доирасига кўтарилган адабларгина тарихий мавзуга қўл уриб келганлар. Негаки, даврлар ўтиши билан тарихга қараш ҳам ўзгариб, аниқроғи тиниқлашиб, чуқурлашиб бораве-

ради. Бунинг устига тарихий темага қўл урган адиб замондошларимизнинг кайфият ва эҳтиёжларини, савияси ва дидини ҳам ҳисобга олиб иш кўради. Бир пайтлар,— дея ҳикоя қилади Ҳ. Ғулом — тарихий-инқилобий мавзудаги асарларда етук, онгли инқилобчилар тақдири эмас, оддий меҳнаткаш деҳқоннинг инқилобга келиши йўлини бадий тадқиқ этиш кенг тарқалган, асосий диққат-эътибор инқилобдан бурунги халқ тарихининг қоронғи, Абдулла Қодирий ибораси билан айтганда кир, қора кунларини кўрсатишга қаратилган эди. Давр талаби шундай бўлган. Кейинроқ, аниқроғи Ватан уруши йилларига келиб тарихимизнинг ёрқин саҳифаларини, ўтмиш зулмати ичигаги нурларни кўрсатиш тенденцияси кучайди. Бу ҳам замон талаби эди. Бироқ инқилоб арафаси, инқилоб йиллари ва йўллари ҳақидаги асарларимизда узоқ вақт аввалгидек, ҳаётнинг ёрқин томонлари, улкан шахслар эътибордан четда қолиб келаверди. Ахир, биз нахотки инқилобга эски қориғу жулдур чопон билан довдираб келиб қолган бўлсак?

Ёзувчи китобхонларнинг сизни «Машъал» романини ёзишга қандай омиллар руҳлантирган, деган мазмундаги саволларига «Совет ҳокимиятининг чет элдаги муҳолифлари Туркистон халқи Октябрь революцияси туйғули асоратга тушиб қолди. Урта Осиёда революция мажбуран амалга оширилди, деган концепцияни илгари сурадилар, ҳолбуки Туркистон халқлари қон тўкиб, курашиб, янги тузумга эришдилар. Мен «Машъал» романимда шу ғояни исботламоқчи бўлдим» деб жавоб берган эди.

Бу фикрлари билан адиб ўзининг романида ифода қилинган нуқтаи назарни яна бир бор таъкидлаб ўтади. Шу муносабат билан ёзувчи нуқтаи назарининг илк манбалари, шаклланиш йўллари тилга олиш мароқли.

2. «Сюжет ўқи»ни ўйлаб...

«Машъал» романининг тугалланган сўнгги варианты Умрзоқ отанинг бир маромда кечаётган ғарибона ҳаётини ҳикоя қилувчи тасвир билан бошланади. Бир қарашда отанинг ҳаёти тинч, осуда ўтаётгандек бўлиб туюлди. Агар синчиқлаб разм солинса, у аллақандай чигал ўйлар гирдобида «...хотиралар тўлқини ғалаён қилади, хаёллари қанотланади». Бунинг устига «...тун кўйнидаги дарё тобора ваҳималироқ вағиллайди. У жаҳонни ютиб юборишга шайланган қора аждар шаклига киради. Соҳил яқинидаги гирдобларнинг буралиб-буралиб шовуллаши, сувнинг кўнглини аллаовчи шайин мусиқийси йўқолади-ю, буларнинг ўрнини бўғиқ нола эгаллайди. Тун табиатининг бу изтиробли фиғонига шу яқиндаги тўқайларда кезиб юрган чиябўрилларнинг йиғисимон увиллашлари кўшилади».

Тун зулмати, дарёнинг ноласи Умрзоқ

Адибнинг болаликда кўрган-кечирганлари, инқилоб курашчилари билан учрашувлари, суҳбатлари, унинг онги, шуурига маҳкам ўрнашиб олган. Ҳамид Ғуломнинг гувоҳлик беришига қараганда, романдаги Ботирали ва Эъзозхон образларида дадаси Убайдулла билан онаси Қория Темир қизининг ҳаёт йўли, тақдири, курашлари инсоний хислатлари бирмунча ифодасини топган. Инқилоб рўй берган даврнинг бутун мураккабликларини кўрсатиш учун болалик таассуротларининг ўзигина етарли эмас эди. Аввало асар ғоясини ташувчи қаҳрамонлар фаолияти, улар ҳаётига дахлдор бўлган майда-чуйда тафсилотлар назар-эътибордан қолмаслиги, чуқур ҳис қилиниши тақозо қилинарди. Бу туйғуни бошидан кечирган адиб, архив материаллари ичига шўнғиб кетади. Лекин ҳар қадамда ижодий равишда ечилиши лозим бўлган масалалар кундаланг бўлиб туради. Шу хилдаги мураккаб масалалардан бири тўқнашувчи бош қаҳрамонлар мувозанати. Ана шу асосий мувозанат топилган тақдирда адибнинг нуқтаи назари ўзининг бадий ифодасини топган бўларди. Агар романнинг бош ижобий қаҳрамони Ботиралининг ҳаёт йўли, тақдири инсоний хислатлари бирмунча ойдин бўлса, унга қарши турувчи салбий қаҳрамон образи адибни анча қийнайди. Унинг мафқураси, туйғулари, қарашлари фақат бир ранг — нуқул қора рангда берилмаслиги, аксинча ҳаётда қандай ҳаракат қилган, курашган бўлса худди шундай куюқ бўёқлар билан тасвирланиши лозим эди. Ахир, адабиёт тарихида ўзининг мафқураси учун жонини тиккан мураккаб қаҳрамонлар образлари кўплаб яратилган-ку! Лоақал шу фикр муносабати билан М. Булгаковнинг «Қочиш» пьесаси, А. Толстойнинг «Сарсонлик-сарғардонлик» да романларидаги мураккаб тақдирли қаҳрамонларнинг инсоний қиёфасини эслаб кўрайлик.

отадек ошини ошаб, ёшини яшаган, унинг ўз таъбири билан айтганда, «саккиз марта юз ойни кўрган» кишининг кўнглини ғаш қилади. Бевафо дунёнинг борди-келдилари якка-ю ёлғиз ўғли Раззоқнинг тақдирини ўйлайди.

Шу тариха сокин эпик тасвир бошланади. Ҳали инқилобнинг ўтли нафаси сезилмайди. Ҳали шиддатли олишувлар, курашлар сасидан дарак йўқ. Ҳали... ҳали китобхон кўп нарсадан умидвор. Аммо зийрак китобхон Умрзоқ отанинг ташвишларида, Чирчиқ дарёсининг «жаҳонни ютиб юборишга шайланган қора аждар шаклига» киришида, бўғиқ нола қилишида бўлажак курашлар нафасини туйиб туради.

Адиб китобхонларни узоқ толиқтириб қўймайди. Умрзоқ отанинг омонат қилиб қурилган чайласига «пахталиқ шим, ағдарма этик, калта чарм пальто кийиб олган, бошига чарм шапка бостирган, белидаги

йўғон камарига наган таққан, йигирма беш ёшлар чамасидаги озғингина йигит» Ботирали кириб келади. Ботирали билан чайлага инқилобнинг олов нафаси ҳам кириб келади. Бу билан романнинг бош сюжети ўқи ҳам тайинланади.

Бутун вужудидан тоза эътиқод, куч-қувват, шижоат, фидойилик ёғилиб турган Ботирали Қумқишлоққа оғир бир вазиятда ишга келди. Қумқишлоқ Ботирали учун бу бир старт майдончаси. Шу ердан чексиз кенгликлар сари парвоз қилади, шу ердан она ер бағрига қайтиб тушади, унинг кўйнида тинчгина ухлайди. Аммо унинг олов қалби, оташин сўзлари, шижоат, исёнкор руҳи инқилоб душманларига тиним бермайди. Лекин инқилоб душманлари ҳам содда, жўн, саводсиз, тўпори одамлар эмас-да! Уларнинг ўзларига яраша «олижаноб мақсадлари», эзгу ниятлари, мустақкам эътиқоди бор. Улар очиқчасига туриб, кураш майдонига туша олмаган пайтларда зимдан туриб иш олиб борадилар.

Ботиралининг Қумқишлоққа келиши билан иккала гуруҳ орасидаги олишув гоҳо очикдан-очик, гоҳо пинҳона зимдан давом қилади.

Шароит ҳам ўзи шу хилдаги кескин, омонсиз курашлар билан тўлиб тошган эди. Бундай шафқатсиз кураш учун бел боғлаб майдонга чиққан Ботирали ҳам руҳан кучли инсон сифатида гавдаланиши керак эди.

Адиб Ботирали образининг ҳаққоний, муқаммал чиқиши учун айрим бобларни қайта-қайта ёздади. Ботиралининг босмачиларга қарши кураши, Эъзозхон билан танишуви, Қумқишлоқда олиб борилган сиёсий-тарбиявий ишларга доир эпизодлар, манзараларнинг кўплаб нусхалари яратилади. Шу тариқа романда тарихий ҳақиқат билан замон руҳининг ҳамоҳанг жаранглаши таъминланади. Тарихий мавзуга мурожаат қилган адиблар олдига кўндаланг турган бош муаммолардан бири ҳам ана шу диалектик бирликини таъминлаш масаласидир. Кўп ҳолларда шундай бўладик, тарихий шахслар ҳаёти ипидан-иғнасигача муфассал баён қилинади-ю, лекин уларнинг шу бизнинг кунларимизга ҳамоҳанг бўлиб кетадиган жиҳатлари унутилиб қолади. Аксинча, бошқа бир жиддий нуқсон ҳам тез-тез кўзга чалиниб туради. Бу тарихий воқеалар, тарихий шахсларни шу куннинг талабларига ўта мослаштириб (модернлаштириб) тасвирлаш ҳолларидир. Фукидиднинг образли ибораси билан айтганда «тарих — бу фактлар асосига қурилган фалсафанинг айнан ўзгинаси». Модомики, шундай экан тарихий фактларга суяниб асар ёзувчи ҳар бир адиб, хоҳ бошловчи, хоҳ таниқли бўлишидан қатъи назар ҳар бир фактнинг фалсафий мағзини қақишга интилиши ва шу орқали тарихий ҳақиқат билан замонвий руҳнинг диалектик бирлигини тиклаши лозим бўлади.

Шу муносабат билан романдаги бир эпизодни олиб кўрайлик.

Ботирали уйига ҳар кун иш гоҳ ярим ке-

чада, гоҳ тонготар пайтида кириб келади. Яна бир ҳориб-чарчаб келишида хотини Эъзозхон билан аёлларнинг сиёсий саводини очиб бўйича суҳбат қилади. «Биз халқимизнинг сиёсий саводини чиқаришимиз керак»,— дейди хотинига мурожаат қилиб.

«Ботирали овқатдан кейин ҳорғин гавдасини тўшакка ташлаб, бошини кафтлари устига қўйганича, чалқанча ётар экан, ёнида термилиб ўтирган Эъзозхонга ҳозиргина айтган гапининг мағзини қақиб беради.

— Сиёсий савод нима? Сиёсий савод аввало шуки, ҳар бир меҳнаткаш оқни қорадан, дўстни душмандан ажрата билиши керак. Бу нарса шунчаки қараганда осон бўлиб кўринади, наинки, камбағал бойни, батрак муштумзўрни билади. Аммо Абдурахмонбойнинг қароли Қобил «карвон»ни олайлик. Бойнинг шолини қаерга яширганини билатуриб, айтиб бермади, ўзи бўлса камбағал... Бу ҳам майли-я. Қамчининг айтишича, бой шолисини кўмишни Қобилдан бошқа ҳеч кимга ишонмас эмиш. Ҳўш, ана шу Қобил нега бойга ён босади? Нега давлат ўзига берган ердан олган шолисини бойга инъом қилади? Мен ҳали иккиланиб юрган баъзи ўрта ҳол деҳқонларни тилга олмай ҳам қўяёлаем... Ана шунанга саводсиз, алданган, кўрқоқ кишилар кўп. Жамотда мактаб очадиган бўлдик. Болаларни ўқитамиз. Сен ҳам дарс берасан».

Уша йиллар шароити, қаҳрамон ҳарактерининг йўналиши. Қолаверса, одамлар онги, тушунчаси, дунёқараш ҳисобга олинса, Ботиралининг сиёсий савод ҳақида айтган оташин сўзларининг ҳаққонийлигига ишонмасдан иложингиз йўқ. Демак, ёзувчи ҳақиқий актёрлар сингари қаҳрамоннинг ролига кириб, ўйнай олган. Кўп адиблар тарихий шахсларнинг руҳий оламини тасвирлар экан, иложи борича ўзининг ҳаётий тажрибаси, руҳий оламига айнан мос қилиб сўз юритмоқчи бўлади. Ҳўш, бундай ҳолда тарихий шахсларнинг инсоний қиёфаси нурсизланиб, хира тортиб қолмай-дими? Албатта, ёзувчи образ яратишда ўз қаҳрамони ролига кириб ўйнайди. Шу орқали қаҳрамонининг инсоний туйғулари, характер мантиқини ҳаққоний тасвирлайди.

Гап «Машъал» романининг «сюжет ўқи»ни таъминловчи Ботиралининг ўлими мавзусига келиб тақалаётим.

Ботирали янги тузум душманларининг қурбони бўлади. Унинг ишини дўстлари Раззоқ, Сергей, Ўтап, Қамчи, Эъзозхонлар давом эттирадилар.

Ботирали ўлими синфий курашнинг мантиқий бир кўриниши эканлигини асослашдан олдин унинг ўлимига фатво берган, иштирок қилган, зимдан туриб иш кўрган инқилоб душманларининг ҳаёти, мафкура-си билан яқиндан танишиб кўрайлик.

Бўронбек ақлли, кучли, иродали шахс сифатида тасвирланади. Раҳим домланинг ҳикоя қилишича, «Бўронбекнинг зироат ва тижорат бобидаги истеъдодини ҳеч қандай таърифга сиғдириб бўлмайди. Унинг Чорсудаги каппонда, Пиёнбозордаги дўконларда, Олой бозорида қилган ишлари

аҳли савдогарлар тилида дoston. Бу азаматларнинг Петербургдек шахримизга юз вагон гуруч олиб бoриб сотгани Орифхўжабой жанoбларнинг ўзлари таърифлаган эмишлар... Бўлисинг ўрта ҳол деҳқон Мавлонга қилган муомаласи, айниқса Абдураҳимбой қўрасидаги ортиқча шoлиларни топиб олишда ўзини ўта сипo қилиб тутиши, ҳатто бойни ва унинг ўғилларини ҳақорат қилиши унинг характериға хос бўлган кўпгина жиҳатларни очиб беради.

Бўронбек образининг моҳиятини чуқурроқ англаш учун унинг Лаълиға бўлган муносабатини ҳам айтиб ўтиш керак бўлади. Лаъли — Бўронбек сюжет йўли, бизнингча, романнинг энг катта бадий кәшфиётларидан. Бу линия на фақат романнинг, балки Ҳамид Фулом ижодида ҳам энг тароватли ва кучли, эҳтирос билан битилган гўзал саҳифаларни ташкил қилади. Лаъли билан Бўронбек орасидаги муомала ва муносабатлар шу қадар самимий, шу қадар ҳаққоний, шу қадар инсоний туйғулар билан тўлиб-тошганки, ўша саҳифаларни китобхон ҳам тўлиб-тошиб ўқийди, ёзувчининг маҳоратига тан беради.

Лаъли образида бўёқлар шу қадар куюқ, шу қадар нафис, шу қадар тиниқ ишлатилдики, гўё рўпарангизда тирик Лаъли жонланади.

Бўронбек — Лаъли линияси романнинг сюжет йўналишини таъминлашда, бинoбарин кучлар нисбатини ойдинлаштиришда муҳим роль ўйнайди. Бу ҳодисани адиб ҳам чуқур ҳис қилган. Шу сабабли Бўронбек ва Лаъли образини ёрқин кўрсатишга хизмат қилувчи ҳар бир деталь, тафсилот, манзара қайта-қайта меъёриға етказилиб ёзилди.

«Машъал» романи Москвада ёзилди. Адиб ўша йиллари М. Горький номли жаҳон адабиёти институтида таҳсил кўрар, рус классик ва совет адабиётининг гўзал намуналарини қайта-қайта ўқир, тинимсиз мутолаа қилар эди. Айниқса, у М. Шолоховнинг «Тинч оқар Дон» ва «Очилган кўрик» романларини такрор-такрор ўқийди. Унинг автори билан учрашишни орзу қиладди. Орадан кўп ўтмай Ҳамид Фулом орзу қилган имконият туғилиб қолади. У Шолоховға янги роман ёзаётгани, айрим саҳифалар, образлар тасвири қониқтираётганини ҳикоя қилиб беради. Шу аснода романнинг етакчи қаҳрамонларидан бири бўлиш Бўронбек образига тегишли бир деталь хусусида устозининг фикрини билмоқчи бўлади.

«Машъал» романининг хомаки нусхаларидан бирида Бўронбек Ватан ҳақидаги тушунчаси, орзу-умидлари барбод бўлгандан кейин Қумқишлоқда қилаётган ҳийланайранглари изини яширмоқчи бўлади. Чўкаётган одамнинг хасга ёпишгани сингари у ҳам бир амаллаб курашлар гирдобига тушмасликка, агар илoжи бўлса, маълум муддатдан кейин ниятларини яна амалга оширмоқчи бўлади. Бунинг учун Бўронбек олдида якка-ю ягона битта тўғри йўл бор эди, холос. Қумқишлоқни вақтинча ташлаб

кетиш. У ҳолда уйи, севимли қорабайири, севгилиси Лаъли нима бўлади?

Панислoмизм, пантуркизмнинг ашаддий тарғиботчиларидан саналган Комил унга ҳаммасидан бир йўла воз кечишни маслаҳат беради. Дўстининг маслаҳатини сукут сақлаб эшитар экан, Бўронбек «Лаъли билан отни бир-бириға таққослаб кўрди. Лаъли паранжи-чачвонини оппоқ билагига ташлаб, севганиға термилиб қолган; қора атлас кўйлагини туртиб чиққан қабарик кўкраги бекини телба қилар даражада ўйнаб турибди; лаблари атиргул япроғидан ҳам нафисроқ; кулиб турган кўзлари жодуга тўла... Бўронбек ўйнашининг чинакам гўзаллигиға қаноат ҳосил қилгандан кейин, отига қаради. Унга бўйинини эгиб турган қорабайирнинг қоп-қора сокин кўзлари Лаълининг кўзларидан ҳам чиройлироқ кўринди. Агар уни қаноти йўқ дейилмаса, худди лочиннинг ўзгинаси. Лаъли кокиллариининг ҳиди димоғини маст қилгани билан, қорабайир ёлидай хушбўй эмас. Бек Лаълини бағриға босганда роҳат қиладди-ю, аммо ором олмайди, қорабайирнинг бўйинидан кучоқлаганда эса, роҳат ҳам қиладди, ташвишли кўнгли ором ҳам олади. Ундан кейин от вафодор, хотин вафосиз!»

Лаълини-ку унутиш мумкин бўлар, лекин қорабайирдан воз кечиб бўлмайди. Воз кечмасликнинг илoжи ҳам йўқ. Нега деганда Комил айтганидай «ватан ва ислом номидан берилган» буйруқ ижро қилиниши лoзим бўлади. Хуллас, Бўронбек севимли қорабайирини болта билан чопиб ташлаши керак.

Шу эпизоднинг биринчи вариантда Бўронбек отини чопишдан олдин, болтасини яшириб, хўнг-хўнг йиғлайди. Сўнгра қорабайир хўжайинининг шум ниятини сезиб қолиб, кишнаб юборади.

Шолохов адибнинг ҳикоясини диққат билан тинглар экан, бундай дейди:

«Ҳаётнинг темир қонунига риоя қилишни хоҳласангиз, аввал қорабайир, сўнгра унинг эгаси йиғлаши керак!»¹

Ҳамид Фулом романи қайта ишлаш жараёнида Бўронбекнинг оти билан хайрлашиш эпизодини бутунлай янгитдан ёзади ва бу эпизод ҳам асарнинг энг нафис, энг ҳаётий, энг гўзал саҳифаларини ташкил қиладди.

«От эгасиға таажжубланиб қараб, отхонани сутдай ёритиб турган тўлин ой шуъласида унинг аллақандай ёмон ўт сочаётган кўзларини, гезариб пирираётган лабини, дока ранг юзини кўрди. У эгасиға эгиб турган бўйинини силтаб кўтариб охур ичига тортиди. Бек ўнг қўлини орқасиға яширганча отға яқинроқ борди ва кўмир чўғидай йилтиллаган катта қисик кўзларига тик қаради. От энди бошини кўтариб, бекка ёлини тутди. Тўлпор шу талпинишида бекка: «Мен сени қанчадан бери курганим йўқ. Мени бегонаға топшириб қўяберасан-

¹ М. Соффер. Мастерство Шолохова. Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, Ташкент, 1970, стр. 403.

ми? Кел, бўйнимдан куч, эркала!» деяётгандай эди. Тулпорнинг пишиқриб қилган ноласидан бекнинг кўнгли бузилди, аммо у ўзини босиб, болтасини оидинга солиб ярақлатди. Қорабайир турган ерида ер тепиниб чайқалди ва эгасининг мақсадини тушуниб, ўзини отхона ичига урди. Бек унинг тизгинидан тортиб синиқ товуш билан: «Кел, жонивор, видолашайлик!»— деди-да болта сопини камарига суқиб, отнинг бўйнидан икки қўллаб қучоқлаб олди. Қорабайир унга яна бўйнини тутиб, жим туриб берди. Бек унинг яғринини, ёлини, юз-пешонасини силади, сокин қўзларидан дув-дув ёш тўкилди. Ана шунда бек ҳам ўпкасини тутолмай, ҳўнграб юборди».

Ботиралининг дўстлари билан Бўронбек ва унинг ҳаммаслақлари орасида давом этаётган кураш борган сари кучая боради. Бу курашни бутун мураккаблиги билан гавдалантириш учун қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган муҳит ҳаққоний чизилиши керак эди.

Ҳамид Фулом «Машъал» романидаги қаҳрамонлари ҳаётини кенг қўламда, турли ҳил минтақаларда, ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан чуқур боғлиқ ҳолда кўрсатишга ҳаракат қилади. Панисломизм, пантуркизм турғиботчиларининг реал образларини яратишга қўл урган экан, аниқ, тарихий фактлар, далилларга суяниб иш кўради. «Изчилар тўдаси» миллатчилик ташкилоти тўдаси таъсиридаги «Ватан мактабида миллатчиларнинг шюрини тахтага ёзмаганлиги учун бир ишчининг ёш боласини калтаклайдилар. «Бу лавҳани,— дея эслайди Ҳамид Фулом, мен Акмал Икромовнинг болалик чоғидан олганман. Икромов ҳам шу мактабда ўқиган ва унинг реакцион моҳиятини англаб етгач, мактабни ташлаб кетиш билангина кифояланмасдан, кейинчалик бу аксилинқилобий тўдани тарқатиб юборишга ва мактабни тўғри, большевикча гоъвий йўлга солиб юборишга муваффақ бўлган».

Адиб болаликда кўрган-кечирганлари, инқилоб қатнашчилари билан қилинган суҳбатлар ва ниҳоят бой архиқ материаллари асосида «Машъал» романини ёзиб тугаллади, илк марта асар «Булултар» деб номланган эди. Лекин ҳаётини материал, қаҳрамонлар характерининг мантқиқий йўналиши ва ниҳоят ёзувчининг гоъвий-бадийни нияти «Машъал» номини танлашга олиб келган.

Орадан йигирма йил ўтганидан кейин «Машъал» романига замин бўлган ҳаётини таассуротлар заминиде, маданий инқилоб воқеаларини ҳикоя қилувчи «Мангулик» романи ёзилди. Шу орада кўплаб шеърлар, достонлар, публицистик мақолалар, комедиялар, романлар ёзилди. Қизиқ, адибнинг тан олиб айтишича, «Мангулик»нинг реал асослари, қаҳрамонларининг прототиплари аллақачон маълум бўлган, роман етмишинчи йилларга келиб ёзилди. Ҳатто шу орада йигирманчи йилларнинг айрим муаммоларини ёритувчи «Қорасув» романидан боблар эълон қилинди. Ҳадеганда «Мангуликка» гал келавермайди.

Материал аниқ, фикрлар мўл, прототиплар ҳаёти ҳам етарли ўрганилган. Қайси бир мавзуга қўл урмасин адибнинг совет зиёлилари кекса авлоди билан учрашувлари, Ҳамза, айниқса Акмал Икромов билан оилавий давраларда қилинган суҳбатлар кўз олдида мана ман деб тураверган...

Ҳамид Фулом комедиограф сифатида ҳам ўқувчилар эътиборини қозонган. Унинг «Фарғона ҳикояси», «Уғил уйлантириш», «Ажаб савдолар», «Дил кўзгуси» ва айниқса «Тошболта ошиқ» комедияларида кишилар онгида яшаб келаётган эскилик сарқитлари ҳажв қилинади, муҳим ахлоқий-ижтимоий масалалар ўртага қўйилади. Бу комедиялар орасида «Тошболта ошиқ» тилининг образлиги, сержилва юмори, пичингларга бойлиги билан ўзига хос ўринга эга. Шу муносабат билан қизиқ бир фактни келтириб ўтиш ибратли.

Ҳамид Фулом «Тошболта ошиқ» комедиясини Симоновга юборади. Шу кунларда бу комедия Муқимий театри саҳнасида катта муваффақият билан ўйналаётган эди. Комедия кўлёмаси билан сидқидилдан танишган Константин Симонов ўз дўстига ушбу мактубни йўллади:

«Азизим Ҳамид!»

Сизнинг «Тошболта ошиқ»ингизни ўқиб чиқдим, ўзимча уни Муқимий театри саҳнасида кўргандек тасаввур қилдим. Менинг назаримда, марказий образ Тошболта ажойиб чиққан. Бу характерни ижро этаётган актёр ўзини худди сувдаги балиқдек ҳис қилмоғи керак.

Муҳаммад Солиҳ ҳам менга манзур бўлди, лекин у асар охиригача пишиб етилган эмас. У яхши замонларгача (унинг назарида албатта яхши) сохта тавба-тазарру қилиб юриши мумкин. Комедияда ҳаёт зиддиятларини четлаб ўтилгани ва ҳамма гуноҳлар кечириб юборилганлиги учун менга умуман айтганда асарнинг охири ёқмади.

Менимча, тавба-тазарру асар охирида сохта бўлиб кўринса ҳам олдинда курашнинг яна бир катта босқичи ётганини англайтиши даркор.

Жуда ҳам замонавий қўйилган масалани чуқур ҳал қила олиши мумкин бўлган комедия бунчалик осон ва хайрли иш тутиши керак эмас. Фикримча, комедияда ҳаёт ҳали ўз нуқтасини қўймаган ерда мажбуран биз нуқта қўйишимиз шарт эмас. Ҳанузгача ечилмаган жумбоқларни ечишимиз ҳам унчалик мақсадга мувофиқ бўлмас керак. Бу жумбоқларни ечиш учун афсуски, жуда кўп вақт ва куч сарфланажак.

Умуман айтганда, комедиангизнинг охирини ўқиб, аччиғим чиқди. Комедиянинг бошланиши ва ўртасини ўқиганимда, айниқса, Сизнинг ажойиб Тошболтангиз билан боғлиқ бўлган жойларда юракдан қувонгандим, кулгандим.

Эҳтимол, менинг мулоҳазаларим сизга ёқмас, лекин биз, азизим Ҳамид, дўстимиз, шунинг учун ҳам юракдан, виждонан гапирдим. Нимани ўйлаган бўлсам, шуни ёздим.

Москва, 6 апрель, 1962 йил.

К. Симоновнинг ушбу дўстона мактубидан сўнг, Ҳамид Фулом «Тошболта ошиқ» комедиясини қайтадан ишлади. Унда йўл қўйилган баъзи қамчиликларни тузатди. Мана, кўриб турибсизки, чорак асрдан буён бу қувноқ комедия театр саҳнасидан тушмайди.

Ҳамид Фуломнинг «Тошкентликлар» романида уруш йилларидаги Тошкент ва тошкентликларнинг мардонавор ҳаёти тасвирланса «Сенга интиламан»да кўриқ ва бўз ерларда тер тўкаётган замондошларимиз ҳаёти қаламга олинган. Бу мавзу адибнинг «Бинафша атри» романида яна ҳам кенгроқ планда ёритилган.

«Бинафша фақат гулгина эмас, бинафша — назокат, нафосат рамзи, инсон дилининг муаттар ҳиди»,— дейди ромanning қаҳрамонларидан бири Дилдор. Бу сўзлар маънавий дунёси бой, гўзалликни ҳис этиш, фикрлаш доираси кенг, ҳаётнинг ранглари-дан завқлана билиш истевдодига эга одамнинг камолотини англатувчи сўзлардир. Зеро, бугунги илғор замондошларимиз ижтимоий бурчларини адо этиш йўлида қанчалик тинимсиз меҳнат қилсалар, гўзаллик, нафосат қадрини ҳам шу даражада эҳтиёт билан эъозлайдилар. Улар янги-янги кў-

риқ ва бўз ерларни ўзлаштирадилар, каналлар қазийдилар, боғ-роғлар барпо этидилар. Коммунистик қурилишнинг барча жабҳаларида гўзалликни қарор топтириш учун заҳмат чекадилар.

Шу хилдаги коммунистик қурилиш фронтларидан бири — Мирзачўл. Асрлар бўйи қақраб ётган чўлларда совет кишиларининг азму иродаси билан янги-янги шаҳарлар, гўзал қишлоқлар барпо қилинди. Бу ерда сўнгги йилларда вояга етган ва камол топган янги авлоднинг вакиллари тер тўкиб меҳнат қилмоқдалар. Улар орасида «Бинафша атри» романининг қаҳрамонлари ҳам бор. Адибнинг ҳикояси асосан лирик оҳангда қурилган бўлса ҳам, гоҳи-гоҳида жўшқин публицистик руҳ билан алмашиб туради. Шу тариқа бугуннинг муаммолари, ҳаммани ўйлантириб юрган ўткир масалалар қаламга олинади. Китобхонларни ҳаёт ҳақида ўйлашга, фикрлашга, баҳс юритишга чорлайди.

Ҳамид Фулом эндигина олтмиш ёшга тўлди. Лекин унинг дилига тугиб юрган ижодий ниятлари кўп, Китобхонлар меҳри билан тўлиб-тошган бу режаларнинг амалга ошишида адибга юлдузли онлар ҳаммаша ҳамроҳ бўлсин.

Рўзи Қодирӣ

ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ ШОИР

Ҳамид Фулом ижодидида, хусусан шеърларида миллийлик ва интернационаллик туйғулари ёрқин жилоланиб кўринади. Унинг поэтик идрокида миллийлик: миллий қобиксиз, кенг макон, замон ва унда рўй берган воқеаларнинг инъикоси тарзида талқин этилади. Интернационаллик эса, шоирнинг халқаро озодлик ҳаракатларига, умум тинчлик ва ижтимоий тараққиёт курашларига бево-сита, ёки билвосита иштироки, ёки муносабатидан иборат ҳолда намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда шоир ўз Ватани, ўз халқининг тақдири, тараққиёти, истиқболи учун қандай курашса, қуйласа, бошқа халқларнинг тақдири учун ҳам шундай курашмоғи, қуйламоғи кераклигини бурч деб ҳис этади.

Ҳамид Фулом тасвиридаги миллий макон Ўзбекистонгина эмас, балки кенг миқёсдаги бутун совет диёридир. Шу туйғулар шоир шеърларида совет халқининг ҳурлиги, бахту саодати, қувончи қатори бутун башариатнинг озодлиги, бахту саодати, қувончи учун курашиш мотиви ҳам кенг, чуқур умумлашмаларга эга бўлиб, миллий ва интернационаллик руҳи билан тўлиқ суғорилгандир.

Ҳамид Фуломнинг «Қитъалар уйғоқ» китобига киритилган балладалари унинг улкан ватанпарвар, йирик интернационал шоир эканлигини яққол кўрсатди. Мазкур балладаларда совет ватанпарварлиги мотивининг моҳияти, пролетар интернационализи руҳининг мағзи поэтик ифодаланади. Озодлик ва мустақиллик йўлидаги курашлар, демократия ва социализмнинг жаҳонда кенг ва терең илдиз отиб бораётганлиги, адолат байроғининг кундан-кунга юксалиши каби сиёсий, ижтимоий ва зарурий ҳодисалар бадий умумлаштирилади. Биз ундан ер курашини алвон нурларга чулғатган, башариятни бахту иқбол сари бошлаётган барҳаёт Ленин даҳосининг сўнмас чўғини кўра-миз. Меҳнаткашлар оламининг жанговар қиёфасини, букилмас иродасини, шуъладор шуурини, музаффар қадамларини яратаётган шону шарафларини ҳис этамиз.

Шоир талқинида мазлум халқларнинг ҳурлигию бахтига, омонлигию фароғатига, шодлигию тараққиётига ҳам ёв, ҳам ғов бўлиб турган битта ялмоғи мавжудки, у империализмдир ва унинг ҳомийси бўлмиш импе-

риалисту капиталистлардир. У борки, оламдан ирқчилик, ранг ажратиш, зулм, ҳақорат, камситиш барҳам топмайди:

Ўзга бир оламдан ўртанади жон,
Бағрингни эзади ўзга бир жаҳон.
У ерда ҳали ҳам қоралар тақир,
Озодлик деганлар этилар таҳқир.
У ерда ҳали ҳам қамчи ҳукмрон,
Ҳақи, ҳуқуқидан маҳрумдир инсоп.

«Қитъалар уйғоқ»даги балладаларнинг ҳаммаси бир-бирига узвий боғлангандир. Улар реал ҳаёт, ҳаётини ҳақиқат, ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизликка қарши курашларнинг умумлашмаларидир. Унда шоирнинг бир бутун башар тўғрисидаги қарашлари, демократия ва социализм борасидаги мулоҳазалари, ахлоқий, эстетик принциплари поэтик мужассамлашгандир. Шу боисдан ушбу балладалар ҳануз ўзининг сиёсий, ижтимоий ва эстетик аҳамиятини, қимматини сақламоқда. Поэтик шоир сифатида янграмоқда.

Ҳамид Ғулом ўз поэмаларида ҳам совет ватанпарварлиги билан пролетар интернационализи руҳини бир-бирига узвий ҳолда ифодалайди. «Ғалаба йўлида», «Ҳаёт ишқи», «Амазонка кўшиғи» дostonлари шулар жумласидан. Бу дostonлардан шоир камолотини сезамиз. Шу билан совет шеърятининг намоёндалари ва йирик интернационалист шоир даражасига кўтарилганлигига қаноат ҳосил қиламиз.

Шоирнинг гуркироқ садоси ўлароқ 1974—76 йиллар орасида «Амазонка кўшиғи» дostonи яралди. Бу асар Чили халқига ҳамдард, алам-қайғусига шерик, курашига мададдош, кўшиқларига ҳамоҳанг туйғуларга чулганган. Дostonда совет кишиларининг, жумладан ижодкорларнинг Чили заҳматкашлари билан доимо ҳамнафас, бирдам эканлиги, фашист хунтасига битмас-туганмас нафратию қаҳри чуқур ифодасини топади. Улуғ коммунистик эътиқод ва унинг кучига бўлган зўр ишонч эса, дostonнинг асосий лейтмотивидир.

«Амазонка кўшиғи»да зулмат билан ёруғлик, қуллик билан озодлик, ҳақсизлик билан адолат, тенгсизлик билан тенглик, хиёнат билан муҳаббат, ғанимлик билан дўстлик ўртасидаги узлуксиз курашнинг поэтик манзараси ёрқин чизиледи. Бу орқали бош поэтик ғоя яхлит жилоланади. Шоирнинг эстетик принципи, интернационал назари, ленинча эътиқоди буюк чўғга айланиб алангаланади. Унинг ёлқинлари ўқувчиларнинг қалбини эгаллай боради. Буларнинг бари Амазонка тўлқини рамзида умумлашади, гуриллайди:

Қайнайбер Амазонка,
Қалтирасин Пиночет!
Айлангириб ҳазонга
Зулмни оқизиб кет!
Сен худди ҳур замона,
Истиқболдан тарона.

Шоирнинг идрок қилишича, Амазонка билан Чилининг буюк шоири, Халқаро Ленин мукофоти лауреати Пабло Неруда ижодиёти ўртасида бир умумийлик, уйғунлик мавжуддир. Биз Амазонканинг шиддаткор оқимидан, ҳайқиришидан эрксевар, тинчликпарвар, дўстлигу қардошликни улуғловчи Пабло Неруда шеърятининг қудратли давватини, янғроқ садосини англаганимиздек, Пабло поэзиясида, унинг еру осмонни қоплаб сузаётган овозида озодлик кураши оқими яратган буюк тўлқинларнинг тошқинини, кучу қувватини англаймиз. Айни чоғда бутун башариятнинг таркибий қисми бўлган Чили халқининг ҳам ҳур, бахт-саодатли эллар қаторида яшамоғи ва бу йўлда тўхтовсиз курашмоғи қонуний эканлигини чуқур ҳис этамиз.

Муштлар тугилар дарҳол,
Зулмга омон йўқ энди.
Озод ғоя баркамол,
Барҳаётдир Альенде!
Барҳаётдир Неруда,
Унга ажал беҳудал!

Шоир «Амазонка кўшиғи» дostonи хотимасида капитал дунёсининг инқирози муқаррарлигини ифодалайди. Шунингдек, халқларнинг келажаги ўлмас Ленин даҳоси ва унинг абадий қудратли таълимоти билан чамбарчас боғлиқ эканини поэтик жилолантиради:

Юракда Ленин билан башар боради олға,
Сафларда бошлар баланд, қўлларда ўроқ, болға.
Қалблар қалбларга пайванд
миллиард-миллиард ўртоқлар.
Яқдил боради олға, ҳилпирайди байроқлар.

«Амазонка кўшиғи» дostonи ўзбек совет шеърятисида миллийлик билан интернационаллик ғоялари тараннум этилган яхши асарлар сирасига кириди.

Таниқли совет шоири Ҳамид Ғулом шеърятиси билан яқиндан танишган киши интернационал ҳамдўстлик, қардошлик туйғуларининг ижодида етакчи ўрин эгаллаганига шохид бўлади.

Ҳамид Ғулом

ЙИЛЛАР, ЙЎЛЛАР, УСТОЗЛАР

1925 йил. Тошкент. Биринчи Арпапоя маҳалласи. Бу номдаги маҳаллалар учта бўлган. Биринчиси (агар ҳозирги Тошкентнинг жўғрофий тузилиши ҳисобга олинса), Узбекистон кўчасининг Олмазор кўчаси билан туташган ери атрофида жойлашган. У вақтда Комсомол кўли майдонидан ҳозир ёнлаб оқаётган анҳор Муқимий номли театр ёнидан Олмазор кўчаси бўйлаб Баланд масжид томонга оққан ва йўлда Исломобод номли ариққа қўшилган. Комсомол кўли майдони, яъни Бешёғоч гузаридан Исломобод ариғигача ҳайқириб оқиб турган анҳорнинг номи Арпапоя ариғи бўлган. Бу анҳор устида қурилган икки обжувоз ва бир тегирмон муттасил ишлаб турган. Биринчи Арпапояннинг тор кўчаларида аравакашлар ҳам истиқомат қилишарди. Улар асосан кўмир ташиш билан машғул бўлишган. Бўйи икки ярим газ келадиган бу барваста полвонларнинг Арпапоя ариғида отларини чўмилтиришини биз беш-олти ёшлик болалар қирғоқда тизилишиб томоша қилардик. Улар гоҳо бизни отларига миндириб, кенг сув сатҳига қўйиб юборишарди-да, ўзлари маҳалла гузарига сершоҳ учта садақайрағоч тагидаги сўриларда чойхўрлик қилишарди.

Лекин Биринчи Арпапоя аравакашлари билан эмас, балки Форобий номли истироҳат боғи ва боғ ўртасидаги шу номли янги мактаби билан машҳур эди.

Бизнинг уйимиз мактабдан атиги икки юз метр масофада бўлгани ва мактаб ҳовлисида истироҳат боғига шундоққина бемалол ўтилгани учун айниқса биз болаларга бу ерда яшаш жуда маза бўлган эди.

Бобом замонасининг билимдон ва обрўли кишиси, шаҳарда мулла Ғулом номи билан танилган халқ муҳандиси 1925 йилнинг 21 сентябрида мени, яъни олти ёшу тўрт ойлик набирасини уйимиз ёнидаги Форобий номли мактабга етаклаб олиб

борди ва мактаб ҳовлисидаги яккатуп улкан балх тути тагига терилган парталар ёнида бир тўп болалар қуршовида турган баланд бўйли, қотмагина муаллим кўлига топшираркан:

— Афандим, мана сизга талаба, гўшти сизники, суяги бизники, қунт билан ўқитинг!— деб таъкидлади.

Қўнғироқ чалинди, болалар парталарни тарақлатиб ўтиришди, муаллимимиз тут дарахтига миҳланган ёзув тахтаси ёнига бориб, кўлига бўр билан латта олди. Ўқиш бошланди.

Мактаб ёнидан то Исломобод ариғигача чўзилган дарахтзор тепалик истироҳат боғи бўлиб, боғ этаги Зевак ариғига бориб туташарди.

Қатор сўрилар, хиёбонларга қўйилган скамейкалар, ариқ бўйидаги чорпоялар кечга томон шинавандалар билан тўлар, чойхоналар обод бўлар, тепаликдаги майдонда кураш ташкил қилинар, дорбозлар ўйин кўрсатар эдилар. Юқорироқ бир ерга ёзги саҳна қурилган бўлиб, бу ерда концертлар, ҳатто спектакллар кўрсатилиб туриларди. Эндиликда мен хаёлим уфқида олис нуқта бўлиб узоқлашган ўша 1925 йилдан хотирамда қолган лавҳаларни жонлантиришга ҳаракат қиламан.

Бир оқшом ўша ёзги саҳнада кўрсатилган томоша эсимда. Саҳнада бир бойвачча ўз уйида сандик бузиб, ўғирлик қилади. Қиморга, ичкиликка, фаҳшга берилган разил йигитнинг кирдикорлари очилади. Ўша кеч Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси ўйналганини мен кейинчалик тушуниб етганман.

Истироҳат боғи ўртасидаги сўриларда ўтириб соз чалган, наво қилган санъаткорларни ҳам кейинчалик таниб олдим ва уларнинг баъзилари билан узоқ йиллар дўст-қадрдон бўлиб ҳамкорлик қилдим. Машҳур найчи Абдуқодир Исмоилов, буюк

санъаткоримиз Юнус Ражабий, классик ҳофизимиз Мулла Тўйчи Тошмухамедов, моҳир танбурчи Рихис Ражабий, Аҳмаджон қўшнайти шулар жумласидандир.

Мақтабдошларимизга келсак, бир неча ўнлаб алломаларни таърифлашим мумкин. Лекин фақат икки кишининг номини тилга олиш билан кифояланаман. Улардан бири академик Воҳид Зоҳидов бўлиб, мактабни ҳам, кейинчалик олий ўқув юртини ҳам зудлик билан муваффақиятли тамомлади, йигирма ёшида Мирзо Фатали Охундов фалсафий қарашлари мавзuida фалсафа фанларидан кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди. Алишер Навоий фалсафий дунёқарашидан докторлик диссертациясини ёқлади. Ҳали ўтиз ёшга тўлмаган йигит эди ўшанда Воҳид Йўлдошевчи!

Ҳурмат билан тилга олмоқчи бўлганим иккинчи зот матбаачи ишчи Собит Тоҳировдирки, у оддий ҳарф терувчиликдан полиграфиямизнинг атоқли ташкилотчиларидан бири даражасига кўтарилди — кўл йиллар давомида Тошкент офсет босма-хонасига раҳбарлик қилди.

Ҳуллас, Форобий номли мактабда кечган 1925—1932 йиллар бутун бир авлод ёшларининг маънавий шаклланиш йиллари бўлди. Биз билим олиш билан бирга янги социалистик маданият ўчоғида, санъат даргоҳида тарбияландик.

1934 йил. Бу йилни бошқа йиллардан айириб, унга алоҳида маъно бағишладан мақсадим бор. Яқинда ёшликдаги бир дафтар топилди. Бу оддий мактаб дафтари бўлиб, шеър билан тўлдирилган, шеърлардан бирининг сарлавҳаси «Кенгай, лагерь», ёзилган йили — 1934.

Уша йили бошқа шеърлар ҳам ёзилган. Лекин бу шеър босилиб чиққан. Босилганда ҳам эътиборли журналимиз «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (ҳозирги «Шарқ юлдузи»)да босилган. Ана шу шеър кўл-ёзмасини кўрганимда беихтиёр ўша йилни, ўша вақтдаги адабий муҳитни эслайман.

1934 йилда Урта Осиё Индустириал институти (ҳозирги Политехника институти)нинг ишчилар факультетида ўқирдим. Ҳабиб Тўлаганов билан бир партада ўтирардик. Бу дўстим эндиликда машҳур геолог олим, Ленин мукофоти лауреати, Ўзбекистон ССР Геология министри.

Уша йили — ўн беш ёшимда унча-мунча шеър машқ қилганим эсимда. «Ленин учқуни», «Ёш ленинчи» газеталарига, «Ёш куч» журнаliga қатнашиб турардим. «Ёш ленинчи» газетаси редакцияси ҳузуридаги адабий тўғарақда машғулотлар қизгин ўтиб турарди, у ерда Сотти Хусайн, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Амин Умарий, Ҳасан Пўлатов билан танишганман.

Ҳозир гап бу ҳақда эмас, гап биринчи шеър ҳақида. Рабфақда бизга адабиётдан Субутой Долимов дарс берарди. У илк шеърларимизни деворий газетада эълон қилиб турарди. Эндиликда Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, университетимизнинг ширинзабон олими Субутой Долимов у вақтда йигит ёшида бўлиб, ўзи ҳам қайнаб тошар, бизларни

ҳам тинимсиз рағбатлантирарди. Менинг биринчи шеърларимни ҳам редакцияларга олиб боришимда далда берган ана шу саҳий қалб эгасидир.

Журнал редакцияси у вақтда ҳозирги Хадича Сулаймонова кўчасидаги бир қаватли уйда жойлашган бўлиб, мен унинг биринчи хонасида Ойдин опа ва Ҳасан Пўлат билан кўришганим эсимда. Бир даста кўл-ёзмаларимни бўлишиб олиб ўқиб чиқишди ва бир нечтасини танлаб олишди. Журналнинг навбатдаги сонида «Кенгай, лагерь» сарлавҳали шеърим, кейинги сонларида «Толе ва ўч» номли дostonимдан парча ва яна бир қанча шеърларим босилиб чиқди.

Уша вақтда менга кўрсатилган эътиборни мен адабиётга гуруллаб келаётган бутун бир авлод ёш ижодкорларга кўрсатилган эътибор, деб биламан. Эҳтимол, мен биринчи йил илгарироқ бошлагандирман. Шеърларимни сал барвақтроқ эълон қилгандирман. Бироқ ўша йиллар адабиётга дадил кирган бутун бир ижодий бўғин тез кўзга кўринди, ҳар бири ўз йўлини топди. Эндиликда уларнинг кўплари адабиётимизнинг ҳамма жанрларида бир қанча салмоқли асарларнинг муаллифлари сифатида мамлакатга танилдилар.

1936 йил. Тошкент.

Мен бу йилни шеърятимизнинг жасоратли парвозлари йили деб ҳисоблайман. Уша йили Ўзбекистон шоирларининг коллектив шеърий меҳнати А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш шиори остида авж олиб кетди. Бу катта тарихий ишни Ҳамид Олимжон бошқарди. Йигирма етти ёшлик оташин шоир ва моҳир ташкилотчи Ҳамид Олимжон қаерда бўлмасин, дарҳол атрофида шоирлар давраси ташкил топади, қизгин баҳслар бошланади, янги таклифлар ўртага тушади, қалбларга сўнмас ўт ёқа олади бу тенгсиз нотик!

Пушкин асарларини таржимага олган шоирларни Ҳамид Олимжон ўзи бошлаб Чимёнга, ёзни салқин тоғ бағрида ўтказишга олиб кетди. Ойбек «Евгений Онегин» таржимаси билан машғул. Ҳамид Олимжоннинг ўзи «Кавказ асири»ни таржима қилди. Қўқондан келган шоир Усмон Носир Тошкент чеккасидаги Инжиқобод боғида «Боғ-часарой фонтани»ни ағдарди.

Ҳамид Олимжон биз ёшларни ҳам ишга солди, «Пушкинни таржима қилиш ҳаммамиз учун мактаб», деди, менга ҳам ишонч билдирди.

Бу вақт Ёзувчилар союзимиз Округ офицерлар уйи маданият ва истироҳат боғи рўпарасида, каттагина кўра ичида, болонхоналик бинода эди. Биринчи қаватдаги узунгина хонани клуб қилиб олгандик. Бу ерда Ҳамид Олимжон раислигида мушоира ташкил қилинган, мушоира мавзуи — Пушкинхонлик... Ҳар бир шоир ўз таржимасидан ўқиб беради. Фафур Фулом, Ойбек, Усмон Носир, Темура Фаттоҳ, Амин Умарий, ўнлаб бошқа шоирлар ўқийдилар. Ҳамид Олимжон ўзи ҳам жарангдор овози билан ёддан ўқийди. Кейин у мени минбарга таклиф этади. Мен Пушкиннинг «Гул» ва «Гру-

эия қирларида тун қоронғуси» сарлавҳали шеърларини ўз таржимамда ўқийман. Кейин бу ва бошқа таржималарим китобга кирди.

Бундай шеърий мусобақалар ўтказиш одат тусига кириб қолди. Улардан баъзилари хотирамда асло ўчмайди. Чунончи, М. Ю. Лермонтов шеърятини кечасида Усмон Носир «Демон»дан бир боб ўқигани ҳамон қулоғимда жаранглаб туради. Ғафур Ғулом «Ҳожи Абрек»дан парча ўқиди. Мен «Мцири»нинг биринчи бобини ёддан ўқиб бердим.

Мана энди орадан шунча вақтлар ўтгач, ўттизинчи йиллардаги адабий муҳитни ўйлаб қарасам, биз ўзбек ёзувчилари ва шоирлари унутилмас дўстимиз ва дарғамиз Ҳамид Олимжон раҳбарлигида жуда катта ижодий мактаблардан ўтибмиз. Бу мактаблардан асосий учтасини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Биринчиси — халқ ижодининг битмас-туганмас хазина манбаидир. Ҳамид Олимжон фольклорга жуда катта эътибор берди. Ҳоди Зариф бошлиқ бир гуруҳ ўзбек олимларини ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларини тўплашга, бахшилардан ёзиб олишга сафарбар қилди. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Пўлкан шоир ва бошқалар Тошкентга таклиф этилди. Улардан миллионлаб мисра дostonлар ёзиб олинди. Уша йиллари биз халқ бахшилари билан ҳамсухбат бўлдик, халқ шеърятининг соф булоқларидан тўйиб симирдик. Иккинчи мактаб — классик адабиётимиз мактабидирки, Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигига тайёргарлик кўрилиши муносабати билан Ҳамид Олимжон классик адабиётимиз пропагандасини кенг йўлга қўйди. Биз бу улўғ ишнинг натижаларини энди кўриб турибмиз, Ҳамид Олимжон башоратига такрор-такрор офаринлар демокда-

миз. Ҳақинчи мактаб — рус классик ва совет адабиёти мактабидир. Мен юқорида фақат А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов юбилейларини ўтказиш муносабати билан шеърий таржима санъати сирларидан воқиф бўла бошлаганимизни эслатиб ўтдим. Модомики, булардан ташқари, Ҳамид Олимжон ўзбек ёзувчиларини Лев Толстой, Шота Руставели, А. П. Чехов, Тарас Шевченко, Максим Горький, В. Маяковский асарларини таржима қилиш ишларига рағбатлантирди. Дарҳақиқат, қардош халқлар классик адабиётини ўқиб ўрганишининг энг самарали усули таржима қилиш орқали ўрганишдир. Айниқса, истеъдод эгалари, қалам аҳли учун бу усулнинг ижодий манфаати ўн чандон орттиқдир.

Ҳамид Олимжон ўз ижодий тажрибаси давомида мана шу ҳақиқатни чуқур тушуниб етган ва бу улкан масъулиятли вазифани муваффақият билан бажара билган санъаткор эди.

Ўттизинчи йиллар адабий муҳитини Фарғона водийсидан келган уч шоирсиз тўла тасаввур этиш мумкин эмас. Булар — Султон Жўра, Амин Умарий ва Усмон Носир. Султон Жўра андихонлик бўлиб, гоҳ-гоҳ Тошкентга келиб турар, келолмаганида эса қўлёзмаларини почта орқали юборар эди. Чунончи, унинг «Жордано Бруно» поэмаси журнал редакциясига почта орқали келди ва биз ўқиб улгуришимиз биланоқ шоирнинг ўзи ҳам етиб келди. Ёзувчилар союзида йиғилишдик. Султон Жўра поэмасини ўзи ўқиб берди. Қизғин муҳокама бўлди. Утда ёнган олим тақдири нақлидан жуда таъсирландик. Журнал поэмани қабул қилиб олди ва тез орада чоп этди. Орадан бир неча йил ўтгач, Султон Жўра ўзи фашизмга қарши жангда, ўт-олов ичида ҳалок бўлди. У ўз шеърятинида куйлаган азиз Ватан учун, инсон эрки учун жонини фидо қилди. Амин Умарий жуда ёш бўлишига қарамай, том

Ойбек, Ҳамид Ғулом, Файз Аҳмад Файз ва Зулфия.

маънода нуруний шоир эди. Унинг кўзлари чақнаб, қизил юзидан нур ёғиб турарди. Ажабо, Амин Умарийнинг овози ҳам худди Султон Жўра овози каби оловда тобланган пўлатдай жарангларди. Унинг Ленинград жангчиларига бағишланган шеърини ўз оғзидан эшитганман: ҳали шеър битилган қоғоз «совимасдан» ёниб, ҳаяжонланиб ўқиб берган эди менга... Орадан бир неча ойгина ўтди. Бекободга Фарҳод ГЭС қурилишига борган эдик. Терлама касалини юқтириши, бунинг устига қаттиқ шамоллаб, зотилижамга йўлиқиши сабабли йигит ёшида дунёдан кўз юмди. Лекин у ҳамон ўзи куйлаган Ҳамзадай ва ўзи шарафлаган Ленинград жангчиларидай шахдам қадам ташлаб боряпти олдинги сафимизда!

Усмон Носир билан бир учрашувни ҳамон мароқланиб эслайман. Ҳозирги Комсомол майдонида, яъни Ҳадрода тасодифан учрашиб қо'дик. Бундан аввал Ёзувчилар союзида, Инжиқобод боғида, мушоираларда бир неча марта кўришган, бир-биримиз билан яқинлашиб қолган бўлсак ҳам бу муносабатлар ҳали шахсий дўстлик даражасига етмаган эди.

Усмон мен билан иссиқ кўришди.

— Ҳадра сўзининг маъносини билмай-сизми? — сўради.

— Афсус, билмайман, — хижолатдан манглаймга совуқ тер чиқди. Нимага керак бўлиб қолган эди.

— Чодр сўзига қофия қидириб юрибман. — Манглай тиришиб жавоб берди Усмон. — «Демон»да шундай ибора бор: «Тамаранинг чодраси». Ҳадра сўзининг маъноси мос келса, заб қофияга тушар эди-да. Бироқ уч-тўрт кишидан сўрадим, ҳеч ким билмаяпти.

— Юринг, Ғафур акадан сўраймиз, — дедим мен Усмонга. — Ғафур ака билмайдиган нарса йўқ.

— Тўғри айтасиз, Ғафур ака қомул-аълам! — Усмон фикримни тасдиқлади. — Лекин ҳозир бошқа иш бор, юринг, ёрдамлашиб юборасиз.

Биз Усмон билан Ҳадрадан Бешёғочча суҳбатлашиб келдик ва ундан 9 Январь кўчасига ўтиб, Анҳор бўйидаги беш қаватли уй ёнида тўхтадик.

— Мен шу ерда вақтинча турибман, бироқ ҳозир кўчиб кетаман, — деди Усмон ва биз у билан бешинчи қаватдаги уйлардан бирига кириб, йўлакдаги жажжигина ҳужрадан унинг талабаларга хос камтарона кўчини — бир чамадонча билан кўрпа-тўшагини олиб чиқдик.

Усмоннинг дадаси Чақар маҳалласидан қутичадеккина ҳовли сотиб олган экан. Биз Бешёғочдан ўтиб, Гулистон маҳалласи орқали Чақарга келдик. Ҳовлида бизни Усмоннинг онаси билан сингиллари кутиб олдилар. Ҳовли сув сепаб супурилган. Ариқ бўйига палос ёзилган, кўрпачалар тўшалган экан: намозгар асноси бўлса керак. Хонтахта атрофида юзма-юз ўтириб, хуштаъм лағмон еганимиз эсимда.

Усмон «Демон»нинг таржимасидан ёддан бир парча ўқиб берди. Шеър музикасига маҳлиё бўлиб:

— Ана шеър, ана илҳом! — деб хитоб қилди.

Мен Усмоннинг «Нахшон» достонидан «Бағишлов» қисмини завқланиб ўқидим:

Боғларга намозгар салқини тушди,
Гуллар нам баргини қайирди аста.

— Ахир, бунинг Лермонтов шеъридан ҳеч кам ери йўқ! — дедим.

— Муболағага пири-комил бўлиб кетинг-е! — хандон отиб кулди Усмон. — Лермонтов қаёқда-ю, унинг камтарин мухлиси қаёқда!

Ажабо, ўша суҳбатдан буён қирқ икки йил ўтибди. Биз энди сочимиз оқариб, олтмиш ёшлик мўсафид бўлдик. Лекин унинг шеъри юрагимизда. Овози қулоғимизда ҳамон жаранглаб туради. Адабиётимиз камолга етди. Шеърятимиз кўкида юлдузлар кўпайди. Лекин минг-минглаб нури юлдузлар ўртасида, тип-тиниқ зижшамрон маъвосида, асримиз азиз инсонлари бошида Усмон Носир қалби, унинг навқирон поэзияси тонг юлдузидай мангу чақнаб туради:

Биз ҳозир ўнинчи беш йилликнинг учинчи йилини яқулламоқдамиз. Мен ва менинг тенгдошларим илҳод қила бошлаган вақт биринчи беш йилликнинг учинчи йилига тўғри келади. Салкам ярим аср ҳадегунча ўтди-кетди. Энди биз китобхон олдиди, адабиёт олдиди ҳисоб беришимиз керак. Шу кунга етмаганлар ҳам бор. Чунончи, Мақсуд Шайхзода эллик тўққиз ёшида вафот этди. Олтмиш ёшини нишонлаш унга насиб этмади. Зеро бу мумтоз инсон ва устоз, файласуф шоир ҳам олтмиш ёшини нишонлашни, улкан ижодини сарҳисоб қилишни истар эди!

Устозлар ҳақида сўз борганда, мен даставвал Ғафур Фуломни эслайман, унинг барваста гавдаси, катта қўллари, чимирилган қошлари, синчков боқишлари дафъатан кўз олдимга келади.

Адабий ҳаёт қайнаган ўттизинчи йилларнинг ўрталарида, чунончи, «Ёш ленинчи» газетаси редакциясидаги адабий тўғрақда Ғафур Фулом биринчи сиймо бўлмаса ҳам, у биринчи шоир ва инқилобий шеърятимизнинг Ҳамзадан кейинги байроқдор бўлиб майдонга чиқди. Унинг «Турксиб йўлларида» номли ҳайқиреқ манзумаси ўзбек совет адабиётини даволаб бўлибгина қолмасдан, балки янги публицистик йўналишнинг қалдирғочи бўлиб парвоз этди. Унга назиралар ёзилди.

Кунлардан бир кун Эски Жўвада, Жангоб (Пушкин номли боғ) тепалигидаги чойхонада Ғафур Фулом улфатлари билан суҳбатлашиб ўтирганида мен кўчадан ўтиб қолдим.

— Ҳой, бу ёққа кел! — деб чақирди у мени ва яқинига бориб салом берганимдан кейин улфатлари — босмаҳона ишчиларига таништирди: — Унча-мунча шеър машқ қилиб юрган Ҳамид Фулом шу бўлади. Мен Ғафур Фуломман. Демак, иккаламиз бир она қорнидан талашиб тушган бўламиз. Мана сизлар гувоҳ бўлингиз, биз шу кундан бошлаб ака-ука.

Шу-шу биз ака-ука бўлдик. Кейинчалик Тошкентда, Москвада таниш-билишлар бу ҳақда сўраб қолишганда, Ғафур ака мenden аввал:

— Ҳа, биз ака-укамиз, — деб жавоб берарди.

Уттиз тўрт йил, яъни Ғафур аканинг сўнги соатларига қадар давом этган бу яқинликни мен аввало устознинг шогирдга ишончи деб тушуниб келдим ва бу фавқулодда самимий ишончни оқлашга ҳаракат қилдим.

Ижоднинг юлдуздай чақнаган онлари бўлади. Мен Ғафур Ғулом ижодида шундай онларни кўп марталаб кузатганман. Ғафур ака «Отелло»ни таржима қилган кунлар... Ҳа, «Отелло»ни ва Пушкин, Лермонтов асарларини таржима қилган кунлар, «Шум бола» ва «Ёдгор» ёзилган кунлар ҳақида; шеърининг шоҳ асарлари: «Боғ», «Сен етим эмассан», «Соғиниш», «Йигитларга», «Хотин» ва бошқа ўнлаб, юзлаб шеърларидан ҳар бирининг тарихи ҳақида сўзлаб беришим мумкин.

Ғафур акани Шарқ тарихи ва адабиётини билишда тенгсиз дейиш мумкин. Унинг Мухтор Аvezов ва Нозим Ҳикмат билан, Берди Кербобоев ва Мирзо Турсунзода билан, Николай Тихонов ва Пабло Неруда билан, Собит Муқонов ва Абулқосим Лоҳутий билан, академик С. Толстов ва Самад Вурғун билан суҳбатларида иштирок этганман. Шарқнинг қайси сиймоси, шарқ шеърляти ва санъатига доир қандай мавзу тилга олинмасин, Ғафур Ғуломнинг билими ва зақоси даражасида у билан теппа-тенг баҳслаша биладиган билимдонни кўрмаганман.

Нима ҳақида сўз кетмасин: Мирзо Бедил фалсафасими, турк шоири Тавфиқ Фикрат, Назмий услубими, Умар Хайём рубойларими, Шайх Саъдий саргузаштларими, қадимги хитой шеърлятими ёки Лу Синь ижодими, Ҳофиз лирикасими, Машраб дунёқарашими, ниҳоят, улуғ бобомиз Алишер Навоий адабий тилининг олмос қирраларими — ҳаммаси-ҳаммасига ўз даврининг алломаси бўлган нуктадонлар ҳам Ғафур Ғуломдан мукамал жавоб ола билганлар ва шу сабабдан унинг ақли, истеъдоди ва заковатига таҳсинлар ўқиганлар.

Ғафур аканинг тонг паллада тақиллатиб кириб келишига одатланиб қолганим учун бу тонг ҳам унинг барвақт ташрифи мени таажжублантирмади. 1950 йил май ойининг дастлабки кунлари, ғира-шира сурмаранг тонг. Эски Олмазор кўчаси. Ғафур ака «Победа» машинасининг мотори ўчмаган. Ҳарам оғаси каби гунг-соқовликни одат қилиб олган шофёр Мустафо кабинадан кулиб боқарди.

— Етаберасаним, сўфилар таҳоратини олиб бўлди-ку! — Менга ҳазиломуз ўшқиради Ғафур ака. — Юр, Самарқандга кетдик, домла Айнийни кўриб келамиз.

Бешёғоч бозорига кириб, беш-ўнта лиму олдик, Ғафур ака икки шиша коньяк ҳам олволди.

— Ишинг бўлмасин, — деди у менга

мийиғида кулиб. — Домла бетоб эмиш, муолижга керак бўлади.

Мен Ғафур аканинг бу хил ҳазилларига ўрганиб кетганим учун унинг қулганига ҳам эътибор бермай қўя қолдим.

Йўлга тушдик, Мирзачўлда бир пиёла чой ичиб, Жиззаҳда овқатланиб, Самарқандга шомга яқин кириб келдик.

— Домла ишлаб чарчаган, — деди менга Ғафур ака. — Бугун меҳмонхонада тунаб, домланикига эрталаб борамиз.

Эртаси куни «Регистон» меҳмонхонасидан ғира-шира тонг паллада чиқиб, Садриддин Айний уйига келдик. Домла аллақачон уйongan кўя, эшикни ўзи очди ва Ғафур акани кўриб, қувончини ичига сигдиrolмай:

— Ия-ия, қаёқдан кун чиқди?! — деб бир оз довдираб қолди. Эски қадрдонлар қучоқлашиб кўришдилар, домла мен билан елка қоқишган бўлди. Ташқари ҳовлига кираверишда, ўндаги биринчи эшикдан даҳлиз орқали домланинг ишхонасига ўтдик. Бу хона бор-йўғи ўн бир тўсинлик мўъжазгина уй бўлиб, тоқчаларга ўрнатилган жавонларга китоб терилган, ёзув столи устида кўлёмалар, шиша доводта сиёҳ ва оддий ручка бўлиб, буни домла қалам деб атар экан.

Биз ёзув столи атрофидаги курсиларга ўтиргач, Айний телпак тағидаги қайноқ чойнақдан бир пиёладан чой қуйиб узатди ва дастурхон тузаттириш учун ишхона тўридаги кичик эшикдан ичкари ҳовлига кириб кетди.

Ғафур ака шу пайдан фойдаланиб, икки шиша коньякни китоб жавонларидан бирига яширди ва менга кўз қисиб, «Туя кўрдингми? Йўқ!» деб қўйди.

Домла Самарқандга хос сахий дастурхон кўтариб кирди. Гирдим патнисга терилган гулдор ликопарга сояки кўкиш ва қора майизлар, қандолат, хандон писта, новвот, чинни пиёлада балх тутининг шиниси, тандирдан янги узилган нони пўлот...

— «Бухоро»нинг учинчи китобини тузаяпман, деди домла бизни дастурхонга таклиф қилар экан. — Тобим йўқ. Кучим етмай қоляпти.

— Камроқ ичиш керак! — Ғафур ака мийиғида кулиб, таъна қилган бўлди.

— Ия-ия, бу нима деганинг, лодон! — домла танбеҳ берди. — У заҳри қотилни мен оғзимга ҳам олмайман!

— Исбот қилсам-чи? — Ғафур ака жиддий бир қиёфада таҳдидга ўтди.

— Исбот қил! — домла ҳам ёш болаларга хос соддалик билан ўз даъвосида туриб олди.

Ғафур ака ўрнидан туриб, китоб жавонининг олдига борди ва китоблар ортидан икки шиша коньякни чиқариб, домлага кўрсатди:

— Ҳўш, бу нима?

Мен Садриддин Айнийнинг хандон отиб қулишига ўша дақиқада биринчи ва охириги марта гувоҳ бўлдим. Қўлларини тиззаларига уриб, қаҳ-қаҳ отиб, кекса кўзлари ёшланиб, қотиб-қотиб қулди.

Бу ҳазилидан хумори ёзилган Ғафур

ака дўсти ва устози Айнийга ҳазилкашлик қилиш учун иккинчи бир гапни ўртага ташлади:

— Домла, «Бухоро»нинг учинчи китоби-га бир нарсани ёзишни унутманг, биласизми, мен Мирзо Абдулқодир Бедилнинг тўққизинчи набираси бўламан-а!

Бу янгилик домла Айнийни анча ўйлантириб қўйди. Домла диван суянчигига куракларини тираб ўтирганича кўзларини юмди ва оппоқ оқарган соқолини тутамлаб, бир нафас ўйга толди. Кейин бирдан кўзларини очиб, яна кафтлари билан тиззаларини шапатилаганча, чаҳ-чаҳлаб кула кетди...

Мен икки алломанинг ҳазил-мutoйбасини кузатиб ўтириб, бу шонли академиклар, адабиётимизнинг барҳаёт классиклари, замон алломаларининг самимий дўстлигидан, бегубор ҳазилкашлигидан ва ниҳоят, илм бобида мурасасиз меҳнати ва кашфиётдан фахрдандимки, афсус икки олим ўртасидаги тарих масалаларига доир жиддий баҳслар бу мақоланинг мавзу доирасига сиғмайди, буларни қайд этмоқ учун балки кейинчалик бошқа бир имконият туғилиб қолар... Мен бу ерда фақат шу нарсани илова қилиб ўтаманки, ижодимнинг дастлабки изланиш йўлларида Ғафур Ғуломдай устоз мени қўлаганидан бахтиёрман, ўзимни унинг нурли сиймоси қаршисида умрбод бурчли деб билман.

Бу ерда мен Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотираларимни яна бир оз тўлдирмоқчиман. У ёшлигидаёқ ўз тенгдошларидан фарқ қилароқ такрорланмас бир салобат ва виқор касб этди. Мен ундаги бу фазилатни ўз олдига бутун бир мақсад қўя билшиш ва шу мақсадга эришиш учун зарур ишларни ташкил эта олишида, деб биламан.

1936-1937 йилларда анчагина ёшлар Ёзувчилар союзи атрофига уюшиб қолди. Бу ерга кекса ёзувчилар ҳам тез-тез келиб туришарди. Уттиз эттинчи йилларнинг ўрталарига келиб айниқса Ҳамид Олимжон адабий ҳаракатчиликнинг ташкилотчиси бўлиб майдонга чиқди.

Кунлардан бир кун у мендан сўраб қолди.

— Усмон Носир поэзиясига қандай қарайсиз?

— Ҳаётбахш, оташин поэзия, — деб жавоб бердим.

— Жуда соз! — Ҳамид Олимжон елкамга қоқди. — Эртага президиум мажлисида Усмон Носир поэзияси муҳокама қилинади. Сиз рус тилига дурустсиз. Усмон шеърларини рус тилида таърифлаб беринг.

Эртасига президиум мажлисида қатнашдим. Навбатим келганда, мен ҳам сўзладим. Бироқ Ҳамид Олимжоннинг оташин нутқи ҳамон кулоқларимда жаранглаб туради. У мендан ўн ёш катта, ўша йили йигирма саккиз ёшга тўлган баркамол шоир ва арбоб эди. У Усмон Носир ижодини ўринсиз хуружлар қаршисида мардона туриб ҳимоя қилди. Лекин фожиа яқин

қолган экан, эртаси куниеқ Усмон Носир сафимизда бўлмади қолди.

Орадан бир йил ўтгач, 1938 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида Ҳамид Олимжоннинг адабиётимиз ёш авлоди ҳақида «Савияни кўтарайлик» номли мақоласи эълон қилинди. Бу мақолада Союзимиз раҳбар ёшларни рус тилини ўрганишга даъват этган ва рус адабиёти асарларини таржима қила бошлаган ёшлардан икки кишини — Маъруф Ҳаким билан мени ижобий мисол тарзида тилга олиб ўтган эди.

Ҳамид Олимжоннинг бу ишончи, худди Ғафур Ғуломнинг ишончи каби менинг орзуларимга қанот боғлади, ижод йўлида дадилроқ қадам ташлашимга рағбатлантирди.

Ҳамид Олимжоннинг ёшларга, шахсан менга мадади ва ишончини исбот этадиган мисоллар анчагина.

1940 йилда, мен Ўзбекистон Давлат бадий нашриётида, Поэзия редакциясида катта редактор бўлиб ишлаб юрган вақтимда, кунлардан бир кун мени телефонга чақирдилар.

— Завод нималигини биласизми? — Ҳамид Олимжоннинг мулоим овози эшитилди.

— Афсуски, яхши билмайман, — мен соддадиллик билан икром бўлдим.

— Эртага эрталаб соат ўнда Ильич заводининг дарвозахонасида учрашамиз, — деб трубкани қўйди Ҳамид Олимжон.

Эртаси эрталаб завод эшигига келганимда, йигирма чоғлик ёзувчини кўрдим. Ҳамид Олимжон бизни завод ҳовлисига бошлаб кирди. Директор билан биргаликда цехма-цех олиб юрди. Мен уни зимдан кузатаман, иш жараёнларига синчков тикилишидан, ишчилар билан батафсил суҳбатидан, уларга шеър ўқиган пайтида юрагида қайнаб турган эҳтиросли ҳаяжонидан ўз ишим ва ижодим учун хулоса чиқариб олдим.

1941 йилнинг кўкламини асло унутмайман. Апрельнинг бошларида Ёзувчилар союзида президиум мажлисига мени ҳам чақирдилар. Мажлисга бориб билсам, унда бир масала — ёш шоирни, яъни мени союз аъзолигига қабул қилиш масаласи кўрилар экан. Мажлисга Ҳамид Олимжон раислик қилди. Ғафур Ғулом менинг ижодим ҳақида «доклад» қилди. СССР Ёзувчилар союзидан келган меҳмон Петр Скосиров мажлисда қатнашди, муҳокамада ўн бешга яқин киши сўзга чиқди. Булар орасида Иззат Султон, Юнус Латиф, Амин Умарий, Султон Жўра, Ҳасан Пўлат, Темур Фаттоҳ ва яна бир қанча шоирлар, ёзувчилар бўлганини ҳамон эслайман. Улар менинг олдимга жиддий талаблар қўйдилар. Бундай муносабат менга, энди йигирма ёшга тўлган бир ёш ижодкорга кўрсатилган улкан ғамхўрлик эдики, буни ҳеч қачон унутмайман. Мен айниқса Ғафур Ғулом билан Ҳамид Олимжоннинг сўнмас меҳрини умрбод эъзозлайман.

Афсуски, мен Ҳамид Олимжон ҳалоқатининг гувоҳи бўлдим. 1944 йил 3 июль

Пабло Неруда рафиқаси билан Бухорода. Уни Ҳамид Ғулом ва Тошпўлат Ҳамидлар кутиб олишган.

менинг ҳаётимда ҳам, ижодий биографиямда ҳам энг аламли кунлардан бири бўлиб қолади. Ҳамид Олимжоннинг дафн маросимида мен унинг тобути бошида турдим. Ўзбекистон радиосининг бош диктори сифатида қўлимда микрофон тутиб, бу мудҳиш фожиани — умумхалқ ва умумадабиёт мотамини халқимга бутун тафсилоти билан сўзлаб турдим. Қабр бошида Зулфия хоним қасамёдини ҳам миллион-миллион кишиларга эшиттирдим. Халқ оташин шоиридан, Зулфия вафоли ёридан ва мададкоридан жудо бўлди, мен эса ўз устозимдан айрилиб йиғладим ўша мунгли оқшом...

Бизнинг Ойбек билан яқинлигимиз, дўстлигимиз жуда кеч бошланди. Гарчанд мен уни анча эрта таниб билган бўлсам ҳам, унинг «Наъматак» шеъри, «Уч» достони каби баъзи нодир асарларини болалигимдаёқ ёд қилиб олган ва ҳатто янглишмасам, 1938 йилнинг ёз фаслида у рафиқаси Зарифа хоним билан Чиноз томонга кетаётганда, Тошкент вокзалида дала поездига чиқариб қўйган бўлсам ҳам, барибир биз яқинлаша билмадик. Ойбек ёшлигиданоқ йирик асарлар, чунончи, дostonлар ёзди ва кейинчалик эса улкан насрий асарларга қўл урди, балки, шу сабабдандир, у биз каби фақат шеър ёзиш билан кифояланиб юрган ёш шоирларга унча парво қилмасди. Биз ёшларга унинг салобати кўланка ташлар, яқинига бора олмас эдик. У гоҳо-гоҳо ёшларга эътибор қилар,

шунда, йирик асарлар ёзган ёшларни илгари сурар эди. Чунончи, Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» ва Асқад Мухторнинг «Пўлат кўкячи» дostonлари ҳақида Ойбекнинг яхши фикрлар айтганини ҳамон эслайман. Бир кун у мени Ёзувчилар союзи йўлагига тўхтатиб:

— Достон ёзинг, роман бошланг, — дедики, шундан кейин мен анча вақт ўйланиб юрдим.

Мен «Машъал» романини эълон қилганимдан кейин Ойбекнинг менга муносабати ўзгарди. Энди у менга лоқайд қарашини қўйиб, яқин кишиси каби суҳбатлашадиган, ҳатто маслаҳатлашадиган бўлиб қолди.

Хуллас, йил сайин дўстлаша бордик ва кадрдонлигимиз шу даражада мустаҳкамландики, бунинг натижасида оилавий дўстлик туғилди. Чунончи, бир гал Файз Аҳмад Файз Тошкентга келиб, менинг хонадонимда меҳмон бўлганда, Ойбек ўзи рафиқаси билан кириб келди ва бизнинг ҳаммамизни эртаси кунига ўз уйига таклиф қилди. Бундай мисолларни кўплаб келтиришим мумкин, лекин китобхонда ёзувчиларнинг дўстлиги оилавий дўстликдан иборат экан, деган фикр туғилмаслиги учун мен Ойбек билан ижодий ҳамкорлигимизга доир икки мисолни келтириб ўтаман. Биринчи мисол унинг «Улуғ йўл» романи нашрига тааллуқли. Бу роман ёзилиб бўлган эса-да, Ойбек уни эълон қилишга журъат этмади. Бунда мен роман қўлёмаси билан танишиб, унинг бадий мукаммал асар эканлигига қаноат ҳосил қилдим-да, адибдан асар таҳририни сўраб олдим. Ойбек мамнуният билан рози бўлди. Бунинг натижасида роман аввал «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинди, кейин алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.

Иккинчи мисол Ойбекнинг беморлигига тааллуқли. Маълумки, машаққатли асабий дард оқибатида устознинг тили бир оз дудқланиб қолган эди. У мушоираларга келар, шеър ўқишни орзу қилар, бироқ ўқиёлмас, ўз шеърларини ўқиб беришни кўпинча мендан илтимос қиларди. Унинг олтмиш йиллик юбилеи ўтказилганда, Тошкент ва Москвадаги тантанали мажлисларда ҳам унинг жавоб сўзини мен ўқиб бердим...

Бизнинг кеч бошланган ва тез раванқ топган самимий ижодий дўстлигимиз афсус, минг афсусларки, Ойбекнинг бевақт вафоти билан узилиб қолди...

Утган йил апрель ойининг сўлим кўклам кунларида Душанба шаҳрида Садриддин Айний таваллудининг юз йиллигига бағишланган тантаналар бўлди. Севимли шоиримиз Зулфия ва академигимиз Обид Содиқов билан бирга мен ҳам қатнашдим. Буюк нурухона Норақд, Кўлобда бўлдим, жуда кўп кадрдон дўстлар билан учрашдим, суҳбатлашдим. Сотим Улуғзода, Жалол Икромий, Раҳим Жалил, Фотех Ниёзий билан ёшлигимизни, ўттизинчи йилларнинг охирини эслашдик. «Совет Тожикистони» газета редакциясида редактор, атоқли драматург Ҳожи Содик бундан қирқ

йил аввал шу редакцияда ахборот бўлимининг мудири ва таржимон бўлиб ишлаган кишининг, яъни менинг шарафимга қабул маросими ўтказди.

Буни қаранг-а, қирқ йил ҳа-ҳу дегунча ўтибди-кетибди.

Мен 1938 йил январидан октябрга, кейин 1939 ва 1940 йилларнинг ёз ойларида Душанбада, «Қизил Тожикистон» (ҳозирги «Совет Тожикистони») редакциясида ишладим. Редакция ҳам, Ёзувчилар союзи ҳам «Матбуот уйи» деб аталган икки қаватли (ҳозир ҳам сақланиб қолган) бинода бўлгани учун мен тожик ёзувчилари билан тез-тез учрашиб суҳбатлашиб турганман. Мирзо Турсунзода билан ҳам шу ерда танишганман.

Ҳа, қирқ йил ўтди, Ҳисор тизма тоғлар этагида улкан социалистик шаҳар — Душанба такорланмас кўрки-жамоли билан ёстаниб ётибди. Бутун бир авлод туғилиб, камолга етди. Чунончи, биз Душанбада ишлаб юрган кунларда туғилган Мўмин Қаноат эндиликда машҳур шоир ва Тожикистон Ёзувчилар союзининг биринчи секретари!

Душанбадаги адабиёт байрами кунларида меҳмонлар баланд тепа зинасидан чиқиб бориб Мирзо Турсунзода қабрини зиёрат қилдилар. Биз, бир неча юз ёзувчилик йўлдан тепаликка аста-секин кўтарилдик ва кечагина сафимизда юрган, ҳаммамизга азиз ва қадрдон шоирни зиёрат қилдик...

Турсунзода Тошкентни севарди. У бизнинг шаҳримизда тожик ўқитувчилар институтида таҳсил кўрди, кейин то умрининг охиригача тез-тез келиб турди. Мирзонинг Осиё ва Африка ёзувчилари Тошкент конференциясига, Фафур Ғулум юбилейига, яна бошқа ўнлаб йиғинларимизга келгани, қизгин суҳбатларда тонглар оттирганимиз эсимда.

Кунлардан бир кун тунда телефон жиринглади. Мен трубкага қулоқ тутдим.

— Ҳозир Индонезиядан учиб келдим, — Мирзонинг мулоим овозини дарҳол танидим. — Москвага кетишим керак эди, лекин тобим қочиб қолди. Душанбага кетаман, аммо самолёт эрталаб бўлар экан.

— Кутинг, ҳозир етиб бораман! — дедим-да, рафиқам Манзураҳонни уйғотиб, шолғомли мастава буюрдим ва ўзим гараждан машинани чиқариб, аэропортга зудлик билан жўнаб кетдим.

Мирзо аэропортда депутатлар хонасида креслода бемажол бир аҳволда ўтирарди. Ҳарорати бўлса керак: кўзларининг оқи қизарган, юзи ҳам қизариб бўртган, бутун қиёфасидан ўта чарчоклик сезилиб турарди.

Мен уни уйга олиб келдим. Мурчли шолғом-мастава, аччиқ кўк чойдан кейин у бир оз ўзига келди-да:

— Боққа чиқиб ҳаво оламиз! — деб таклиф қилди.

Ёз. Ой тўлган кеча. Аллақайси дарахт шохда булбул хониш қилади. Яқин бир ердан шалоланинг гуриллаган шовқини эшитилади. Мирзо тун нағмасига зийрак қулоқ солиб, сўради:

Римма Казакова ва Ҳамид Ғулум китобхонларга дастхат ёзиб беришмоқда.

- Шалола қаерда?
- Қичқирикда. Яқин.
- Борамиз!

Қичқирик анҳори бўйлаб юқорига кўтарилдик ва темир-бетон тўғондан пастга — анҳор ўзанига отилиб тушаётган ва ойдинда беқиёс манзара ҳосил қилган шалола қаршисига тўхтадик.

Мирзо қулочини кенг ёзиб керишди, салқин нам ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди ва завқи тошиб:

— Бисёр зебо! — деди ва кўшиб қўйди: — Ватан қандай яхши!

Мен ҳам Индонезияда бўлгандим, у ердаги фожиани кўрганим учун Мирзонинг сафари оғир бўлганини тасаввур этаман...

Энди Мирзо Турсунвич орамизда йўқ...

Мен унинг қабри ёнида сукут сақлаб турарканман, Душанбада ўтган қайноқ ёшлик кунларимни эсладим ва 1938 йил ёзида ёзган бир шеърим хотирамда жонланди:

ВАРЗОБ ҚАЙНАЙДИ

Душанбанинг нақ тепасида,
Яшил тоғлар кўланкасида
Варзоб қайнайди,
Тошни тошга уриб қутуриб,
Тўлқинлари оппоқ кўпириб
Варзоб қайнайди,
Дилим ўйнайди.

Ешлигимга ўхшайди дарё,
Тойчоқ каби кишнайди дарё.
Мангу бетиним.

Танасига сиғмайди жони.
Шовқинидан безор ўзани,
Менинг шўх иним,
Мангу бетиним.

Қуёш унга шўғриб қалқийди.
Лава каби сапчиб балқийди.
Ўт ютади сув.
Ичи тўла олов, аланга,
У порлайди бутун оламга
Нурафшон, сулув,
Ўт ютади сув.

Менинг нотинч юрагимга ҳам,
Ҳаёт шундай сингади қўркам,
Шовқинли, ўтли.
Худди қуёш каби ёлқинли,
Худди Варзоб каби шовқинли,
Шуъладай қутли,
Шовқинли, ўтли!

Уруш бошланган куннинг эртасига мени Ўзбекистон радиокомитетига чақирдилар. Уша кунни редакциялардан бирида ўтириб, ватанпарварлик мавзuida радиоинсценировка ёзиб берганим ва бу адабий-музикали эшиттириш Ҳамза театри артистлари ижросида эртаси кунгёқ радио орқали берилгани эсимда... Мени бош диктор қилиб тайинладилар ва мен Улуғ Ватан урушини аввалидан охиригача шу масъулиятли вазифани бажардим.

Уруш йилларида Тошкентда адабий ҳаёт қизгин давом этди. Бу ерга келган Беларуссия халқ шоири Якуб Коласнинг «олтмиш йиллигини нишонлаш учун унинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилиб, тўплам ҳолида нашр қилдик. Ёзувчилар союзининг топшириғи билан мен «Жонажон Ленинград» номли тўплам туздим ва бу тўплам икки тилда босилиб чиқди. Алексей Толстой «Правда» газетаси учун фашизмга қарши оташин публицистик мақолаларни бирин-кетин ёзиб турди, уларни ўзбек тилига таржима қила бориш менга топширилди. Бир гал биз Алексей Николаевич билан радио орқали биргаликда сўзладик: у гапирди, мен синхрон таржима қилиб турдим. Мен радионинг диктори ва редактори, аини пайтда таржимон сифатида Петр Павленко, Владимир Луговской, Николай Ушаков, Якуб Колас, Эди Огнецвет, Никола Терешченко, Иосиф Уткин ва ўнлаб машҳур адиб ва шоирларнинг радио орқали чиқишларини ташкил қилдим.

Уруш натижасида Тошкентда вақтинчалик истикомат қилиб турган рус, украин, белорус, яҳудий, молдаван, эстон, латиш литвалик ва бошқа ёзувчилар Ҳамид Олимжон атрофига уюшдилар. Тошкентда кўп миллатли совет ёзувчиларининг интернационал қардошлик оиласи вужудга келди. Ижодий иш бир нафас ҳам тўхтамади. Газета, радио, китоб, адабий кечалар, митинглар фашизмга қарши курашнинг жанговар минбарига айланди.

Биз азиз меҳмонларимиз билан оғир йилларда дўстлашдик ва бу дўстлигимиз ҳамон давом этиб келади.

Мен «Совет Ўзбекистони» газетаси редакциясида ишлаб юрган кезларимда Украинанинг Россияга ихтиёрий қўшилганининг уч юз йиллигига бағишланган тантаналар олдидан — 1954 йилнинг қаҳратон қиш кунлари ёш адиб Ҳожи Аҳмар билан биргаликда ижодий сафарга чиқдим. Биз Украина, Беларуссия, Болтиқбўйи республикаларида ишчилар, колхозчилар, зиёлилар билан учрашдик. Бу сафар натижасида «Буюк оила» номли ҳикоя, шеърлар тўплами вужудга келди.

Уша қиш сафари кунларидаги бир учрашувни мен ҳамон эслайман. Минскда бизни Якуб Колас ўз уйига таклиф қилди. Беларуссия ССР Фанлар академияси ўрмон боғида академик Константин Михайлович Мицкевич (Якуб Колас)га икки қаватли хос уй куриб берилган экан. У бизни шу уйда секретари Максим Лужанин (эндиликда машҳур шоир) ва ўғли

Даниил (эндиликда Якуб Колас уй-музейининг директори) билан кутиб олди.

Мезбон бизни сиркаланган кўзиқорин ва димланган картошка билан меҳмон қилгандан кейин дўстона суҳбат бошланди. Якуб Колас уруш йилларини, Тошкентни эслади, ўзбек дўстларини бирма-бир, ном-баном суриштирди, адабий ҳаёт билан қизиқди. Кейин у бизга бир шиша қора суюқлик кўрсатиб:

— Нефть! — деди мароқланиб. — Полесье нефти! Геологларимиз топишди!

Шеър ва нефть... Уруш ва қурилиш... Партизанлар ва адабиёт... Суҳбатимиз мавзуйи ранг-баранг — гоҳ пахта, гоҳ Брест қалъасидаги музей, гоҳ Фафур Фулом шеъри, гоҳ таржима масаласи...

Якуб Колас бизнинг сафаримиздан шод бўлиб:

— Истеъдодимиз, қалбимиз қўри, бутун ҳаётимиз партияга бағишланган! — деди.

Мен Якуб Коласни ўша йили кузда яна бир марта, афсуски охири дафъа кўрдим. Сентябрьнинг бошларида Минскда Беларуссия ёзувчиларининг съезди бўлди. Мен Ўзбекистондан делегат бўлиб бордим ва съездда гапирдим. Буни шу сабабдан эслаялманки, сўзимда икки халқ ва икки адабиёт дўстлигига доир келтирилган мисоллар, айниқса Якуб Коласнинг урушнинг дастлабки йилларида Тошкентда яшаб ижод қилганга доир мисоллар съезд ҳолида дурустигина таъсир қолдирди. Съезд кунларида Я. Колас юзга яқин ёзувчини ўз уйига таклиф қилди. Бу учрашув буюк белорус шоири ва олими билан сўнгги учрашувимиз бўлди.

Менинг Константин Симонов билан дўстлигим ўша ерда, Минскда, съезд давом этаётган кунларда бошланди. Константин Михайлович менинг нутқимдан таъсирланиб, халқлар ва адабиётлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш ҳақида тинмай жонбозлик кўрсатаётган Ўзбекистон партия ташкилотига, ўзбек ёзувчиларига ташаққурини билдирди.

1954—1956 йилларда, мен Москвада Олий адабиёт курсларида таҳсил кўрган вақтларимда биз К. М. Симонов, А. А. Сурков, Н. Н. Тихонов, Б. Н. Полевой ва Лев Ошанин билан тез-тез кўришиб, суҳбатлашиб турдик. Мен бир кунни М. А. Шолохов билан узоқ суҳбатда бўлдим, ўша кунлари ёзаётган «Машъал» романимдаги характерлар динамикасига доир саволларимни буюк адиб кўмагида ечиб олдимки, бу ҳақда М. Сойфернинг «Шолохов маҳорати» номли китобида батафсил ҳикоя қилинган.

1957 йилнинг кўкلاميда, ёмғирли кечаларнинг бирида телефон жиринглади. Москвадан — К. М. Симонов экан. У кекса шоир Павел Антокольский билан келаётганини ва Ўзбекистонни батафсил кўриш орзусини билдирди. Эртаси кун эрталаб мен икки азиз меҳмонни Тошкент аэропортида кутиб олдим ва «Литературная газета»дан берилган мухбирлик машинам — эски «Победа»да уйга олиб келдим. Биринчи Арпапоё маҳалласидаги

уйимда нонушта қилганимиздан кейин йўлга чиқдик. Бир неча кун давомида мен меҳмонларга Фарғона ва Зарафшон водийларидаги шаҳар, районларни кўрсатдим, колхоз ва совхоз далаларига, куллолларнинг устахоналарига, қадимги бозорларда бўлдик, ёзувчилар, китобхонлар, халқ усталари билан учрашдик.

Орадан бир йил ўтгач, 1958 йил баҳорида К. М. Симонов «Правда» газетасининг махсус мухбири бўлиб келди. Мен у билан Мирзачўлга бирга бордим, эндигина қурила бошлаган Янгиерда уни А. А. Саркисов билан таништирдим. К. М. Симонов «Главголодностепстрой» бошқармасининг меҳмонхонасида бир неча ой яшаб қолди. Натижада «Правда»да унинг Мирзачўл ҳақидаги очерклари давомли равишда чиқиб турди, булар кейинчалик «Характерли кишилар» номи билан тўплам ҳолида нашр этилди.

1958 йилнинг ёз ойларида Осие ва Африка ёзувчилари Тошкент конференциясига тайёргарлик ишлари қизиб кетди. Ш. Р. Рашидов раислигида Халқаро тайёрлик комитети ва Совет тайёрлик комитети бир вақтда ишлаб турди. Кўп миллатли адабиётимиз оқсоқоллари Тошкентга келиб конференцияга тайёргарлик ишига бел боғладилар. Сентябрь бошларида мен Халқаро тайёрлик комитетининг вакили сифатида Қоҳирага юборилдим ва бир ой давомида Араб ва Африка ёзувчилари билан музокаралар олиб бордим. Бунинг натижасида Африка қитъасидан ўн етти мамлакат ёзувчилари СССР га келиб, конференция ишида фаол қатнашдилар.

Европа ва Африка мамлакатларига сафарларимни мен шеърый ижодимда ифодаладим: «Қитъалар уйғоқ» балладалар туркуми майдонга келди.

Биз К. М. Симонов билан Ўзбекистон бўйлаб сафарларимизни давом эттирдик. У рафиқаси санъатшунос Л. А. Жадова ва болалари билан Тошкентга кўчиб келган, У. Юсупов кўчасида яшар, «Тириклар ва ўликлар» романининг биринчи китобини ёзар ва айни вақтда «Правда»га янги очерклар тайёрлар эди.

1959 йилнинг ёз кунларидан бирида К. М. Симонов менга телефон қилиб қолди.

— Соат етти яримда телевизор кўринг, Манзура ҳам албатта кўрсин, шундан кейин мен Лариса Алексеевна билан уйингизга бораман.

Биз телевизорни қўйдик. К. М. Симонов кўринди. У ўзбек поэзияси ҳақида, менинг «Қитъалар уйғоқ» китобим ҳақида гапирди-да, уч балладам: «Сўнги кўприк», «Қалампирмунчоқул» ва «Кулба мўриси»дан тўтунни ўз таржимасида ўқиб берди.

Мен қадрли дўстимнинг бу қутилмаган илтифотидан чексиз қувондим.

Бу баллада кейинчалик рус тилида кўпгина тўпламларга, «Огонёк» кутубхонасида «Дўстлар овози» номли тўпламга ҳам кирди, айниқса К. М. Симонов кўп жилдлик «Асарлар»и биринчи жилдига совет

поэзиясининг энг яхши намуналари қаторида киритилгани учун мен улкан рус шоири олдида умрбод бурчлиман.

Адабиётлар ўртасидаги алоқалар айрим ёзувчилар ўртасидаги ижодий алоқалардан бошланади, дедилар. Бу ҳақ гап. Фафур Фулом билан Собит Муқонов, Ойбек билан Мухтор Аvezов, К. Яшин билан А. Сафронов, Шароф Рашидов билан Вадим Кожевников дўстлиги каби мисолларни мен юзлаб келтиришим мумкин.

Ижодий иш тўғрисида мен қадрдон адабиётларнинг жуда кўп вакиллари билан учрашдим, дўстлашдим. Петрусь Бровка ёки Иван Шамаякин, Фабит Мусрепов ёки Берди Қербобоев, Борис Тюриков ёки Сергей Бородин, Меҳди Гусейн ёки Наби Ҳазрий, Иракий Абашидзе ёки Микола Бажан билан учрашувларим, сўхбатларим, ёзишмаларим ҳақида балки, вақти билан батафсил сўзлаб берарман ва эндиликда Николай Семенович Тихоновга ҳурматимни издор этиш билан чекланаман.

Тихонов саксон ёшга тўлибди...

Шуни ўйласанг, дастлаб ишонгинг келмайди. Кейин, бундоқ сен тананга ўйлаб кўргач, хўш, азизим, мен ўзинг нечага бординг, деб сўрайсан. Ахир унинг номи бутун онгли умрнинг, бутун адабий ҳаётнинг кўкида юлдуздек чакнаб турди-ку!.. Мен бу саксон йиллик узоқ умрнинг, адабиётга бахш этилган олтимиш йилнинг жуда оз қисмига бевосита шохид бўлдим. Шунга қарамай, Тихонов ҳақида сўзлар эканман, гапни ўз шахсий таассуротларимдан бошлагим келади.

— Ростини айтганда, унинг шеърларини қачондан бери билишимни эслай олмайман. Эҳ-ҳа, бу танишувимиз қачонлардир, лекин ниҳоятда табиий равишда рўй берган. «Шундай инсонлардан миҳ ясалган дам, миҳдан кучилирогин билмасди олам», деган ҳикматли байтни илк марта қачон эшитганимни эслаёлмайман. Адабиётчи сифатида унинг шеърляти билан урушнинг биринчи йили учрашганман. Бу «Киров биз билан» поэмаси эди. Мен ўшанда тузган «Жонажон Ленинград» тўпламининг «миҳи» Тихоновнинг поэмаси бўлди. Николай Семёновичнинг ўзи билан 1946 йили Москвада, Ёзувчилар союзида танишдим, лекин бизнинг ижодий ҳамкорлигимиз кейинроқ, «Шарқ юлдузи» журнаliga муҳаррирлик қилаётган пайтларим бошланди. Шу йиллар мобайнида Тихонов Тошкентда бир неча марта бўлди. Мен унинг қадрдон дўстлари бўлмиш адабиётимиз оқсоқоллари Фафур Фулом ва Ойбек билан мулоқот соатларида кўрдим. 1965 йили, Фафур Фуломнинг олтимиш йиллик тўйи арафасида Николай Семёновичга хат билан мурожаат қилиб, шу воқеа муносабати билан бирор нарса ёзиб беришини сўрадим... Журнал муҳаррири сифатида, «бузруквор»лардан бирон нарса ундириш қанчалик қийин бўлишини, қанча узоқ кутиш кераклигини билар эдим, шунинг учун ҳеч қанча вақт ўтмай Николай Семёновичдан гоҳт самимий жавоб олганимда, қойил қолдим.

«Ғафур — менинг дўстимгина эмас, балки Шарқ шеърятининг ажойиб усталидан биридир», деб ёзган эди у менга... Н. С. Тихоновнинг хатга қўшиб юборган мақоласи бутун Ўзбекистон матбуоти саҳифаларини кезиб чиқди. Тез орада мен унга яна шундай илтимос билан — Ойбекнинг олтмиш йиллик юбилейи ва Зулфиянинг эллик йиллиги муносабати ила мурожаат қилдим. Николай Семёнович бу гап ҳам одатда юбилейларда айтилаётган гапларнигина ёзиб юбормаган эди. Тихонов ўзбек тилини яхши билади, деёлмайман, лекин у ўзбек шоирлари ҳақида шундай сўзларни айтган эдики, миллий адабиётнинг эллик йиллиги муносабати биландиган, шу тилда гаплашаётган ва ёзадиганлар даражасида тушунадиган одамгина бу гапларни айта олиши мумкин: асл маънони шу қадарли аниқ илғаб олишнинг сирини фақатгина шеър тили умумий тил, деган гап билан шарҳлаб бўлмас эди. Бу мени нақадар ҳайрон қилгани ва ҳаяжонлантиргани эсимда.

Лекин кейин бошқа бир воқеа: Ойбекнинг ҳассос ва ғўзал «Наъматак» шеърини рус тилига Н. Тихонов таржима қилгани ёдимга тушди, бу таржима асл нусхага ниҳоятда яқин бўлишига қарамай, оригинал шеърдай янграйди; сўнг грузин шоирларининг Н. Тихонов таржимасидаги шеърлари ҳаёлимда ярқ этди; Самад Вурғун ва Георгий Леонидзе тўғрисида Тихонов нималар дегани қайта бошдан қулоғимда жаранглади... Қайси бир сафар Тбилисида бўлганимда, Тамар Эристави билан танишиб қолдим — бу шоира Грузияда ўз шеърлари билан ҳам, Бёрнсдан таржималари билан ҳам машҳур. Нимадандир гап очилдию, у ўзига Тихонов берган ёрдам, маслаҳатлар тўғрисида гапириб кетди. Мен то ўша пайтгача, сен ўзинг ёзадиган тилда ижод қиладиган устознинг шеърини сабоқларигина шу қадар аниқ, равшан, муайян бўлади деб ҳисоблар эдим. Тихонов грузин тилини биладими? Ҳар ҳолда бу тилда ёза оладиган даражада эмасдир.

Назаримда, бу ҳақда йирик ва муҳим асар яратиш мумкин. Ана шу китобни ёзишга бел боғлаган олим бу ажойиб ҳодисанинг илдизи, сирини ҳаётимиз, ижодий ва маънавий камолотимиз асосида мавжудлигини, айна фазилат Тихонов асарлари жон-қонига сингиб кетганлигини, дарвоқе, Николай Семёновичнинг рус адабиёти нурли саҳифаларини ташкил этадиган ижоди замирида бир қатор республикалар ва мамлакатларга, Ўрта Осиёга, Кавказга қилинган саёхатлар, адиб у ерда кўрган ҳаёт манзараларининг ҳаққоний ифодасини кўради.

Николай Тихонов шеърятини, ҳаёти, ижтимоий фаолияти ҳар доим ўзаро маданий-адабий муносабатлар, ўзаро таъсир самараси сифатида юзага чиққан ажойиб бир уйғунлашувнинг тимсоли бўлиб келмоқдаки, айна улғувор жараён маданиятларимиз, адабиётларимизнинг бутун қудрати, жозибаси, миллий хусусиятларини сақлаб қол-

гани ҳолда, бизнинг кўз ўнгимизда ғоявий-бадий бирлиكنинг янги сифатларини очиб бермоқда. Шу нуқтага назардан қараганда, Тихонов ижоди бунга ёрқин ва типик мисолдир. Рус шеърятининг жуда кўп жанрларида чинакамга намуна бўладиган асарлар яратган бу ижодкорнинг нуроний сиймоси, айна сўзнинг энг юксак маъносига кўп миллатли шеърятимиз алломасидир.

У қардош шоирларнинг асарларини таржима қилиш учун шунча меҳнати ва истеъдодини сарфлагани учун бундай деб атаётганим йўқ, чунки бу ўз-ўзича фавақулда хусусият бўлса-да, бугунги кунда кўпчилик ижодкорлар тақдири учун ҳам истисно эмасдир; рус шеърининг устоди Ўзбекистон халқ шоири унвонини олишга мушарраф бўлгани учун ҳам бундай деб айтаётганим йўқ: бу нарса мен таъкидлаётган ўша ҳодисага кўрсатилган эҳтиром ифодасидир.

Йўқ, назаримда бунинг бошқа бир сабаби ҳам бор. Тўғилган жой шоир тақдирини ҳар жиҳатдан белгилаб беролмайди. Шоирнинг чинакам ватани — унинг шеърларида ватан бўлган жой ҳамдир. 30-йилларнинг бошларида Ўрта Осиё, Ўзбекистон ажойиб рус шоирлари бутун бир авлодининг ана шундай шеърини ватанига айланди. Тихонов бу ерга танилган санъаткор сафида келди. Унинг Ўрта Осиё халқлари ҳаётинан ёзган шеърлари ва ҳикоялари шу тарихга тўғилди, кейинчалик унинг шеърятини Грузия ва Доғистонда, Озарбайжон ва Болтиқ бўйида қайтадан тўғилди. Буларсиз уни адиб сифатида тасаввур қилиш мушкул, зеро, Тихоновнинг қардош, лекин бошқа тилда яратилган ижодининг моҳиятига кириш йўли жуда ўнғай: ўз ижодининг ўша сарчашмалари! Шунинг учун ҳам биз, ўзбек адиблари — Тихоновнинг тенгқурлари ва бир неча авлодга мансуб бўлмиш шоғирдлари унинг Ўзбекистон халқ шоири деган унвонини унвонига деб билмаймиз: дарҳақиқат, у бизнинг ўзбек шоиримиз чинакамга халқ шоиримиздир. У яратган асарларнинг ҳаммаси бизнинг, ўзбек адабиётининг ҳам мулкидир. Чунки Тихонов шеърлари — ўзбек китобхонининг сеvimли асарларидир. Булар бизга мангу ёддош ва мангу ёшдир. Шунинг учун ҳам: Тихонов саксонга тўлибди, деган гапни тасаввур этиш бағоят қийин — у мангу навқирон, мангу баркамол!

Осиё ва Африка ёзувчилари Тошкент конференцияси муваффақиятли яқунланиши биланоқ Ўзбекистон ёзувчиларининг навбатдаги съезди ишини бошлади. Съездда Комил Яшин Союзимизнинг биринчи секретари қилиб сайланди, правление секретари қилиб мен ҳам сайландим.

Яшин билан бизни бир-биримизга Ҳамид Олимжон урушдан анча олдин Тошкентда, Ёзувчилар союзига таништирган. Мана қирқ йилдирки, биз бир ташкилотда бирга ишлаб келамиз. Айниқса, Союзда ва «Шарқ юлдузи» редакциясида ишлаган йилларим мен Яшин билан ақиндан ҳам-

ИЙЛЛАР, ЙҮЛЛАР, УСТОЗЛАР

корлик қилдим, унинг истеъдодли драматург ва публицистгина эмас, моҳир ташкилотчи ва жонқуяр раҳбар эканлигига ҳам кўп марта шохид бўлдим.

Урушнинг иккинчи йили «Ота рози» номли шеърӣ драма ёздим ва кўлёмани Комил Нўмоновичга ўқиб бердим. Уша йили Охунбобоев номли ёш томошабинлар театрида сахнага қўйилган ва бу асарнинг композициясини пишитишда, воқеаларнинг ички зиддиятларини кучайтиришда, типик характерлар ишлашда устоз драматургларнинг маслаҳатлари менга кўл келди.

Орадан ўттиз беш йил ўтгач, 1977 йил кузида кечаси мени телефонга чақирди.

— Ухламаган эдингизми? — трубкада Яшиннинг мулоим овози эшитилди. — Стационардан телефон қиялман «Мангулик» романингизни ҳозиргина ўқиб туғатдим. Қувончим ичимга сифмай, бевақт бўлса ҳам кўнғироқ қиялман...

Комил Нўмонович романдаги воқеаларни, ижобий ва салбий қаҳрамонларни, асар тилини санъаткорларга хос нозик дид, маҳорат ва талабчанлик билан таҳлил қилиб берди.

Яшин билан қирқ йиллик дўстлик, қадрдонлик, чин ака-укалик натижасида мен ундан нақадар кўп яхшилик, мурувват кўрганим билан фахрланаман ва айни вақтда нақадар оз меҳр, марҳамат кўрсатганимдан хижолат чекаман...

Менинг «Уй дафтарим» номли том маънода оддий дафтарим бор. Бу дафтарни 1959 йилда Қичқирик анҳори бўйидаги янги уйга кўчиб ўтганимда К. М. Симонов ўз дастхати билан очган. Подшо бўлган афанди тахтиравон пештоқиға осиб қўйилган чоригига тез-тез қараб тургандай, мен ҳам бу дафтарни тез-тез варақлаб тураман, кейинги йигирма йил мобайнида хонадонимга ташриф буюрган меҳмонларнинг ёзувларини кўздан кечираман. Константин Симонов ва Сергей Герасимов, Евгений Долматовский ва Марк Бернес, Файз Аҳмад Файз ва Ойбек, Пабло Неруда ва Михаил Луконин, Сергей Бородин ва Зулфия, Алан Маршалл ва Жозеф Норт, Сажжад Захир ва Мехди Гусейн, Мирзо Турсунзода ва Берди Кербобоев... Америкаликлар, чехлар, ҳиндлар, грузинлар, болгарлар, поляклар, тожиклар, инглизлар, туркманлар, французлар, молдаванлар... Юзлаб муътабар номлар!..

Мен буларнинг ҳар бири ҳақида бир нақл айтишим, бир лавҳа ёзишим мумкин. Масалан, Пабло Неруда ҳақида. «Уй дафтар»ида буюк шоирнинг ўз шеърӣ дастхати ва чизган расми бор.

1965 йил май. Неруда ва унинг рафиқаси Матильда билан Самарқанд ва Бухоро сафаридан эндигина қайтиб келган кунимиз. У Чилида «Бухоро» деган музей очмоқчи. Бўлажак музейга экспонатлар йиғди: Бухоро сўзанаси, Самарқанд заргарларининг қадимги буюмлари, нодир китоблар. Бу эзгу орзусини ўзбек дўстларига сўзлаб берди, Чили мустақиллиги, ўз

халқининг озодлиги, тараққийпарвар ёзувчиларнинг интернационал дўстлиги ҳақида узоқ сўзлади.

Орадан бир неча йил ўтгач, мен СССР — Чили дўстлик жамияти правленийсининг аъзоси сифатида Чилига бориш ҳақида таклиф олдим ва олис сафарга тайёрлана бошладим. Айниқса Чилидаги «Бухоро» музейини кўришни орзу қилдим ва музей учун янги экспонатлар тайёрладим. Бирок, Чилида муҳқиш воқеа юз берди: фашизм бош кўтариб, халқ ҳоқимияти ағдарилди. Уша даҳшатли кунларда Пабло Неруда ҳам ҳалок бўлди. Унинг уйига ўт кўйдилар, китобларини ёндирдилар, «Бухоро» музейи ҳам ёниб кул бўлди...

Чилига йўл берк бўлгани учун мен унинг қўшнисини — Перуга боришга ва Чили қирғоқларига ақалли, олисдан бир нигоҳ ташлашга қарор бердим-да, дўстларим Олег Шестинский ва Римма Казакова билан биргаликда сафарга чиқдим. Бу сафар, Чили чегарасида ўтказилган тун, айрилиқ аламлари, келажакка умид туйғулари «Амазонка кўшиғи» номли поэмада баҳоли қудрат ифодаланган...

Мана умрнинг олтимишнчи баҳори ҳам жилава қилди. Баҳори! Нега кузи ёки киши эмас? Ҳа, баҳори! Босиб ўтилган йўл нақадар узун, ортда қолган йиллар нақадар сермеҳнат ва сермашаққат бўлмасин, озод жамиятда баркамол инсон етук ёшида кўтарилган чўққи — Бахт деб аталган юксакликдир. Бу улуғ жамиятда ижод аҳли чинакам саодатли кишилардир.

Ўз халқининг ўз давлатининг, ўз партиянинг хизматидан буюкроқ, шарафлироқ бурч йўқдир.

Юртингнинг ҳар эшиги сенга очиқ, ҳар бир уй, оилада азиз меҳмонсан, йўл юрсанг ҳар бир манзилда китобхонларнинг истиқболингга пешвоз чиқадилар, мактаблар, ишчи клублари, дала шийпонларида адабиёт мухлислари сенга мунтазир, ижоднинг мавзуи — ҳаёт қайнайди, замон ва замин, қаҳрамонлар ва уларнинг жасоратлари қаламинга муштоқ! — Ёзувчи учун бундан ҳам улканроқ иқбол бўлиши мумкинми!

Мен ижод бахтининг ёруғ юлдузи манга-лайида чақнаган совет ёзувчиларининг бириман. Мен шонли Коммунистик партия-миз аъзоси, совет адабиётимиз жангчиси бўлганим билан фахрланаман. Мен қаерда бўлмайин: жонажон Тошкентимдами ёки қадрдон Москвадами, Фарғона боғларидами ёки Индонезия оролларидами, Европа шаҳарларидами ёки Африка мамлакатларидами — ҳамма, ҳамма ерда тенгсиз бир ҳақиқатни — СССР граждани ва коммунист ёзувчи эканимни бир лаҳза ҳам унутмайман, ғурурим, сурурим шундандир.

Мен халқимга, партияма, фарғона боғлари керакман — шу юксак туйғу кўксимни тоғдай кўтаради. Шу ишонч ва ифтихор туйғу файли илҳомим булоқдай қайнайди, қадамим равон юради.

Халққа, ҳаётга яқинлик, жамиятга, одамларга кераклик — ёзувчи учун бахтдир.

Салоҳиддин Мамажонов

ҚАЙНОҚ МУҲАББАТ, ЮКСАК ЭЪТИҚОД

«Санъатга муҳаббат бўлмаган ерда танқид ҳам бўлмайди», деган экан улуғ Пушкин. Мен бу доно сўзнинг тўғрилигини теран танқидчи Озод Шарафиддинов сиймосида ҳам кўрдим. Унинг бадиий адабиётга бўлган муҳаббати чексиз, шунинг учун ҳам танқидчиликка жуда юксак эътиқод билан қарайди. У «Адабиёт — инсон кашф қилган ҳамма мўъжизалар, ҳамма буюк ихтиролар ичида энг буюги, энг улуғвори», деяр экан, бутун диққат-эътиборини ана шу мўъжизани меҳр билан ўрганиш, кашф этиш ва тарғиб қилишга, унинг қудратини очишга ҳамда ривожига қўлидан келганича кўмаклашишга қаратади.

«Бироқ санъат ва адабиётнинг қадрига этиш учун, унинг бойликларидан тўла баҳраманд бўлиш учун, унинг ривожланиш йўлини аниқ белгилаш учун санъат ва адабиётнинг тарбиявий аҳамияти масаласини тўғри ҳал қилиш керак,— дейди муаллиф бир мақоласида.— Бир қарашда бу масала жуда жун, ҳал қилиниши бир пиёла чой ичишдек осон кўринади. Адабиёт — коммунизм кишисини тарбиялайдиган муҳим восита, янги жамят қурилишида ўткир жанговар қурол. Буни ҳамма ёд билади, ҳамма тан олади. Шундай экан яна қандай мураккаблик бўлиши мумкин? Аммо, гап шундаки, ҳар қандай қуролдан маҳорат билан фойдалана билиш керак. Ношуд қўлларда зарур пайтда листони чақилмай қолса ёки отилган ўқ варанглашдан бошқа нафи тегмай, зое кетса, бундан ёмони йўқ. Адабиёт атомдан кучли,— дейди Абдулла Қаҳҳор. Бироқ, унинг кучини музёраар кемани юргизишга ҳам, ўтин ёришга ҳам сарфлаш мумкин».

Танқидчи адабий асарга худди шу энг тўғри ва юксак мезондан келиб чиқиб ёндашади, баҳо беради. Бу мезонни ўзининг танқидчилик фаолиятида муҳим ва ягона принцип қилиб олиши учун, албатта, у энг аввало адабиёт ва санъатни жуда нозик, чу-

қур ва теран тушуниши керак эди. Санъатни билиш учун унга жуда яқин туриши, ўзи ҳам санъаткор бўлиши, ё бўлмасам уша даражада бўлиши керак. Фафур Фулом ва Абдулла Қаҳҳорлар билан мулоқотда бўлиш, баҳслашиш учун гоят чуқур билим, юксак эстетик дидга эга бўлиш зарур. Бусиз ёзувчини ишонтириш, уни тан бердириш мумкин эмас. Бу ерда бир воқеани мисол тарзида келтириб ўтиш мумкин. 1965 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Братская кўчасидаги биносида Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» повестининг қўлёзма-

Сурков тўғрисидаги очеркни ҳам унинг ижоди ҳақида ўз кузатишларини айтишдан бошлайди. Бу йўл — ёзувчининг шахсияти, таржимаи ҳоли билан унинг асарлари, қаҳрамонлари, ғояси, идеалини бир бутунлигича таҳлил этиш — танқидчиликнинг энг самарали усули бўлиб, буни ёш танқидчиларимиз албатта ўрганиши керак. Қуруқ, сийқа социологик таҳлилдан қутулиш йўли шу нуқтада ҳам бўлса керак. «Яловбардорлар» асари, муболаға қилмаган бўлсак, бизнинг адабиётшунослигимизда қилинган биринчи самарали тажрибадир. Воҳид Зоҳидов ижоди, айниқса «Донолар давраси» ва шу «Яловбардорлар» китоблари ўзбек танқидчилигининг республика доирасидан ташқари чиқиб, кўп миллатли совет адабиёти ва жаҳон адабиёти доирасида фикр юритишга кўтарилганлигини кўрсатади.

Озод Шарафиддинов бир жанр доирасида чегараланиб қолган танқидчи эмас. Бизда ягона мавзуи (кандидатлик мавзуи) ёки бирорта масала, ё бўлмаса бирорта жанр чизиғида қолиб кетган танқидчилар кам эмас. Бугунги адабиётнинг ютуғини, бугунги бирорта асардаги янги фазилатни билиш ва аңглатиш учун ҳамма жанрнинг ҳолатидан яқиндан хабардор бўлиш керак, айти чокда бутун ўзбек совет адабиёти тарихини пухта билиш керак бўлади. Озод Шарафиддинов ҳозирги давр ўзбек адабиётини қандай чуқур билса, 20-йиллар ёки уруш даври адабиётимизни ҳам шундай мукамал билади. Уз таҳлилларида бемалол ҳамма даврга саёҳат қилиб, муҳим, характерли факт ва далилларни дастак қилиб кетаверади. Унинг ўзбек совет поэзиясининг тараққиёт йўлларини таҳлил этувчи принципал мақолаларида адабий жараён ва шоирлар ижодига ленинча мезон билан ёндашиб, поэзиямиз бойлиги ва ранг-баранглигини асосли кўрсатиб беради. Унинг «Замон, қалб, поэзия» китобидаги лирика, лирик поэма, поэмада тил ва услуб масалалари, Миртемир адабий портрети ва ёшлар ижоди ҳақидаги мулоҳаза кузатишларини ўз вақтида танқидчилик, адабий жамоатчилик, самимий кутиб олишганди. Муаллиф бу асариде поэзия сир-асрорини нозик тушунишини намоён қилганди. Айти чокда муаллифнинг ана шу асаридан бошлаб унинг адабиётнинг ёш ниҳоллари тақдирига меҳр-муҳаббат билан қараш намоён бўлганди. Ҳозиргача у ёшларнинг ўз талантини намоён бўлишида қўлидан келган ёрдамини бериб келади. Ёш ижодкорларнинг унга бўлган катта эътиқодининг боиси шунда бўлса керак.

«Ленин ва адабиёт», «Дўстлик қонуни» каби жиддий мақолалари Озод Шарафиддиновнинг адабиётшуносликнинг долзарб масалаларини оригинал тарзда текшириш қуввати ва зўр эрудицияга эга эканлигини намоёиш қилди. Озод Шарафиддиновнинг барча китоблари энг аввало унинг адабий очерк жанрининг устаси эканлигидан далолат беради. Унинг очеркларининг ҳамми катта эмас. Бирор ёзувчи тўғрисидаги йирик монографияни адабиётчилар, мутахассисларгина ўқиб чиқиши мумкин. Лекин кенг

китобхонлар оммаси учун шу ёзувчи фазилатларини бир ихчам саҳифага сиғдириб берувчи, қаймоғини тўплаб берувчи мақолалар айниқса катта ёрдам қилади. Озод Шарафиддинов бадиий очерк ёзганда мазкур ёзувчи ҳақидаги матбуотда айтилган ва ҳамма билган гапларни йиғиб бермайди (афсуски бизда бундай ясама мақолалар чоп этилиб туради). Озод Шарафиддинов бирор ёзувчи ҳақида ёзар экан, энг аввало унинг асарларини обдан ўрганади. Айти чокда халқнинг ўша ёзувчи тўғрисидаги қалб тўрида туғилган, аммо шаклга тушмаган эзгу фикрларни ҳам топади (Муаллиф худди ёзувчилар каби халқ, китобхонлар орасида кўп бўлади, ҳаётини ва одамларни ўрганади, «Ён дафтарчаси»да янги қаҳрамонлар исмини, тақдирини, улар истакларини, халқ ибораларини, қизиқ-қизиқ ҳаётини деталларни ёзиб боради). Шулар асосида ёзувчи ижоди тўғрисида ўзининг мустақил кузатишлари, ўй-фикрларини, хулосаларини ўртага ташлайди. Бунда энг аввало шу ёзувчи ижодининг пафосини топади. Ёзувчи ижодини илмла-йил ёки асарма-асар эмас (ижодий эволюцияни эсдан чиқармаган ҳолда), балки шу бош ғоя, бош масала, шу ягона пафос нуқтаи назаридан текширади. Бу йўл ёзувчи ижодидаги қон томирни топишга, унинг юрак зарбларини аниқ тинглашга ва эзгу нияти — кредосини аниқ белгилашга олиб келади. Бу ерда битта мисол келтириш кифоя. Озод Шарафиддиновнинг Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги «Истеъдод жилolari» адабий очерки унинг ижодидаги энг ёрқин асарлардан биригина эмас, балки ўзбек танқидчилигининг қонуний ютуқларидан бири ҳамдир. Айтиш мумкинки, у ёзувчи тўғрисидаги етук патетик мақоладади. Бунда танқидчи талантининг бутун жилolari намоён бўлган. Бу жилolarнинг айримларини санаш ҳам мумкин: ёзувчи ижодининг бош пафосини топиш ва уни эҳтирос билан ҳимоя этиш, ғоя билан шаклни узвий бирликда идрок этиш, ёзувчи шахсияти билан ижодий йўлини биргаликда таҳлил этиш, ёзувчи жасорати — оригиналлигини, ўзига хослигини намоёиш қила олиш, бадиий асарни ҳаёт ҳақиқати мезони билан ўлчаш, масалани баҳс, мунозара оҳангида ечиш, конкрет асар таҳлиладан назарий умумлашмаларга кўтарилиш ва назарий гапларни маҳсус эмас, балки бирор ёзувчи асари баҳонасида ўртага ташлаш, афористик шаклда ихчам ва теран фикрлаш, муқоясалар ва солиштиришлар йўлидан бориш ва бунда меёр ҳиссини бузмаслик, киноя ва қочирқиқлар қилиш...

Мен ушбу мулоҳазаларни ёзиш баҳонасида Озод Шарафиддиновнинг барча китобларига назар ташлаб чиқдим ва менда бир қонуний ғурур ҳамда қонқиқш туғилди: танқидчилигимизнинг савияси бандан, унинг бир вакилининг яратган асарлари ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам ўзининг илмий-эстетик қимматини йўқотмайди, улар адабиётимиз ривожига бундан кейин ҳам кўмак беради. Бунинг бош сир танқидчининг ўзи танлаган соҳага бўлган қайноқ муҳаббати ва юксак эътиқодидан келиб чиқади.

Абдулла Орипов

ШОИРҚАЛЬ ОЛИМ

Адабиётнинг бош мезонларидан бири дид эканлиги барчага маълум. Шу боисдан ҳам юксак дид билан яратилган асаргина вақт синовидан ўтиб, авлодлар мулкига айланади. Адабиёт тарихидан маълумки, кўпгина ижодкорлар ўзи яшаган даврида асарларига муносиб баҳо эшитиш шарафига муяссар бўлмаганлар. Бу эса маълум маънода уларнинг созида ёлғизлик, мунг оҳанглари туғилишига сабаб бўлган. Дарҳақиқат, бирор бир асарни баҳоловчи ҳакамнинг ўзида ҳам етарли дид ва савия бўлмоғи керакки, токи унинг мақтови ўринли, танқиди таъсирли бўлсин. Бизга маълумки, XIX аср рус адабиёти улкан хирмонини сарак ва пучакка ажратган Белинский, Добролюбов каби танқидчилар порлоқ истеъдод ва дид соҳиблари, одил ва холис ҳакам бўлганлар. Мен бу ўринда ўзбек совет шеърятимиз билимдонларидан бири Озод Шарафиддинов ҳақида гапирарканман у кишининг

истеъдоди ёхуд савиясини кимгадир таққосламоқчи эмасман. Аммо, бир нарса кундек равшанки, унча-мунча асар билан Озод акани ҳайратга солиб бўлмайди. Яна шу нарса аёнки, Озод Шарафиддинов баён қилган фикрлар кўпчиликнинг ботин қоғозга кўчмаган, дилидаги гапларига монанд бўлади. Шоирлар-ку, ўз даражаларига, яъни қозонда бориға кўра турлитуман бўладилар. Ажабо, танқидчилар ҳам шунақа экан. Бирининг қаричи калта, бириники кенг.

Назаримда адабиётнинг бахти ҳам шундаки, унда кенг миқёсда, баланд даражада фикрловчи ҳақиқий танқидчилар, олимлар мавжуд. Мен Озод Шарафиддиновни ана шу юксак поғонадаги олимларнинг энг олдинги сафида кўраман. Шу билан бирга домла ёшларнинг меҳрибон ва ардоқли устози сифатида ҳам машҳурдир. Мен ҳам у кишига бир шогирд сифатида ҳамиша таъзимдаман.

ТАНҚИДНИНГ
ЖОЗИБА СИРИ

Устозлар ҳақида ёзиш ҳам осон, ҳам қийин. Осонлиги шундаки, устознинг хулқи, одати, диди, севган китоблари, оилавий ҳаёти, ижодий йўли, дўстлари сизга яхши таниш. У билан турли хил шароитларда мулоқотда бўлгансиз. Уни дўстлари ва шогирдлари даврасида, хафақон кезларида, ижодий гурунгларида кузатгансиз. Яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, устоз ҳақида истаганча бемалол гапириш ва истаганча бемалол ёзиш мумкин.

Қийинлиги шундаки, шогирд сифатидаги симпатияларингиз, майлларингизни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, устоз ижодига хос бош йўналиш асарларининг салмоғи, ўзига хослиги, ижтимоий-маънавий қиёфасини тўла ва ҳаққоний очиш керак бўлади.

Озод Шарафиддинов ижоди ҳақида фикр юритишнинг ҳам ўзига хос осонлиги ва қийинлиги бор. Осонлиги шундаки, мен Озод акани эллигинчи йилларнинг ўрталаридан бери биламан. Уша йиллари газеталар ва журналлар саҳифаларида шеърый ва насрий асарлар проблемалари бўйича тез-тез адабий мунозаралар ўтказилиб туриларди. Уларнинг кўпчилиги аллақачонлар унутилиб кетди. Лекин поэзиянинг энг таъ-

сирчан жанрларидан бири — лирика ҳақида бўлиб ўтган баҳс ҳалига қадар одамлар ҳаёлидан кўтарилган эмас. Бу ҳодисанинг сабабларидан бири, яна такрорлайман, сабаби эмас, сабабларидан бири Озод Шарафиддиновнинг «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифасида босилган «Лирика ҳақида мулоҳазалар» номили мақоласи бўлди. Алоҳида жўшқинлик, жонқуярлик, ҳалоллик билан ёзилган бу мақола адабий жамоатчилик орасида яхши маънода шов-шувларга сабаб бўлди.

Мақолада лирикада ҳам образ ўзига хос шаклда муҳим ижтимоий қимматга эга бўлган фикрни ифодаловчи аниқ ҳаётий кечинма тарзида намоён бўлиши, кечинма мавзунинг моҳиятини чуқур очишга имкон берувчи, ўқувчида тасвирланаётган ҳодисага нисбатан маълум эмоционал ва эстетик муносабат уйғотувчи омил эканлиги айтилиб, конкрет ҳаётий кечинмаларнинг йўқлиги кўпинча актуал мавзуларнинг очилмай қолишига сабаб бўлиши таҳлил қилинади. Танқидчининг лирик қаҳрамон, шеърятда типиклик, конфликт, тил хусусидаги нозик кузатишлари орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлишига қарамай ҳамон ўз кучи, жозибаси, актуаллигини йўқотмаган.

Бу хилдаги ижобий ҳодиса, ростини айтганда танқидчиликда камдан-кам учрайди.

«Лирика ҳақида мулоҳазалар» мақоласи Озод Шарафиддиновни бирданига жўшқин, ҳалол, истеъдодли танқидчи сифатида кенг жамоатчиликка танитди-кўйди.

Шу-шу танқидчининг адабий-танқидий мақолалари фақат республика матбуотида эмас, балки марказий газеталар ва журналларда ҳам тинимсиз босилиб турди. Озод аканинг ҳар бир чиқиши на фақат ёзувчилар орасида, балки турли хил онг, тушунча, савиядаги китобхонлар орасида ҳам қизиқиш уйғотар, мунозараларга сабаб бўларди. Эллигинчи йилларнинг охирилари ва олтинчинчи йилларнинг бошларида ҳали бу ҳодисанинг сабабини етарли даражада тушуниб етмаган эдим. Орадан ўн йиллар чамаси вақт ўтди. Бу ҳодиса 1965 йилнинг баҳорида рўй берди. Озод ака ёзувчилар союзида адабиётнинг замонавийлиги мавзусида суҳбат ўтказди. Суҳбат, муболағасиз айтиш мумкинки, жуда ҳам юксак савияда ўтди. Саволларнинг кети узилмайди. Танқидчининг жавоблари аниқ, лўнда, энг муҳими эҳтиросли, илмий жиҳатдан далилланган. Айниқса, мунаққиднинг адабиётнинг мўъжизавий кучи, қудрати ҳақидаги сўзлари кўпчиликка маъқул бўлганини алоҳида айтиб ўтгим келади.

—Қадим замонлардан бери одамлар оламда етти мўъжиза бор деб ҳисоблашадилар,— деган эди ўшанда Озод ака.— Булар Миср фиръавнларининг эҳромлари, Бобилнинг осма боғи, ов худоси Артемида маъбудиси, Зевснинг ҳайкали, Галикарнас мақбараси, қуёш худоси Гелиоснинг ҳайкали ва ниҳоят наҳри Нилда Фарос оролидаги маёқдир. Дарҳақиқат, улар бениҳоя улўввор, бениҳоя ноёб ва гўзал. Улар яратилганидан бери неча асрлар ўтди. Лекин етти мўъжиза инсон ақлининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улўғлигига қўйилган мангу обида бўлиб келмоқда. Оламда яна бир мўъжиза борки, унинг буюклиги, муқаддаслиги қаршисида етти мўъжизанинг жамики улўвворлиги, гўзаллиги урвоқ ҳам бўлмайди. Йигирманчи аср одамининг ҳаётига у нондек, ҳаводек, радиодек сингиб кетган, шунинг учун уни қўлга олганимизда мўъжиза билан учрашгандай ларзага тушмаймиз, унинг муқаддаслигидан орзиқиб, энтиқиб кетмаймиз, тилимиз лол бўлмайди. Бу мўъжиза — китоб. Китобнинг мўъжиза, мўъжиза бўлганда ҳам биринчи мўъжиза эканини аввало танқидчи ҳис қила билиши керак. Танқиднинг жозибаси сири ҳам ана шу ҳақиқат билан тайинланади.

Қизгин адабий гурунг ҳам тугади. Лекин сал-пал танқидчилик билан шуғулланиб юрган биз сингари ёшлар танқиднинг жозибаси сири хусусидаги суҳбатнинг давом этишини истар эдик. Шу баҳона сабаб бўлиб, Озод акани уйларига кузатмоқчи бўлдик. Йўл-йўлакай суҳбатимиз гоҳ танқидчилик, гоҳ архитектура, гоҳ абстракционизм, гоҳ социология, гоҳ экология, гоҳ янги фильмлар мавзусига бурилиб турди. Аммо асосий мавзу барибир китобнинг мўъжизавий кучи, таъсири хусусида борди. Икки соатга яқин

давом этган қизгин суҳбатимизда шу нарса маълум бўлдики, ҳақиқий танқидчи аввало гражданин, сўнгра Озод аканинг сўзлари билан айтганда «эмоционал туйғулари бой одам бўлмаса», у санъатнинг гўзаллигини тушуна олмайди. Ундай одам учун том маънодаги санъат асарининг оддий хабардан фарқи бўлмайди. Танқидчилик — жудаям олижаноб касб. Унинг шаънига доғ туширмаслик керак.

Мана шу воқеадан бери ҳам ўн йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Шу ўтган йиллар ичида Озод ака билан адабиёт ҳақида кўплаб суҳбатлар қурдик, турли хил адабий гурунларда бирга қатнашдик, сафарларда юрдик. Ҳар сафар учрашганимизда Озод аканинг қувваи ҳофизаси, ўткир илми, гўзаллики нозик ҳис қила билиши ҳайратда қолдиради эди.

Танқидчининг адабий-танқидий мақолалари хусусида ёзишнинг қийинлиги масаласига келганда шунга айтиш керакки, унинг ижоди кўп қиррали ва бой.

«Мен йигирма йилдан бери танқидчилик билан шуғулланаман,— деб ёзади Озод Шарафиддинов «Танқидчилик касби ҳақида» деб номланган мақоласида.— Шу йиллар мобайнида кўпгина китоб ўқидим, неча юзлаб танқидий мақолаларни кўздан кечирдим, қанчадан-қанча танқидчилар билан танишдим, суҳбатлашдим, адабий танқидчилигимизнинг ўсиш жараёнини муттасил кузатиб бордим. Шунинг оқибатида менинг учун бир ҳақиқат аён бўлди — бугун мен унинг ҳақиқат эканига астойдил ишонаман. Бу ҳақиқат шундан иборатки, танқидчи бўлиш учун ҳам албатта, истеъдод керак, шоир, драматург, ёхуд носир бўлиш учун истеъдод, қобилият қанчалик зарур бўлса, танқидчи бўлиш учун ҳам шунчалик зарур. Истеъдодсиз ёзилган танқидий мақоладан фойдадан кура кўпроқ зарар келади. Бу ўринда табиий савол туғилади. Хўш, танқидчининг истеъдодини қандай тушуниш керак? Танқидчилик таланти нима дегани?

Бу саволга жавоб бериш мушкул эмас. Менимча, танқидчилик таланти уч элементдан ташкил топади. Буларнинг биринчиси — адабиётдаги гўзаллики, ғоявий ва бадиий бойлики ҳис қила билишдир. Танқидчилик талантининг таркибига кирувчи яна бир элемент фикрлаш қобилиятидир. Ниҳоят, танқидчилик талантининг учинчи элементи сифатида сўз санъатига нисбатан эҳтиросли, оташин муҳаббатни айтиш мумкин».

Шу хилдаги фикрларни Озод Шарафиддиновнинг адабий-танқидий мақолалари хусусида ҳам бемалол айтавериш мумкин. Адабий асарнинг олмос қирралари, гўзаллиги, бадиий бойлигини ҳис қила билиш учун табиий истеъдоддан ташқари, танқидчининг қувваи ҳофизаси кенг, фикрлари тегин, диди ўткир бўлиши керак. Озод аканинг «Замон, қалб, поэзия», «Яловбардорлар», «Истеъдод жилोलари» рисоалари, адабий-танқидий мақолалари, таржималари, тақризларида бу фазилатлар яна ҳам ёрқин аксини топган.

Мунаққиднинг «Истеъдод жилолари» деб номланган рисоласида Фафур Фулом, Ойбек, Комил Яшин, Садриддин Айний, Аб-

дулла Қаҳдор, Асқад Мухтор, Одил Ёқубовларнинг ижодий портретлари қаламга олинган. Рост гап, адабиётимизнинг тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган бу адибларнинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида кўпгина мақолалар, махсус тадқиқотлар ёзилган. Лекин шунга қарамай Озод Шарафиддиновнинг кузатишлари, муқоясалари, таҳлиллари ўзининг оригиналлиги билан ажралиб туради. Унинг таҳлилларида бошқалар кўрмаган, сезмаган нозик нуқталар тилга олинади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, ижодий портретларда адиблар ижодининг бир-бирига ўхшамайдиган қирралари, ҳаётни тасвирлаш принциплари ёритилади. Ва шу орқали адабий жараённинг тенденциялари, қонуниятлари аниқланади.

Озод Шарафиддиновни кўпинча ҳамкасблари «ҳиссий-образли услубда» ижод қилувчи танқидчилар сирасига киритади. Бу бир жиҳатдан жудаям тўғри. Лекин бу фикр танқидчининг мақолаларида фақат муаллифнинг қайноқ қалби, жўшқин эҳтиросини сезамиз-у, аммо тадқиқотчининг синчков тафаккурини кўра олмаймиз, деган маънони асло англамайди. Танқидчи таассуротлари асосидагина иш кўрмайди, у илмий далилларга суянади, манتيқ асосида ҳам иш кўради.

Кўпинча ҳиссий образли фикрлаш, фалсафий фикрлаш билан қоришиб, танқидчининг синчков тафаккури устунлик қилади ва бинобарин унинг мақолалари проблем характер касб этади.

Озод Шарафиддиновнинг адабий портретларида мунозарага сабаб бўлувчи ўринлар йўқ эмас. Лекин шунга қарамай унинг ижодий портрет жанрида ёзилган мақолаларида «одил муҳокама» устунлик қилади. Буюк масалчи И. А. Криловнинг образли ибораси билан айтганда, танқидчи бир қўли билан нуқсонни кўрсатиб, бошқаси билан гўзаллик бошига тож қўйиб, дидни чархлайди, бундай муҳокама нафсониятни қондирмайди, сусайтирмайди, балки уни истеъдодни англашиш учун зарур бўлган даражада асраб қолади.

Ҳиссий-образли фикрлаш аналитик фикрлаш билан қўшилиб кетиши ва айна бир

пайтда проблематик характер касб этиши хусусида сўз бошлаган эдик. Мунаққид ижодига хос бўлган бу хусусият унинг «Ленин ва адабиёт», «Революция ва адабиёт», «Дўстлик қонуни», «Йиллар ва йўллар», «Замон, қалб, поэзия» сингари мақолаларида яна бўртиброқ кўринган. Озод ака қайси бир мавзу бўйича фикр юритмасин, ҳамиша катта адабиёт олдига қўйиладиган талаблар асосида, гўзаллик қонунлари асосида иш кўради. Унинг ҳар бир чиқишида санъатга бўлган қизғин муҳаббат манаман деб уфуриб туради. Пушкин таъбирига асосланиб айтадиган бўлсак, танқидчи «санъаткор ёки адибнинг ўз ижодида амал қиладиган мукамал қонунларига таяниб» туриб, ўқувчилар билан сўзлашади.

Озод ака ижоди ҳақида гап кетганда бир нарсани ишонч билан айтиш мумкин. Ўзбек совет адабиётининг шу бугунги ютуқларида Озод аканинг ҳам ўзига яраша ҳиссаси бор. Ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихини ҳам Озод Шарафиддиновсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мен республика-мизнинг турли бурчакларида яшовчи китобхонларнинг Озод ака номини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олганига неча марта-лаб гувоҳ бўлганман. Урганчлик киоскачи қиз, ўратепалик кутубхоначи йигит, ленин-ободлик юрист, самарқандлик боғбон, наманганлик врач, сирдарёлик пахтакорнинг Озод Шарафиддинов мақолаларини завқшавқ билан ўқиётганларини эшитганимда яна бир марта бу танқидчининг халқимиз орасида обрў-эътибори нақадар катта эканлигига ишондим.

Озод ака мақолаларида доvon, чўққи иборалари тез-тез тилга оlinиб турилади. У доvon, чўққи ибораларини рамзий маънода ижодий ўсиш, юксалиш маъноларида қўллайди.

Танқидчининг ўзи ҳам ижод доvonлари оша юксалиб бораётир. Бир доvonга чиққан одам иккинчисини, ундан баландроғини ошиб ўтишни кўзлайди. Озод ака ҳозир ана шу қутлуғ ниятлар билан тўлиб тошган.

П. ШЕРМУҲАМЕДОВ.

Бердиали Имомов

*Ватанимнинг энг ширин қўшиғи каби
Мен Кавказни севаман.**М. Держантов.*

УРУШ йилларида, қонли жангоҳларда орттирган дўстларимдан анчагинасини топиб олдим. Уларнинг аксарияти республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларидан. Бошқа қардош республикаларда яшаётган, айниқса, Кавказдаги қуролдошлар билан учрашишни кўпдан кўнгилга тугиб юрардим. Киши ёшликдаги, хусусан бирга жанг қилган таниш-билишларини қўмсар экан. Ана шу қўмсаш туйғуси тагида уруш очиб, ёшликка, эзгу орзуларга чанг солган, не-не умрларни хазон қилган фашистларни лаънатлаш ҳисси ётарди.

Шундай қилиб, мен меҳнат отпускамда Кавказга йўл олдим. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор эди: «Улуғ Ватан уруши, жанг майдонларида, қишли-қировли кун-тунларда қор устида ётишлар, душманга қарши жангларда ўқ-снарядлар ёмғири остида тизза бўйи лой кечишлар, топгалавериб ботқоғи чиқиб кетган йўллар, зах окопларда кечган дамлар оқибатида орттирганим дард йиллар ўтган сайин ўз кучини кўрсатарди. Бу дарднинг номи шамолга маънодош ва қулоққа унчалик ёмон эшитилмайдиган бод бўлса-да, ўзи ўта бедаво, хира дарддир. Айниқса, куз, қиш ва баҳор кезлари осмонда булут шарпаси кўринишидан уч-тўрт кун буруноқ бу дардга чалинган кишининг бутун бўғин-мушаклари зирқираб, қақшаб оғрий бошлайди. Киши жонли барометрга айланади-қолади. Бундан яхши хабардор шимолий Осетиянинг Алагир шаҳрида истиқомат қилувчи собиқ қуролдошим Андрей Чичиевич Гетоев мени кўпдан бери Кавказга келишга ундаб хат ёзар, хатларида у Кавказ тоғининг шундоқ этагидаги сероводород ваннали «Тамиск» санаторийси жуда «менбоп»лигини тайинларди. Аввало Андрейнинг самимий таклифлари, қолаверса, Кавказни дурустроқ кўрмаганлигим, хусусан, грузин халқи фарзандлари, қуролдошларим Давид Маргошия ва Владимир Чинчинишвилиларни бир йўла излаш истаги кўнглимни ўша ёққа тортарди.

Йўлда

ИЮЛЬ кўёши атрофни аланга-ю оташ қилиб қиздиришга улгурмасидан «ИЛ-18» ҳаво лайнери Тошкент аэродромидан кўтарилиб, Нальчик сари йўл олди. Иллюминатордан пастга тикиламан: самолёт тоғ тизмаларини эслатувчи паға-паға булутлар устидан бир меъёрда, текис учмоқда. Самолёт моторларининг гуриллаши хаёлимни уруш йилларига, Кавказдаги жанг-жадал йўлларига тартади. Хали яна уч соат учиш

кераклигини ўйлаб, «Герои битвы за Кавказ» деган китобни варақлашга тутиндим. Бу китоб Грузиянинг Цхинвали шахрида 1975 йили, тарихий ғалабанинг 30 йиллиги шарафига бағишлаб чиқарилган. Уни менга ўтган йили осетиялик қуролдошим юборганди. Китоб қатига солинган хатда: «Кавказ жанглари қаҳрамонлари сафида сенинг ватандошларинг ҳам бор танишарсан» деган сўзлар ёзилганди. Китоб Кавказ фронтининг иштирокчиларидан бири, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Леонид Ильич Брежневга бағишланган очерк билан бошланади. Ундан кейин совет ҳарбий мактабининг таниқли ва машҳур саркардаларидан А. А. Гречко, И. Е. Петров, С. Г. Горшков, К. А. Вершинин, К. И. Леселидзе, А. И. Покришкин сингари қаҳрамонларнинг Кавказ учун олиб борган жанглари ифодаланган лавҳалар, фотосуратлар жой олган. Бу жангларда кўрсатган фидойиликлари ва тенгсиз жасурликлари учун Иттифоқимизнинг турли миллатларига мансуб етмишдан ортиқ кишига Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвон берилган. Китобда уларнинг ҳар қайсисига махсус материал бағишланган. Нигоҳим бирдан ватандошим, ҳамшаҳрим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, рссом Сами Абдуллаев ҳақидаги И. Н. Цховребов қаламига мансуб ихчам материал устида тўхтади. Мақоланинг бошланишида куюқ қора ҳарфлар билан «С. Ф. Абдуллаев 1917 йили Тошкент шахрида туғилди, миллати ўзбек, КПСС аъзоси. 1938 йилдан буён Совет Армиясида. Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, мардонавор жасоратлари учун Ленин, I, II даражали Ватан уруши орденлари ҳамда кўп медаллар билан мукофотланган. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони 1944 йилнинг 16 майида берилган», деган сўзларни алоҳида мароқ билан такрор ўқийман. Бу қисқа ва лўнда изоҳда қаҳрамоннинг жанговар хизматлари шундоқ кўриниб турибди. Хаёл мени 1944 йилда содир бўлган бир воқеага ноғоҳ элтди: 1944 йили Харьков fronti жангларида қайта яраланиб, узоқ Уралдаги Березники шахрида даволангач, Свердловск областидаги Еланск ҳарбий лагериде фронгга кетиш олдидан машқ ўтказардик. Май ойи ўрталари эди. Бир кун машқдан тушликка қайтиб, казармага кирсам, навбатчи: «Сени рота командири чақиряпти», деди. Қизил бурчакка бордим. У ерда рота командиримиз катта лейтенант Костюк газета ўқиб ўтирарди. Ҳарбийча қоида-тартибни ўрнига қўйиб, «Чақирингизга биноан келдим!» дедим. У ўз одатича, бароқ қошларини уйиб, бир лаҳза тикилиб тургач, «Вольна» деди-да, кулимсираб ўрнидан турди. Кейин мамнун қиёфада, очиқ чехра билан қўлимни олиб самимий қисди ва «Табриклаيمان, ватандошинг қаҳрамон бўлибди!», деди. Ажабланаётганимни кўриб, жилмайганича стол устидаги «Правда» газетасини қўлимга тутқазиб, «Ўқи!», деди. Унда немис-фашист босқинчиларига қарши курашда шахсий жасорат ва мардлик кўрсатганлиги учун Сами Абдуллаевга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганлиги тўғрисида СССР Олий Совети Президиумининг Фармони босилганди. Ушанда буни ўқиб, ҳарбий лагердаги барча ўзбек йигитлари роса қувонишган эдик.

Лавҳани ўқишда давом этаман:

«Сержант С. Абдуллаев сапёр эди,— деб ёзади автор.— У фашистлардан қуйи Кубань ва Тамань ярим ороли ерларини озод қилишда қатнашди. 1943 йилнинг 16 сентябридан 9 октябргача шахсан ўзи душман қуролларининг кучли ва тўтловсиз отишмалари остида ҳар хил тишдаги 2798 та минани топди, уларни зарарсизланганди. Бир ўзи 87 фашистни ери тиллатди, душманнинг тўртта ўқ отиш нуқтасини яқсон қилди. У хизмат қилган бўлилма танкларимиз ўтишини таъминлаган олти кўприк қурди...»

Автор унинг жасурлиги ва мерганлиги туфайли душманнинг ўзиюрар тўпларини мажаклаб, пиёда қисмларимизга йўл очиб берганлиги, фаҳм-фаросати ва эпчилиги сабабли душман портлатишга мўлжаллаган кўприкни сақлаб қолтиришга эришганлиги тўғрисида аниқ фактик маълумотлар келтирган. Булар хабар тарзида эсада, айтишгагина осон! Портлаш ҳолатида қўмилган, зиғирча эҳтиётсизлик ўлим жаҳаннамига равона қилиши муқаррар бўлган битта минани топиб, жон ҳовучлаб, уни авайлаб қовлаб, зарарсизланганди олишнинг ўзи бўладими?! Яна денг, тун қоронғисида, қишлиқировли, ёғин-сочинли, душман ўқлари бошингиздан ҳўштак чалиб, чувиллаб, ажал уруғи бўлиб сепилиб турган шароит! Бунинг устига Сами Абдуллаевнинг бир ўзи саксон етти фашистни асфаласофлинга жўнатибди-я, азамат...

Стюардессанинг йўловчиларни иссиқ овқатга тайёрланиш тўғрисидаги огоҳлантириши хаёлимни бўлди. Нонушта тугар-тугамас бесабр йўловчилар иллюминаторга ёпишиб олиб: «Ана Каспий, денгиз устидамиз!» дея пастга тикила бошлади. Мен ҳам уларга беихтиёр эргашдим. Дарҳақиқат, пастда мовий денгиз ёстаниб ётарди, ундан кўз ололмай қолдим, кейин бири-бири устига қалашиб кетган, беҳисоб ва рангбаранг товланувчи тизма тоғлар силсиласи бошланди...

Нальчик аэродромидан шаҳар автостанциясига жўнадик. Бу ердан «Тамиск» санаторийсига экспресс автобус қатнар экан. Автобуснинг жўнашига анча вақт борлигидан фойдаланиб, шаҳарни кўришга отландик:

Нальчик — Кабарда-Балқар Автоном Совет Социалистик Республикасининг пойтахти, шимолий Кавказнинг йирик маданий-маъмурий марказларидан бири. Кабарда-Балқар халқ шоири, СССР Давлат мукофотининг лауреати Қайсин Қулиев ватани. Шаҳар Улуғ Ватан уруши йилларида немис-фашист босқинчилари қўлига вақтинча ўтган, лекин Совет Армияси уни 1943 йилнинг январидеёқ озод қилган эди. Уша қувончли дамларда биз жанговар дўстим Андрей Гетоев билан бирга бу ерлардан унча

узоқ бўлмаган Дон frontiда жанг қилардик. Гетоев иккинчи январда оғир яраланди, уни медсанбатга узатиб қўйдим. Орадан икки кун ўтгач, унинг куни менинг бошимга ҳам тушди...

Нальчикнинг кўркэм кўчаларини айланиб юриб, 30—35 йил илгари бу ерларда қонли уруш бўлганлигини хаёлинга келтирмайсиз. Лекин шаҳарнинг ичига кирган сарингиз, бўлиб ўтган ўша жанглар изини кўра борасиз. Ана, шаҳарнинг марказий майдонларидан бирида, баҳор чоғлари кўзни қамаштирувчи олов ранг лолазорни эслатувчи қип-қизил гулшан ичра баланд постамент устига ўрнатилган ёдгорлик — танк, унинг остига ёзиб қўйилган: «Нальчик учун бўлган жанглар қаҳрамонларига» лавҳаси, шаҳарни озод қилишда ҳалок бўлганлар хотирасига ўрнатилган ёдгорлик...

В. И. Ленин ҳайкали, доҳий номи билан аталган майдон, Советлар уйи майдони, «Нокзор» пансионати комплекси, музикали драма театри, университет, «Нальчик» санаторийси бинолари, Яшил кўл манзаралари шаҳарга алоҳида ҳусн, жозиба ва файз бахш этиб турибди. Замонавий кўп қаватли бинолар, беҳисоб дов-дарахтлар, анвойи гуллар, буталар, фавворали хиёбонлар-чи! Шаҳар бутун бир оромгоҳга ўхшаб кетади. Унинг кун боотиш томонининг ажиб манзараси намоён бўлади: қояли тоғ тизмасининг улкан зиналарсимон ўрқачлари, унинг ортидан оқ ўтовларга ўхшаш қорли чўққилар силсиласидан иборат Марказий Кавказ кўринади.

Шаҳар чиройига алағда бўлиб, ихтиёримиздаги вақт ўтиб кетганини сезмай қоламиз.

Яна йўл. Жануб сари элтувчи йўлнинг икки чеккаси кафтдек текис, олис-олисларга чўзилиб кетган экинзорларга тикилиб кўз толиқади. Тошкент воҳасида ҳам бундай текис пайкаллар камдан-кам учрайди. Машина деразасидан боқсангиз буғдойлар, теграсини кўз илғамас кунгабоқарлар, республикамиз пахтазорларини эслатувчи уфқ билан тутшиб кетган бепеён жўхоризорлар, каноп ва наша экилган майдонлар бирма-бир ортада қолаверади. Уруш йиллари душман оёғи топтаган, минг-минглаб минаялар кўмилган, бомба, снарядлар портлашларидан бағри тилка-тилка бўлган бу ерларни асли ҳолига келтириш учун ҳазилакам меҳнат сарф бўлдимикин!

Кўп ўтмай Шимолий Осетия Автоном республикаси ерларига кириб борамиз. Бу республика ерлари, экин-тикинлари, мезазор боғлари ҳам Кабарда-Балқарга жуда ўхшаш. Фақат манзилга яқинлашилган сари Кавказ тоғ тизмалари, улардаги зумрад ўрмонлар тобора яқиндан чирой очиб боради. Йўл чеккаларига ўрнатилган ёзувлар — жойларнинг номлари осетиялик қуролдошларим билан биргаликда ўтказилган жанговар дамларни ёдимга туширади. Эсимда: 1942 йилнинг 17 ноябрида бизнинг 101-гвардиячи ўқчи полкимиз Дон frontiда Сталинград қўшинлари (илгари булар ҳам шу фронтга қарарди) билан бир вақтнинг ўзиде ҳужумга ўтишди. Артиллериячилар куни бўлиб қолган ўша улуг жангларда «уруш худоси» артиллерияда, танк кушандаси — қирқ беш миллиметрли тўпда нишонга олувчи бўлиб жанг қилгандим. Ушанда қисимиз Кавказнинг дарвозаси бўлган Ростов-Дон яқинидаги қишлоқлардан бирини озод қилишда анча куч йўқотди. Етти кишилик расчётимиздан бир киши ҳалок бўлиб, иккинчиси яраланиб, сафдан чиқди. Душманнинг ўт очиш нуқталарини, аскарларини йўқ қилган, танкка қарши жангларда мардлик намуналарини кўрсатган расчётимизга бир одам қўшиб беришди. У кўринишидан ўттиз беш ёшлар атрофида бўлиб, калтабақайдан келган, чорпахил, бақувват киши эди. Узун кўвача бурни уни кўпроқ арманларга ўхшатиб турарди. Исми-шарифи Андрей Чичевич Гетоев экан. Фамилиясида арманлик белгиси йўқлигини сўралганда у миллати осетин эканлигини айтди. Дивизион командири кўринишидан бақувват, илгари ҳам жанг кўрган Гетоевни сафдан чиққан жангчиларимиз: снаряд ташувчи ефрейтор Андрей Иващенко билан ездовой — замбаракларни отга қўшиб олиб юривчи Павел Коровинлар вазифаларини адо этишга қўйди. У тез орада ўзининг ширин муомаласи, сергайратлилиги, жангнинг қалтис дамларида осколкали ва зирхтешар снарядларни пешма-пеш етказиб туриши, энг муҳими, довураклиги билан расчётимиз аъзолари орасида меҳр қозонди. Рус тилига унча чечан бўлмаса-да, у ҳар бир вазифани адо этганида «Готово» деб такрорлашни одат қилганди. Бир куни жангдан кейин Ҳазилвон лақабли таршина Михаил Иванов уни ёнига чақирди-да, «Сен жуда молодец қиби қолдинг, қанақасига Гетоевсан, ҳозирдан бошлаб сен Готововсан!» деди. Шу-шу уни Готовов деб атайдиган бўлдик. Андрей ҳам норозилик билдирмади, кўникиб кетди.

Гетоев Осетиянинг Махсис даразидаги Стардигур деган она қишлоғи тўғрисида, унинг ширин-шакар меваларга бой боғ-роғлари ҳақида жанг ораларида соғинч ҳисларига тўлиб сўзларди, урушни ланатларди. Юлдузимиз юлдузимизга тўғри келибми, иккимиз жуда иноқлашиб кетдик: Жанг ораларида тўпни отишга қандай тайёрлаш, замоқ ва нишонга олиш аппаратларини ишлатиш йўллари ижжилаб, қайта-қайта сўрашини қўймасди. Мен ҳам эринмай, унга ўргатардим: буниси — оптикали прицел, бу — кронштейн, окуляр, суқ кулчедек гилдираклиси — маховик, затвор дастаси, патронник, станина, мана бу эса — хобот... Шу тариқа кунлар кетидан кунлар, қор ва изғиринли тунлар ўта борди. Бир куни Гетоевнинг тўпдан жуда отгиси келиб қолди. Старшинадан розилик сўрагани, «навбатдаги жангга отасан, унча яхшилаб машқ қил, яна қаншаринга тепки тушмасин!» деб жавоб берди.

— Бу нима дегани? — Старшина нари кетгач, мендан сўради Гетоев.

— Осколкали снарядга қараганда, зирхтешар снаряд отилганда прицепи ор-

қага тез ва кучли билтайди. Бошингни вақтида тез олиб қочмасанг, эпкини окулярни башарангга зарб билан уради,— дея тушунтирдим уни тўп олдига олиб келиб.

Расчёт, жангга ҳозирлан!— Командирнинг буйруғи янграши билан тўп устидаги шох-шабба ва тўрни олиб, жой-жойимизни эгалладик. Ён-атрофимизда, биздан орқароқда жойлашган каттароқ калибрдаги тўпларимиз қувурларидан олов пуркаб, душман томонга снаряд-чўғлар учмоқда эди. Қузатувчимиз маррамиздан бир чақиримча наридаги тепалик устидан душманнинг ўнча танки ҳужум қилиб келаётганидан огоҳлантирди. Оралиқ масофа нишонга бехато отиш учун бизнинг тўпга хийла олислик қиларди. Душман танклари худди кучук ўз болаларини эргаштиргани каби автомат тутган пиёдаларни ортидан бошлаб келарди. Буни пайқаган командир душман танклари устига осколкали снаряддан ўт очишга буйруқ берди. Снарядларимиз душман танклари нари-берисиде ёрила бошлади. Назар-писанд қилмай, гердайишиб, автоматларини ишга солиб келаётган фрицлар энди ётиб, туриб, гоҳ эмаклаб, гоҳ югуриб, танкларини паналаб, позициямиз сари интила бошлади. Танклар маррамизга бирмунча яқинлашган ҳам эдики, чагдаги «тигр» билан ўртадаги душман танкини аланга қоплади. Зирхтешар снарядга ўтиш фурсати етганди. Старшинанинг «Батарея, бронибойним...» командаси янграши биланоқ Гетоев снарядни казенникка жойлаб, «Готово!» деди. Прицелни етти-ю нольга тўғрилаб, танкини қорада «тута» бошладим. Прицелнинг тик ва ёнлама чизиклари кесишган нуқтада душман танкининг хира пашшадек сояси гимирлай бошлади. Замок ручкасини ўнг қўлим билан ўзимга тортидим. Тўп забт билан орқага силкинди, снаряд ҳавони гулдиратиб ёв томонга учди... Шу тахлитда чорак соатча тўхтовсиз отдик. Жанг майдониде душманнинг бешта танки совет тўпчилари ўлжасига айланиб, аланга олди. Қолган танклар орқага қайтиш тараддуиде бурилишга тушди. Яна осколкали снаряддан отишга буйруқ бўлди. Снарядли яшикни чана қилиб тўп томон судраб келаётган Гетоев яқинига минами, снарядми тушиб портлади. Осмонга ўрлаган қор ва тупроқ аралаш фонтан орасиде Гетоевнинг гавдаси йўқ бўлиб кетди. Пиёда қисмларимизнинг «Урааа!...» садолари остиде олға ташланишлари ёвга даҳшат солувчи атакамиздан дарак берди. Пиёда аскарлар оқоплардан чиқиб, олға ташланишгач, бизнинг ўқ узишимизга илож қолмади. Чунки тўпимиз фақат рўпарадан, тўғри чизик бўйлаб нишонга оларди.

— Бу ёққа, Гетоев яраланибди!— Портлаш юз берган жойдан овози келди старшинанинг.

Югуриб борсам, порох дудидан қорайиб кетган тупроққа беланган Гетоев ихраб ётарди. Ўнг оёгининг шимини тилиб қарасам, сони — тизза ўйнағичидан юқорига қараб бир қарич жойи тарс ажраб кетганди. Унинг сонига бир нима тикиб қўйилгандек бўртиб-шишиб турибди, ҳамма ёғи қора қон. Шахсий пакетини олиб боғладим. Камлик қилганди, устидан ўзимникини олиб чандиладим. Барибир, қон оқаверди. Командирнинг буйруғи билан расчётимиздаги ўқловчи Ваня Соболев иккаламиз уни плашч-палаткага ётқизиб санитария қисми жойлашган ерга авайлаб олиб бориб, топширдик. Гетоев билан хайрлашаётганимда у паст овозда, ихроқ аралаш «адрес... адресинги...» деб қолди. Қоғозим йўқлигини фахмладими, кўкрак чунтагига имлади. Ундан қалам билан «Красноармейская книжка»си чиқди. Ҳайрон бўлиб елка қисгандим, «шунга ёзавер» деган маънода имлади. Адресимни ёздим-да, уни Гетоевга қайтаргач, хайрлашдик.

Гетоев қисмимизга қайтиб келмади. Уруш тугагач, уйдан унга хат ёзгандим, «адрес эгаси кетган» деган ёзув билан хатим қайтиб келди. Бу орада менинг ҳам адресим ўзгарганди. Лекин кутилмаганда, тарихий галабамизнинг йиғирма беш йиллиги кунларида ишдан қайтсам, уйимиздаги почта қутисиде иккита хат турибди. Бири туморча шаклида, учбурчак хат. Оддий қоғозга ёзилиб, конвертсиз келган бу хат уруш йилларида ёзиладиган мактубларни, машъум кунларни эслатарди. Юрагим бир орзиқиб тушди, тинчлик замонда бундай «туморча» хат қаердан келдийкин ёки фронтчи ҳаммаҳалларимдан биронтаси ҳазиллашдимикин, деган хаёлга бордим, кейин у ёқ-бу ёғини айлантириб қарадим, маҳалла комитетининг учбурчак штамп-печатига ўхшаш муҳр ҳам босилган...

Уни дарҳол очиб ўқидим-у қулдим: бу эзгу хат уруш ветеранлари Совет Комитетининг Тошкент секцияси Президиуми номидан бўлиб, унда Ватан уруши қатнашчиси сифатида галаба кўни муносабати билан мени олқаб, табриклаб, яхши истаклар билдиришибди. Иккинчи хат эса жанговар ўртоқ, қуролдош дўст Андрей Чичиневич Гетоевдан эди! Унинг ёзишича, адресимни юқоридеги хатни менга юборган ветеранлар совети комитети орқали топишга муваффақ бўлибди.

Шундан бери хат-хабар олишиб тураимиз-у, аммо учрашганимизча йўқ эди. Ма-на, энди ўша қуролдош ҳузурига бораётирман. Уни огоҳлантирганим йўқ, лозим кўрмадим.

Автобуста шулар устидан ўйлаб ўзимча гоҳ тўлқинланаман, икки миллат фарзандининг ўттиз беш йилдан кейинги бўлажак учрашувини хаёлан кўз олдимга келти-раман: «Гетоевнинг саломатлиги қалай экан, танирмикан? Узим-чи?...»

Йўловчилар анча қийракланган бир пайтда пастлаб, шўх дарё устига қурилган азим кўприкдан ўта бошлади. «Терек», «Терек дарёси» сўзлари ҳамманни ташқарига қаратади. Ёнимда ёшгина бир жувон атрофни кузатиб, қўлидаги харитага қандайдир белгилар қўйиб борарди.

— Ҳали бу дарё кўп жойдан кесиб ўтилади, буни қаранг. — Жувон қўлидаги «Шимолий Осетия» номидаги махсус нашр этилган рангли туристик схемани ёйиб кўрсатди. Харитага кўз ташлаган киши бу дарё Терек, Урдсон, Ардон, Сиагдон, Гизелдон каби бир қанча номларда бутун Осетия бўйлаб одам танасига тармоқ отган қон томирлари сингари таралиб кетганини кўради. Бу сўзларнинг охиридаги «дон» қўшимчаси рус тилидаги дарёни эслатувчи «Дон» сўзига алоқаси бўлса керак, деган фикр келади ҳаёлимга.

Осетияда Алагирга қўшни Ардон райони ва шу номда шаҳар бор. Мана ҳозир шу ерлардан ўтиб бораётимиз. Теварак-атрофга боқиб, шу ерлардан фронтга борган ва мен билан бирга жанг қилган яна бир осетин йигитининг фожиали қисматини хотирамда тиклайман. Аслида бу машъум ҳодиса менинг ёш қалбимга бир умрга ўчмас ва кўчмас оғир тош бўлиб чўкиб қолганди.

Қўшинларимиз душманни азиз юртимиз тупроқларидан супуриб чиқиб, Польша ерларини озод қилиш учун шиддатли жанглар олиб борарди. 1944 йилнинг август ойи бошларида оғир жанглардан кейин азим Висла дарёсининг ғарбий қирғоғидан плацдарм ишғол қилдик. Душман ўлар-тириларига қарамай қаршилик кўрсатарди. Бир неча кун муттасил давом этган машаққатли тўқнашувлардан кейингина бирор қақирим олға силжий олдик. Бора-бора мудофаага ўтиб, истеҳкомларни мустаҳкамлашга, куч тўплашга киришилди. Мен 79-гвардиячи ўқчи дивизияга қарашли махсус алоқа батальониди, телефон-кабель взводида ёрдамчи, айна пайтда шу батальон камсорги эдим. Белоруссиянинг Ковел шаҳридан ҳужумга ўтиш олдидан бўлинмамизга ёшгина бир жангчи қўшилди. Анатолий Салбиев исмли, йигирма ёшлардаги бу йигит рус тилини бурро гапирар, юз тузилишидан украин ёки белорусларга ўхшарди. Октябрь ойининг бошларида ҳам мудофаа чизигида «маҳаллий аҳамиятга молик» жанглар тўхтамасди. Кучли мудофаа шароитида «тил» олиш ва душманнинг хатти-ҳаракатларидан бохабар бўлиб туришга қўмондонлик алоҳида эътибор берарди. Фронтнинг орқа эшелонларига янги-янги кучларнинг тинимсиз келиб турганлиги биз — алоқачиларга яхши маълум эди. Бундай аҳвол яқин орада қўшинларимиз жиддий ҳужумга ўтишдан дарак берарди. Бироқ разведкачиларимиз ҳа деганда «тил» тутиб келиша олмади. Шундан кейин қўмондонлик алоқачилар иштирокида разведка ўтказиб туришга аҳамият берди. Ана шундай кучайтирилган тунги разведкаларнинг бирида алоқачилар сафида Анатолий Салбиев ҳам қатнашди. Дивизия разведкачилари тонга яқин «тил» — бир фашист унтер офицернинг оғзига латта тиқиб ўмариб келишди. Лекин бу операцияда Анатолий Салбиев кўкрагидан ўқ еб ҳалок бўлганди. Эрталабки нонуштадан кейин батальон командири мени ўз ҳузурига чақириб, Салбиевнинг жасадини олдинги маррадан уч-тўрт чақиримлар чамаси ичкаридаги ўртоқлик қабристонига дафн қилиб келишимни тайинлади.

— Ўртоқ гвардиячи сержант, қаҳрамон комсомолларга хос ҳарбийча шон-шарафини ўрнига қўйиб, хўпми! — деб қўшиб қўйди.

Мен Салбиевни қўшни қисмининг ҳалок бўлган жангчилари билан бирга командир айтганидай қилиб дафн этдим.

Шерикларимга қуролларини ўқлашни айтиб, уч совет солдати қабри ёнида тик туриб:

— Немис-фашист босқинчиларидан Польша тупроғини озод қилишда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ватандошларимиз шон-шарафи учун! — дея нидо қилдим.

Баробарига осмонга қарата ўқ уздик. Кейин шерикларим билан хайрлашиб, қалбим ўртанганича, қабрлар устига ўрнатилган тахталардаги лавҳаларни бир чеккадан кўздан кечиришга тушдим. У ёзувларнинг айримларида марҳумларнинг исмлари кўрсатилган, баъзиларида қайд қилинмаган эди. Улардан Муҳаммадалиев, Чориев, Зайниддинов, Аҳмедов, Хонтўраев, Садриев, Усмонов, Таваккалов каби болалиқдан таниш фамилияларни ўқиб, кўнглим баттар эзилди...

Мана ҳозир эса қардош поляк халқи ерларини озод этишда ўзининг ёшгина умрини қурбон қилган осетин ўғлони хотирасини унинг она тупроғида янада қайғу билан эслаб кетяпман.

Учрашув

АВТОБУСДАГИЛАРНИНГ «Алагир, Алагир», деган ғовур-ғувуридан манзилга еганимни англадим. Автобусдан тушиб, райком биносини сўраганим, кўрсатишди. Яқингинада экан. Қабулхонага кириб, секретарь қиздан сўрашга улгурмасимданок устига «Биринчи секретарь В. Х. Хатагов» деган лавҳа осиглиқ, қора дермантин қопланган эшик очилди. Ундан сочларига унча-мунча оқ оралаган, ўрта бўй, кўнгири костюм-шимли бир киши чиқди. У менга яқинлашиб, худди танишлардек «Келинг, хизмат» деди. Узимни танитиб, қандай мақсадда келганлигимни айтган эдим, чиройли очилиб кетди. «Хуш келибсиз, хуш келибсиз, жуда соз! У кишининг ўғиллари илгари бизда райкомда ишлаган, ҳозир мактаб директори», деди-да, секретарь қизга юзланди. У билан осетинча сўзлашаётиб, «Тошкент» сўзини тилга олганидан гап менинг тўғримда бораётганлиги биллиниб турарди.

— Зиёли кишига муносиб мезбонимиз бор,— деди кулимсираб райком секретари мен томонга бурилиб. — Урмон хўжалиги техникуми директори Владимир Георгиевич Кесаев билан ошнангизнинг ўғли Юрий Андреевич Гетоевни чақирини, орамиз икки қадам. Мени кечирасиз, йиғилишга шошиб турибман, ҳали яна учрашамиз.— У кўлини чўзиб, самимий хайрлашгач, секретарь кизга осетинчалаб нималарнидир тайинлади-да, чиқиб кетди.

Юрий Андреевичнинг машинасида уч киши бўлиб Гетоевларнинг Октябрь кўчасидаги хонадонига етиб келдик. Уй бекаси ўрта ёшлардаги, миқтигина, бўйи пастроқ Миливан Сандревна, уларнинг куёви кўп йиллар Денов районида механизатор бўлиб ишлаган Мали Бадазов, келин, неваралари бизни хушнуд кутиб олишди. Рус тилида гапира олмаслигига қарамай, уй бекаси ўзида йўқ хурсанд, бизларни ўтқизгани жой тополмас, осетинча гапирганича парвона бўлиб стол теварагига чорларди.

— Ахир, қўлга тушдинг-ку, Юрий Андреевич, ўтган сафар қайнотанг бетоблигини баҳона қилиб қочиб қолдинг, курканг ҳам ёнингга қолганди.— Ҳазиллашди йўл-йўлакай кулдириб келган, хушчақчақ ва самимий табиатли Кесаев.— Қани, бўла қол, отанг келиб қолса чумчуқ ҳам сўйдирмайди.

— Куркани қўятур, Владимир Георгиевич, кичикроғидан бошлайлик. — Бўш келмасди Юрий Андреевич. — Ана эшитяпсанми?— Ҳовлида тинимсиз қичқираётган хўрозга ишора қилди.— Ушласанг, сеники, сўяқол.

— Ушлатиб бўпти, ўзингдан ҳам қочонгич, айёр...

Менинг хаёлим қуролдошимда бўлганидан икки дўстнинг самимий ҳазил-мутойнабасига кўпда эътибор бермасдим, кўзларим атрофга жовдираб, уни излардим. Аҳволимга тушунган Владимир Георгиевич уй бекасидан унинг эрини суриштирди. У қизларидан бириникига кетган экан. Ҳаял ўтмай, уйга меҳмонлар тўлиб кетди. Оқшом чўкиб, Ильич чироқлари порлагандан кейин меҳмонхонага соч-соқоллари Кавказ тоғлари қори каби оппоқ, тўладан келган, ўрта бўй, етмишларни қувиб бораётган, аммо тетик қария оқсоқлиниб кириб келди. У катта хона ўртасида, атрофи тўла стол яқинида, гур этиб ўрнидан турган меҳмонларни кўздан кечирди, кўзи менга тушгач, бир муддат серрайиб туриб қолди. «Яхши танимади» деган фикр кўнглимдан кечди. Очиғи, дафъатан мен ҳам уни таниёлмадим. Орадан ўттиз беш йил ўтди, лекин сирни бой бермай, стол ёнидан чиқиб, унинг қаршисига бордим-да, «Салом, собиқ жангчи Андрей Готовов!» дедим. У кўзларини тез-тез очиб-юмиб, киприкларини пирпиратганча, «Э, сенмисан!» дея менга талпинди. Икки дўст бир-биримизнинг қучоқларимизга сингишиб кетдик. Йиғилишганларнинг қувонч-қийқириқлари, шиша ва қадахлар жанраги хонани тўлдирди.

Иккимиз ярим кечагача, эрталаб нонуштадан кейин эса, чошгоғгача роса мириқиб суҳбатлашдик, фронтдаги оғир кунларни, фашистларнинг ёвузона қилмишларини хотирладик. Маълум бўлишича, Андрей Гетоев юқоридан эслатилган жангдан кейин турли госпиталларда, хусусан Тбилисида узоқ даволанган. Ҳарбий хизматга яроқсиз, топилиб, 1943 йили ёз чоғи ўз юртига қайтган. Уқитувчилик касбида ишлаб, пенсияга чиққан. Уйланганидан кейин тоғдаги қишлоғидан Алагир шаҳрига кўчиб келган. Давлат ёрдам берибди. Уй-жой қуриб олишибди. У менга устасини, ҳовлисини, олма, нок, узум, ёнғоқ меваларидан иборат боғчасини эринмай кўрсатди, ҳукумат моддий ва маънавий ёрдам бераётганидан миннатдорлигини ҳар бир гапида таъкидларди.

— Буни қара!— ўтирган еримда қўлимни олиб бориб ўнг сони устига босди, қайроқдек қаттиқ жисмни сездим.— Ҳов ўшанда ўзинг боғлаган ярамдаги осколка— снаряд парчаси.

— Нега олиб ташлашмади?— Ҳайрон бўлиб сўрадим ундан.

— Мумкин эмас экан, зўр хирургларга ҳам кўрсатдим, операция хавфли, йўғон томир кесилиб кетади, дейишди. — Сабил баъзан чунон зирқиратадики, жонингдан тўйгудек бўласан.— Унинг гўштдор юзидаги ажин-чизиклар тарамни бадтар кўпайди.

Тушлиқдан кейин Алагир шаҳрини айландик. Айниқса, ўлкашунослик музейи чуқур таассурот қолдирди. Музей 1853 йили рус архитектори ва рассоми Г. Г. Гагарин лойиҳаси бўйича барпо қилинган Алагир ибодатхонасига жойлашган. Махсус ёзувда соборнинг ички безакларини 1888—1890 йилларда осетин шоири ва рассоми Коста Хетагуров бошчилигидаги бир гуруҳ рассомлар ишлаганликлари қайд қилинган. Шаҳарнинг революцион тарихидан хабар берувчи ҳужжатлар орасида гражданлар уруши йилларида тоғларда жон сақлаб, кейин қайтиб келган минг-минглаб оч-юпун қочоқларга ёрдам бериш тўғрисида В. И. Лениннинг С. Оржоникидзегга юборган телеграммаси алоҳида ажрალიб туради.

Шаҳардан тўққиз чақирим нарида, шундоққина тоғ бағрида жойлашган сероводород минерал сувли «Тамиск» санаторийсига жўнадик. Йўлнинг қоқ ярмига етгач, ўнг қўлдаги қуюқ ўрмон сари кўтарилувчи асфальт йўлга ишора қилиб:

— Бу ерда Алагир дам олиш уйи жойлашган,— деди Андрей Чичиевич.— Фашистлар шу ергача келишган, уларнинг окоп ва блиндажлари қолдиқлари ҳозир ҳам бор.— У машина ойнасидан ўнгга тикилганича жим кетди, орадан сал вақт ўтиши билан узлиб қолган гапини улади.— Мана бу ерларда эса бизнинг қисмларимиз мудофаада туришган.

Теварак-атроф қуюқ ўрмон. Урмон узра оқиш тутунсимон ҳарир туман пардаси у ён-бу ёнда «учар гилам»дек сийрак ёйилиб юрибди. Бу туман пардалар қорага

мойил қуюқ зумрад тоғ ўрмонларидан ранг олиб, ҳаммаёққа сурмаранг жило таратади. Тоғлар узра ҳукмрон ана шу сурмаранглар акси кавказликлар қош-кўзига қўнган-дек туюлади кишига.

Асфальт йўлдан ўннга — «Тамиск» санаторийсига бурилиб, машинадан тушимиз билан сойликка ёйилиб, шалдираб оқаётган сувдан қўланса ва ачимсиқ ҳид димоққа урилди. Бундай ҳид менга бир воқеани эслатгани важида хаёлим қочиб, бир оз нохуш кайфиятга тушдим. Қуролдошим аҳволимни сездим чоғи, бу ердаги сувнинг хосиятини мақтай кетдим. 1937 йили ер қаъридан тортиб олинган бу сувдан қишин-ёзин қанчадан-қанча кишилар ўз дардларига даво топиб кетаётганликларини гурур билан уқтирарди. «Бунақа қўланса исни қаерда учратгандим?» Ҳамон ўйлардим мен. Бир маҳал лоп этиб эсимга тушди: республикамизнинг Сарийосиё районидаги Свердлов номли ҳамда «Партия XX съезди» колхозлари территорияларидан оқиб ўтувчи Обизаранг дарёси ёқасида... Бундан бир неча йил илгари ўша райондаги полкдошим Утаган Қосимов ва бошқа қуролдошимни излаб боргандим. Ушанда Душанба орқали Сарийосиёга борганимизда у ердаги ёру биродарлар тоғда «Гароб» (гарм об) борлиги, унинг қўл-оёқ, бел-бўғин оғриқларига жуда шифобахшлигини мақтаб, мени ҳам у ерга боришга ундаганди. От ва эшакларга минишиб, Обизаранг ёқасидаги тоғ сўқмоқларидан йўлга тушдик. Йигирма қақиримча машаққатли йўл босиб, «Гароб»га етиб бордик. Дарёнинг ўнг соҳилидаги тик қоя тошлар орасидан бир тегирмонча сув шариллаб оқиб тушар, ундан атрофга худди шу «Тамиск» курортидагига ўхшаш ачимсиқ ва бадбўй ҳид тараларди. Сувнинг бир қисми икки жойда тошлар билан тўсилиб, ҳовузчалар ҳолига келтирилганди. Бирида эркаклар, ўсиқ қамишлар орасидаги иккинчи ҳовузчада аёллар уймаланишиб чўмилишарди. Бир нафи бордирки, одамлар шунча машаққатли йўл босиб, бу ерда шифо истаб ётишибди, деган ўй билан бизлар ҳам қолдик, бу ерда ўн кундан ортиқроқ дам олдик, ҳар куни илиқ-милиқ (иссиқ эмас) Гаробда чўмилирдик. Сувнинг шифобахшлиги тўғрисидаги таъриф-таъсифлар қаршисида унинг бадбўйлигига ҳам тездан кўникиб кетдик. Тўғриси, ўша қўл-бола «ванна»нинг жиндек нафи теккан бўлса-да, уни мақталгандек таъсири шахсан менда унча сезиларли из қолдирмаганди. Шу сабабли «Тамиск»дан бижибан-қиб турган сув мени иккилантириб қўйди.

Шундай бўлса-да, санаторийга жойлашдим, бир-икки кун ўтиб, ванна қабул қилгач, билдимки, ер остидан ўн етти даража иссиқликда отилиб чиқувчи бу сув махсус мосламада иситилиб, таъсир кучи, шифобахшлиги оширилган экан. Шундан кейин Обизаранг дарёси бўйида, тоғлар бағридан айқириб чиқаётган «Гароб»нинг бекор ётганлигига ғоят ачиндим, бу ердагига ўхшаш ёки Сурхон воҳасидаги Жайронхона типидagi шифохона бўлмасмикин, деган ўйга толдим.

Уруш излари — қалб изтироблари

ҚУРОЛДОШИМ билан «Алагир» дам олиш уйи сари машинада гаплашиб кетяпмиз. У тўсатдан гапини тўхтатиб, рулдаги ўғлига буюрди:

— Юра, машинани чапга бур.

Сал ичкарироқ кириб бориб, машина тўхтади. Машинадан гап-сўзсиз тушдик. У «юринглар!» ишорасини қилиб, «Алагир» дам олиш уйига бошлаб кетди. Қирқ-эллик қадам кўтарилишимиз билан тўхтаб, атрофдаги ўнқир-чўнқир жойларни кўрсатди-да, «фашистларнинг оқоплари қолдиқлари» деганича жим туриб қолди. Немисларнинг ёвуз ниятда муқаддас тупроғимизда кўрқаламушлардек кавлаган оқоп ва блиндажлари, хандақлари ўпирилиб тушиб, ўт-ўлан босиб ётарди. Улар эски гўрларга, босиб тушган эгасиз, вайрона ертўлаларга ўхшарди. Нохуш кайфият уйғотувчи бу манзара остида балки биронта фашист газандаси бўз тупроқ бўлиб ётгандир, деган ўй ўтади хаёлимдан. Фашистлар келтирган заволликларни эслаб, хандақларни тепкилаб, янч-моллагим келади. Хаёл аралаш шарқи-жанубдаги азамат тоғлар сари тикиламан. Бугун ҳаво муссаффолигиданми, илгари бунчалик паст-баланд тоғларни, улкан пиллапоялардек тобора юқорига кўтарилиб борувчи тизмаларни, баҳайбат чўққиларни пайқамагандим. Яқинимиздаги тўрт пастки тизмани тўқ яшил рангли ўрмонлар қоплаган. Энг узоқдаги Бош Кавказ тизмаси чўққилари осмон устунларидек оқ булутларга санчилиб қадалиб турибди. Улар оқ чодирларга ўраб қўйилган, очилиш дамларига интизор улкан монументларга ҳам ўхшайди. Уларга ўйчан тикилар эканман, уруш дамларида она юрт табиати — тоғу тошларигача виқорли ўшшайиб, душманларга даҳшат солганлигини тасаввур қиламан: ҳов олисдаги оппоқ қорли бир улкан қоя оғзини, катта очиб, ҳамлага шай турган баҳайбат шерга ўхшайди. Беҳисоб паст-баланд, ҳайбатли қоялар ёвга: «Қани, яқинлашиб кўр-чи, нақ қурбақадек мажақлаб ташлайман!» деяётгандек туюлади назаримда. Аслида ҳам душманнинг дўми худди шу ерларда тугилган эди.

— Юринглар, кетдик, ҳали борадиган жойларимиз кўп. — Қисталанг қилиб қолди Гетоев.

Санаторийда, «Алагир» дам олиш уйида ва атрофларни сайр қилганимизда жуда кўп кишилар билан учрашиб гаплашдик. Улар турли ёшдаги, ҳар хил касбдаги киши-

лар — фашистларнинг ёвузликларини қаҳр-ғазаб билан ҳикоя қилиб беришди. Шундай суҳбатлардан баъзиларини келтириб ўтишни зарур деб ҳисоблайман:

РЕВАЗОВ МУХАРБЕК АЛИБЕКОВИЧ. «Алагир» дам олиш уйи директорининг ўринбосари, 1929 йилда туғилган. Гетоевнинг яқин қариндоши. «Немис-фашистлар 1942 йилнинг октябрида Алагир шаҳрини эгаллашди. Отам фронтда, уйда онам, укаларим ва мен қолгандик. Кунимиз, рўзгоримиз ўтиши битта-ю битта сигиримиз устига тушганди. Фашистлар келган кунидек мактаблар ёпилди. Коммунистларнинг оилаларини, фронтга кимидир кетган хонадонларни суриштириб, ҳисоб-китоб қилиб роса изғишди. Аслида ҳеч қандай хонадон бундан холи эмас эди. Улар эшикма-эшик изғиб, шаҳарликлар яширган ярадор совет танкчисини пайқаб қолишди ва уни қўлга олишди. У жангда шикастланиб қолиб кетган «КВ» танки экипажи аъзоларидан бири бўлиб, оғир яраланганлиги сабабли кетолмаганди. Фашистлар уни ишдан чиққан танк ёнига келтиришди. Кейин хонадонлардан одамларни ҳайдаб чиқиб, бир кучоқдан хашак олиб келишни буюришди. Бир ғарамча пичан тўпланди. Бир бадбашара офицер пичанга ўт қўйди. Қўтосдек-қўтосдек тўртта солдат чалажон танкчини чаллақ қилиб судраб келиб, гуриллаб ёнаётган гулханга иргитишди. Фашист офицери ўкраб-ўқсиб йиғлашаётган, дод-фарёд кўтаришаётган болалар ва аёлларга тириклайин ютиб юборгудек ўқрайганча, қўлидаги тўппончасини ўқталиб бақира бошлади. Кейин у немисча, русча сўзларни қориштириб, жизғинаги чиқаётган совет танкчиси жасадини кўрсатиб, «кушай, шашлик, кушай, швайн!» дея ўшқирди. Бундай одамхўрликни, бедодликни кўриб турган бир ҳомиладор аёл даҳшатдан ўша ернинг ўзида туғиб қўйди. Эри, уч ўғли фронтга кетиб, хат-хабар келмай қўйган бир онанинг эси оғиб, кейинчалик телба бўлиб қолди.

Фашистлар энг яхши уйларни эгаллаб олиб, эгаларини ертўлаларга ҳайдашди. Биз ҳам сигиримиз билан биргаликда зах қазноғимизга жойлашдик. Бир куни тўққизинчи синфда ўқиб юрган бир қизни шаҳар чеккасига ушлаб олишиб, ўзлари турган бинога олиб кириб кетишди. Шу-шу ҳалиги қиз дом-дараксиз йўқолди...

Алагирдаги фашистларнинг ҳарбий базаларига бизнинг «кукурузник» («У-2») самолётларимиз тунда пастлаб учиб келиб, бомба ва гранаталар ёғдиришарди. Шундай кунларнинг бирида, эрта билан фашистлар бизнинг оиламизни комендатурага чақирдишди, отамнинг хатларини, қаерда эканини сурштиришди. Онам билмаслигини, кўпдан хат келмаслигини айтди. Уйимизга қайтиб келсак, сариқ ўлатлар сигиримизни сўйиб, сархил гўшларини бўридек талаб-титиб кетишибди.

Бирдан фашистларнинг патагига қурт тушди. Улар бақириб-чақириб хонадонларга киришиб, ёш-ялангларни, айниқса, ўспирин йигитчаларни тўплай бошлашди. «Биз вақтинча чекинаётирмиз, сизларни бирга олиб кетамиз, руслар келса ҳаммангни отиб ташлашди», дея аврашарди. Кўп ёшлар ўрмонларга, партизанлар ёнига қочиб кетишди.

Уруғ-аймоғи, яқин кишилари коммунист бўлганларни, Қизил Армия сафидагиларнинг қариндошларини фашистлар айниқса таъқиб қилишарди.

Менинг тоғам бир вақтлар Алагир райкомининг секретари бўлиб ишлаган эди. Буни исковучлар билиб қолиб, холам Ксения Николаевна Ҳацаевани Бирагзан кўп-ригида ушлаб олишади. Шу-шу у дом-дараксиз ғойиб бўлди. Алагирда бундай бедарак кетганлар кўп. 1943 йили баҳорда, фашистларнинг қораси ўчгандан кейин маълум бўлишича, фашистлар ўша кўприк яқинида ўттизга яқин одамни отиб, битта чуқурга тикиб кетишган экан...

ЗИНАИДА УРУСПИЕВНА ДАТРЕЕВА. Олий маълумотли, тарих ўқитувчиси, 1927 йилда туғилган, уруш йиллари Ардон районидаги Кадгарон қишлоғида ўқиган.

«Фашистлар қишлоғимизга 1942 йилнинг ноябрида моточикл, бронетранспортер ва танкларда қиёмат-қойим солиб кириб келишди. Фронтга кетган акам Халжири Хутинаев коммунист эди. Бунинг исини олган фашистлар ота-онамни, тоғамни бошқаларга қўшиб, Ставдорт қишлоғига ҳайдаб кетишди. Улар Германияга боришдан бош тортиб қочганлари учун кўпчилигини қўлга тушириб, отиб ташлашди, акам эса фронтда ёвга қарши жанглarda мардонга ҳалок бўлди. Эрим Таймураз Датреев беш оға-иниси билан фронтда бўлган. Фашистлар уларнинг ота-оналарини ҳам қатл қилишди. Лекин беш оға-иниларнинг ҳаммаси эсон-омон қайтиб келди. Улар ҳозир барҳаёт. Бир оиладан чиққан беш баҳодир — Агубе, Дзантемир, Батраз, Таймураз ва Константинлар тўғрисида, уларнинг жасоратлари ҳақида Совет Иттифоқи маршали В. И. Чуйков ўз хотираларида ёзган. Буни қарангки, мен бу беш оға-ини ботирлар билан полкодш эканман. Гап шундаки, В. И. Чуйков Совет Иттифоқи маршали; машҳур совет сарқардаси Г. К. Жуков кўмондонлик қилган Биринчи Белоруссия fronti составида жанг қилиб, Берлинни олишда қатнашган 8-Армия (Бу Сталинградда шухрати оламга кетган 62-Армия эди) кўмондонини эди-да. Мен эса 1944—1945 йилларда шу армияга қарашли 79-гвардиячи дивизиянинг махсус алоқа батальонида жанг қилгандим».

Зинаида Уруспиевна мени меҳмон бўлишга таклиф этиб, уй адресини ёзиб берди.

ВЛАДИМИР КАСПУЛАТОВИЧ ТОМАЕВ. 1924 йили Оржоникидзе районидаги Нагир қишлоғида туғилган, 1942 йили Қизил Армия сафига чақирилган, КПСС аъзоси. «Дастлабки вақтларда, Кавказ фронтининг Туапсе районида, 214-махсус ўқчи қисмда жанг қилдим. Қўшинларимиз сафида Польшанинг Краков шаҳригача бордим.

У ерда оёғимдан яраланиб, госпиталда олти ой даволангач, кадрдон қисмимизга қайтиб бордим. Қисмимиз сафида жанг қилиб, 1945 йили Эльба дарёси бўйида америка ва инглиз қўшинлари билан учрашдик. Уруш тугагач, махсус кўрсатма бўйича Францияга асирликдаги жангчиларимизни Ватанимизга қайтариш учун бордик. 1946 йил бошларида армия сафидан қайтиб, жонажон Кавказга келдим. Бироқ ғалаба нашъаси унчалик тотимли эмасди: фашистлар ота-онамни, инимни, сингилларимни мен туфайли қатл этишибди! Уруш жароҳатларини тугатиш билан боғлиқ қурилишларда ишладим — меҳнат овутирди, оилали бўлдим, ўғил ва қизим бор. Бироқ, лаънати урушнинг қалбларимизда қолдирган изтироблари, қонли излари ҳануз битиб кетгани йўқ!»

Фашистларнинг ёвузликларини, уларга нисбатан чексиз ғазаб-нафратини айтиб берди-ю, лекин жангларда кўрсатган жасорати учун Иккинчи даражали Ватан уруши, «Қизил юлдуз» орденлари, «Кавказ мудофааси учун» ва бошқа медаллар билан тақдирланганлиги тўғрисида сиз очмади.

Александр Матросов издоши

ШИМОЛИЙ Осетия ерларини кезсангиз, уларнинг шаҳарларидагина эмас, кичик-кичик қишлоқларида, ҳатто дала-даштларида ҳам совет кишилари қаҳрамонликларини абадийлаштирувчи ёдгорликларни кўрасиз: баъзи ёдгорликлар ташкилот ва корхоналар, айрим кишилар, ҳатто бир неча оилалар ёки ҳамқишлоқлар жамғармаси ҳисобига, уларнинг ўз ташаббуслари билан қад кўтарганлигини билиб, бундай ватанпарварлик ҳимматидан қалбингиз тўлқинланади, миннатдорлик ҳисларига чўмади. Ана шундай ёдгорликлардан биринга кичкинагина Гизел номли қишлоқда дуч келдик. У ерда азиз юрт озодлиги йўлига жонини тиккан ва душмани маҳв этишда Александр Матросов жасоратини такрорлаган Петр Барбашовга ўрнатилган ёдгорлик бор.

Қишлоқ чеккасидаги йўл ёқасида навбатдаги муазам ёдгорлик қад кўтарган. Ундаги ёзувда ўзбек ва тожикларда кўп учровчи исмларга кўзингиз тушади. Ёдгорлик 1942 йили Оржоникидзе шахрига ёриб ўтиш учун ташланган душманлар ҳужумига кўксини қалқон қилиб, мардона ҳалок бўлган офицер ва жангчиларимиз шарафига тикланган.

...Кавказ бошига мудҳиш кунлар тушган 1942 йилнинг 9 ноябри эди. Эрталабданок ҳавони куз рутубати тутди, осмонни булут қоплади. Кўзга элас-элас чалинувчи Фетхуас тоғидан қуюқ туман судралиб пастга туша бошлади. Ҳа демай, туман Лисий тоғидан ошиб, Гизел қишлоғи устига ёпирила кетди. Шундай пайтда қўшинларимиз танклар иштирокида қарши ҳужумга кўтарилишди. Қисқа фурсатда танкчилар душман мудофаа чизигини кесиб ўтишди. Аммо улар ортидан бораётган пийёда аскарларни рўпарадан ўқ ёғдираётган пулемётлар кўз очирмай қўйди, улар танклардан узилиб қола бошладилар. Бунга сира йўл қўйиш мумкин эмасди. Шундай оғир ва қалтис бир пайтда Петр Барбашов ўрнидан ирғиб турди-да, автоматини боши узра силкиб, «Уртоқлар, олға!» дея жангчиларни ердан кўтарди. Қулай жойлашган истеҳкомлардан, курсидек-курсидек тошлар панасига жойлашиб олган душман автомат ва пулемётлардан тинимсиз ўқ селини сочди. Жангчилар яна ётиб қолишди. Ётган ерида душман томонини синчиклаб кузатаётган Петр қаршисидаги дўнглик остида немисларнинг ДОТи борлигини, унинг тўйнугидан лаққа чўғлар лентаси тинимсиз чўзилиб чиқиб, ажал уруғини сепаетганлигини пайқаб қолди. У «Эҳ, газанда, сеними!» деди-да, лой, тош, хас-хазон устидан ўша томон эмаклаб кетди. Орадаги масофа мўлжалига яқин келгач, ёнидаги иккита қўл бомбага запалларини жойлаб олиб, уларни оғзи ўрадек қорайиб турган ДОТ томонга олдинма-кейин улоқтирди. Қўл бомбалар портлади. Бироқ ҳалиги ўт пуркаётган пулемётнинг чакаги ўчмади. Петрда бошқа граната қолмаганди. Уйланиб ётадиган вақт эмасди. Шу онда взвод командирининг «Жангчилар, олға!» деган овози эшитилди. Петр ўрнидан даст кўтарилди, автоматдан ДОТга қарата сидирғасига ўқ узганча олға ташланди. Лекин ўн беш-йигирма қадамча босиши билан оёқларидан, қўлларидан яраланди, автомати ҳам тушиб кетди. Яраси, оғриқларига парво қилмай, тишларини гижирлатганча ДОТ томон эмаклади, яқинлашгач, амаллаб ўрнидан ғоз турди, бир-икки қадам олға талпиниб, бор бўйи билан пулемёт қувури устига кесилган дарахтдек қулади. Жангчиларимизга душмани яқсон қилиш учун йўл очилган эди... Узоқ Сибирдан Ватан ҳимоясига келган Петр Барбашовга вафотидан кейин Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Бизнинг Ватандошларимиз Тоштемур Султонов, Тўйчи Эрайгитовлар ҳам худди шундай жасорат ва фидойиликлари учун қаҳрамон бўлишган эди.

Худди ўша жойда, душман уяси — ДОТ жойлашган дўнглик устида оддий совет аскари Петр Парфёнович Барбашов хотирасини абадийлаштирувчи ёдгорлик қад кўтариб турибди. У ердан янги-янги гулчамбарлар аримайди, одамларнинг оёқлари узилмайди, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Петр Барбашов ёдорлиги устида катта-кичик бош эгиб таъзим қилади.

Кавказ довонидан ошиб...

ДАМ олиш вақти-соати тугади. Лекин уйга қайтишдан аввал, шу отпуска ичида вийждон амри, дўстлик бурчи билан кўп йиллардан бери кўнглимининг бир чеккасида тугилиб ётган ниятимни амалга оширишга — Грузияга ўтишга аҳд қилдим. Чунки у ерда ҳам бир неча қуролдошим бор эди. Бу ниятимни эшитиб Андрей Чичиевич ғоят қувонди. У аввалаги: «Қизимнинг тўйини кутмасанг кутма-ю, тагин уч-тўрт кунга қол, овга чиқамиз», деб туриб олди. Мақсадим қатъийлигига тушуниб, ноилож: «Майли, борақол, Бош Кавказ довонидан ошмабсан — оламга келмабсан!» деб қизиқтириб ҳам қўйди.

Оржоникидзегга (Алагирдан юз чақирим нарида) етиб келиб, Гетоевларнинг ака-ука Газдановлар номига қўйилган кўчадаги қариндошиникига тушдик. Шаҳарни яна бир қайта томоша қилдик.

Бу шаҳар илгари Владикавказ аталган. Контрреволюцион денкинчиларга қарши халқ курашини бошқарган оташин революционер, ленинчи большевик Серго Оржоникидзе шарафи учун 1931 йили шаҳарга унинг номи берилган. Шаҳарнинг жанубий чеккасидаги катта йўл ёқасига ўрнатилган улкан ёдгорлик ҳар қандай киши қалбини ларзага солади.

Хужжатларда қайд қилинишича, 1919 йилнинг феввалида оқ гвардиячилар бу ерда узун ва чуқур зовур қовлаб, Қизил Армиянинг ўн етти минг жангчи ва офицерларини отиб ўлдириб, айримларини чалажонлигича, ҳатто баъзиларини тириклайин, тиф баҳонасида кўмиб ташлашган! Ёдгорлик шу ўртоқлик мазори устига тикланган. Мангу олов ўша қонли кунлар хотирасини абадийлаштириб, кеча-кундузи парпираб туради. Улуғ Ватан уруши фронтига кетувчи жангчилар шу ёдгорлик ёнида туриб қасамёд қилишган.

1942 йилнинг ноябрида шаҳар остоналарида немис-фашист босқинчиларнинг ҳужуми тўхтатилибгина қолмай, уларга қақшатқич зарба берилди, душманни қувиш бошланди. Ана шу жангларда ҳалок бўлган совет кишиларининг хотираси учун биродарлик мазорига ўрнатилган ёдгорлик ҳам эътиборли жойлардан.

Уз бағрида жуда кўп ва замонавий архитектура қурилишларини, маданият қосоналарини, қатор музейлар, университет ва бир қанча олий ўқув юртларини жойлаштирган бу шаҳарда талай ажойиб тарихий обидалар бор. Шаҳарни кезсангиз, осетия халқи маданияти қанчалик гуркираб юксалаётганлигига амин бўласиз. Жойлардаги ёдгорлик ва эсдалик ёзувлардан шу шаҳарга А. С. Пушкин, А. С. Грибоедов, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. С. Серафимович, А. М. Горький, В. В. Маяковский сингари улуғ рус халқи адабиётининг маршаллари қадамлари етганлигини билиб, фахрланасиз. Шаҳарда осетин адабиётининг асосчиси К. Л. Гетагуров (1856—1906) ҳам яшаб ижод этган, унга улкан монумент ўрнатилган. Шаҳар кўчаларида вақтида В. Б. Вахтангов, К. С. Станиславский сингари улуғ сахна усталари ҳам юришган...

Эртасига дўстлар билан хайрлашиб, Оржоникидзе — Тбилиси экспресс автобусига ўтирдик. Автобус катта йўлга чиқиб олиб, Бош Кавказ тизмалари сари ўрлаб кетди. Тоғлар оралигидаги беҳисоб ва бир-биридан кўркам даралар, шовқин-сурон кўтариб пастликларга интилувчи, тезоб, шиддаткор тоғ дарёчалари, қоятошлардан узилиб пастликларга отилувчи, август кўёши нурида ярқираб кўзни қамаштирувчи биллур шаршалар кўнгилга завқ-шавқ солади. Кўкка мағрур буй чўзган, пахта хирмонларимиз мисоли оплоқ қорли, маҳабатли чўққилар, ҳар хил даррандалар шаклини олган баҳайбат қоятошлар, пастда эса чаман бўлиб гуркираб ётган ажиб водий, қадимий ва янгидан бунёд этилган архитектура ёдгорликлари кинокадрлардек биринкетин ўтиб борди. Она сутидек мусаффо тоғ ҳавоси таъриф-тавсифларга муҳтож эмас.

Тоғ тизмаларининг энг юксаги Бош Кавказ тоғидир. Йўлимиз худди шу тизмадаги довон орқали ўтади. Унга етгунга қадар тошлардан тошларга, қоялардан қояларга урилиб, ўйноқлаб оқувчи шўх ва бесабр Терек дарёси қошингизга пешвоз югургани югурган. Юқорига кўтарилган сайин дарё торайиб, суви озая боради. Бу — йўл-йўлакай бош ўзанга қўйилувчи ирмоқларнинг ортда қолиб кетишидан. Юқори Ларс номли қишлоқча яқингинасида, дарё ёйилиб оқадиган жой адоғида, чап қирғоқда ердан ўсиб чиққандек ботиб турувчи улкан гранит харсанг эътиборни тортади. Табиатнинг «Ермолов тоши» номини олган бу мўъжизаси Казбек музликлари туркумига кирувчи Девдарак музлигининг бир вақтлар ўпирилиши натижасида тоғдан тушган. Унинг бир бурчаги устига қурилган тош кўрача олисдан худди гугурт қутичага кўнган пашшадек қорайиб кўринади.

Ҳа демай катта йўл Дарял дарасига кириб боради. Мана энди Грузия ССРнинг ерлари бошланади. Бир оз юрилгач, йўлларни муҳофаза этиш учун 1804 йилда қурилган Дарял истеҳкомига етилади. Истеҳком қаршисида, Терек дарёсининг чап қирғоғидаги қояда тарихий «Тамара қалъаси» минораси харобалари кўзга чалинади. Бу қўҳна обида билан боғлиқ ҳодисалар кўпгина грузин, ҳатто ўзбек адиблари асарларида тасвирланган. Шундай асарлардан бири таниқли грузин санъаткори Григол Абашидзе қаламига мансуб. Тарихий романлар ва замонавий мавзулардаги поэтик асарлар автори сифатида кенг танилган бу адиб ўзининг «Узун тун» романида подшо Тамаара давридаги мудҳиш воқеаларни — қора кунларни қаламга олган. Романда XIII аср

бошида чигирткадек ёпирилиб келган ва беомон талончилик қилган мўғул истилочилари тўғрисида куйиб-пишиб ҳикоя қилинади.

— Машина Казбеги қишлоғига етиб келгач, дара анча кенгайганлиги сезилди. Бу ердан Кавказнинг энг чўққи нуқталаридан бири, денгиз сатҳидан 5033 метр баландликдаги машҳур Казбек тоғларининг оқ чодирли чўққилари салобатли, мафтункор ва сирли виқор ташлаб кўринади. Казбеги — тоғ районларидан бирининг маъмурий маркази, XIX аср иккинчи ярмида ўтган таниқли грузин ёзувчиси А. Казбеги (1848—1893)нинг она юрти.

Кавказ тоғларининг камалак ранглиридек турфа кўринишларидан хаёл қочиб, нотаниш, гўзал манзараларга маҳлиё бўлиб, ўнчача тешик тоғ—тоннелни қанчадан-қанча дарё ирмоқлари-ю дараларни кесиб, Бош Кавказ тоғи довоидан ошиб, икки юз эллик чақиримга яқин масофани ортада қолдирганимизни кўпда сезмай қолдик. Тушдан кейин қардош Грузиянинг пойтахти Тбилиси шаҳрига кириб келдик.

Айтишларича, шаҳар номи «тбили», яъни «илиқ» сўзидан келиб чиққан. Эски шаҳар қисмида ҳозир ҳам илиқ минерал сув манбалари бор. Шаҳарни Кура дарёси иккига ажратиб оқади. Узоқ тарихга эга ва революцион анъаналари билан донг чиқарган бу йирик замонавий шаҳарчанинг Авчаль кўчасидаги кўп қаватли уйлардан бирида истиқомат қилувчи ҳамкасаба дўстимиз, доцент Владимир Анзорович Кобахидзеникига йўл олдик. У билан илгари Москвада, кейин Тошкентда учрашгандик. Уғли Иосиф (оилада Сосо аташади) оғир кунларимизда — 1966 йилги зилзила вақтида Тошкентга биринчилардан грузиялик қурувчилар сафида келиб ишлади. Сосо Тошкентнинг олий ўқув юртларидан бирида ўқиди. Аммо у ўтган йили Термез Давлат педагогика институтини битирди. Ҳозир у журналист. Хуллас, қадрдонлашувимизда Сосонинг ўрни бўлакча. Дўстларимиз уйда икки кун меҳмон бўлиб, Тбилисини сайр қилдик, Сосо билан биргаликда грузинча «Коммунист» газетаси редакциясига бордик. Адресини йўқотганлигим сабабли, бир оқопа ётиб, бир котелокдан овқат еган, бирга жанг қилган собиқ қуrolдошим Давид Алексеевич Моргошиянинг менга 1943 йили тақдим этган фотосуратини, унга тегишли маълумотларни ўз ичига олган «Қайдасан, Давид, жавоб бер!» сарлавҳали материални ёзиб топширдим. Газета редактори соч-соқоли киров боғлаган Д. Мчедлишвили мамнуният билан, лутфан қабул қилди, материални яқин кунларда газетада чиқаришга ваъда берди. Уша куниеқ самолётда Ботуми шаҳрига жўнадим. У ерда ҳам бир илинжим бор эди.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ, И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Т. ТУЛА, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ШАРИПОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, О. ҲУСАНОВ (масъул секретарь).

© Шарқ юлдузи, 1979.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 4

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1979.

Рассом А. Қамбаров

Техредактор М. Мирражабов

Корректор А. Билолов

Теришга берилди 30/I-1979 й. Босишга рухсат этилди 16/III-1979 й.
Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Қабариқ босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21.
Нашриёт ҳисоб листи 20,06. Тиражи 200159. Р—02855. Заказ № 3.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси, Тошкент — 1979.
Тошкент-700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000, ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БУЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОС-
ЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.